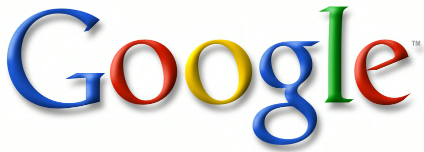

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

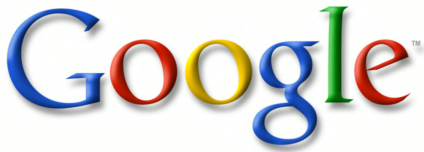
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

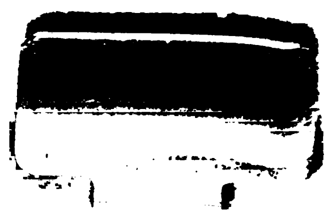
Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het "watermerk" van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

JAVA'S LANDELIJK STELSEL

1817—1819

NAAR OORSPRONKELIJKE STUKKEN

DOOR

P. H. VAN DER KEMP

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1916

JAVA'S LANDELIJK STELSEL

1817—1819

Die Intensität des Studiums gewährleistet allein das Verständnis und den Genuss.

KARL VOLL: *Entwickelungsgeschichte.*

Every national virtue has its characteristic defect which will come to the surface as soon as the stimulus of national self-respect is removed. An industrious commercial race degenerates into sordid greed. That is why a loss of national pride is such a serious loss in history.

J. C. STOBART: *The glory that was Greece.*

JAVA'S LANDELIJK STELSEL

1817—1819

NAAR OORSPRONKELIJKE STUKKEN

DOOR

P. H. VAN DER KEMP

's-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1916

BOEK-, COURANT- EN STEENDRUKKERIJ G. J. THIEME, NIJMEGEN.

HD 899
J3 K4

INHOUD.

417

Bladz.

Afdeeling 3.

Afdeeling 4.

Afdeeling 5.

Afdeeling 6.

BIJLAGEN.

VOORREDE.

a. Mijn verleden jaar verschenen „Nederlandsch-Indisch bestuur in het midden van 1817", bevatte de mededeeling, dat de Commissie-Generaal zich in tweeën deelde (bl. 329). De minderheid, schout-bij-nacht Buijskes, toog naar de Molukken teneinde den aldaar uitgebroken opstand te bedwingen en tot zoolang met de macht aan de Commissie-Generaal verleend er het bestuur te voeren; de meerderheid, de heeren Elout en Van der Capellen, aanvaardde de langdurige Javareis, met het doel vooral om het Landelijk stelsel op te bouwen. Naar het wezen bestond natuurlijk zulk een splitsing niet. De Commissie-Generaal, de regeering, bleef uitsluitend bij de meerderheid; Buijskes handelde enkel krachtens opdracht, zoo mogelijk of zoo noodig onder nadere goedkeuring, van het driemanschap, waartoe hijzelf behoorde. Dit verschil was echter van weinig beteekenis, daar alles, wat de bedwinger der Molukken zou goedvinden te doen, gaarne door de Commissie werd gehomologeerd. De werkzaamheden van beide deelen loopen alzoo gedurende het tweede half jaar en het volgende parallel: als op het einde van 1817 de Javareis volbracht is onder vestiging van het Landelijk stelsel, behoudens nadere ontwikkeling, waartoe nog eenige maanden noodig bleken, zijn de oorlogsschepen van het terrein des opstands te Amboina teruggekeerd, omdat de rust hersteld is, behoudens enkele tochten, waardoor mede nog eenige maanden verliepen (verg. bl. 356 t. a. p.).

Het zoude alzoo geheel in de lijn liggen om het nu aangeboden boekdeel zoowel het een als het ander te doen

omvatten; doch de uitgebreidheid der plaats, die een grondige behandeling van het Landelijk stelsel vorderde, verplichtte mij hiervan af te zien.

b. Onder de correctie ontving ik met groote waardeering de nieuwe „Regels voor het uitgeven van Historische Bescheiden vastgesteld door het Bestuur van het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht). Amsterdam, Johannes Müller 1915." Stellig zal ik aan de uitnoodiging op bl. 5 gevolg geven, om de voorschriften zooveel mogelijk in acht te nemen. Zij ademen een rationeelen, ruimen geest, die terstond inneemt en opvolging niet lastig maakt. Menig voorschrift bracht ik reeds uit mijzelf in practijk; doch nu geven de regels er in ieder geval meer consequentie aan. Regel 20 (bl. 17) komt te gemoet aan een bezwaar, dat ik soms zelf gevoelde, wanneer men weglatingen door stippels aangaf. Beter is wat nu voorgeschreven wordt, nl. streepjes, al zal ik het dan ook in den regel onnoodig achten, om de weglating „in een noot" te verklaren. Waarom regel 21 aanbeveelt: „Gedeelten, die het handschrift tusschen haakjes vat, worden tusschen tweemaal twee streepjes — — — — geplaatst", ontsnapt mij. Welke aanleiding bestaat hier om buiten het origineel te gaan? Jammer, dat het bestuur onze taal niet heeft weten te verrijken met een eigen woord, voor hetgeen het noemt „den uitgever" van handschriften. Naar de gewone opvatting heeft toch reeds dit woord een meervoudige beteekenis, immers eensdeels op wiens geldelijke verantwoordelijkheid een stuk in druk verschijnt, anderdeels, die voor het drukken enz. zorgt.

c. Hoeveel ook over het Landelijk stelsel geschreven is, een geschiedenis ervan bezaten wij tot dusver niet. Sommige werken, die het aanroerden en dit ook wel zeer verdienstelijk deden, gelijk o. a. Mr. Hoek, konden door de beknoptheid, waarop zij waren aangelegd, niet diep genoeg gaan. Een arbeid van belang vindt men in de „Bijdragen tot de kennis van het Landelijk stelsel op Java" door S. van

Deventer; doch, behalve dat *bijdragen* zich reeds niet als een geschiedenis aankondigen, kleeft aan deze uitgaaf een organieke fout, ten gevolge waarvan ons de bronnen dier kennis op een hoogst onvolledige wijze worden geopenbaard. De titel dekt het werk niet. Op zichzelf zou dit geenerlei bezwaar zijn — wat is een naam! — maar het verraadt hier een gemis aan inzicht omtrent het onderwerp, voor de kennis waarvan de schrijver zeide de bijdragen te zullen leveren. Heerscht er dientengevolge reeds over het algemeen een hopelooze verwarring door het gansche lijvige werk, waarop al spoedig na de verschijning werd gewezen [1], in het bijzonder treft dit ten aanzien van de zaak, waarover het blijkens den titel behoorde te gaan. C.C.G.G. doopten hun richting ten aanzien van het binnenlandsch bestuur *Landelijk stelsel*, niet omdat zij het zoo bijzonder in het landelijke zochten; maar omdat in Raffles' *Landrental* lagen opgesloten de beginselen van vrijen arbeid, uit de opbrengsten waarvan de koloniale kas zou gevoed worden. Van het oogenblik, dat men onder het bestuur van Van den Bosch desbewust met die beginselen brak en Java slechts één groote officieele werkinrichting werd, hield het Landelijk stelsel op te bestaan. Nochtans is S. van Deventer's werk er nagenoeg uitsluitend op ingericht om bijdragen voor de kennis van die tweede periode te leveren. Vandaar dat ik slechts zéér, zéér weinig oorspronkelijke stukken in zijn werk heb gevonden, die mij ten dienste konden zijn, en waardoor het feitelijk een groote leemte in onze koloniale geschiedenis na het Herstel liet bestaan, zeer ten schade van een juist inzicht over de geboorte van onderscheidene belangrijke maatregelen der C.C.G.G. De mogelijkheid is niet uitgesloten, dat deze Bijdragenverzamelaar

---

1) In 1867 door J. Millard, den secretaris van het *Inst.*, blijkens zijn „Voorwoord" van J. Boudewijnse's „Alphabetisch overzicht" van S. van Deventer's werk (1868), noemende het „een dooreengemengden, ongeordenden voorraad van de meest verschillende stoffen van zeer uiteenloopende waarde." Ook aangehaald in *Munt-episodes-V. d. K.*, bl. 237.

er de gegevens voor miste; maar evenmin, dat hij door gemis aan gevoel voor de onafwijsbare noodzakelijkheid dier stukken, zich niet krachtig genoeg heeft ingespannen om er kennis van te krijgen.

De verbalen der C.C.G.G. over 1816 en 1817 berustten destijds in ieder geval op het ministerie van Koloniën en hieruit viel al veel te putten. Nu zijn ze overgebracht naar het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage; in hun gezelschap bevinden zich daar tal van bundels, herkomstig van den oud-commissaris-generaal Elout. Als een uitnemende bron van kennis verdient o. a. genoemd te worden de bundel N°. 14 der op het Archief genoemde „Collectie Elout". Daarin liggen tal van lijvige rapporten, speciaal van de Inspectie-Generaal, die ons kunnen leeren, hoe „het Landelijk Stelsel op Java" *geworden* is. Zij zijn vermoedelijk den heer Elout in Holland nagezonden, toen de door hem zelf derwaarts medegenomen papieren met de schipbreuk der *Evertsen* vergingen. Ik schrijf daaraan toe de ongehoord slechte kopieering en collationeering van een deel dier schrifturen. Er was natuurlijk met het nazenden eenige haast, terwijl het geen kleinigheid moest geacht worden zulk een groot archief, dat niet alléén over het Landelijk stelsel handelde, nogeens te doen overschrijven, hetgeen moest geschieden door kleine luiden, die beter op de hoogte van het Maleisch dan van het Hollandsch waren en overigens van den loop der zaken geen kennis of begrip hadden. De in de stukken voorkomende gebreken worden gekenschetst door verschrijvingen als van *Gommer* voor Goldman en van *Raaber* voor Roesler. Dit echter daargelaten; doordien C.C.G.G. in den regel de adviezen der Inspectie-Generaal over de vestiging van het Landelijk stelsel hebben gevolgd, zijn, ter verkrijging van een juist inzicht over het ontstaan der bepalingen, deze stukken van veel meer belang dan de daaruit overgenomen mededeelingen, vervat in de depêches, die naar Holland werden gezonden. Waar ik mededeelingen uit bundel 14 trek, vestig ik niet nader de aandacht op de plaats van herkomst; doch men vindt bovendien belangrijke

gegevens in andere bundels, die ik wel zal vermelden, hetgeen het naslaan door belangstellenden gemakkelijk maakt. Om ten volle het gewicht van deze papieren te doen gevoelen, strekke een voorbeeld. In de vermelde Bijdragen, dl. I, bl. 412 wordt een onderdeel geopend over het „Landbezit der regenten en hoofden"; S. van Deventer noemt terecht de besluiten hierover van Stbl. 1819 N°s 11 en 12 „merkwaardig". Nochtans wordt hierover niets anders teruggegeven, dan hetgeen C.C.G.G. als considerans in het Staatsblad plaatsten, zoodat de mededeeling, hoe de gedachte over het verkeerde van het ambtelijk landbezit bij hen post vatte, ontbreekt, terwijl dan toch in de geschiedbeschrijving vooral van belang is eensdeels de wijze uiteen te zetten, waarop de overtuigingen enz. ontstonden, anderdeels het verstrekken der bouwstoffen, die aan de gedachten leven gaven.

d. In den tekst van mijn werk vestig ik dikwerf de aandacht op brieven door Mr. H. J. van de Graaff geschreven aan Mr. J. Fabius (geb. 1776, † 1850), notaris, advocaat, en ten slotte ook overste van de schutterij te Amsterdam. Dat zij vrienden waren, blijkt reeds uit mijn *Graaff-Brieven*, dl. I, bl. 14 en 209, zoomede dl. II, bl. 191 en 225, op welke laatste bladzijde wij lezen, dat Van de Graaff hem beschrijft als „een goed en braaf gezind man, maar een drijver en die maar al te dikwerf de eigenliefde heurteert van de menschen, met welke hij in aanraking komt". Aan doordrijven kon anders Van de Graaff zelf ook wel wat doen! Sinds de vermelde Brieven gepubliceerd werden, is in 1912 een werk van den heer J. Fabius te Baarn verschenen, onder den titel „Herinneringen aan het einde der Fransche overheersching". Zij deelen ons o. a. mede de rol, dien Van de Graaff's vriend daarin vervulde, terwijl er ook Van de Graaff zelf bedacht wordt. Op dit boekje zijn eenige aanteekeningen gegeven door dr. H. T. Colenbrander op bl. XXI—XXIII der door hem bezorgde „Gedenkschriften van Anton Reinhard Falck".

Nadat Van de Graaff in Indië aangekomen was, heeft hij

onderscheidene brieven aan zijn vriend Fabius gericht, die ons een blik gunnen, zoowel in den gemoedstoestand van den schrijver als in Indische bestuurstoestanden. De brieven treft men aan op het Rijksarchief, blijkens het jaarverslag over 1913, bl. 248 v.v. Ik heb wegens plaatsgebrek slechts één brief in extenso kunnen opnemen namelijk in bijlage XI; dat stuk gedagteekend 26 Juli 1823 is intusschen zéér belangrijk. Hiermede worden de bijlagen afgesloten; op bl. 27, noot 2, haal ik nochtans aan een brief d.d. 23 Maart 1821 met verwijzing naar bijl. XX. Dit is een fout, in zoover ik den brief niet in de verzameling opnam.

e. De aard van mijn werk bracht mede, dat ik niet slechts het Landelijk stelsel zelf behandelde, doch ook wat als een uitzondering op de beginselen ervan moet beschouwd worden. Onder dezen vorm had ik mede een hoofdstuk aan het Boschbeheer dienen te wijden; hiervan moest ik echter evenzeer wegens plaatsgebrek afzien.

f. Bij de opening van dit Voorwoord noemde ik mijn in 1915 verschenen werk.

Toen dit boek eens toevallig op bl. 70 openviel, werd mijn aandacht getrokken door een drukfout aldaar in alinea 2 der afdeeling 5. Er staat in regel 4 aangehaald „den koop verloren": dit moet natuurlijk zijn: den kop verloren. Op een anderen lapsus werd mijn aandacht gevestigd door dr. E. B. K(ielstra) in een aankondiging van mijn arbeid, opgenomen door *Onze Eeuw*, aflevering September 1915, bl. 496. De opmerking, die geheel juist is, betreft bijlage IV, bl. 366, houdende het rapport d.d. 1 Augustus 1817 van den directeur-generaal Goldberg over den ruil onzer Vóór-Indische factorijen. Ikzelf had reeds op een andere plaats, doch in denzelfden zin, een leemte bespeurd, die ik trachtte aan te vullen met de inlassching van (*zoomede dat?*); daar dit echter niet voldoende is geweest, bleef de zin gebrekkig, gelijk de recensent opmerkte. Of ik afschrift nam van een particulier bewaard slecht geschreven stuk b.v. in het archief-

Goldberg dan wel of ikzelf slecht kopieerde, weet ik niet; maar in ieder geval ligt het rapport op het Rijksarchief volkomen duidelijk geschreven onder de officieele stukken „Koloniën na 1813", bundel 106. Voor het (*zoomede dat?*), r. 16 v. o. op bl. 366 moet staan: *terwijl nu weder de overgave van* en voor het *wanneer*, r. 10 v. o. aldaar, moet gesteld worden *zonder*. Ik heb den ganschen brief toen tevens vergeleken met het archiefstuk, en bevond nog de volgende overigens onbeduidende afwijkingen:

bl. 367: r. 11 v. o. *ontevreden* m. z. *te onvreden*.
„ : r. 10 v. o. achter *Banca* een komma punt.
bl. 368: r. 2 v. b. *Bencoelen* m. z. *Bencoolen*.
„ : r. 7 v. b. *konden* m. z. *konde*.
bl. 369: r. 11 v. o. *of welk gewicht* m. z. *ofte welk gewigt*.
„ : r. 10 v. o. *met instructie, om* m. z. *met instructie tevens, om*.

g. Ben ik slechts met erkentelijkheid vervuld voor de belangstelling die dr. E. B. K. steeds bij de verschijning mijner Nijhoffwerken aan den dag legt, het doet mij te meer leed, dat zijn jongste aankondiging ontsiert wordt door den volgenden uitval, dien hij als „eene kleine opmerking" op bl. 496 zich veroorloofde:

Ik kan het niet toejuichen dat in een wetenschappelijk werk als dit terloops de vrijzinnige democraat een trap geeft aan de „vrije" en de „unieliberalen" van den tegenwoordigen tijd (bl. 333); oordeelen de sociaal-democraten anders over de vrijzinnige dito's? Vooral in de tijden, die we thans beleven, dienen al de staatkundige partijtjes waarin onze bevolking zich gaandeweg is gaan splitsen, meer te zoeken naar wat vereenigt dan naar wat verdeelt, meer te streven naar aantrekken dan naar afstooten.

Ik kan dat evenmin toejuichen; maar nog minder, dat deze opmerking werd geplaatst zonder letterlijk weer te geven, wat er toe aanleiding gaf. Ware dit gedaan, zoo had ik voldoende vertrouwen gehad in het gezond verstand der lezers van *Onze Eeuw*, om overtuigd te zijn, dat zij terstond zouden ontwaard hebben, hoezeer door den recensent een slag

in de lucht werd gegeven, naar aanleiding van dezerzijdsche opmerking over de staatslieden van het Herstel, die meenden zich liberalen te mogen noemen op koloniaal gebied, doch feitelijk conservatieven waren en door dien waan zoowel zichzelven als anderen tot dupen maakten, ten koste van Indië's ontwikkeling. Over dergelijke conservatieven schreef ik:

Zij schamen zich tegenwoordig over den naam en schuilen zich onder de zonneschermen van „vrije" en van „unie"-liberalen —; zij aanvaarden het goede, als waarvan hier Daendels en Raffles de baanbrekers waren, maar hun oorspronkelijkheid is slechts een voorzichtig tegenhouden totdat krachtiger persoonlijkheden stichtend en strijdend met groote zelfverloochening en opoffering hebben voortgebracht datgene, wat bedenkelijk scheen.

De lezer zal erkennen, eensdeels dat van het „terloops" beschimpen der liberalen geen sprake was, anderdeels dat de vrijzinnige democratie niet genoemd werd, wijl de conservatieven, waar zij zich dan toch tot een invloed hebbende staatkundige partij willen rekenen, uit den aard der zaak niet verder gaan dan volstrekt noodig blijkt. Aldus heb ik met een paar woorden erop willen wijzen tot hoever het verleden in het heden ligt of in het heden het verleden zich afspiegelt, daarbij slechts aanteekenende, wat de feiten aan mij niet alleen, doch ook aan anderen deden zien.

Historisch is de zaak geenszins ontbloot noch van algemeen belang, noch van belang op het terrein, dat het onderwerp mijner beschouwingen is. Daargelaten de schakeeringen, hebben zich met de ontwikkeling van ons staatsleven allengs twee richtingen gevormd, waarvan de eene zich grondde op beginselen van orde en vooruitgang, dagteekenende uit de tijden der Middeleeuwen, de andere een open oog had voor het spontane in de ontwikkeling van het maatschappelijk leven, een spontaneïteit, waaraan men dadenrijk en leidend moet tegemoet komen, niet omdat men anders door den stroom zou omver geworpen worden, doch omdat men ter wille van de gemeenschap, vooruitziend werkzaam wenschte te zijn, deze stoffelijk en geestelijk doende rijzen door maatregelen, die aan den gezonden groei van het volks-

leven konden bevorderlijk worden. Daartusschen bestond jarenlang een behoudende richting, wier gezag noch aan de welvaart van ons land, noch aan den bloei onzer koloniën is ten goede gekomen. Ik acht het daarom een zegen, dat deze staatkundige partij is ten ondergegaan en een even verheugend als merkwaardig teeken van de geestelijke ontwikkeling van ons volk, dat eindelijk de feitelijke beginselloosheid harer richting met den dood is gestraft[1].

Welk een verschil in deze tusschen het heden en een halve eeuw geleden, toen nog Mr. W. Wintgens, een der conservatieve hoofdmannen, de „schifting van liberalen en niet-liberalen" hoogelijk verwierp; toen het criterium van de partijen hier te lande door hem werd gezocht „in die twee groote politieke fractiën": „de demokratie en het conservatisme", en dit laatste aldus loofde: „de demokraten, die geen andere bron van regt en wet erkennen dan hetgeen de meerderheid, de helft plus één verlangt; waar tegenover staan de conservativen, die nog een ander regt erkennen dan dat der meerderheid, een regt daartegen, daarnevens, daarboven, en die in het demokratisch beginsel zien de onderdrukking, de vernietiging van de vrijheid, waarvoor zij, ook als conservativen, ijveren. Dat is het ware kenmerkend onderscheid tusschen de politieke rigtingen, een onderscheid, uit alom waar te nemen verschijnselen blijkbaar"[2].

Bestaat er sinds geruimen tijd bij gemis aan een behoudende partij voor dit onderscheid geen plaats meer, dit wil nochtans niet zeggen, dat de conservatieve elementen uit ons staatsleven zijn verdwenen. Natuurlijk niet: vooroordeelen van stand, geslacht, positie, om geen meerdere oorzaken te noemen, doen ze voortleven. Maar onder de inderdaad zonderlinge

---

1) „Ne possédant aucun principe propre, elle est uniquement alimentée par les emprunts antipathiques qu'elle fait simultanément aux deux doctrines antagonistes." Auguste Comte: „Cours de Philosophie positive", van 1838. In dl. IV, bl. 84 der uitgave van 1869. — Vandaar o. a. Groen's weerzin.

2) „De pligt van Nederland jegens eigene zelfstandigheid en Java's nationaliteit." Redevoeringen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal door Mr. W. Wintgens (1866—1867). Uitgegeven in 1870. Zie bl. 7—8.

leuze van conservatieve richting niet meer als deel eener partij kunnende bestaan, en toch hun invloed willende doen gelden, hebben zij heil gezocht onder een vaan, die, de vrijheid voorop stellend, *voor hen* geen enkele richtende beteekenis heeft. Ik ben er overigens verre af om, gelijk de geachte recensent deed, op het bestaan der partijen te smalen. Schijnen ook mij de splitsingen overdreven hinderlijk en schadelijk toe, ik zie niet voorbij dat het onpersoonlijk karakter der richtingen in ons staatsleven aan de gezonde ontwikkeling ten goede komt en dat de schakeeringen erin voor het wegsluimeren in zelfgenoegzame voldaanheid behoeden. Ik zal niet in het verledene treden, noch op het tegenwoordige wijzen, om aan te toonen, welk een leemte in het staatkundig bestaan der natiën kan ontstaan, waar dergelijke onpersoonlijke partijrichtingen worden gemist; doch opmerken, omdat ik er in de recensie aanleiding toe vind, dat de vrijzinnige partij, gelijk zij in de Liberale unie is vereenigd, weder een meer opgewekt leven vertoonde, sinds de geboorte van de Vrijzinnig Democratische richting.

Ten aanzien van Indië, speciaal in den tijd, die het onderwerp mijner studiën uitmaakt, en alzoo aanleiding gaf tot de „terloops" gemaakte opmerking, waaraan zich de recensent zoo ongelukkig heeft gestooten, zij aangeteekend dat, voor zoover ik kon nagaan, men in de jaren van het Herstel het woord *conservatisme*, als bestuursrichting op koloniaal gebied, niet kende. Alle, die iets beteekenden of wilden beteekenen, noemden zich tijdens het Herstel *liberaal*; zij, die daarin niet wilden medegaan, werden denigreerend aangewezen als *costumiers*, *routiniers*, *oudgasten*, *oude liefhebbers!* Wilde men zich wat deftiger over hun richting uitlaten, dan wees men ze aan als *illiberaal*. Zoo heeft men het ten onrechte doen voorkomen, dat de vrijzinnige koloniale politiek reeds in de dagen van het Herstel werd geboren; zoo gaf het o. a. N. G. Pierson in zijn lezingen van 1863 over „Het Kultuurstelsel" te verstaan, waar hij opmerkte (zie bl. 35), nogtans, om weder woorden van den recensent te gebruiken, voet bij stuk houdende:

Men spreekt zoo vaak van de liberale koloniale beginselen als van iets vonkelnieuws. Velen schrijven hun ontstaan aan de staatkundige bewegingen sedert 1848 of aan de verspreiding van nieuwerwetsche philantropische denkbeelden toe. Zonder over de waarde dier beginselen in 't minst een oordeel uit te spreken, mag men deze meening reeds nu als historisch onwaar verwerpen. Neen, ik herhaal het: de partij die op Java vrijen arbeid verlangt, bestond een halve eeuw geleden even goed als zij thans bestaat, en wat meer zegt, zij telde, gelijk ons later blijken zal, den geheelen Raad van Financiën met Muntinghe aan 't hoofd, benevens Elout, Buyskes en van der Capellen onder hare leden.

Mijn hierbij aangeboden werk zal dit opnieuw wel anders leeren. Niet de liberale, doch de conservatieve koloniale beginselen, dagteekenen uit den tijd van het Herstel; onder hun druk kwijnde Nederlandsch-Indië weg en met een open oog daarvòòr ontstond veel later, al te laat, een strijd er tegen, onder leiding der liberale partij, doch een strijd, die, gevoerd als hij werd in een alles verstikkende batigslot-atmosfeer, niets homerisch vertoonde. De ondergrond der geïncrimineerde opmerking lag alzoo eensdeels in mijn bekendheid met hetgeen publicisten over het ontstaan der liberale richting op koloniaal gebied hadden geschreven en door mij onjuist wordt geacht; anderdeels in het zich ten onrechte liberaal noemen door de koloniale conservatieven, toen echter als zoodanig niet erkend, nochtans macht uitoefenende, eerst later geworden een staatkundige partij, om eindelijk te verworden en alzoo andermaal veroordeeld om, gelijk nu, niet zichzelf te zijn, zoodat geen opbouwende kracht van hen uitgaat.

h. Ten slotte vestig ik de aandacht op den door mij steeds gevolgden regel om de verordeningen der Commissie-Generaal enkel als *besluit* en die van den Gouverneur-Generaal als *gouvernementsbesluit* of *G. B.* aan te wijzen.

's-Gravenhage, Januari 1916.

AANWIJZINGEN DER VERKORTINGEN, WAARONDER DE BRONNEN WORDEN VERMELD.

A. Voor de aanwijzing van tijdschriften, enz.

I. *Bijdr. Inst.*: „Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Neerlandsch-Indië".

II. *Ind. Gen.*: „Handelingen en Geschriften van het Indisch Genootschap te 's-Gravenhage".

III. *Ind. Gids*: Het maandschrift „De Indische Gids".

IV. *Ind. Nijv. Landb. Tijdsch.*: „Tijdschrift voor Nijverheid en Landbouw in Nederlandsch-Indië", uitgegeven door de Nederlandsch Indische Maatschappij van Nijverheid en Landbouw te Batavia.

V. *Kol. Tijdsch.*: Het „Koloniaal Tijdschrift". Dit nog jong zijnde zeer goed geredigeerde periodiek wordt uitgegeven door de Vereeniging van Ambtenaren bij het Binnenlandsch Bestuur in Nederlandsch-Indië.

VI. *Tijdsch. Ind.*: „Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië".

VII. *Tijdsch. Bat. Gen.*: „Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde" uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

VIII. *Verh. Bat. Gen.*: „Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen".

B. Voor de artikelen, enz.

N.B. Waar de eerste namen voorvoegsels hebben als *Van de*, *De*, laat ik ze bij de verwijzingen weg: *Graaff-Brieven.* i. p. v. Van de Graaff-Brieven enz. Ik maak hierop enkele uitzonderingen, als bij den naam van landvoogd *Du Bus de Gisignies.* Voor het gemakkelijk naslaan neem ik overigens als regel aan om de werken in de eerste plaats te noemen onder den naam van den schrijver. Ook daarop maak ik een paar uitzonderingen, als, behalve voor mijn eigen publicatiën, voor dr. De Haan's Preangerboeken. Deze schrijver heeft met *Priangan* het verdienstelijke werk, zonder meer, aan zijn naam verbonden.

1 *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. I: „Het Nederlandsch-Indische bestuur in 1817, tot het vertrek der Engelschen" (1913). Door mij.

2 *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. II: „Het Nederlandsch-Indisch bestuur in het midden van 1817" (1915). Door mij.

3 *Beusechem's rapport*: Het rapport d.d. 15 Februari 1835, dat geleid heeft tot het in 1912 vervangen reglement op de Particuliere Landerijen van 1836. Het werd samengesteld door een commissie, waarvan het meest invloedrijke lid is geweest J. M. van Beusechem, rechterlijk ambtenaar. Men vindt het stuk eerst gepubliceerd in *Tijds. Ind.*, jaargang 1852; daarna in *Ind. Nijv. Landb. Tijdsch.*, dl. XIV (1869), bl. 201—334. Naar deze laatste bladzijden verwijs ik in dit werk. Zie verder over het ontstaan in *Wordingsgeschiedenis-V. d. K.*, bl. 10—13.

4 *Bosch' Brief*: „Brief, inhoudende eenige onpartijdige aanmerkingen, op eene memorie, onlangs in het licht verschenen, onder den titel van *Staat der Nederlandsche Oostindische Bezittingen, onder het bestuur van den Gouv. Generaal H. W. Daendels... 1808—1811*" door J^{s} van den Bosch, gericht aan een „Vriend" (1815). Zie over deze brochure *Kol. economie-V. d. K.*, bl. 307—315.

5 *Botanische tuin-V. d. K.*: „De stichting van den Botanischen tuin te Buitenzorg". In *De Nieuwe Gids*, XXIX jaarg. (1914), Sept.-afl. bl. 388—410. Door mij.

6 *Broersma*: „De Pamanoekan- en Tjiassem-landen. Bijdrage tot de kennis van het particulier landbezit op Java" (1912). Met een kaart. Door dr. R. Broersma. Een zeer geschikt boekje.

— *Bus (Du-)*: Zie N°. 12.

7 *Campagne's Java*: „Java, zijnde een kort overzigt van deszelfs waardij en handel met betrekking tot Nederland" (1815). Door H. D. Campagne. Zie hierover *Kol. economie-V. d. K.*, bl. 316—320.

8 *Consignatie-V. d. K.*: „Hoe men vóór het Cultuurstelsel opnam het consigneeren naar Nederland van de gouvernementsproducten". In *Bijdr. Inst.*, dl. 68 (1913), bl. 445—496. Door mij.

9 *Cornets de Groot*: „Over het beheer onzer koloniën", door Jhr. J. P. Cornets de Groot van Kraaijenburg (1862).

10 *Deventer's Bijdr.*: „Bijdrage tot de kennis van het landelijk stelsel op Java". In 3 deelen (1865—1866). Door S. van Deventer. Zie hierover mijn voorrede sub *c*. Het werk gaf o. a. aanleiding tot het schrijven van twee nu nog met genoegen te lezen artikelen in *De Gids*. Het eene is van P. A. S. van Limburg Brouwer over „Java's Hervormers" in

— *Gedenkschriften*: Zie N°. 24.

25 *Graaff-Brieven-V. d. K.*: „Brieven van en aan Mr. H. J. van de Graaff 1816—1826". In drie deelen (1901—1902). Bezorgd en behandeld door mij.

26 *Haan-Faes*: „De Heer Faes en de geschiedenis van Buitenzorg." Door dr. F. de Haan in *Ind. Nijv. Landb. Tijdsch.*, dl. LXV (1902), bl. 98—128 en 157—186.

— *Haan-Priangan*: Z. N°. 46.

27 *Herstel-V. d. K.*: „Oost-Indië's Herstel in 1816" (1911). Door mij.

28 *Hoek*: „Het herstel van het Nederlandsch gezag over Java en onderhoorigheden in de jaren 1816 tot 1819" (1862). Door Mr. J. H. J. Hoek.

29 *Hogendorp-Besch.*: „Willem van Hogendorp in Nederlandsch-Indië 1825—1830." Naar onuitgegeven bescheiden, weinig gelukkig „bewerkt" door Mr. H. Graaf van Hogendorp (1913).

30 *Hogendorp Mem.*: „Mémoires du Général Dirk van Hogendorp, Comte de l'Empire, etc.", bezorgd door zijn kleinzoon, graaf D. C. A. van Hogendorp (1887).

31 *Keyzer's Landbezit*: „Beschouwingen over het landbezit op Java, ter overweging voorgesteld aan Dr. W. R. van Hoëvell", door Dr. S. Keyzer (1858).

— *Kemp (V. d.-)*: Zie N°s 1, 2, 5, 8, 13, 17, 18, 25, 27, 33, 35, 40, 52, 61, 65, 66.

32 *Kloot's Naamlijst*: „Naamlijst van Hoofden van Gewestelijk Bestuur op Java en Madura van 1817 tot 1859". In *Bijdr. Inst.*, dl. III (1860). Door A. van der Kloot. Een hoogst nuttige arbeid.

33 *Kol. economie-V. d. K.*: „De eerste geschriften over Koloniale economie na Nederlands Herstel in 1813" in *De Economist* van April en Mei 1915, bl. 299—320 en 430—452. Door mij.

— *Kolonisatierapport*: Zie N°. 12.

34 *Landrente-Ind. Gen.*: „Beraadslaging over het landrentestelsel op Java" in het *Ind. Gen.* Onder dezen titel verscheen in 1868 een handig boek van 200 bladzijden over hetgeen dat jaar en het vorige in vergaderingen van het genootschap over het onderwerp was gezegd. Er bevinden zich daarin mede eenige nota's, w. o. van den heer Millard, verder statistieke opgaven enz.

35 *Landrente-V. d. K.*: „De Landrente, blijkens het onderzoek naar de mindere welvaart der inlandsche bevolking op Java en Madoera" in de *Vragen des Tijds* September 1905, bl. 401—431. Door mij.

36 *Lennep*: „Het leven van Mr. D. J. van Lennep 1774—1853", waarvan uitsluitend dl. II (1862), o. a. met brieven van Elout.

37 *Louter*: „Handleiding tot de kennis van het Staats- en Administratief recht van Nederlandsch-Indië", door Mr. J. de Louter, 6e uitgave (1914).

38 *Mijer's Baud*: „Jean Chrétien Baud", geschetst door Mr. P. Mijer (1878).

39 *Mindere welvaart*: „Onderzoek naar de mindere welvaart der inlandsche bevolking op Java en Madoera." De rapporten loopen van 1903—1914. Zie nader *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. II, Voorwerk, bl. XLI, N°. 97 en *Landrente-V. d. K.*, bl. 402 v.v.
In de Mei-aflevering van *Onze Eeuw*, jaarg. 1915, heeft dr. E. B. Kielstra een niet gunstig oordeel over de samenstelling der onderzoekverslagen uitgesproken. Deze beschouwing onderschrijf ik in vele opzichten; maar mijn bezwaar er tegen betreft het feit, dat niet voldoende is gewezen op de talrijke kostbare gegevens, die de verslagen inhouden. Dit heeft daarentegen wèl gedaan de heer G. de la Valette in het *Kol. Tijdsch.*, afl. Juli 1915, bl. 927—932, die een zeer waardige en juiste waardeering schreef in een artikel getiteld: „Het Welvaarts-onderzoek en H. E. Steinmetz". Opmerkende tegenover de critiek van dr. Kielstra, dat „niet in cijfers en statistieken ligt de waarde der enquête-verslagen", liet hij over die waarde het onderstaande volgen, waarmede ik geheel instem: „Deze ligt in den schat van andere gegevens, die betreffende de sociologie der Inlandsche bevolking, de economische toestanden; de wijze, waarop zij leeft en werkt, haar bestaansvoorwaarden; haar doen en laten en de redenen, welke zij daar telkens over heeft; haar voeding, kleeding, huisvesting en vermaken; hoe zij geld verdient en waaraan zij het uitgeeft; hoe zij het heeft onder onze wetgeving en ons bestuur, en onder het bestuur van de inlandsche hoofden en ambtenaren; hoe zij 't heeft in de vlakte en in 't gebergte, op zee, op haar sawahs, in de koffie- en in de riettuinen, in den trein en in de gevangenis; hoe zij over dit alles denkt... Deze rijke, deze ongemeene rijke inhoud stempelt de monografieën van dit onderzoek tot een encyclopaedie van Ned. Indië voor de daarin behandelde onderwerpen." [1]

40 *Munt-episodes-V. d. K.*: „Episodes uit de geschiedenis der aanmuntingen ten behoeve van Oost-Indië in 1802—1817." In *Bijdr. Inst.* dl. 70 (1915), bl. 225—440. Door mij.
In deze bijdrage heb ik o. a. breedvoerig gehandeld over H. de Heus. Het was mij destijds niet bekend, dat het door

[1]) De hier gestelde stippels zijn van den schrijver, duiden alzoo niet op weglatingen: verg. mijn opmerking sub *b* der Voorrede (bl. XII).

56 *Statement*: „Statement of the services of Sir Stamford Raffles" (1824).

57 *Steijn Parvé (1850)*: „Koloniaal Monopoliestelsel getoetst aan Geschiedenis en Staathuishoudkunde" (1850). Door D. C. Steijn Parvé.

58 *Steijn Parvé (1851)*: „Koloniaal Monopoliestelsel getoetst aan Geschiedenis en Staathuishoudkunde". „Nader toegelicht" (1851). Door D. C. Steijn Parvé.
Het *Nader toegelicht* geeft niet zeer duidelijk aan, dat beide werken niets met elkander gemeen hebben.

59 *Sturler*: „Vlugtige aanteekeningen" van W. L. de Sturler (1847). Zij werden gesteld op dat jaar verschenen „Beschouwingen over Nederlandsch-Indië" van Nahuijs.

— *Substance*: Z. N°. 49.

60 *Swieten's Bedenkingen*: „Eenige bedenkingen op het werk: „Het Koloniaal Monopolie-stelsel, van D. C. Steijn Parvé", door P. van Swieten, oud-secretaris-generaal van Koloniën (1850).

61 *Teruggave-V. d. K.*: „De teruggave der Oost-Indische koloniën 1814—1816" (1910). Door mij.

62 *Tollen's verz.*: „Verzameling van wetten, besluiten, bepalingen, kennisgaven, enz. welke niet in het staatsblad van Nederl.-Indië zijn opgenomen. Over de jaren 1808—1856" (1856). In twee deelen. Door Mr. L. J. A. Tollens.

63 *Tydeman's Grondbelasting*: „Grondbelasting op Java" door H. J. Tijdeman, 2e druk (1895).

64 *Wilde's Adres*: „Adres aan Zijne Majesteit den Koning, wegens het voorgevallen ten aanzien van Soekaboemi onder het bewind van den Gouverneur-Generaal Van der Capellen. Met officieële bewijsstukken" door A. de Wilde (1838). Een handig boekje.

65 *Wordingsgeschiedenis-V. d. K.*: „Bijdrage tot de Wordingsgeschiedenis van het Reglement op de Particuliere Landerijen bewesten de Tjimanoek samengesteld uit de in het Archief der Algemeene Secretarie te Batavia berustende stukken" (1889). Door mij.

66 *Zoutmiddel-V. d. K.*: „Handboek tot de kennis van 's Lands zoutmiddel in Nederlandsch-Indië" (1894). Door mij.

HOOFDSTUK I.

DE COMMISSIE-GENERAAL OVER RAFFLES' LANDELIJK STELSEL.

De woorden „Landelijk stelsel" hebben in de geschiedenis van het Indische staatsrecht geen afgebakend begrip gevormd; men kan ze in breeder of enger zin opvatten, zonder aan de juistheid afbreuk te doen. Dit onbepaalde geldt zelfs mede het gebied, waarop men het van toepassing zou achten. Immers zoo het speciaal voor Java bestemd werd, de Buitenbezittingen waren er toch ook niet volstrekt van afgescheiden, aangezien de met dat stelsel beoogde vrijheid op den ganschen Archipel in meerdere of mindere mate moest terugwerken. Den weg te openen voor het particulier initiatief was inderdaad de grondgedachte, waaraan de nieuwe richting leven wilde geven, en waardoor de beginselen onzer O.-I. Compagnie voor afgedaan werden verklaard. De menschen moest men in het aanwenden van den tijd hun gang laten gaan en enkel van hen belasting vorderen, gelijk in beschaafde Europeesche staten als beginsel was aangenomen. Dus geen willekeur meer, noch administratief, noch judiciëel; geen regeeringsbemoeiing meer met handel en scheepvaart; niet langer feodale hoofden met onderhoorigen, maar ambtenaren ter bestiering, uit 's Lands kas behoorlijk bezoldigd. Mogelijke uitzonderingen deden het „stelsel" geen afbreuk: de erkenning, dat het uitzonderingen waren, was er tevens de veroordeeling van, hield onuitdrukkelijk de verklaring in, dat ook daaraan vroeger of later een einde behoorde te komen.[1]

1) Over het onbestemde in de woorden „Landelijk stelsel" verg. *Landrente-V. d. K.*, bl. 401. *Hoek* brengt er toe uitsluitend de Landrente (bl. 261), wat echter stellig verkeerd is.

Enkele mannen hebben tegen het einde der 18e en in den aanvang der 19e eeuw op het verkeerde van de onder de Compagnie bestaande toestanden gewezen. Groote vruchten droeg dit echter niet. Men denke er trouwens aan, dat ook in ons eigen vaderland de opvattingen over hetgeen een regeering aan den minderen man was verschuldigd, zeer veel naar de begrippen van den lateren tijd te wenschen overliet. Zoo de Christelijke zin dáár nog eenige verzachting aanbracht, wat kon men er gevoelen voor „zwarten", voor „Mooren", voor Mohammedanen, die met „heidenen" in één adem werden genoemd! Integendeel, zelfs getoetst aan de Heilige schriften, scheen het voor menigeen volkomen in orde, dat hun lot minder benijdenswaardig was. Ethische argumenten traden dan ook bij de bestrijding van het Compagniesbestuur minder op den voorgrond; zij, die veroordeelend zich deden hooren, trachtten belangstelling te wekken door te wijzen op een schoonere financiëele, economische toekomst, wanneer men de gelegenheid opende om meer ieder het zijne te doen erlangen. Ook de revolutionnaire denkbeelden van de 2e helft der 18e eeuw zullen hier en daar de menschen tot wat meer nadenken gestemd hebben; maar tot daden op koloniaal gebied in Holland werd men eerst vanzelf gedrongen door den spontanen ondergang der eertijds alvermogende Compagnie. De Nederlandsche regeering moest zich nu wel de zaak in haar geheelen omvang aantrekken en de vraag ter beantwoording stellen: wat met de koloniën te doen? Een commissie, in den aanvang der 19e eeuw benoemd, zou van advies dienen. Conservatieve Mr. Nederburgh — „een kundig, talentvol en zelfbewust ja koppig man"[1] — stond er tegenover liberale Dirk van Hogendorp: deze sterk door rijke ervaring en door het Compagniesbankroet; gene door verkregen inzicht der koloniale zaken, zoowel in zijn werkzaamheid van commissaris-generaal op Java als in zijn hooge positie bij het gesneefde handelslichaam; ja, dit ondergegaan, echter, naar zijn opvatting, door

---

1) *Priangan*, dl. I, bl. 325*.

minder gelukkig beheer der vennootschap, alzoo geenszins een bewijs tegen de koloniale beginselen op zichzelf. Het advies van 31 Augustus 1803 was het resultaat van een strijd, waarin de conservatieve richting wel eenigszins verzacht werd door vrijzinnige beginselen; doch waaronder men den naam van D. van Hogendorp, zonder dat hij daarbij een weerlegging voegde, ter nauwernood zou verwacht hebben. Hijzelf gaf de verklaring: geroepen tot den post van gezant te Petersburg nog vóór de commissie tot een eindresultaat was gekomen, werd door hem het verslag in blanco geteekend, ten tijde dat hij een vrijzinnig stuk mocht verwachten: Nederburgh, „sans bonne foi comme sans pudeur", had hem bedrogen, luidde Dirk's protest [1]. Uit het advies vloeide eerst voort het „Charter" van 1804, daarna het „Regerings-Reglement" van 1806: beiden echter ten gevolge van de tijdsomstandigheden niet in werking getreden [2].

De gouverneur-generaal Daendels behoefde er alzoo geen rekening mede te houden. Trouwens ook zonder deze stukken kon Indië zich gelukkig achten zulk een man tot bestuurder te krijgen, die immers aan de vrijmaking van het menschdom warm had deelgenomen en dien men in zijn strijd tegen de tirannen toegezongen had [3]:

Toi, dont la vertueuse audace
  Les a frappés et confondus,
La voix du Batave te place
  Entre les Tell et les Brutus.
Poursuis, Daendels! que la patrie
  Connoisse enfin la liberté,
Et que la concorde chérie
  Nous rende à la félicité.

Te Batavia nam de aldus gevierde deze idealen eenigszins eclectisch op! Vele Indische lamlendigheden met menige

1) *Hogendorp Mem.*, bl. 139. — Zie ook *Cornets de Groot*, bl. 17; *Faes' Buitenzorg*, bl. 211—216.

2) Zie breeder over deze stukken *Kol. Economie-V. d. K.*, bl. 299—301.

3) Het uit vijf coupletten bestaand vermakelijk gedicht van 1798 in *Falck's Gedenkschriften*, bl. 319—320.

ongenietbare middelmatigheid, moesten de hardheid zijner handen gevoelen[1]; eerlang, wanneer hij is henengegaan, wordt van de in Indië achter gebleven *Daendelianen* getuigd, dat zij waren „meest zeer goede koppen", die „den grooten meester" vereerden[2]. Geducht trad hij tegen knevelarij op, knevelde echter gaarne ten profijte van zichzelf; hij „beschermde" wel de Inlanders, doch eischte ook zóó veel van hun arbeidskracht, dat ze erbij neervielen; hij riep zeer nuttige zaken in het leven, die toekomst hadden, en deed daden, waaromtrent de vraag zou kunnen rijzen of het geen misdaden waren.

Na hem generaal Janssens, die niet lang genoeg landvoogd was, om iets goeds of kwaads voor de toekomst der kolonie te verrichten. Dan verschijnt Raffles met zijn „Landrentestelsel", dit echter mede te kort van duur en te overijld tot uitvoering gebracht om het onbepaald te kunnen loven; maar op zichzelf genomen, dan toch een beteekenisvolle daad, omdat aldus met een afkeurenswaardig Compagniesverleden voor goed scheen gebroken. „Niet", zoo is terecht gezegd[3], „dat hij *die bepaalde* belasting, maar dat hij in het algemeen *een* belasting heeft ingevoerd en de inkomsten van den Staat niet in handelswinsten, maar in geregelde bijdragen der ingezetenen wilde zoeken, maakt Raffles tot den man van het nieuwe régime." En de geschiedschrijver van de jaren 1816—1819, slaat die daad te hooger aan, omdat, naar al hetgeen wij van C.C.G.G. leerden kennen, de overtuiging wordt opgewekt, dat, zonder te staan voor Raffles' voldongen feit, deze in eindelooze adviezen zich bewegenden, niet zoo licht zouden besloten hebben, dien weg op te gaan.

Met de toegezegde teruggave der koloniën bij het Lon-

---

1) Over het gemis aan ontwikkeling der Indische grootheden maakte Van Polanen eenige juiste opmerkingen. „Hunne kennis bepaalde zich tot hetgeen zij gezien en ondervonden hadden, en hunne groote bedoeling was, de zaken *zoodanig* gaande te houden." *Polanen*, bl. 15. Verg. *Bestuur-1817-V. d. K.* dl. II, bl. 9, ad noot 3.

2) *Graaff-Brieven-V. d. K.*, dl. I, bl. 25.

3) Op bl. 31 van *Pierson's Kultuurstelsel.*

densch tractaat van 13 Augustus 1814 — tot op de maand af elf jaar na de breede „Consideratiën" over een meer vrijzinnige koloniale politiek — rees weder voor onze staatslieden de vraag: hoe zal Nederlandsch-Indië bestuurd moeten worden? Ontstemd door de vrijzinnige denkbeelden van het Britsche tusschenbestuur, deed de naar Nederland teruggekeerde Daendels zich daartegen reeds in 1814 door den „Staat" waarschuwend hooren; zijn vijand, dat mag men hier wel zeggen, Van den Bosch — „wiens Cultuurstelsel men bij een overzicht van Daendels' Preanger-regeling reeds aan de kimmen ziet ontglimmen" [1] — wilde nog meer terug en publiceerde daarom in 1815 een „Brief"; Van Polanen, Daendels' aartsvijand, deed zich ten steun van Van den Bosch hooren in twee „Brieven". Campagne, ambtenaar van het departement van Koloniën, misschien gedreven door den daar heerschenden vrijzinnigen geest, bestreed deze richting door de publicatie in 1815 en 1816 van twee verdienstvolle werkjes, begroetende de ruimere denkbeelden op koloniaal gebied als de dageraad van een gelukkige toekomst [2]. In hoever deze schrifturen eenigen invloed op C.C.G.G. uitgeoefend hebben, kan niet gezegd worden; wèl dat zij zich ten deze in afbrekenden zin nogal uitlieten [3].

Overigens schonk hun instructie voldoende vrijheid om te handelen gelijk zij oorbaar achtten, wat ook het Regeerings-Reglement van 1815 mocht bepalen. Zij konden zich echter niet dadelijk na hun optreden met deze belangrijke aangelegenheden inlaten, zooals zijzelven wel gehoopt hadden. Hun werkzaamheid werd vooral in beslag genomen door de geschillen met het afgetreden, doch te Batavia gebleven Britsch bestuur; ook wilde zij geen ingrijpende beslissingen nemen zonder eerst Java doorreisd te hebben en aldus dank plaatselijke aanschouwing beter op de hoogte der zaken te zijn gekomen: aan zulk een reis viel intusschen, zoolang

1) *Priangan*, dl. I, bl. 449*.
2) Zie over de verschillende publicatiën breeder *Kol. Economie-V. d. K.*, bl. 306—320 en 429—451.
3) Zie uitvoerig het artikel der vorige noot bl. 437—440.

„de Engelschen" zich te Batavia bevonden, niet te denken. Nauw echter hadden dezen het eiland verlaten, of de groote reis had plaats, gelijk ik reeds beschreef [1]. Ofschoon, vooral met het oog op het slechts driejarig leven aan de Commissie-Generaal toegekend [2], een kostbare tijd tot Fendall's vertrek op 29 Juni 1817 verloren ging, was die toch voor het groote doel niet volstrekt ongebruikt gelaten. Met de overneming der gewesten in Augustus 1816 viel voor het bestuur van onze residenten nog geen algemeene instructie vast te stellen; niettemin kregen zij voorschriften, die onderling zooveel mogelijk overeenkwamen, als over eedsaflegging, gebod tegen afpersingen enz., verhouding tot de aftredende Britsche bestuurshoofden en dergelijke bepalingen, waaronder echter vooral hier verdient herinnerd te worden aan de opdracht tot onderzoek. In de d.d. 29 Juli 1816 vastgestelde instructie ten behoeve van resident Nahuijs, aangewezen voor de overneming van de residentie Jogja, leest men o. a. deze bepalingen:

Art. 8 al. 1: Hij zal in het provisioneel bestuur hem toebetrouwd, zich gedragen stiptelijk naar de wetten en voorschriften door het Britsche Gouvernement uitgevaardigd, en de administratie doen voortgaan op dezelfde wijze waarop zij tengevolge dezer voorschriften thans gevoerd wordt, zonder daarvan in het geringste af te wijken dan op autorisatie van Commissarissen Generaal.

Art. 9: Hij zal over geene goederen of gelden beschikken dan na bekomene autorisatie van Commissarissen Generaal, al ware het ook dat dien aangaande bij de Britsche verordeningen meerdere ruimte aan de Residenten gelaten mogt zijn. Hij vermag evenwel aan zijne ondergeschikte ambtenaren de hen toekomende bezoldiging doen uitbetalen, alsmede de vastgestelde maandelijksche posten van uitgaaf voldoen.

Art. 15: Hij zal zich met allen ernst bevlijtigen om eene naauwkeurige kennis te verkrijgen van den waren aard der administratie door het Britsche Gouvernement van Java, in de residentie waarvan hem het bestuur provisioneel is opgedragen, ingevoerd en in werking gebragt en van zijne bevinding met onzijdigheid en goede trouw verslag doen.

Alzoo in beginsel: handhaving, tenzij C.C.G.G. het veranderen goedkeurden, van hetgeen bij de overneming werd

---

1) In *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. II, bl. 312 v.v.

2) Zie *Teruggave-V. d. K.*, bl. 161.

aangetroffen, of, gelijk Elout zich gaarne uitdrukte, de zaken laten „in haar geheel" [1]. Geenerlei uitgaven op eigen hand, m. a. w. in dit opzicht het slechte voorbeeld der Engelschen niet volgen [2]; eindelijk, waarom het hier gaat: zoo nauwgezet mogelijk de Britsche administratie uiteenzetten, waartoe dus ook het Landelijk stelsel behoorde, voor zoover het in de residentiën van toepassing was verklaard, hetgeen o. a. met de Vorstenlanden en de Preanger niet het geval was. De aldus ontvangen rapporten zouden dan ten grondslag dienen van het plaatselijk onderzoek, dat C.C.G.G. voornemens waren op Java te gaan houden, zoodra de omstandigheden het toelieten; elders maakte ik reeds van deze stukken melding [3]. Bij een depêche d.d. 9 October 1816 N°. 14 werden het departement van Koloniën aangeboden, zoowel gedrukten van de instructiën, die voor de Rekenkamer en den Raad van Financiën vastgesteld waren [4], als het geschreven model van instructie voor een der residenten, t. w. de hiervoren vermelde, die aan Nahuijs was verstrekt. Vervuld van het gewicht der bevolen onderzoekingen, schreven C.C.G.G. het volgende [5]:

Wij hebben de eer UHEd. Gestr. bij deze aan te bieden exem-

---

1) Zie de aanhalingen in noot 3, bl, 410 *Landrente-V. d. K.*

2) Over de beperkende bepalingen in deze, zie ook *Herstel-V. d. K.*, bl. 158 en 171—172.

3) Zie *Herstel-V. d. K.*, bl. 252, 254, 278—279, 281—282; *Bestuur-1817-V. d. K.* dl. II, bl. 340, 341, 342, 344. Het rapport der C.C.G.G. d.d. 16 Maart 1818, opgenomen in *Deventer's Bijdr.*, dl. I, bl. 360 v.v. bevat ook vele extracten uit de antwoorden van de residenten getrokken. De rapporten, althans voor een deel, w.o. het verslag van de Preanger, dat ik een en ander maal nog bepaaldelijk moet ter sprake brengen, liggen op het Rijksarchief in een bundel 67 van *Aanwinsten Koloniaal Archief.* Zij hebben ook behoord tot de verzameling van Elout; maar om mij onbekende redenen, heeft men er een anderen naam en dus een eigen nommering aan gegeven. Van deze Aanwinsten heeft men fiches gemaakt.

4) Zie over deze instructiën *Herstel-V. d. K.*, bl. 157 en 170, zoomede *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. I, bl. 253.

5) Over de ontvangst van deze depêche, zie het antwoord d.d. 17 December 1817 in bijl. XXXVIII (bl. 395) van *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. I.

plaren van de door ons gearresteerde Instructiën voor de Algemeene Rekenkamer en den Raad van Financiën.

Wij voegen er tevens bij een afschrift van eene der instructiën aan de respective provisionele residenten gegeven, die op eenige kleine veranderingen door de localiteit voorgeschreven alle gelijkluidende zijn.

UHEdGestr. zal zekerlijk daarvan uit opgemerkt hebben het 15e articul, bij het welk wij van allen hebben geeischt eene naauwkeurige opgave en beoordeeling van het thans plaats hebbende systhema en der administratie. Reeds zijn er een klein getal ingekomen en wij kunnen daaruit, gevoegd bij andere berigten, hoe zeer nog geen stellig echter een waarschijnlijk besluit trekken, dat het systhema met eenige wijzigingen gantsch niet verwerpelijk, de administratie daarentegen niet aan te prijzen is.

Wij hebben het eerste in allen deelen ongestoord laten werken, maar het laatste zoo veel mogelijk tot ordre en geregeldheid terug gebragt, maar het vordert tijd, arbeid en inspanning.

Wij zullen ook nu UHEdGestr. niet vermoeijen met de lezing van eenige bijzondere besluiten en bevelen, door ons genomen en gegeeven, alles tot dat doel, zoo wij hoopen, strekkende.

Onderwijl hadden de onderhandelingen met het afgetreden Tusschenbestuur plaats, ten einde na te gaan, wat de herstelde Nederlandsche regeering wegens de overneming van gelden, goederen en rechten alsnog verschuldigd zou zijn. C.C.G.G. stelden den departementschef van Koloniën bij onderscheidene depêches van het beloop dezer aangelegenheid op de hoogte, waaruit o. a. bleek, naar den Koning bij rapport d.d. 8 Maart 1817 N°. 74 resumeerend werd overgebracht[1];

dat de achterstallige vorderingen van Kedoe 50000 ropijen te hoog waren opgegeven, wegens ontvreemding en ver-

1) Bij dit rapport werden door directeur-generaal Goldberg verhandeld de Indische depêches van 8 October tot 12 November 1816. Zij waren aangebracht door het Amerikaansche schip *Elisabeth*, dat in 108 dagen de reis van Batavia naar Texel volbracht had, alzoo een zeer voorspoedige tocht. — Er bestonden onderscheidene schepen van dien naam; het vermelde schip wordt o. a. ook genoemd in bijl. XVI, bl. 350, dl. I *Bestuur-1817-V. d. K.*

valsching der boeken door den Britschen assistent-resident Heyland [1];

dat in Cheribon de landrente-inkomsten van 130000 tot 300000 ropijen waren verhoogd, zonder dat de belastingschuldigen deze som konden opbrengen [2];

dat de achterstand der landrente in Bantam de verbazende hoogte had bereikt van 549000 ropijen, terwijl er geenerlei kans bestond hiervan iets terecht te brengen, hetgeen van Engelsche zijde bezwaarlijk kon tegengesproken worden [3].

Maar, memoreerde de Departementschef, deze voorbeelden strekten alleen om den stand der zaken juist te doen kennen, geenszins om daaruit ongunstige gevolgen voor de toekomst te trekken; integendeel C.C.G.G. vleiden zich, dat door een billijker en geregelder wijze van doen, meer voordeelen van het Britsche stelsel genoten konden worden. Zij hadden echter tijd noodig om alles behoorlijk te onderzoeken, alvorens een bepaalde beslissing viel te nemen.

Inderdaad was het nieuwe bestuur te Batavia er verre van om Raffles' werk af te breken. „Wij hebben tot nu," schreef Elout uit Batavia d.d. 4 Juli 1817 aan Falck [4], „geen de minste gedachte, om het systema van Raffles omver te werpen, maar veeleer om het te behouden, dan ik verwijs u aan de officiele brieven aan het departement van Koloniën om u te doen kennen, hoe onregelmatig alles is ingevoerd, hoe los bestierd; dit te onderzoeken en zoo mogelijk te verklaren, houdt ons gestadig bezig. — Goede koppen zijn er maar weinig. Muntinghe, dien men onder deze zou kunnen tellen, is de luiheid zelve en met oneindig veel moeite krijgt men op een enkel belangrijk punt zijne gedachten, maar daarna is hij weder maanden werkeloos." [5]

1) Zie ook over deze zaak: *Herstel-V. d. K.*, bl. 253 en *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. I, bl. 23 en 333.

2) Verg. *Herstel-V. d. K.*, bl. 278—279 en *Deventer's Bijdr.*, dl. I, bl. 336—370.

3) Verg. *Deventer's Gezag*, bl. 149.

4) *Gedenkschriften*, bl. 447.

5) Den 1en April 1817 schreef Elout aan Falck over Muntinghe (*Gedenkschriften*, bl. 446—447): „Muntinghe is een traag werkman, maar een regt schrander, doorzigtig man. Hij heeft nu eene memorie ingediend die voortreffelijk

Hoezeer de verwarring met het einde van het Tusschenbestuur gestegen was, hebben C.C.G.G. na de voltooiing hunner reis in een voortreffelijk rapport aan Koloniën breedvoerig aangegeven [1]. „Zoo vele residentien", schreef ook Van der Capellen d.d. 14 October 1817 aan Falck [2], „zoo vele verschillende applicatien, en sommige geheel tegen den geest der regulatien, hoewel deze overal dezelfde geweest zijn. Elk Engelsch Resident heeft zijn ideën bij de invoering opgevolgd, en de onzen zijn meestal voortgegaan zooals zij het gevonden hebben. Gij gevoelt dus hoeveel moeite wij zullen hebben om deze zeer belangrijke tak van administratie op eenen geregelden voet te brengen. Wij zijn nog bezig om alle de materialen daartoe bijeen te brengen, en waarschijnlijk zullen wij er toe moeten komen om een geschikt en ervaren ambtenaar te benoemen, die, evenals de Baron Alphonse de prefecten kwam drillen, zorgt dat de wet overal eenparig worde uitgevoerd en het gouvernement steeds van alle afwijkingen worde onderrigt. Het is bij mij nu buiten bedenking dat op die plaatsen waar het systhema eenigszins geregeld werkt de ingezetenen daarvan de waarde beginnen te gevoelen, en niet gemakkelijk tot het oude terug te brengen zouden zijn. Ik hoop dat wij hun dit hoe langer hoe meer zullen doen gevoelen, naar mate het ons mag gelukken hun meerder genot daarvan te bezorgen. De regenten, die te voren in hunne regentschappen zoo groote despoten waren als de vorsten der Rhijnconfederatie onder Napoleon, en nu op meer geregelde inkomsten en meer tot gewone ambtenaren gereduceert zijn, zijn natuurlijkerwijze daarmede minder te vreden,

---

is, maar men moet hem zoo in zijn zog laten voortgaan, en hij wil zich tusschenbeide van het werken wel eens verpozen in het gezelschap van vrienden en dan (zegt men) weet hij van geen opstaan. Hij is naar mijn oordeel nu juist waar hij wezen moet, en kan ons door zijne *lumières* veel nut doen. — Regt goede verstanden zijn hier maar in gering aantal; kon men nog eenige *weinige* uit het vaderland hier krijgen, het zou goed zijn. Maar dan moeten zij ook van dien stempel wezen: want ander soort is hier genoegzaam." Op welke memorie Elout hier het oog heeft, weet ik niet.

1) Het hiervoren op bl. 7, noot 3 vermelde rapport d.d. 16 Maart 1818.

2) *Gedenkschriften*, bl. 469.

en zouden gaarn hunnen voormaligen invloed terugbekomen. Het zal echter eene blijvende zorg van het gouvernement moeten zijn daartegen te waken. Ook maken zij op vele plaatsen nog misbruik van hun gezag en van den invloed die de gemeene Javaan hun nog toekent."

C.C.G.G. zouden echter minder hard over het Landelijk stelsel van het Tusschenbestuur geoordeeld hebben, wanneer Raffles' *History* niet in een te geflatteerd beeld de werkelijke toestanden had geschetst. Men is èn daardoor, èn door het afgeven op de Nederlanders, geprikkeld geworden om de keerzijde ook niet te doen vergeten. Geenszins dus, dat C.C.G.G. het schoone in Raffles' apologie, gelijk Elout de *History* noemt, niet wist te waardeeren; maar de opschroeving hinderde [1]. Als hij o. a. Mr. D. J. van Lennep, die zich belast had met de zorg voor Elout's gezin in Holland, schrijft, kan hij daarover in de brieven niet zwijgen. Nu eens vestigt hij de aandacht op „hoeveel verwards en onregelmatigs er is in de Engelsche inrigtingen"; dan klaagt hij over „dezen bayert van verwarring en arbeid"; een andermaal zendt hij stukken ter lezing met de mededeeling: „gij zult daaruit de verwarring kunnen zien en tevens beoordeelen wat er van die opsnijding des Heeren Raffles is" [2]. En midden in 1818, toen dus meer volledige kennis was verkregen, licht hij het „zeer verward" zijn van Raffles' Landelijk stelsel nog aldus toe [3]: „Ik wenschte dat gij, mijn vriend, eens konde lezen, een brief, of eigenlijk een verhandeling, die ik over dit onderwerp gesteld heb en die aan den Dir. Gen. van Kol. gezonden is [4]; eene vergelijking van het daarin voorkomende (en de stof is nog niet uitgeput) met hetgeen door den H[r] Raffles in zijne U zeer [5] bekende history op Java wordt ter

1) Verg *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. II, bl. 352—354. — Over Mr. Levyssohn Norman's geringe waardeering van de *History*, zie *Landrente-V. d. K.*, bl. 413, noot 2.

2) Zie *Lennep:* brieven d.d. 18 Januari en 29 Maart 1818, bl. 154, 159, 161.

3) Brief d.d. 4 Juni 1818 in *Lennep*, bl. 164.

4) Het in noot 3 bl. 7 bedoelde rapport.

5) Dit *zeer* zal, denk ik, „zeker" moeten zijn.

nedergesteld zou U niet onbelangrijk voorkomen, zoo ik vertrouw, en tevens doen zien wat er is van die wonderen, door hem hier gesticht. Het systema is goed, maar de ontwikkeling en uitvoering verre van daar. Wij moeten nu de goede gronden leggen, waarop het gebouw kan worden opgetrokken." Volstrekt ingenomen toonden zich C.C.G.G. dus niet met Raffles' arbeid; zij waren echter billijk genoeg om te erkennen, dat die bezwaarlijk beter had kunnen zijn. Elout deed het niet alleen, toen er op de terugreis naar Holland in 1819 gelegenheid was geweest om eens te overdenken, wat dan toch C.C.G.G. zelven eigenlijk geleverd hadden [1]; maar, gelijk wij aanstonds zullen lezen, hij schreef het reeds in Januari 1818 van Batavia, toen de Landrente-verordeningen nog moesten verschijnen. En dan die uitzondering van het door hen als vrijzinnig beschouwde Landelijk stelsel ten aanzien van de Preanger! Vol illusie had Van der Capellen d. d. 30 December 1816, aan Falck over de Bataviasche bovenlanden schrijvende, medegedeeld [2]: „De koffiecultuur ligt hier nog aan banden zooals gij weet en het systema van landrente is hier en in de Preanger regentschappen nog niet ingevoerd. De koffie moet aan het gouvernement voor bepaalde en zeer lage prijzen geleverd worden, hetgeen ongetwijfeld een groot voordeel aanbrengt. Het nieuwe systhema vindt vooral in deze streken vele tegenstrevers; men kan ook niet ontkennen dat hetzelve hier moeilijker is in te voeren dan in den oosthoek, ofschoon niemand mij de onmogelijkheid daarvan heeft kunnen *bewijzen*. Ik ben integendeel van oordeel dat bij de eindelijke beschikkingen wij niet zoo inconsequent kunnen zijn om in het eene gedeelte van het eiland een systhema te laten be-

---

1) „Bij de eerste werking moest dus de Britsche Luitenant Gouverneur zich met tijdelijke voorzieningen behelpen en zelfs ongelijkheden toestaan, wilde hij niet geheel in zijn ontwerp falen. Ik gevoel mij tot deze verklaring zooveel te meer verpligt en geneigd, naarmate ik van de moeijelijkheid om het ware midden te vinden, door eigen onderzoek ben overtuigd geworden." *Elout-rap. 27 Sept. 1819*, bl. 68—69.

2) *Gedenkschriften*, bl. 463.

staan, hetwelk op geheel tegenovergestelde principes berust als dat in het andere gedeelte aangenomen. Ik heb voor mij de overtuiging reeds dat het liberale systema van den oosthoek moet behouden worden met eenige nader te bepalen modificatiën, waaruit dan in mijne opinie natuurlijkerwijze volgt dat wij het ook hier zullen moeten invoeren. In den beginne zullen de financiën er wel door lijden. Maar behalven de voordeelen die van eene andere zijde, ook van den zedelijken kant beschouwt, eene vrije cultuur oplevert, geloof ik nog dat zich spoedig het evenwigt zal herstellen en het gouvernement voor het verlies der verpligte leverantiën schadeloos kan gesteld worden door een welgeregeld systhema van grondlasten. Ik ontken niet dat de invoering moeilijk zal zijn, en wij met zeer vele zwarigheden en particuliere belangen zullen te worstelen hebben, maar ik houde de zaak voor uitvoerbaar en wenschelijk."

Wat een politieke schipbreuk tien jaren later!

C.C.G.G. hebben op de Javareis tot leiddraad voor hun gedachten over het Landelijk stelsel drie belangrijke bundels medegenomen. Vooreerst de Raffles-documenten. De afgetreden Luitenant-Gouverneur had er geen vrede mede gehad, dat ze te Batavia in het archief zouden rusten; maar er voor gezorgd, dat ze in 1814 te Londen gedrukt werden onder den breeden titel: „Substance of a Minute on the introduction of an improved system of internal management and the establishment of a landrental on the island of Java, to which are added several of the most interesting documents therein referred to." In de tweede plaats de gewestelijke rapporten over hetgeen, krachtens de voorschriften der *Substance*, moest ingevoerd zijn. En in de derde plaats de adviezen van de leden van den Raad van Financiën op al die stukken en op de vraag, wat nu verder te doen stond; president was destijds Muntinghe[1]. De Raad had aan de opdracht om zijn oordeel uit te spreken, voldaan bij missive d.d. 11 Juli 1817,

1) Verg. *Herstel-V. d. K.*, bl. 161. Zie over onjuiste mededeelingen bij *Hoek* op bl. 263: *Landrente-V. d. K.*, bl. 411 noot 1.

N°. 65[1]: „daarbij", zegt het resumeerend besluit der C.C.G.G. d.d. 15 d. a. v. N°. 17, „omtrent de Landelijke inkomsten en de administratie der koffietuinen en eenige andere zaken daarmede in verband staande", inzendende:

1°. „Een ampel rapport van den President van denzelven Raad."

2°. „Een extract uit het register van derzelver handelingen houdende eenige bedenkingen en aanmerkingen op het voorsz. stuk."

3°. „Eenige korte aanmerkingen op het stelsel van belastingen door den Vice-President Goldman ontvangen, zijnde President en Raden van gevoelen geweest, dat hoezeer over het algemeen eenstemmig over het eerst gemelde Rapport oordeelende, zij het echter dienstig hebben gevonden de bedenkingen over sommige punten ontstaan, afzonderlijk ter kennisse van Commissarissen Generaal mede te deelen." [2]

Muntinghe heeft met zijn stuk eer ingelegd; hij spreekt er in *majestatis pluralis*, zoodat, wanneer men niet op de onderteekening lette, het zou schijnen, alsof het van den Raad was uitgegaan [3]. Overigens een dankbare taak, omdat, hetgeen hij betoogde, de weg was, dien C.C.G.G. bij voorbaat verlangden uit te gaan. Zoo schreef reeds d.d. 30 December 1816 Van der Capellen aan Falck [4]: „Ik overtuige mij hoe langer hoe meer dat de tegenwerpingen tegen het Engelsche revenue-systhema ingebragt meer de wijze van invoering en de verkeerde applicatie van hetzelve als het systhema

---

1) Over de onjuiste data van 14 en 15 Juli in *Deventer's Bijdr.*, *Hoek en Mindere welvaart*, zie de opmerking in *Landrente-V. d. K.*, bl. 412 noot 1. Evenzeer foutief in *Pierson's Kultuurstelsel*, bl. 29.

2) Bij besluit d.d. 15 Juli 1817 N°. 17 werd het rapport met de bijlagen „in advies" gehouden.

3) De geestdrift van het lid van den Raad van Financiën Mr. H. J. van de Graaff over de memorie in *Graaff-Brieven*, dl. II, bl. 13. Muntinghe's rapport werd gepubliceerd in *Tijds. Ind.*, jaarg. 1850, dl. II, bl. 307 en in *Deventer's Bijdr.*, dl. I, bl. 279. D. C. Steijn Parvé's lof erover in *Steijn Parvé (1850)*, bl. 134; daarin staat de datum 11 Juli 1817 juist vermeld, doch Muntinghe's stuk heet er een rapport van den Raad van Financiën.

4) *Gedenkschriften*, bl. 462—463.

zelve betreffen. Overigens is er veel wanorde in de administratie, die wij moeite hebben te herstellen, zooals het ook bezwaarlijk valt zoo vele ingeslopen misbruiken af te schaffen. Wij zijn echter daarin onverbiddelijk... Ik heb voor mij de overtuiging reeds dat het liberale systhema van den oosthoek moet bijbehouden worden..." Dan onder de reis uit Soerabaja d.d. 14 October 1817 over *de reeds vroeger gedeelde meening*[1]: „Ik schreef u voor mijn vertrek in Juli, dat ik na de reize meende het Engelsche systhema van landrente te zullen kunnen beoordeelen. Wij hebben nu het grootst gedeelte van de reize volbragt, en ik bevestige mij dagelijks in de opinie die ik reeds had, dat het systhema op zich zelve zeer goed is, en op goede gronden van staathuishoudkunde berust, maar dat de uitvoering op de meeste en bijna alle plaatsen even onvolmaakt en slegt geweest is." En Elout deelt na de terugkomst van de groote reis te Batavia als volgt aan Falck d.d. 14 Januari 1818 mede, hoezeer hij reeds jaren te voren een vrijzinnig landelijk stelsel toegedaan was[2]: „Het systhema der Engelsche regering, of liever de denkbeelden die zij ten aanzien van een aantenemen plan voedde, komen mij ook nu na eenige geringe plaatselijke kennis opgedaan te hebben, zoo verkieselijk voor, als zij mij reeds voor meer dan tien jaren aanstonden, want toen reeds waren die denkbeelden door Nederlanders aangeprezen, en de gouverneur Raffles verdient dan ook (zoo het mij voorkomt) dank voor de pogingen tot werkelijke toepassing dier denkbeelden; maar wat hij ook zeggen moge, daarin treft men niet dien geleidelijken gang, die orde en vastheid, welke noodig waren. Zij zijn en waren vooral in den beginne wel moeilijk te verkrijgen, en eene berisping zou onbillijk zijn, wanneer men niet op die volle toepassing zoo zeer boogde."

Zien wij nu, wat C.C.G.G. tot stand brachten om *dien geleidelijken gang, die orde en vastheid* in het leven te roepen!

---

1) Als de vorige noot, bl. 469.
2) Als de vorige noot, bl. 452.

HOOFDSTUK II.

DE INSTELLING VAN DE INSPECTIE DER LANDELIJKE INKOMSTEN IN 1817.

Wij lazen[1], dat de Raad van Financiën eenige bedenkingen tegen Muntinghe's rapport had ingebracht. Naar aanleiding hiervan gaf het college o. a. te kennen, dat, zoo het gouvernement het met de bezwaren eens mocht zijn, het alleen noodig ware: „te benoemen, een kollegie van eenige weinige, doch bekwame en ijverige leden, belast met de generale inspectie, zoo van de koffij, als van alle andere kultures, de houtbosschen daaronder begrepen, geheel afgescheiden van de werkzaamheden der residenten; voornamelijk om, na bekomen grondige kennis, zoowel ten aanzien van de geschiktheid der gronden, voor deze of gene kultuur, als van die der landbouwers tot aankweeking van produkten, onder het handhaven eener goede policie, te zorgen: dat de koffijtuinen, katoen-plantagiën, indigo-teelt en padi-velden, in één woord, dat alles, wat tot den landbouw behoort, niet vervalle, maar in goeden staat gehouden worde; en dat daartoe steeds de geschikte middelen aan het gouvernement voorgedragen en na bekomen goedkeuring, ten uitvoer gebragt worden"[2].

Ten aanzien van het Landelijk stelsel, behoort het tot een der eerste resultaten van de groote reis der C.C.G.G., dat nog vóór deze geheel ten einde was aan de overweging

1) Op bl. 14.

2) Zie *Deventer's Bijdr.*, dl. I, bl. 280. Het denkbeeld der inspectie werd breeder uitgewerkt in Muntinghe's rapport: zie aldaar bl. 341—343; dit werd overgenomen in *Mindere welvaart*, boek VI[d] (1912).

werd gevolg gegeven door de instelling bij hun besluit van 12 November 1817 (Stbl. N°. 57) van „een algemeen oppertoezigt over al de takken der landelijke inkomsten"[1]. Als doel werd aangegeven: „om, zoo spoedig zulks met gegronde kennis van zaken kan worden gedaan, in den omslag, de beheering en de inning der inkomsten uit de voortbrengselen van den grond, het zij bij wege van verhuur der landerijen, koffijtuinen, grond- en andere lasten van dien aard genomen wordende, over het geheele eiland Java zoo veel mogelijk algemeene, en althans geregelde en gelijk werkende bepalingen te maken"; en wel ter vervanging van: „de zoo groote verscheidenheid, onregelmatigheid en verwarring, welke te dezen allerwegen plaats vinden, en blijkbaar zijn, zoo uit alle de deswege ingekomen berigten, als uit het onderzoek, door Commissarissen Generaal persoonlijk, bij derzelver reize over Java, gedaan".

Met deze instelling, *geheel afgescheiden van de werkzaamheden der residenten*, gelijk immers door den Raad was aanbevolen, had het aan den resident der Preanger toevertrouwde oppertoezicht over Java's koffietuinen, of zooals ik elders memoreerde: „het daartoe behoorend toeverzigt over het koffijdepartement", ingetrokken moeten worden[2].

1) Den 11en November 1817 waren C.C.G.G. te Semarang op de terugreis naar Batavia, waar zij den 24en aankwamen: *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. II, bl. 354 en 356.

2) Zie *Herstel-V. d. K.*, bl. 274. — Dat het oppertoezicht van den resident der Preanger over Java's koffiecultuur niet enkel op papier bestond, blijkt uit het volgende voorbeeld. Bij een schrijven van 10 Augustus 1816 had de resident van Semarang aan C.C.G.G. gemeld: „dat de koffietuinen in het district van Samarang aan particulieren verhuurd zijn geweest, en dat dezelve gewoonlijk in deze maand voor de volgende recolte worden verpagt, verzoekende derhalve met orders ten dien aanzien te worden gemunieerd". Bij hun besluit d.d. 20 Augustus 1816 N°. 1, waarin dit voorkomt, werd het schrijven gezonden aan „den provisioneelen resident van de Preanger Regentschappen, mede belast met het oppertoezigt over de koffijkultuur"; en hem opgedragen: „om de zaken provisioneel te laten op den tegenwoordigen voet, en om gezamenlijk met de residenten maatregelen te beramen om de geregelde loop der zaken te verzekeren". Bij missive d.d. 27 Augustus 1816 antwoordde deze, dat hij de residenten in den verlangden geest had aangeschreven. (Besl. d.d. 3 September 1816 N°. 25).

Dit lieten echter C.C.G.G. na, zoodat in het nog te behandelen Koffierapport d.d. 16 December 1818, de Inspectie opmerkte, dat dit behoorde te geschieden, immers „ten aanzien van de betrekking of titel van Superintendent over de koffijcultuur niets stelligs gezegd zijnde, is de titel tot nog toe bij dien ambtenaar blijven bestaan". Er is mij echter van een uitdrukkelijke intrekking niets gebleken. Daarentegen behoorde gehandhaafd te blijven het superintendentschap over de bosschen, opgedragen aan den resident van Rembang [1], wijl, in strijd met het advies van den Raad van Financiën, de ingestelde inspectie hiermede geen bemoeienis had, blijkens haar instructie van 5 December 1817 (Stbl. N°. 62), waarin de werkkring breedvoerig staat beschreven.

's Raads advies wilde, naar wij lazen, een *generale inspectie*, bestaande uit een *college* [2]. Hiervan heeft het besluit d.d. 12 November 1817 een inspectie-generaal gemaakt, bestaande uit twee personen, die, ofschoon de een zou zijn de „adjunct" van den ander, „in alles met wederzijdsch overleg" moesten handelen, de rapporten aan de regeering dan ook „gezamenlijk" opmaken, casu quo, „met aanwijzing van het verschil, dat in beider gevoelens mogt ontstaan, en de gronden van dezelve" [3]. Beider positiën waren geheel gelijk,

---

1) Zie *Herstel-V. d. K.*, bl. 225.

2) Het zij hier herinnerd, dat Muntinghe's conclusiën geenszins leidden tot het instellen van een college; hij toch noemde enkel „eene inspectie", die zou worden opgedragen „aan zoodanigen ambtenaar, dan wel ambtenaren", als C.C.G.G. wenschen te benoemen. Zij zouden „in allen gevalle" worden bijgestaan — hetgeen niet plaats vond — door „een stel van 5 à 6 jongelieden, van goede hoop en verwachting, en in allen opzigte tot een aktieve dienst geschikt". Zie *Deventer's Bijdr.*. dl. I, bl. 341.

3) Zie art. 6 der instructie in Stbl. 1817 N°. 62. — Verscheidene artikelen van het organiek besluit d.d. 12 November 1817 N°. 1 zijn niet in het Stbl. 1817 N°. 57 opgenomen. — De Staatsbladuitgave van 1839 (verg. *Herstel-V. d. K.*, bl. 142, noot 2) vermeldt abusievelijk in art. 1 van Stbl. 1817 N°. 57: „Adjunct Inspecteur over de landelijke inkomsten": bedoeld werd Adjunct-Inspecteur-Generaal.

„behalve in titel en bezoldiging", gelijk Van de Graaff, aan zijn zwager in Holland schreef[1].

Tot „inspecteur-generaal" werd de resident van Soerabaja P. H. van Lawick van Pabst aangesteld[2]. Een belangrijk ambtelijk verleden lag achter hem; goed op de hoogte van de Inlandsche toestanden, wist hij zich tevens in het Javaansch uit te drukken. Ik houd het er nochtans voor, dat hij geen bijzonder ontwikkeld man is geweest; zijn officieele stukken zijn menigmaal ongenietbaar door gemis aan helderen gedachtengang[3]. Een overtuigd vrijzinnig man op koloniaal gebied was hij evenmin; te diep wortelde daarvoor zijn verleden in andere toestanden. Van de Graaff mocht hem niet en beschouwde hem als een oudgast; nochtans, zij het dan onbewust, heeft deze Adjunct van den Inspecteur lessen tot zich genomen, waaraan voor een deel de verkeerde richting te wijten valt, die Van de Graaff is opgegaan.

C.C.G.G. beschouwden den benoemden inspecteur-generaal als te behooren tot de beste en ijverigste ambtenaren, waarover zij beschikten[4]. Ongelukkig werd het goede niet weinig verminderd door een ellendig karakter, hetgeen ook den omgang met hem hoogst bezwaarlijk maakte[5]. Als resident was hij te Soerabaja zóó gehaat, dat men er feestelijk gestemd was, luidde het in een schrijven naar Holland, toen de benoeming tot inspecteur de plaats van hem verloste[6].

Voor den post van „adjunct-inspecteur-generaal" viel de

1) *Graaff-Brieven-V. d. K.*, dl. II, bl. 17, N°. 3.

2) Verg. *Herstel-V. d. K.*, bl. 224 en 229—230.

3) „veel geleerdheid kan hij nooit hebben opgedaan"; Baud noemde hem een „warhoofd": *Priangan*, dl. I, bl. 111 en 110.

4) *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. II, bl. 336—337.

5) Verg. *Herstel-V. d. K.*, bl. 229—230 en 257—258, zoomede *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. I, bl. 21—22. — Onder de verwijzingen in eerstvermeld werk, staat abusievelijk in noot 2, bl. 230: *Priangan*, dl. II, bl. 103—111; dit moet zijn dl. I. In dat zelfde Priangandeel I, doch op bl. 301—302, een bijzonder laag staande, doch typische daad van Van Lawick, in zake Soekaboemi.

6) In een brief van Van de Graaff aan Fabius d.d. 22 November 1817.

keuze op het lid van den Raad van Financiën: Mr. H. J. van de Graaff[1]. Hij was een zeer ontwikkeld, ijverig man, met een bijzonder innemend uiterlijk, dat aan zijn invloed mede bevorderlijk is geweest[2]. Als baar uitkomende, wist hij echter taal noch teeken van de Inlandsche huishouding. Zijn eerste leermeester ten deze was Muntinghe[3]; nu kon hij ook veel van Van Lawick leeren. De groote reis over Java maakte hij met C.C.G.G.; de gunstige indruk, dien zij reeds te Batavia van hem kregen, werd op die reis niet weinig versterkt[4]. Hijzelf verkeerde in geestdrift zoo over Muntinghe's memorie ten gunste van het Landelijk stelsel[5], als over land en volk, waarvoor het van toepassing moest verklaard worden. Onder de aanschouwing der prachtvolle natuur, zag hij zich verplaatst in een aardsch paradijs; in de kennismaking met de menschen, oordeelde hij het een schande voor onze natie, dat de Engelschen moesten komen om den Inlander van den laster te bevrijden, waarmede wij, Hollanders, hem bekladden: had hij tusschen den Europeaan op Java en den Javaan te kiezen, hij zou den laatste verreweg hooger stellen[6]. Deze beoordeeling is ten slotte het uitgangspunt geworden voor een denkwijze, die den Europeaan met zijn productieve werkzaamheid buiten Java's ontwikkeling sloot en op den Inlander den stempel drukte van blijvende onmondigheid, te leiden door vaderlijke regeeringszorg met al de voor de toekomst eener maatschappij daaraan verbonden hoogst nadeelige gevolgen[7].

Van de Graaff, lid van den Raad van Financiën, zag reeds te zeer zijn ambtelijke toekomst verzekerd, dan dat

1) Verg. *Herstel-V. d. K.*, bl. 160.

2) *Hogendorp-Besch.*, bl. 29: „heb zelden innemender en gunstiger gelaat gezien dan het zijne".

3) *Graaff-Brieven*, dl. I, bl. 24 en dl. II, bl. 164.

4) *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. II, bl. 326—327; zie ook aldaar bl. 319.

5) Verg. hiervóór bl. 14 noot 3.

6) In den brief van 22 November 1817, vermeld noot 6, bl. 19. — In *Priangan*, dl. I, bl. 428* belangrijke aanteekeningen over het oordeel onzer Compagniesdienaren ten aanzien van den Inlander.

7) Verg. *Graaff-Brieven*, dl. I, bl. 53 en 149.

maar zoo dadelijk zou ingegaan worden op de hem geopende betrekking van adjunct-inspecteur-generaal. Overwegend bezwaar toch werd gevoeld tegen het samenwerken met een man als Van Lawick [1]. Den heer Elout zette hij zijn bedenkingen ernstig uiteen, een onderhoud, dat eindigde met de verwachting niet benoemd te zullen worden; hij kwam nochtans, gelijk Van de Graaff schrijft, in dit opzicht „bedrogen" uit [2]! Wat opgeschroefd, denk ik; want er waren te veel lichtpunten. C.C.G.G., ook wel wetende, wie Van Lawick was, hadden de instructie zóó gesteld, dat de adjunct zich niet als de ondergeschikte van den inspecteur behoefde te beschouwen, indien slechts de vormen werden in acht genomen, hetgeen Van de Graaff tactvol heeft gedaan [3]. Dan ook was de geldelijke verbetering aanzienlijk; voor hem een redding! Aan de uit Holland gezondenen waren reeds bij het bereiken van Batavia veel te lage wachtgelden toegekend en zij hadden ongewoon lang naar plaatsing moeten uitzien wegens den tijd, die verliep, alvorens C.C.G.G. de regeering aanvaardden. Daardoor reeds in schulden gedompeld, bleef de toestand allertreurigst doordien de traktementen te laag werden gesteld [4]. Dit knelde te meer, omdat vele der aangekomenen, w. o. Van de Graaff, met schulden beladen Holland hadden verlaten. Bittere, zeer nijpende armoede hebben daardoor de menschen geleden. In een brief aan Fabius heeft Van de Graaff belangwekkend de aanleiding beschreven, die C.C.G.G. deze fatale richting

1) Blijkens den brief der voorlaatste noot en een schrijven d.d. 1 Januari 1818.

2) Van de Graaff's ontstemming over Van Lawick blijkt uit een brief d.d. 10 Februari 1819, zoomede uit den in de vorige noot vermelden brief van 1818 en *Graaff-Brieven-V. d. K.*, dl. II, bl. 17.

3) Dat C.C.G.G. inderdaad allengs weinig ingenomen werden met Van Lawick, blijkt ook middellijk uit Van de Graaff's schrijven d.d. 7 Juli 1821 aan Elout in Holland, waarin hij over Van Lawick memoreert: „den ijver tot herscheppingen, die hem eigen is, en dien ik Uwer Excellentie niet behoef te beschrijven": *Graaff-Brieven-V. d. K.*, dl. II, bl. 187.

4) Zie *Herstel-V. d. K.*, bl. 123—125, 193—196; *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. I, bl. 367.

deden uitgaan[1]. Wel zullen zij dit ten slotte hebben ingezien; doch eenmaal de bezoldigingen vastgesteld zijnde, kon daarin niet zoo spoedig verandering gebracht worden. Voor geschikte personen lag echter een middellijke manier van redres, immers door hen spoediger dan anders promotie te laten maken of hen goed bezoldigde betrekkingen, die nu eerst in het leven werden geroepen, te doen bekleeden[2]. Tot de aldus voorspoedig dienenden behoorde Van de Graaff. Behalve de bevoegdheid van den inspecteur-generaal en den adjunct om „reis- en teerkosten in rekening te brengen", werd den eerste toegekend een maandelijksche bezoldiging van 2000, den tweede van 1200 Indische guldens[3]. Deze traktementen overtroffen die van het toenmaals bestaande hoogste college, den Raad van Financiën; want krachtens art. 4 van het organiek besluit d.d. 16 Augustus 1816 N°. 9[4], was voor den President uitgetrokken de som van 1500, voor de leden 750 ropijen 's maands. Daar Van de Graaff met zijn groot gezin op het dure Batavia als raadslid niet kon rondkomen, was voor hem de nieuwe betrekking een uitkomst. Het schrijven d.d. 2 Januari 1818 aan zijn zwager Verschuir te Alkmaar geeft dan ook groote voldoening te kennen[5]. Blijkens dien brief hadden C.C.G.G. hem met opzet de reis over Java doen medemaken, om zich te kunnen „prepareeren voor de carrière", die hem nu was geopend. Men kan nooit zeggen, wat er gebeurd zou zijn, als iets

---

1) Ik vestigde reeds de aandacht op dien brief d.d. 1 Januari 1818 in *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. II, bl. 200, noot 3. Men denke er echter aan, dat Van de Graaff soms door onvoldoende bekendheid met de feiten of door eenzijdig inzicht, voorstellingen van de zaken geeft, die niet geheel juist zijn. Zoo o. a. een daarin voorkomende mededeeling, dat de uitgekomenen niet behoorlijk werden betaald, omdat C.C.G.G in den aanvang geen geld hadden. Zij bezaten wel degelijk fondsen, doch wilden het niet uitgeven, vóór het Muntstelsel was georganiseerd.

2) Niet algemeen waren de bezoldigingen te laag gesteld, merkte ik reeds op in *Herstel-V. d. K.*, bl. 171, ad noot 3.

3) Artt. 2—4 van het besluit d.d. 12 November 1817, vermeld op bl. 18, noot 4.

4) Verg. *Herstel-V. d. K.*, bl. 145.

5) *Graaff-Brieven*, dl. II, N°. 3, bl. 17.

anders gebeurd ware; zeker is het echter, dat deze benoeming, gepaard aan die van Van Lawick, een niet te verwachten invloed op het gansche regeeringsbeleid van landvoogd Van der Capellen zou uitoefenen. Door zijn betrekking geroepen tot contrôle, onderzoek: „over bijkans alle de inkomsten van Java, van minstens over de belangrijkste en voornaamste derzelve", zooals Van de Graaff naar Holland schreef; met de ontbinding der Commissie-Generaal zelfs over zoo goed als alle inkomsten van Java niet alleen, doch van gansch Nederlandsch-Indië gesteld, gelijk ik nader zal memoreeren; deze betrekkingen vervullende met grooten ernst en warmte; ook er veel geschiktheid voor hebbende door innemende manieren en stellig mede door bekwaamheid, gemakkelijk inzicht, aanzienlijke werkkracht: alzoo ingewijd, werd hij langzamerhand de mentor van den landvoogd, dermate dat van de drie reizen, die deze nog, na de ontbinding der hooge commissie, over Java en door de Molukken maakte, er niet één is geweest, die zonder Van de Graaff's begeleiding plaats vond. Daardoor werd deze de man van het Landelijk stelsel onder den vorm, waarin de heer Van der Capellen het eerlang zou opnemen.

Dit lag nog in 1817—1818 voor een ieder verborgen; doch wanneer liefde alleen voor een opgevatte zaak genoeg ware geweest om haar te volmaken, zoo had stellig niets aan die volmaaktheid ontbroken. Hoor Van de Graaf over Raffles' stelsel[1]: „met eene voorbeeldelooze stoutheid, tegen de opinie van het algemeen en zelfs van zijn eigen Gouvernement, geïntroduceerd[2] en zeer wel beschreven in een werk, door hem in Europa uitgegeven en in Holland verkrijgbaar, onder den titel *Raffles on Java*[3]", bleek de arbeid

1) *Graaff-Brieven*, dl. II, bl. 18.

2) Zie het afkeurend schrijven d.d. 15 Januari 1814 van het bestuur te Calcutta aan Batavia in *Deventer's Gezag*, bl. 27—29.

3) Met deze zonderlinge aanwijzing wordt de op bl. 13 vermelde *Substance* bedoeld. De twee in de bibliotheek van het *Ind. Gen.* voorhanden gebonden exemplaren dragen dezen titel evenzeer op den band. Verg. *Graaff-Brieven*, dl. II, bl. 18, noot 2 en bl. 253, noot 3. — Volledigheidshalve worde aan-

inderdaad zeer onvolmaakt; maar nu ook verviel aan de ingestelde inspectie de eervolle taak om die gebreken weg te nemen. Van Lawick mocht door ervaring de meerdere zijn; Van de Graaff stond veel hooger in ontwikkeling, leerde ook spoedig en veel. Zoo heel lang zoude het ook niet duren, dat het lompe in den gewezen resident dermate C.C.G.G. hinderde, dat zij hem Van de Graaff ten voorbeeld stelden.[1]

De instructie in het vermelde Stbl. 1817 N°. 62[2] is voor de kennis van den werkkring der heeren, alzoo van hetgeen C.C.G.G. met het Landelijk stelsel beoogden, lezenswaard. De inspectie had zich te verstaan met directeur Reinwardt — wiens titel immers deed omvatten, behalve „kunsten en wetenschappen", speciaal ook den „landbouw"[3] — „over de geschiktheid der gronden, tot deze of gene teelt, de verbetering van dezelve, de middelen tot aanmoediging van den landbouw in het algemeen, en van de kweekingen van voortbrengselen voor de Europesche markt in het bijzonder, en eindelijk over alles, wat tot den landbouw, de veeteelt en den handel, in verband met 's lands inkomsten, betrekking heeft" (art. 3). Men had „met den meesten spoed en naauwkeurigheid" te rapporteeren (op of vóór 1 April 1818 en vervolgens jaarlijks: art. 21) over „de wijze, op welke in iedere residentie gehandeld wordt, met betrekking tot den aanslag, omslag en inning der landrenten of het *Revenue Sÿsthema*, alsmede in hoe verre aan de deswege uitgevaardigde reglementen wordt voldaan, of daarvan afgeweken" (art. 7). Art. 8 vermeldde acht punten, waarop speciaal gelet moest worden: meting der gronden, klassificeering, omslag, remissiën, inkomsten der ambtenaren. Men moest onderzoeken: „of het beter zij, de betaling der land-

geteekend, dat ook Raffles' *History* breede mededeelingen over het Landelijk stelsel, o. a. over het landbezit, inhoudt.

1) In hoofdstuk IV, sub *d* nader hierover.

2) Zie bl. 18.

3) Over Reinwardt en zijn breeden werkkring, zie *Elout's tijd-V. d. K.*, bl. 156—159, zoomede *Botanische tuin-V. d. K.*, bl. 397 v.v.

renten geheel in geld te vorderen, dan ook gedeeltelijk in voortbrengselen van den grond, en in het laatste geval, of behalven de padij en rijst zelve, ook nog andere voortbrengselen, bijzonderlijk die voor de Europesche markten geschikt zijn, zouden kunnen worden aangenomen, ten einde alzoo den landbouw, ten voordeele van 's lands schatkist en van de Inlanders zelve aan te moedigen" (art. 10). De artt. 12—14 en 22 handelden over de koffiecultuur, waarop ik nader terugkom; art. 24 vorderde onderzoek naar „den staat der suikerteelt". Art. 15 gelastte onderzoek naar „den staat en de uitgestrektheid der nog onbebouwde woeste landen in elke residentie", zoomede opgave: „welk nut van dezelve voor den lande zal kunnen getrokken worden"; verder moest men nagaan (art. 16): „op welke wijze zij zullen kunnen worden uitgegeven, het zij aan Inlanders, het zij aan Europeanen, en of ook sommige streken geschikt zouden zijn, om door eene Europesche bevolking geheel te worden bebouwd, ten einde aan bijzondere personen in Europa, die daartoe mogten genegen zijn, gelegenheid te geven, om zich als kolonisten naar Java te begeven". Ten aanzien der Particuliere landerijen behoorde te worden nagegaan, welke voordeelen de eigenaren ervan genoten „en welke het land redelijker wijze bij wege van grondlasten, of anderszins, zoude behooren te genieten" (art. 17).

Naar wij lezen zullen, zijn aan deze inspectie de grondvesting van het Landelijk stelsel, nevens zeer voorname stukken erover te danken. Nochtans heeft zij onder den aldus gewettigden vorm slechts een paar jaar, n.l. tot de ontbinding der Commissie-Generaal bestaan. Organiek vond de verandering plaats bij de artt. 87 en 88 van het door haar in 1818 vastgestelde Regeerings-Reglement, ter vervanging van het door den Koning in 1815 gewettigde[1]. Men kreeg nu een *inspectie van financiën* over gansch Indië, d. w. z. deze beperkte zich niet enkel tot de *landelijke* inkomsten en strekte zich mede uit over de Buitenbezittingen;

1) Verg. *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. I, bl, 245, noot 1.

ook het Boschbeheer kwam er onder. De wijdsche titel van inspecteur-generaal werd vervangen door dien van hoofdinspecteur en, in plaats van een daarneven gesteld adjunct, die niettemin zich gelijk kon achten aan den inspecteur, kwamen onder hem voor Java drie inspecteurs, terwijl de bevoegdheid aan de regeering bleef om te beoordeelen: „of en waar elders, zoodanige ambtenaren zullen moeten worden geplaatst". Zoolang op de Buitenbezittingen geene speciale inspecteurs werden aangesteld, zouden „de functiën van Inspecteur der financiën" er vervuld worden door de gouverneurs en residenten, die alzoo in dien werkkring mede kwamen onder den benoemden hoofdinspecteur. Over deze reorganisatie schreef Elout in zijn verslag van 27 September 1819 aan den minister van Koloniën[1]: „Het nut van een algemeen toezigt over het landelijk stelsel is door de ondervinding bevestigd; dit heeft aanleiding gegeven om dit toezigt tot alle de andere takken van algemeenen welvaart uit te strekken; en ik durve mij van deze inrigting zooveel meer goeds voorstellen, daar een der grootste struikelblokken steeds geweest is, en nog is, de moeijelijkheid om de algemeene verordeningen overal en door elk naar derzelver aard en oogmerk te doen uitvoeren en toepassen."

Met de ontbinding der inspectie-generaal werd Van de Graaff hoofdinspecteur; bij besluit d.d. 9 Januari 1819, Stbl. N°. 4, stelden C.C.G.G. de instructie voor de nieuwe inspectie vast. Van Lawick trad op als resident van Batavia, een nieuwe betrekking, daar tot dusver dit gewest als residentie niet bestond. Van de Graaff beschouwde ook deze schepping van groot belang, bovendien als een bekroning van eigen werk; althans d.d. 10 Februari 1819 schreef hij Fabius: „De Heer van Pabst is resident van Batavia geworden. Eene geheel nieuwe schepping van Commissarissen Generaal, waarover ik anderhalf jaar gewerkt heb, en de heilrijkste, welke ook in de financieele organisatie van Indiën

1) Bl. 16 van *Elout-rap. 27 Sept. 1819.*

heeft plaats gehad, daar nu eerst de Raad van financiën of de Hoofd-directie van financiën over geheel Indiën, die tot dus verre alle zorgen aan de hoofdstad Batavia besteedde, aan de eigentlijke, meer algemeene bestemming om voor geheel Indiën werkzaam en nuttig te zijn, zal kunnen beantwoorden! — De oudgasten hebben dit met geweld tegengehouden, maar de goede zaak heeft ook hierin het veld behouden."

Van de Graaff was nu op *f* 2000 's maands gekomen. „Mijn tractement is aanzienlijk", erkende hij in hetzelfde schrijven, „maar mijne pligten zijn onmetelijk". Zeer zeide hij te vreezen van niet volkomen te kunnen beantwoorden „aan de al te gunstige opinie van Commissarissen-Generaal ten mijnen opzigte". Deze vrees heeft zich niet verwezenlijkt. Na de ontbinding der hooge commissie groeide de invloed van den hoofdinspecteur op den gang der zaken aan. Hij werd bijgestaan door twee inspecteurs [1]; tot het organiek drietal is men eerst later gekomen [2]. De gezondheid van den overijverige in 1820 te wenschen overlatende, werd het in het belang daarvan en in het belang van den dienst geacht, dat hij een inspectiereis door de Molukken zou maken [3]. Op die reis zijnde, ontstond er een vacature in den met het heengaan der C.C.G.G. ingestelden Raad van Indië, door het overlijden van Van Braam, den gewezen commissaris voor de overneming der factorijen in Vóór-Indië [4]. Onder nadere goedkeuring des Konings — die echter nooit verkregen is [5]! — werd Van de Graaff in Mei 1820 door de Indische regeering tot deze nieuwe betrekking benoemd [6].

---

1) F. W. Pinket van Haak „voor de afdeeling Batavia" en H. J. Domis „voor de afdeeling Samarang": *Bataviasche Courant* van 16 Januari 1819 N°. 3.

2) Zie Van de Graaff's brief d.d. 23 Maart 1821 in bijl. XX: „Ik heb het geluk van drie Inspecteurs op Java te bezitten, die ik veilig onder de kundigste en eerlijkste ambtenaren durf tellen en waarop ik mij volkomen kan verlaten." De derde was Meylan.

3) *Graaff-Brieven-V. d. K.*, dl. I, bl. 107.

4) Verg. *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. II, bl. 163 v.v.

5) *Graaff-Brieven-V. d. K.*, dl. I, bl. 121.

6) Als de vorige noot, bl. 108—109.

Het zonderlinge hierbij was, dat er niemand viel aan te wijzen, die voor het ambt van hoofdinspecteur voldoende geschiktheid scheen te hebben! Uit dien hoofde beval hij aan om die betrekking tijdelijk waar te nemen, nevens het ambt van raadslid, hetgeen de landvoogd, zij het ook niet zonder bedenkingen er tegen te hebben, goedkeurde [1]. Deze zonderlinge vereeniging van een sedentaire met een reizende betrekking geschiedde echter, op Van de Graaff's uitdrukkelijk verlangen, zonder toekenning van bezoldiging als hoofdinspecteur; zij duurde nog een paar jaar, terwijl evenmin in al dien tijd de regeering een persoon wist te vinden — ook naar Van de Graaff's oordeel! — hoog genoeg staande om de betrekking definitief te vervullen. Dan eindelijk leest men het volgende in een brief d.d. 9 Februari 1821 aan Fabius: „Na eene afwezigheid van vier maanden, ben ik in Januari alhier teruggekeerd van mijne inspectie over Java. Dit zal waarschijnelijk de laatste reize zijn, die ik in hoedanigheid als Hoofdinspecteur van financien zal doen, of gedaan heb, dewijl ik nu zelf begin te geloven, dat ik niet langer in eenen post kan continueeren, met het bewustzijn, dat men niet de persoon maar de betrekking haat, terwijl de uitkomst in allen gevalle de zuiverheid mijner bedoelingen in het ware daglicht zal stellen." Waarin zich die *haat* uitte, wat er meer bepaaldelijk de aanleiding toe was, weet ik niet; wèl dat Van de Graaff nooit ophield van de zuiverheid zijner bedoelingen te gewagen [2]. De waarneming der inspectie duurde nog twee jaar na dit schrijven. Den 1en Juni 1823 berichtte namelijk Van de Graaff aan Fabius: „Zedert februarij l.l. heb ik mijn ontslag als Hoofdinspecteur van financien. Voor de waarneming van den post is mij een vierde van het tractement toegekend of *f* 6000 's jaars. Ik zelf kon niets verlangen, dewijl ik mij tegen een kabaal die bestond, toen ik uit de Moluccos terugkeerde, had

1) Verg. *Graaff-Brieven-V. d. K.*, dl. I, bl. 110; ook in een brief d.d. 23 Maart 1821 aan Fabius.

2) Zie *Graaff-Brieven-V. d. K.*, dl. I, bl. 61.

opgedrongen. Ik heb toch moeten succumberen en de geheele inspectie is stilletjes ontbonden. Men zal echter, bedrieg ik mij niet, spoedig met schade ondervinden (doch niet zoo spoedig inzien) dat deze mesure, geenzins de ware belangens van dit land en van het moederland heeft bevoordeeld." Andermaal moet ik aanteekenen, niet te weten, waarin het kabaal bestaan heeft; doch ook reeds in een brief van 23 Maart 1821 meldde hij Fabius: „Bij mijne terugkomst uit de Moluccos, vond ik een vrij algemeene ongunstige stemming tegen de generale inspectie van financien. Deze stemming had zelfs reeds veel indruk gemaakt op den Gouverneur Generaal, en het koste mij moeite om dien indruk weg te nemen." Hoe ook, wij zien *de geheele inspectie stilletjes ontbonden*: zonderling einde van een in 1817 zoo hoog opgezette instelling.

Financieel, lezen wij, werd Van de Graaff beloond door een prachtvolle gratificatie, namelijk met een som, berekend op *f* 6000 's jaars, over al de jaren der waarneming!

HOOFDSTUK III.

VAN BELASTING OP DEN GROND IN DEN VORM VAN LANDRENTE, VERPONDING EN QUIT RENT.

Bij den onderscheiden aard der belastingen, die tengevolge van grondbezit worden gevorderd en waaronder landrente, quit rent, verponding valt te noemen, doet zich in de eerste plaats de groote onderscheiding voor of het bezit al dan niet précair moet worden geacht. Landrente wordt betaald voor précair bezit; verponding, zoomede in het tijdperk en voor het onderwerp, dat wij zullen beschouwen, *quit rent*, onderstelt eigendom. Ofschoon de eerste een hoofdonderwerp der beschouwingen over het Landelijk stelsel moet uitmaken, mogen de beide andere belastingen niet met stilzwijgen voorbijgegaan worden; want eensdeels wordt daardoor de landrente beter gekarakteriseerd, anderdeels hebben wij deze uitgebreider behandeling noodig voor een juist inzicht van hetgeen aan de Particuliere landerijen, die mede onder het Landelijk stelsel moeten gebracht worden, in grondbelasting werd opgelegd [1]. Overigens scheen zóó zeer verband te bestaan tusschen landrente en verponding, dat toen een „Hoofdcommissie" tot het ontwerp eener verpondingsbelasting kwam, het ook den bouwgrond omvatte, waarover landrente werd betaald [2]. Er op lettende, dat deze laatste

---

1) Verg. bl. 25.

2) De overwegingen ten deze eindigden eerst met de bepalingen in Stbl. 1823 N°. 5: zie dit hoofdstuk in afdeeling 2. — Van de Graaff lichtte in een brief d.d. 22 November 1817 aan Fabius de landrente aldus juist toe: „Deze belasting heeft wel iets van onze verponding dog staat daarmede niet geheel gelijk, dewijl het gouvernement hier sustineert eigenaar te zijn van den grond waarop de belasting geheven wordt."

is een belasting van het inkomen van den grond, terwijl verponding een is van de waarde, zou in het afgetrokkene het voorstel niet irrationeel geacht behoeven te worden, immers men heft toch ook wel belasting èn van het kapitaal, èn van zijn vruchten; maar practisch ware het hier stellig niet aannemelijk. De Hoofddirectie van Financien verwierp het dan ook en toen de regeering de stukken erover in handen stelde van de leden van den Raad van Indië Muntinghe en Van de Graaff luidde het evenzeer in hun rapport d.d. 20 September 1821[1]: „Wij vermeenen dit een verkeerd begrip te mogen noemen, wijl hoe men ook de landrente moge beschouwen òf als eene personeele belasting òf als eene ware belasting op den grond, dezelve, althans voor zoo verre betreft het landbouwende gedeelte der *Javasche* bevolking, steeds de eenige en groote belasting zal moeten blijven, die over dezelve regtstreeks wordt geheven."

Afdeeling 1.

Voor de behandeling van het belangrijke Landrente-onderwerp zullen wij in de eerste plaats rekenschap moeten geven van het Inlandsch grondbezit. Daaruit volgt het karakter van hetgeen wij landrente plegen te noemen; op de ten deze door Raffles nedergelegde beginselen bouwden C.C.G.G. hun Landrenteverordeningen van 1818 en 1819. Zij hebben getracht daaraan een grootere volkomenheid te geven door evenals Raffles opmeting der velden te bevelen. Niet alleen echter, dat dit pogen geheel mislukte, doch zij, in onderscheiding met de Britsche wetgeving, wilde zelfs een belastingregeling zonder te bepalen, welk gedeelte van het belastbare mocht worden geheven! Buiten deze onderwerpen staan uit den aard der zaak de van belasting vrijgestelde gronden, die anders zonder gestelde uitzondering mede onder het landrenteplichtig grondbezit moesten vallen.

---

1) Bl. 149—150 van *Faes' Buitenzorg* of bl. 285 van *Faes' Ontwerp*.

a. „Hoe zich in onze Nederlandsche bronnen gaandeweg de leer van den grondeigendom des Souvereins heeft vertoond", is door dr. De Haan op hoogst verdienstelijke wijze uiteengezet in het werk, waaraan ik deze woorden ontleen [1]. Elders heb ikzelf er op gewezen, dat het vermoedelijk een verkeerd begrip was, dateerende uit den Compagniestijd [2]. „De eerste maal" echter „dat eene theorie omtrent de rechten van den Staat op den grond werd verkondigd, was in Dirk van Hogendorp's Schets of Proeve" [3]; verder komt aan Raffles de weinig benijdenswaardige eer toe, dat met een beroep op „every source of enquiry" — waartoe ook de bevindingen van een Rothenbuhler in 1806 en die van een Dirk van Hogendorp, om niet van Daendels te spreken, kunnen gerekend worden — zijn wetgeving dogmatisch uitvoering aan het voorop gesteld beginsel gaf, dat de eigenaar van den grond uitsluitend de Staat is, voorzoover hij dat recht niet uitdrukkelijk aan derden heeft afgestaan [4]. Zonder dit beginsel te aanvaarden, kon dan ook Raffles niet besluiten tot den zoo schandelijken, in eigenbaat en bevoorrechting opgaanden verkoop der landerijen in Krawang, in de Preanger en elders [5]. „All that Government could alienate, was merely its own revenue or share of the produce", stelde Raffles in 1814 [6]. Betrachtte hij dit, toen gansche provinciën aan particulieren in eigendom werden gegeven? En twee eigenaren van hetzelfde stuk grond zich hier niet latende denken, moesten wel de opgezetenen

---

1) Zie *Priangan*, dl. IV, bl. 473, § 2142.

2) Zie *Landrente-V. d. K.*, bl. 414. Verg. mede *Mindere welvaart*, boek IXbis (1912), bl. 215 v.v.

3) *Priangan*, dl. IV, bl. 474, § 2143.

4) Zie bl. 414 *Landrente-V. d. K.* — Daendels' meening over den grondeigendom, aldaar bl. 403.

5) „Nadat Raffles de stelling had vooropgezet en in toepassing gebragt, dat de eigendom van den grond op Java berust bij den Soeverein, mogt hij ook zijn 'advertisement' voor den landverkoop in de Preanger-Regentschappen aanvangen met de woorden: 'That it is the intention of Government *to dispose* of a quantity of lands'". *Rees' Preanger*, bl. 138.

6) Art. 61 der *Revenue Instructions: Raffles' Substance*, bl. 194.

van de verkochte landen tot proletariers afdalen, onderhoorig en afhankelijk van den nieuwen landheer. Fatale consequentie. De meening is geuit, dat men ten onrechte Raffles' dogma „in een letterlijken zin" heeft opgenomen, dat „de theorie van Raffles" dan toch niet „de strekking had om aan het Gouvernement de vrijheid te geven, over de rijstvelden der Javanen geheel naar willekeur te beschikken en de ingezetenen te behandelen gelijk een landheer zijn huurders" [1]. Die *strekking* had de *theorie* wel degelijk. Dat men haar in de practijk niet doorvoerde, niet kòn doorvoeren, dat men aanstonds er allerlei beschermende bepalingen tegenover moest stellen, bewijst slechts het onhoudbare van de theorie zelve. Maar zonder haar was de instelling van hetgeen men noemt *de Particuliere landen* een onverantwoordelijke daad, waarvan men het verschrikkelijk gevolg voor de landbouwende opgezetenen eerlang alweer stuitte door de opgezetenen tot *erfpachters* te verklaren [2]! Waar de Staat het land in eigendom hield, kon er nog eens een tijd komen, dat de wetgever van de *fictie* afzag en den Inlander tot eigenaar verklaarde; waar die eigendom werd verkocht, werd de fictie een harde werkelijkheid en was de opgezeten landbouwer ten allen tijde aan het precair bezit gebonden, omdat er voor twee eigenaars in dergelijke ver-

1) Zie bl. 17 v.v. van *Piersons' Kultuurstelsel.*

2) Bij het Reglement van 1836 en wel niet slechts voor de toenmaals bestaande bezitters, doch ook die zouden ontstaan door uitgifte door de landheeren van woesten grond aan Inlanders, een inbreuk derhalve op het eigendomsrecht van de landheeren. In *Sol's Woord*, bl. 81, wordt deze bepaling van 1836 aldus gewraakt: „Vroeger hadden de opgezetenen die gronden slechts in huur en zeer natuurlijk, want de landeigenaren waren door koop van het Gouvernement volle bezitters van den grond geworden. Eerst in 1806 schreef de Regeering voor dat bij overlijden van een huurder van sawavelden de kinderen of familieleden de preferentie zouden hebben om die velden op nieuw te huren, en dat de landeigenaar aan een opgezetene niet eigendunkelijk zou kunnen ontnemen een sawaveld *door desen of zijne voorouders aangelegd.*" — Art. 6 van het reglement van 1912 regelt nu deze aangelegenheid billijker, zij het ook met behoud van het erfpachtsrecht in beginsel.

houdingen geen plaats meer was[1]. Muntinghe, een van de voornaamste koopers der landen onder Raffles, maar reeds weinige jaren later een bekeerde — ja, goed, een bekeerde! — verklaarde in een advies van 22 Maart 1822 als zijn meening[2]:

Dat het zoogenaamde regt van eigendom van Aziatische Vorsten op den grond veel te onzeker is; en de verschillende regten van eigendom, door de Aziatische volkeren uitgeoefend, veel te menigvuldig, dan dat een gemoedelijk en regtvaardig Gouvernement, in de plaats der Aziatische Vorsten opgetreden, zich op grond van dit beginsel den afstand van eenige *bevolkte* landen althans zou durven veroorloven.

Dat de afstand van *bevolkte* landen, althans aan Europische eigenaren, en de invloed, welken dezelve daardoor onvermijdelijk op de bevolking dezer landen verkrijgen, en noodig hebben, om iets op dezelve te kunnen uitvoeren, onbestaanbaar is met de regten en Hoogheden van het Gouvernement, en de daaraan *onafscheidelijk verknochte* verplichting, om regtstreeks voor de bescherming en welvaart ook van hare Indische onderdanen te moeten zorgen.

Stellig: Raffles had in Daendels een voorganger ten deze gehad; maar Britsche staatslieden zullen over het geheel niet handelen, hoe afkeurenswaardig de daden ook mogen zijn, zonder edele of gezonde beginselen daarbij uit te denken.[3]

De plooibare Muntinghe, „van alle tijden her de onder-

---

1) In *Keysers' Landbezit*, bl. 19, wordt op deze inconsequentie zeer goed als volgt gewezen: „De Britsche Landvoogd heeft op Java gronden verkocht, doch aan de koopers niet toegestaan het regt, om op de volstrektste wijze over de gekochte gronden te beschikken. Waarom hij dat regt niet toestond, is des te minder verklaarbaar, omdat de koopsom dan toch zoo veel grooter zou zijn geweest, als hij dat regt wèl had afgestaan: het geld was immers de groote drijfveer voor den landverkoop. Het niet toestaan van dat regt is alleen te verklaren uit de omstandigheid, dat het Gouvernement zelf dat regt niet bezat en het dus ook niet aan anderen kon overdragen. En toch schreef het zich dat regt toe bij het invoeren van het landrentestelsel! Zulk een wankelen in een grondbeginsel wettigt redelijken twijfel aan de kennis, die men voorgaf te bezitten."

2) *Sturler*, bl. 16—17.

3) Wij zien het nu weer in den oorlog, die om ons woedt. Engeland heet te strijden voor zijn eigen belang, o Heere neen! *voor de vrijheid van Europa!!!* Ja voor de vrijheid van de zee, waarvan het elke andere natie, die in mededinging kon treden, verdreef.

danige dienaar en laffe volger van wie de baas is" [1], ging onder Raffles in diens oordeel over het souvereine eigendomsrecht op den grond mede.

Zag men inderdaad niet al te zeer voorbij, dat hetgeen door de willekeur der vorsten enz. werd misdaan en waarin de bezitter, zwak als hij zich gevoelde, heeft berust, kwalijk kan heeten een bron van recht, waarop een voor de toekomst des lands werkende regeering heeft voort te bouwen? In onze beschaafde Europeesche maatschappijen komen toestanden voor, die alleen daarom niet hinderen, wijl zij beschreven zijn op een wijze, die men van een Indisch staatsleven niet kan verwachten. Al wat tot het gebied der onteigening behoort, valt daartoe o. a. te brengen. En ook zonder eenigen wettelijken vorm, kan men de waarde van zijn pand in Europa plotseling verminderd zien door de ophooging eener straat, door het plaatsen van een politiehuis voor den uitkijk, door het opstellen van gelegenheden, die men er niet verwachtte. Zou men dat alles tegen het bestaan van eigendomsrecht aanvoeren [2]? Mag men niet veeleer aannemen, dat de grondeigendom overal ter wereld bestaat, doch schakeeringen heeft, gelegen in de verschillende wijzen, waarop men de mate van volstrektheid der aldus verkregen rechten òf niet wil, òf niet kan, òf niet mag erkennen? Ik houd het er voor, dat de onderzoekende autoriteiten van het Tusschenbestuur — om niet van latere of voorafgaande te spreken — zich te zeer door de abnormale toestanden, die gebruiken en misbruiken in het

---

1) *Hogendorp-Besch.*, bl. 33. Ik geloof, dat dit in 1826 geschreven oordeel geenszins onbillijk is. Zie anders opmerkingen over die volgzaamheid in *Teruggave-V. d. K.*, bl. 152.

2) In 1867 zeide de heer Van der Wyck (vader van den Gouv.-Gen.): „Uit gesprekken met ervaren Inlanders is mij gebleken dat naar het oordeel der Inlanders het gouvernement oppereigenaar van den grond is. Dat regt van oppereigendom gaat niet verder dan dat het gouvernement het recht heeft te beschikken over den grond, dien het in het belang van den staat noodig heeft, bijvoorbeeld voor het maken van waterleidingen, voor de kultures of voor andere dergelijke doeleinden. Voor het overige beschouwt de Inlander of de inlandsche gemeente zich wel degelijk als rechthebbende op den grond." *Landrente-Ind. Gen.*, bl. 29.

leven riepen, hebben doen leiden [1]. Wat daarvan ook zij, Raffles heeft, naar ik meen te mogen aannemen, in gemoede gewild, dat althans het precair bezit werd geëerbiedigd. Hij toont dit in zijn *Revenue Instructions* van 1814; maar hij schijnt niet voldoende de macht gehad te hebben, om uitgevoerd te krijgen, wat hij verlangde. Ziehier toch hoe onze Inspectie der L.I. in een belangrijk rapport d.d. 24 December 1818, waarop ik nog verscheidene malen zal terugkomen, den toestand aan C.C.G.G. schetste:

Bij de Britsche revenu instructie van den jare 1814 vindt men in het 61e artikel, handelende over den eigendom der landen, het navolgende:

„....it is equally certain that the first clearers of the land entitled themselves, as their just reward, to such a real property in the ground they thus in a manner created, that whilst a due tribute of a certain share of its produce for *the benefit of* being well governed was paid to the Sovereign power, *that*, in return, was equally bound not to disturb them or their heirs in its possession [2]. The disposal of this Government share was, therefore, all that could justly depend, on the will of the ruling authority; and consequently the numerous gift of lands, made at various periods by the general sovereigns have in no way affected the rights of the actual cultivators. All that Government could alienate was merely its own revenue or share of the produce."

In het 69e artikel van gemelde instructie werd gezegd:

„As a general rule for the guidance of the Collector, he shall continue in possession all such persons as he finds actually holding and cultivating lands, and shall receive them as the renters from Government in the new Settlement. Even though such cultivators

---

1) Er zijn in Indië van Regeeringswege samengesteld een „Nota over het recht van den Staat op den grond op Java en Madoera" (1902) en een „Vervolg der Nota" (1906). Ofschoon belangrijk, maakt het natuurlijk de zaak van het *recht* niets hoegenaamd helderder. De stukken bevinden zich o. a. in de bibliotheek van het *Inst.*

2) De door mij gecursiveerde woorden: „the benefit of" komen op bl. 194 der *Substance* niet voor en in plaats van *that*, staat er gedrukt *which*. Intusschen vond ik in een der exemplaren van het *Ind. Gen.* met potlood als verbeteringen aangebracht, hetgeen de Inspectie in haar rapport stelde!

shall not be able to adduce proofs of any real property in the land, yet long occupancy, improving culture, and general good conduct while in possession, are deemed, to be claims of no weak nature, and certainly constitute a right, in equity and sound policy, of being considered preferable to any others, who have no such claims and this right Government is determined to respect."

Deze voorschriften zijn bijkans overal uit het oog verloren, doordien men de beschikking over de velden in eenige distrikten, hetzij telkens bij vernieuwing voor den tijd van een jaar, hetzij dadelijk voor meer jaren, heeft afgestaan aan Chineezen en anderen, die daarmede willekeurig hebben gehandeld, zonder zich, wanneer dit met hunne belangen niet overeenstemde, om de regten der oude bezitters te bekreunen, terwijl men voor het overige in het algemeen, aan de dessashoofden straffeloos heeft toegelaten om de landen, tot hunne Dessas behoorende, die door hunne onderhoorigen niet konden worden aangeslagen, wanneer derzelver getal niet geëvenredigd was aan de groote uitgestrektheid dezer landen, aan de bewoners van andere Dessas, aan inlandsche hoofden of zelfs aan Chineezen, ten hunnen profijte te verhuren, zonder dat het Gouvernement daarvan eenige inkomsten had, opdat de eigene ingezetenen, die de billijkste aanspraak hadden, om in deze winsten of overgaderingen te deelen, daarvan het minste voordeel trokken.

Wij hebben vermeend het vorenstaande te moeten aanhalen om aan Uwe Excellentien, ook te dezen aanzien aan te toonen dat de afwijkingen, die er thans nog bestaan, niet aan de voorschriften der wet, maar aan de gebrekkige uitvoering derzelve is toe te schrijven.

b. Raffles derhalve aannemende [1]: „It is etablished from every source of enquiry, that the Sovereign is Lord of the Soil", zoo kon er, bij zijn regeling om de landbouwers van de waarde hunner landerijen te doen betalen, voor een „grondbelasting" geen plaats zijn. De bezitters vielen enkel te beschouwen als tijdelijke bebouwers, van wie slechts voor het genotrecht een huur kon gevorderd worden. In onze taal gebruiken wij niet de woorden *rente* en *renters* voor huur en huurders; wel in het Engelsch: vandaar dergelijke woorden in de Raffles-stukken [2]. Vrij onbeholpen, maar met

1) *Raffles' Substance*, bl. 6.

2) Zie o. a. *Raffles' Substance*, bl. 28, 29, 33, 268, enz.

dat gemis aan oorspronkelijkheid, hetwelk C.C.G.G. bijzonder eigen was, bestendigde men deze Britsche herkomst in de Nederlandsche wetgeving, door van de eerste verordening af aan te gewagen van „Landrente" — zelfs Landrenten! — een woord, dat in zijn verbinding van Land met Rente zóó zelden door den wetgever van het Tusschenbestuur wordt gebruikt, dat men moeite heeft het bij hem aan te treffen; ik vond het o. a. niet in de *Substance*, ofschoon de titel luidde[1], dat zij regelde „the introduction of an improved system of internal management and the establishment of a *landrental* for the island of Java". Waar Britsche verordeningen over *landelijke* inkomsten zeiden te handelen, sprak het vanzelf, dat met „rent" bedoeld werd de landhuur; daarentegen luidde het woord *rente* in het Nederlandsch voor het onderwerp zóó vreemd, dat men wel verplicht werd, ook dan wanneer het duidelijk genoeg landelijke inkomsten gold, er het woord *land* vóór te stellen, ten einde er eenige beteekenis aan te geven. Voor de gezonde regeling van het grondbezit is die doopnaam wellicht te betreuren geweest[2]. De dagelijks te gebruiken aanwijzing *grondhuur* had misschien levendiger gehouden de gedachte aan het verwerpelijke om de millioenen landskinderen in een prole-

1) Verg. bl. 13.

2) In 1867 heeft de heer Van Heukelom omtrent deze aangelegenheid gezichtspunten geopend, die wel de lezing waard zijn; zie o. a. bl. 7—8 van *Landrente-Ind. Gen.* b.v.: „Wanneer een Engelschman verhuurde of verpachtte, werd daarvan een stuk opgemaakt waarin gezegd werd: ik draag u dat stuk gronds over, om te hebben en te behouden (*habendum et tenendum*, van daar het woord *tenure*) onder beding dat gij mij zult opbrengen (*reddendo, render, rent*) zekere diensten of zekere hoeveelheid van het een of ander product, zooals vroeger bij ons het geval was met de cijnsen, bijvoorbeeld eenige korrels graan, een hoen, of iets dergelijks. Die zoogenaamde kanon was zijn rent." „Wij dwaalden dus daarin, dat wij het engelsche stelsel overgenomen hebben, dat wij volstrekt niet meer kenden en waarvoor wij ook hoegenaamd geen sympathie konden hebben, en dat wij het naar ons systeem hebben verwrongen en naar onze begrippen in een anderen vorm overgegoten, waardoor geheel iets anders werd uitgewerkt dan hetgeen den grondslag van dat stelsel uitmaakte. Het gevolg daarvan is geweest dat op Java in alle opzichten onzekerheid is ontstaan."

tariaat te houden met de regeering als de eenige eigenares.[1] C.C.G.G. hebben het zich echter ten aanzien der vraag naar de juistheid der bevindingen niet moeilijk gemaakt. Zij berustten in de verzekering van 1814[2]: „The nature of landed tenure throughout the Island is now thoroughly understood" en aanvaardde de voor een bestuur gemakkelijke thesis omtrent den grondeigendom van den Staat, zooals de voorganger bevonden zou hebben; maar bevonden na een zeer oppervlakkig onderzoek[3], zoodat Raffles' kennis van dit belangrijk onderwerp niet dan hoogst ondegelijk kon zijn[4]. Vandaar dat een halve eeuw later, de schrijver van een vlugschrift tot de geenszins onbillijke slotsom kon komen[5]:

Dat de grondstelling van het landrentestelsel niet waar is;

Dat zij is aangenomen op onvoldoende gronden;

Dat Raffles de hulpmiddelen miste, om een goed onderzoek naar den aard van het landbezit op Java in te stellen;

Dat het Nederlandsche Gouvernement het stelsel van Raffles als regeringsbeginsel heeft overgenomen, hoewel het in zijn toepassing daarvan afweek;

Dat de verklaringen, uitgegaan van de Nederlandsche Regering, over de betrekking van de inlanders tot den grond, haar onbekendheid toonen met den aard van het landbezit op Java;

---

1) Millard schreef: „Vergeefs zoeken wij de verklaring van den aard der landrente in gouvernements-verordeningen; want ofschoon in de besluiten van commissarissen-generaal van 1818 en 1819, zoowel als in het regeeringsreglement van huur wordt gewaagd, is in het reglement op het beleid der regeering van 1854 die uitdrukking vermeden. Bij het gouvernement was toch twijfel ontstaan omtrent den aard van den grondeigendom." Zie *Landrente-Ind. Gen.*, bl. 68. — In de door Millard bedoelde verordeningen, enz. vond ik het woord huur reeds niet meer vermeld.

2) Art. 61 der *Revenue Instructions* in *Raffles' Substance*, bl. 193.

3) R. H. Kern: „Hervorming van het inlandsch grondbezit op Java", voordracht d.d. 18 Maart 1913 in *Ind. Gen.*, bl. 158.

4) In *Keyzer's Landbezit*, bl. 18 v.v. tracht de schrijver aan te toonen: „dat Raffles de kennis, die hem wordt toegeschreven, *niet* bezat". Wat de hoogleeraar er voor in de plaats stelt, bevredigt echter evenmin. Op bl. 35 leest men: „Mijn meening, dat het landbezit op Java steunt op de zuivere leer van den Islam, zonder inmengsel van het Hindoeïsme, moet terstond na eenig nadenken, bij iedereen opkomen."

5) In *Keyzer's Landbezit*, bl. 31.

Dat de onbewimpelde erkentenis van die onbekendheid, herhaaldelijk uit eigen beweging afgelegd, niet verzwakt wordt door het onregtvaardig beweren, dat zij door vrees is afgeperst.

c. Er was trouwens haast bij een beslissing over de al of niet voortzetting der Raffles-regelingen. De termijnen, waarop de rijstvelden onder het Tusschenbestuur *verhuurd* genoemd werden, dus de belastingtijdvakken, verliepen, zoodat ten spoedigste een verordening althans moest voorzien in den aanslag van 1818. De Inspectie der L.I. bevond zich intusschen op reis, om de reeds toentertijd gewettigde *verhuring* der koffietuinen tot uitvoering te brengen [1]. C.C.G.G. waren alzoo verplicht om zonder voorafgaand degelijk onderzoek eveneens een beslissing in zake den Landrente-aanslag te nemen, doch wilden uit dien hoofde ook niet verder gaan dan volstrekt noodig was, namelijk alleen voor 1818. Een besluit d.d. 15 November 1817 N°. 5 overwoog dientengevolge:

dat de tijd van de verhuring der Landen ophanden is;
dat eindelijk er vaste bepalingen omtrent dit gewigtig punt niet zullen kunnen gemaakt worden, dan na afloop eener algemeene beschouwing en onderzoeking door den Inspecteur en Adjunct Inspecteur te doen;
dat inmiddels enkele grove misslagen in den omslag als anderzins dienen te worden verbeterd;

zoodat de Inspecteur-Generaal de opdracht ontving:

om bij zijn oponthoud in de residentiën, ter invoering van het stelsel nopens de koffijgronden, en derzelver verhuring aangenomen, tevens de fungerende Residenten te vragen hunne gedachten nopens de veranderingen en verbeteringen, die in den omslag der landrenten gedurende den Jare 1818, en in afwachting van de nader vast te stellen algemeene regelen, zouden kunnen worden geintroduceerd, en daarvan ten spoedigsten aan C.C.G.G. een kort berigt ten aanzien van elke residentie in te zenden.

Vandaar een rapport d.d. 19 Februari 1818 van de Inspectie, hetgeen leidde tot de eerste Landrenteverordening d.d. 9 Maart 1818, Stbl. N°. 14 [2]. Waren C.C.G.G. niet uit-

1) Zie hoofdstuk V. — 2) Zie bijl. IX over het rapport.

gepraat over de wanorde, die zij in alle takken der administratie van het Tusschenbestuur aantroffen, speciaal gold dit de Landrente; ook de verordening zou het verkondigen, stellig om „de Engelschen" plezier te doen! De aanhef gewaagt van: „de onordelijke en nadeelige gevolgen, uit den tegenwoordigen stand van zaken moetende voortvloeijen", zoodat „eene geheele herziening van die verordeningen en vooral ook van de bepalingen omtrent eene rigtige werking van dezelve noodzakelijk is"; dit kon evenwel zoo spoedig niet geschieden daar „eene beslissing in deze moeijelijke en teedere zaak", „vele voorbereidende onderzoekingen en maatregelen vereischt". Op het resultaat hiervan te wachten, was nochtans niet mogelijk, aangezien, „intusschen, reeds voor dezen jare 1818, eenige gepaste voorzieningen dienen te worden vastgesteld". Dan volgen 23 artikelen, eindigende met de instructieve opdracht aan de Inspectie om er voor te zorgen: „dat de hoofden en de gemeene inlanders een regt verstand verkrijgen van deze bepalingen", waaraan toegevoegd was, in de door onze nieuwe regeering bijzonder gebruikelijke temende manier van zeggen, dat men tevens de menschen moest doordringen van „de weldadige gezindheid van de Hooge Regering in dezelve blijkbaar".

De Inspectie, voor de uitvoering dezer regelen ter voorbereiding van betere, nu op reis gaande, ondervond zulke groote moeilijkheden, vooral door de willekeurige wijze, waarop de hoofden ten eigen behoeve over de gronden als ambtsvelden beschikt hadden, dat zij in Juni 1818 zich tot C.C.G.G. wendde, met het voorstel van de beginselen der regeling althans in eenige opzichten af te wijken; maar bij besluit d.d. 10 Juli 1818 N°. 1 werd haar te kennen gegeven, dat niets aan de opvolging van het Maartbesluit in den weg stond, al moest men nu ook niet dadelijk het volmaakte verwachten [1]. En vol goeden moed schreef Van der Capellen

1) Dit besluit nam ik op in bijl. IV. Het scheen mij van belang toe als een bijdrage tot de geschiedenis van het ambtelijk landbezit, waarom ik er op terugkom in hoofdstuk X, sub *a*. Men leest er tevens in met welk een warmte C.C.G.G. voor hun Landelijk stelsel opkwamen.

ongeveer in deze dagen aan Falck [1]: „Bij het vertrek mijner vorige had gij ons Besluit over de verhuring der koffijtuinen ontvangen; zedert is u ook dat over de Landrente voor 1818 geworden. Gij zult gezien hebben dat hetzelve slechts een provisioneele maatregel bevat; ook voor 1819 zal dit wel het geval zijn. Intusschen wordt veel in die belangrijke tak van administratie geregulariseerd, en langzamerhand komen wij waar wij wezen moeten, en waar men meent, wanneer men de werken van Raffles leest, dat hij reeds gekomen was. „*Quantum distat ab illo!*" Illusiën die tot niets zijn geworden! Zelfs nagenoeg een eeuw later bleek men er nog niet te zijn; hoezeer was men dan van een eenigszins gezonden toestand verwijderd onder Van der Capellen's regeering [2]!

d. De Inspectie moest volgens art. 21 harer Instructie van 5 December 1817 [3] „op of vóór den eersten April 1818, en vervolgens jaarlijks, vóór of op den eersten Augustus, een volledig verslag inzenden, nopens al hetgeen, wat tot het revenue-systhema betrekking heeft, daarbij voordragende de middelen, die hun voorkomen geschikt te zijn tot meerdere volmaking van hetzelve". Zij deed het echter eerst bij haar rapport van 24 December 1818 N°. 20, een belangrijk stuk, naar ik denk van de hand van Van de Graaff. „De omvang der werkzaamheden ons bij die instructie en bij opvolgende besluiten, door Uwe Excellentien opgedragen, de moeijelijkheden, welke wij in het volbrengen onzer belangrijke pligten te bestrijden gevonden hebben en meer andere omstandigheden, welke aan Uwe Excellentien ten volle bekend zijn, hebben ons", luidt verschoonend de aanhef van dezen brief, „teruggehouden om eerder dan op dit oogenblik aan de bovengemelde bevelen van Uwe Excellentien te voldoen; dan, wij hopen dat het tegenwoordig verslag van onze bevindingen en verrigtingen ten aanzien

1) Brief d.d. 8 September 1818 in *Gedenkschriften*, bl. 475; doch de aanhaling geef ik eenigszins verbeterd naar het origineel weer.

2) Dat men nu inderdaad op den goeden weg schijnt, is aangeteekend in *Landrente-V. d. K.*, bl. 429—431.

3) Over de instructie, zie bl. 24.

van het stelsel der landrenten aan hoogstderzelver bedoelingen moge beantwoorden en tevens door Uwe Excellentien als een nieuw bewijs zal mogen worden aangenomen eensdeels, dat wij niets onbeproefd hebben gelaten om aan het oogmerk onzer benoeming te beantwoorden en ten anderen, dat wij van de middelen welke ons ten dienste stonden, op eene doelmatige wijze hebben getracht gebruik te maken."

Breed weidt het rapport uit over de verwarring, die werd aangetroffen; zoowel hierover als over den aanslag van 1818 in het algemeen leest men het volgende:

In eene residentie (Bantam) vond men geen enkel boek of register, waaruit men het door elke dessa betaalde kon opmaken, daar alle de gedane betalingen slechts distrikts- of divisiewijze steeds waren verantwoord geworden. In eene andere residentie (Cheribon) vond men Dessas voor rijstvelden aangeslagen, die geene enkele roede rijstveld bezaten. In eene derde (de Kadoe) ontdekte men dat de aanslag in sommige oorden door het opbod der Inlanders, die het ambt van dorpshoofd daardoor trachtten te verkrijgen, was bepaald geworden, als mede, dat de waarde der landen niet volgens de prijzen van de *padie* en *mais* maar naar de prijzen van andere daarop gecultiveerde meer kostbare produkten, strijdig met den letter en geest van de revenu instructien, was bepaald. In de residentien van Samarang, Rembang, Passarouang, Probolingo en Bezoekie, had men den aanslag door dwangmiddelen en bedreigingen overdreven. In Probolingo en Bezoekie en ook Passarouang had men de ingezetenen almede, strijdig met de voorschriften van de wet, verpligt om een zeker gedeelte van hunne landrenten in produkten, tegen willekeurige prijzen bepaald, op te brengen, en gevolgelijk, kon hetgeen aldaar als betaald bekend stond, geenszins als het juiste bedragen van het werkelijk opgebragte, worden aangemerkt, terwijl men in andere residentien weigerde om produkten in betaling van landrenten aan te nemen, ongeacht dit bij de revenu instructien aan de vrije keuze der ingezetenen was overgelaten. Eindelijk in vele residentien waren aanzienlijke sommen voor remissien afgeschreven, welke hoogst waarschijnlijk reeds waren ontvangen en dus, noch in 's lands kas, noch ten voordeele der ingezetenen waren gekomen.

Wij hebben deze omstandigheden niet mogen verzwijgen, ten einde het verschil op te helderen, hetwelk Uwe Excellentien zullen ontwaren bij de inzage van het nevensgaande tableau L^aA, waarin

Uwe Excellentien den aanslag der vroegere jaren voor zooverre wij dien hebben kunnen constateren met dien van het tegenwoordig dienstjaar 1818, zullen vinden aangewezen...

Wij vleyen ons dat deze uitkomsten door Uwe Excellentien voldoende zullen worden beschouwd om de naauwkeurigheid, waarmede de aanslag over den jare 1818 in het algemeen is tot stand gebragt aan te toonen, en voor de billijkheid van dezen aanslag vermeenen wij, dat geen meer afdoend bewijs kan worden gevorderd dan de weinige moeijelijkheid, die men in het reäliseren van dezen aanslag tot dusverre heeft ontmoet of nog te verwachten heeft, terwijl het Britsche Gouvernement, om een veel minder bedragen te innen, meer dan eenmaal zich verpligt heeft gevonden tot harde dwangmiddelen deszelfs toevlugt te nemen, waarvan onder de regering van Uwe Excellentien geene voorbeelden gevonden worden.

De omstandigheden, welke Uwe Excellentien hebben bewogen om den aanslag der landrenten Dessasgewijze te bepalen, zijn nog, tot op dit oogenblik, onveranderd dezelfde gebleven, en wij zien daarom geene redenen om van de bepalingen, te dezen aanzien door Uwe Excellentien gemaakt, af te wijken, daar de doelmatigheid derzelve door de ondervinding ten volle is bewezen [1].

Had, naar wij op bl. 42 lazen, Van der Capellen vermeend, dat ook voor het jaar 1819 slechts een tijdelijke maatregel zou genomen worden, in strijd hiermede vloeide uit het Inspectierapport een nieuwe Landrenteverordening voort, bestemd om de toekomst te beheerschen, schoon men destijds voor deugdelijke opneming geen stap verder was dan in den aanvang van dat jaar. Stellig heeft daartoe medegewerkt de vele positieve en met zekere warmte voorgedragen verzekeringen van de Inspectie; doch misschien ook gold onwillekeurig de overweging, dat de eer van het groote werk niet aan de Commissie-Generaal, inzonderheid niet aan Elout, mocht onthouden worden.

Het definitieve Landrentebesluit is d.d. 4 Januari 1819, Stbl. N°. 5 genomen, toen de hooge commissie stond ontbonden te worden [2]. De wetgever overwoog: „dat alsnu

---

1) Zie nader bijl. IX. — 2) De commissie ontbond zich den 16en Januari 1819: zie Stbl. N°. 25. — De landrenteverordening van 1819 vindt men in *Deventer's Bijdr.*, dl. I, bl. 400—407; zij is er op verdienstelijke wijze van noten voorzien, houdende aanvullingen door latere bepalingen.

voor den vervolge vaste bepalingen behooren te worden gemaakt", zij het ook, dat nog niet was verkregen: „die algeheele kennis van de uitgestrektheid, gesteldheid en vruchtbaarheid der velden, als vereischt wordt tot het daarstellen van vaste en onherroepelijke regelen". Men ziet hier onzen wetgever in al de zwakheden van zijn zeggensmanieren. Eerst praat men zich voorbij met af te geven op de slordigheden van den voorganger; reeds na één jaar van eigen wetgevende bevoegdheid komt men tot de overtuiging van zijn onmacht om binnen een afzienbaren tijd iets beters te leveren en als men nochtans zegt voor den arbeid *vaste* regelen te stellen, luidt het andermaal, dat ze eerlang staan vervangen te worden door regelen, die *onherroepelijk* zijn. Het buitengewone in een staatsleven om zich iets onherroepelijks te denken, geeft geen aanstoot; in ieder geval de nu te wettigen *vaste* regelen heetten slechts bestemd om zoolang te werken: „als die meer volmaakte kennis verkregen is".

Hoe gebrekkig ook, de verordening leefde ruim een halve eeuw, zonder, wat de hoofdzaken aangaat, belangrijke wijzigingen te ondergaan. Haar lange levensduur had zij voor een goed deel aan de ernstige overweging der C.C.G.G. te danken: dat het op dit gebied geen noemenswaardige moeite kost om mooie bepalingen te maken; doch wel om ze uitgevoerd te krijgen, tenzij men een schat van geld besteedt en dan nog altijd met een niet geheel bevredigend resultaat. Toen in 1872 de verordening van 1819 vervangen werd, geschiedde dit niet, omdat men die kennis had verkregen, waarop C.C.G.G. het oog hadden; doch omdat de steeds krachtiger wordende bureaucratie ook op dit gebied de dwaasheid beging om aan haar almacht op papier te gelooven [1].

Aan C.C.G.G. zelven scheen het trouwens evenzeer, dat zij een verdienstelijk werk hadden geleverd. Naar Koloniën gezonden, ging de verordening vergezeld van een toe-

1) Zie over de verordening van 1872 enz. *Landrente-V. d. K.*, bl. 429.

lichtende depêche d.d. 16 Maart 1818 door Elout ontworpen, gelijk hijzelf mededeelt[1], waarvan de uitgebreidheid wordt aangegeven door het feit, dat het niet minder dan 33 groote en compres gedrukte bladzijden van S. van Deventer's Landelijk stelsel inneemt[2]. Die schrijver uit het jaar 1865 vond echter geen woorden sterk genoeg om de regeling af te keuren! Over de admodiatie-manieren, waarop ik terugkom, lezen wij o. a. het volgende[3]:

Sedert 1818, en tot op dit oogenblik, wordt het bedrag van den aanslag bepaald, „bij eene overeenkomst met de hoofden en oudsten van elke dessa". En hierin zit juist de wortel van het kwaad. Er bestaat geen maatstaf, geen zekerheid; alles is aan de willekeur overgelaten. Wat men, blijkens den aanhef van het vroeger medegedeelde Staatsblad van 1818 n°. 14, in de Britsche administratie had afgekeurd, namelijk: — dat de verordeningen van het landelijk stelsel ten jare 1813 en 1814 en later gemaakt, *„naar de sinnelijkheid der onderscheiden residenten en andere ambtenaren, onderscheidenlijk zijn uitgelegd en toegepast"*: — dat inderdaad kolossaal euvel, heeft men zelf als beginsel aangenomen, en gedurende bijna een halve eeuw als beginsel doen gelden, en dat nog wel in veel uitgebreider zin. Raffles toch, had wel degelijk, bij art. 83 der *revenue instructions* een grondslag aangegeven, en wij bezitten die, heden ten dage, nog niet! Op dit oogenblik nog, kan ieder resident op Java, elk jaar, den aanslag in de landrente voor elke dessa, vermeerderen of verminderen naar zijn welbehagen.

Van Deventer's Landelijk stelsel werd samengesteld en uitgegeven „op last", zegt de titel van het ministerie van Koloniën; maar de 19e eeuw ging voorbij, zonder dat men de kosten voor degelijke hervorming naar eisch ter beschikking gaf[4]!

e. Voor een belasting op het grondbezit kan in overweging worden genomen de kapitaalswaarde dan wel de opbrengst dier waarde. Een primitieve heffingswijze is om van het

1) Zie bl. 11 ad noot 4.
2) Zie er dl. I, bl. 360—396. Verg. hiervóór bl. 7 noot 3.
3) Zie er dl. I, bl. 408.
4) Over het tegenwoordig streven in betere richting de noot 2 op bl. 42.

voortgebrachte plaatselijk een bepaald gedeelte in natura als $^1/_{10}$, $^1/_5$ enz. te nemen. In zulk een geval wordt het niet noodig de uitgestrektheid van den belastingplichtigen grond te kennen: de belastinginner telt enkel het voorhandene, neemt zijn deel, schuurt het op en verkoopt het. Dit is, voor zoover althans een bepaald deel van den oogst wordt gevorderd, de uit de administratie der Particuliere landerijen bekende Tjoeké-heffing; zij vordert dat dan alles ineens, dus rijp of onrijp, gesneden wordt. Maar het nieuwe Landelijk stelsel wilde in beginsel van geen leveringen in natura, zij het dan ook als Tjoeké, veel minder nog als Contingent weten, ook daarom niet, wijl zij vereischten handhaving der bemoeiingen van de Inlandsche besturen als in den Compagniestijd, terwijl integendeel de leidende gedachte was de mate dier bemoeiingen te beperken. 't Is waar: de regelingen van Raffles en van het opvolgend bestuur lieten nog de keuze aan de belastingplichtigen om het verschuldigde op te brengen òf in geld, òf in natura; doch mede alweder met den wil om de menschen te voeren naar opbrengst in specie[1]. Van dit beginsel uitgaande, kon de wetgever niet langer zonder kennis blijven van de uitgestrektheid der belastingplichtige gronden en van hun productieve waarde. Buitengesloten was hierbij heffing naar de kapitaalswaarde, omdat in de gronden der Inlanders, waarvan enkel de Staat eigenaar was, geen handel werd gedreven, alzoo hun betrekkelijke waarde onbekend bleef. De eenvoudige berekening moest dientengevolge deze zijn: van een vierkante eenheid grond wordt zooveel product verkregen; het maakt op het gansche bezit zooveel product; dit wordt naar den marktprijs geschat op zooveel per eenheid, dus zooveel in

---

1) Raffles schreef uitdrukkelijk voor, dat, indien de belastingplichtige zijn schuld niet wilde voldoen in geld, hij ook met rijst kon betalen. De regeling van C.C.G.G. bevatte evenzeer het alternatief in specie of in natura; doch bepaalde niet, dat de laatst bedoelde opbrengst rijst behoorde te zijn; verg. *Landrente-V. d. K.*, bl. 425 noot 1. C.C.G.G. wilden de gelegenheid openlaten om ook de belasting te laten opbrengen in voor de Europeesche markt geschikte producten: verg. hiervóór bl. 24—25.

het geheel. Het belastingbedrag is hiervan het zooveelste deel. Er wordt derhalve in de eerste plaats gevorderd: meting der velden, zoomede registreering èn hiervan èn van de productiviteit. Dit werk is echter nooit voorgoed te voltooien, in zoover namelijk de grenzen, de bezitters, de waarde zich wijzigen. Bijhouding is dientengevolge mede een volstrekte eisch, wil men niet genoopt zijn telkens het kostbare werk van den beginne af te hervatten.

Waar deze aangelegenheid op Europeesche wijze wordt behandeld, m. a. w. waar een kadaster bestaat, strekt zij niet enkel voor de belastingheffing. Immers de bezitrechten worden er tevens door verzekerd; handel en beleening worden er mede door gemakkelijk gemaakt: niet onbillijk dan ook, dat onder den een of anderen vorm belanghebbenden tot het dragen der kosten van een kadaster medewerken. Al deze voordeelen biedt tot dusver geen landrenteregeling aan: het opmetings- en beschrijvingswerk strekt enkel om zoo billijk mogelijk de belasting te heffen [1]. Indien dit werk

1) Van een zwakke poging om tot een „inlandsch" kadaster te komen, las ik in het dagblad *Het Vaderland* van 10 Juli 1914, overgenomen uit de *Java-Bode* het volgende: „In het midden van het vorig jaar is een proef genomen met de invoering van een gewijzigde boekhouding voor de heffing der landrente in de afdeeling Bandoeng der residentie Preanger Regentschappen, hierin bestaande, dat de boekhouding niet meer door het daarvoor maar matig berekend desa-bestuur geschiedt, maar door bezoldigd personeel op de bureau's der bestuursambtenaren.

„De voorloopige resultaten van den maatregel zijn niet ongunstig en de kosten slechts ongeveer *f* 375 per district. Om die reden bestaat het plan de maatregel in het volgend jaar uit te breiden ook over eenige districten buiten de Preanger.

„Met deze voorziening wordt behalve de verbetering van de landrente-boekhouding nog een ander doel beoogd, nl. het verkrijgen van gegevens omtrent de mogelijkheid de bedoelde bureau's uit te breiden in den zin, dat zij mede dienstbaar worden gemaakt aan een betere verzekering van de bezitsrechten der belastingschuldigen door de invoering van een hoogst eenvoudig inlandsch Kadastraal stelsel.

„Wij merken hierbij nog op, dat het collecteloon ad 8 pCt. der dessahoofden geen wijziging ondergaat: dit loon is slechts een vergoeding voor de inning en de overstorting der belasting."

In het *Koloniaal Tijdschrift*, Mei-afl. 1915, bl. 601—609 is een belangrijke bijdrage „Over grondperkara's en een Inlandsch Kadaster" van den heer P. Scheffer. Ofschoon de schrijver speciaal van de Buitenbezittingen gewaagt, is het artikel ook lezenswaard met het oog op Javasche toestanden.

ernstig wordt opgenomen, is het derhalve zeer kostbaar met een hoogst beperkt nut. Maar ook zoo men aan de eischen van meting, registreering, bijhouding in den ruimsten zin wil voldoen, zijn er omstandigheden, die een goede uitvoering voor de Javasche maatschappij moeilijker maken dan voor een Europeesche bevolking.

De Europeaan zorgt goed voor zijn belangen: waar de belasting hem te hoog schijnt, waar men de grenzen van zijn onroerend goed niet eerbiedigt, komt hij in verzet, wat tot het effenen der verkeerdheden en het nader verzekeren der geschonden rechten kan leiden. Van den Inlander daarentegen gaat over het geheel genomen geen opbouwende, medewerkende kracht uit. Geenszins, dat hij niet weet te klagen; maar dan is het niet zelden zóó, dat er geen touw meer aan vast te knoopen valt. Men hebbe deze z.g. laksheid van den Inlander — zijn „*zorgeloosheid* en *berusting*, misschien op zich zelf geen ondeugden, maar die dan toch voor den Javaan zijn de meest vervloekte, allen socialen vooruitgang tegenhoudende eigenschappen, welke zoo lang zij niet uitgeroeid zijn, het Javaansche volk in alles, wat het doet, een volk van knoeiers en prutsers zullen doen blijven" [1] — hier te beschouwen uit het oogpunt van zijn grondbezit [2]. De grenzen der erven zijn in den regel voldoende door levende omheiningen enz. aangewezen; ook zal voor de eerbiediging hiervan door belanghebbenden wel gezorgd worden; doch daarover gaat het hier niet, reeds daarom niet, wijl de belasting der erven eerst in 1872 werd gewettigd [3]. Voor de groote massa der landbouwgronden bestaan daarentegen geen merkbare, dus ook geen beschreven teekenen, waardoor reeds de aanwijzingen in de boeken en de contrôle op de velden hoogst bezwarend

---

1) J. B. Oostmeier: „Punten en Problemen, een en ander over het Javaansche volk" (in 1915 te Semarang uitgegeven). Het boekje heb ik niet kunnen krijgen; ik ontleende de woorden aan een periodiek.

2) Verg. de zeer belangrijke „Inlandsche stemmen over de laksheid van den Inlander": *Mindere welvaart*, boek IX° (1912).

3) Stbl. 1872 N°. 67.

wordt [1]. In beschaafd Europa weet precies ook iedere gemeente, waar haar grenzen zijn: paaltjes wijzen aan, waar men van den eenen grond op den anderen komt. Op Java, om hierbij te blijven, niets van dat alles. Zoo de Inlander en zijn gemeentebestuur in de zaak voldoende belang stelden, zou misschien op dit gebied wat te verbeteren vallen; nochtans heeft men ook met bezwaren rekening te houden, die deze zaak kostbaarder moeten maken dan in Europa. Het voornaamste deel der gronden, de sawah, wordt jaarlijks onder water gezet of voor een groote Europeesche jaarcultuur, als die der suiker, aangewend, waardoor een aanzienlijk complex ontstaat, dat onder de bewerking der gronden de vroegere grenzen niet doet zien. Blijvende, kenmerkende begrenzing zou ook door een en ander een kostbare geschiedenis worden; bovendien telkens en telkens te onderhouden, een onderhoud, dat zich slechts met vrucht laat denken, wanneer het van belanghebbenden zelf uitgaat. Eindelijk is er de natuur zóó weelderig, dat, als er niet geregeld tegen gewaakt wordt, de grensscheidingen heel spoedig onder het gewas worden bedolven [2].

Ik denk, dat C.C.G.G. zich de zaak veel eenvoudiger voorstelden, dan zij inderdaad is, toen er door hen zoo luide en zoo zonder ophouden geklaagd werd over den verwarden staat, waarin het Tusschenbestuur de Landrente achterliet, en zij daaraan de toevoeging vastknoopten, dat door hen beter werk stond geleverd te worden; tijdens de hooge commissie ontbonden werd, waren de oogen voor deze moeilijkheden eerst geopend [3]. Er kwam daarbij, dat opne-

---

1) Over een mislukte poging van mijzelf als controleur bij het Binnenlandsch Bestuur om op dit gebied meer daadwerkelijke contrôle te verkrijgen, zie *Landrente-V. d. K.*, bl. 429, ad noot 1.

2) Zie opmerkingen over „'t Veelal ontbreken van gemakkelijk herkenbare afscheiding op 't terrein" en „vooral 't ontbreken van afbakening, kaarten" *Mindere welvaart*, boek IX^{bi} (1912), bl. 249 en 253 sub 1° en 7°, zoomede boek IX^{a} (1911), bl. 174.

3) In *Elout rap.-27 Sept. 1819* werd erkend, dat uit de opmeting in Kedoe „nog geen licht opgegaan" was en er aan herinnerd, dat „allerwege in Europa,

ming der gronden vordert een aanzienlijken staf van deskundige landmeters. Nog zelfs vóór de landrenteregeling van 1818 moesten C.C.G.G. het begrepen hebben, dat men in dit opzicht de grootste moeilijkheden zou ondervinden. Zoo o. a. had de resident van Pekalongan bij missive d.d. 13 Mei 1817 N°. 492 over niet te vertrouwen opnemingen geklaagd en uit dien hoofde een landmeter van Semarang verzocht. Het komt er nu niet op aan, welke opnemingen bedoeld werden, het geldt hier enkel de gelegenheid om ze te doen plaats hebben. C.C.G.G., te Pekalongan komende, stonden bij besluit d.d. 3 Augustus 1817 N°. 4 een landmeter toe[1]: „ten einde door den zelve eenige landerijen in de residentie Pekalongan gelegen te doen nameten". Maar bij missive d.d. 1 September 1817 N°. 634 rapporteerde het hoofd van dit gewest aan C.C.G.G. een bericht van Semarang te hebben ontvangen: „dat te Samarang geen landmeters aanwezig zijn"! Een besluit er d.d. 6 September 1817 N°. 7 genomen, waar C.C.G.G. destijds verbleven, gelastte toen den directeur van den Waterstaat: „om een van de hem ondergeschikte Landmeters naar Paccalongan te zenden ten einde de meeting der bovenlanden in jonken van 2000 voeten te verifieren". Hieruit vloeide ten slotte voort eeǹ rapport van Pekalongans resident d.d. 16 December 1817 N°. 765, houdende[2]: „dat de geëmployeerde bij den Waterstaat Tromp voor eenige dagen eenen aanvang heeft gemaakt met de meeting der Landerijen, bevolen bij besluit van 3 Augustus N°. 4," en „dat ten einde over de juistheid of het gebrekkige van vorige metingen te kunnen oordeelen hij in ieder der districten Paccalongan, Oeloe Jami en Batang, eenige velden ter meting heeft aangewezen, het resultaat van

---

vooral ook in ons Vaderland" de zaak moeilijkheid opleverde, terwijl men er de redenen vindt aangegeven, waarom dit nog veel meer op Java het geval was: bl. 32—34. Verg. hiervóór bl. 12, noot 1.

1) Verg. *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. II, bl. 345.

2) Volgens de resumtie in het besluit d.d. 23 December 1817 N°. 9, waarbij het rapport in handen van de Inspectie werd gesteld.

welke het onnaauwkeurige der voorgaande metingen bewijst".

Deze metingen beoogden dus enkel een tijdelijk contrôlemiddel; doch de eigenlijk gezegde landrente-opnemingen vingen aan, krachtens art. 22 der verordening van Maart 1818 in Kadoe. „Deze residentie is als het ware nieuw", schreven C.C.G.G. in hun Landrenterapport van 16 Maart 1818 [1], „en eerst onder het Britsche bestuur, van onder de regering van de vorsten op Java, gebragt onder Europeesch beheer. Deze residentie is vruchtbaar; de handel is vrij levendig. De ingezetenen zijn rustig, doch door de vooruitbetalingen van hunne landrenten bezwaard. Deze en andere omstandigheden maken welligt, hier gemakkelijker dan elders, het invoeren en geregeld doen werken van een nieuw landelijk stelsel." Gemakkelijker? In deze meest bergachtige streek en in een gewest waar het individueel bezit ten volle werkte, terwijl de wetgever dorpsaanslag wilde? In een nader te noemen rapport van Van de Graaff d.d. 31 Mei 1818 [2], komt de mededeeling voor, dat Kedoe werd verkozen: „als die residentie, waarin men destijds veronderstelde, dat de grootste onregelmatigheden werden aangetroffen". Een storende factor is overigens de resident van Kedoe zelf gebleken. Dit gewest namen C.C.G.G. in 1816 over als onderdeel van het gewest Pekalongan, waar zij A. M. Th. de Salis tot resident benoemden. Met de afscheiding van Kedoe als zelfstandig gewest, trad daar De Salis als bestuurshoofd op, totdat hij met de benoeming van den resident van Soerabaja Van Lawick tot inspecteur-gen., naar deze belangrijke residentie bevorderd werd [3]. Voor Kedoe werd toen bij besluit d.d. 15 November 1817 N°. 3 den advocaat-fiskaal Van Sevenhoven aangesteld; doch, zegt het besluit d.d. 28 Augustus 1818 N°. 26:

1) *Deventer's Bijdr.*, dl. I, bl. 391. Verg. hiervóór bl. 46.

2) Zie bl. 55.

3) Over De Salis' benoeming tot resident van Kedoe, verg. *Herstel-V. d. K.*, bl. 239, ad noot 1.

In aanmerking genomen zijnde, dat het met den dienst van den Lande niet overeen te brengen is, de Kadoe langer te doen verstoken zijn van eenen Resident.

Dat de benoemde Resident in de Kadoe Van Sevenhoven vooralsnog niet kan worden ontslagen van de waarneming der bediening van advocaat-fiscaal.

zoo werd deze van de aanvaarding der bediening als resident van Kedoe ontheven en het vermelde benoemingsbesluit van 15 November 1817 ingetrokken[1]. In zijn plaats stelde het besluit van 28 Augustus 1818 F. E. Hardy, resident van Buitenzorg, aan, een twistziek en dom man, dien wij reeds leerden kennen in de onhandige wijze, waarop hij in 1816 van het Tusschenbestuur de residentie Buitenzorg overnam[2]. Zóó snel hadden zich anders C.C.G.G. de voltooiing van de meting in Kedoe voorgesteld, dat tevens werd gelast de residentiën op te geven, die „nog gedurende dezen jare" voor hetzelfde werk in aanmerking konden komen! Ook nam men de organisatie der meting geenszins bekrompen op. Immers 15 Europeanen zouden ervoor bestemd worden, w. o. 1 inspecteur en 13 landmeters[3]. Ik moet het echter herhalen, het was niet te denken, dat op Java, toen er voor de meest eenvoudige ambtelijke functiën geen deugdelijke krachten te vinden waren, men een ganschen staf deskundigen voor zulk een technischen arbeid ter beschikking had. Overigens stelde art. 22 van de Maartverordening van 1818 de uitvoering der gansche zaak in handen van de Inspectie, gemachtigd toch als zij werd: „om, met overleg van den Resident (van Kedoe), de werkzaamheden te doen aanvangen en de noodige personen in dienst te stellen, onder nadere goedkeuring van Commissarissen-Generaal".

---

1) In *Kloot's Naamlijst*, bl. 133 wordt ten onrechte niet slechts Van Sevenhoven als resident van Kedoe 1817—1818 genoemd, doch tevens als de eerste resident.

2) Zie *Herstel-V. d. K.*, bl. 275—277 over Hardy te Buitenzorg.

3) Zie *Deventer's Bijdr.*, dl. I, bl. 397, noot †.

Van Lawick deed er het noodige voor, doch hij miste den deskundige, die de meting zelve kon leiden. Vandaar zijn missive d.d. 5 Mei 1818 N°. 6 aan C.C.G.G. „Het is zeer moeijelijk geweest", meldde hij, „om personen te bekomen, welke bij genegenheid om in den dienst van het Gouvernement te treden, voegde geschiktheid om als landmeters te worden geëmployeerd." Hij had er eenige aangetroffen, die op zijn verzoek door den deskundigen H. C. Cornelius te Semarang waren geëxamineerd „en ofschoon den uitslag daarvan nog al boven verwachting aan het oogmerk heeft beantwoord" en hij hoopte verder te zullen slagen, zoo ontbraken hem nog een paar menschen, „die door studie zich deze wetenschap volkomen hebben eigen gemaakt en in Europa bij dat vak zijn geëmployeerd geweest". Ingeval men geen andere deskundigen wist, zou hij „de geëmployeerden bij den Waterstaat Tromp en De Vos opnoemen". Overigens achtte hij vooral goede bezoldiging der landmeters noodzakelijk. „De werkzaamheden van een landmeter in deze gewesten zijn mogelijk de vermoeijendste, die men zich kan voorstellen", merkte hij op; „door den geheelen dag aan de zon te zijn blootgesteld, heeft de ondervinding geleerd, dat dezelve spoedig en dikwijls door zware ziekten worden overvallen en dit te eerder wanneer (gelijk nu veelal het geval zal moeten zijn) de landen, die door hen worden gemeten, uit lage rijstvelden bestaan en die personen ook daardoor in het water moeten rondloopen." Eindelijk meende Van Lawick, dat eenvoudshalve en om te beginnen de metingen slechts de bebouwde, dus de landrenteplichtige, velden moesten omvatten, m. a. w. niet het gansche gewest, een denkbeeld, dat stellig veel goeds inhad.

Maar aangezien de twee leden der Inspectie op van elkander verwijderde plaatsen aan het reizen waren, dienden telkens de adviezen van den Inspecteur-Generaal ter nadere adviseering in handen van zijn adjunct te worden gesteld, dat tot weinig aantrekkelijke verhoudingen moest leiden. Van de Graaff adviseerde C.C.G.G. op het stuk bij missive, gedag-

teekend Pekalongan 31 Mei 1818 [1]. Al dadelijk kon hij zich met Van Lawick's beperkte opvatting omtrent het uitsluitend meten van de landrenteplichtige gronden niet vereenigen. De bevolen opneming behoorde tot „de maatregelen, welke niet slechts provisionele voorzieningen bedoelen, maar ook in de gevolgen eene onmiddellijke strekking moeten hebben, om het stelsel der landrenten op de vaste en onwrikbare gronden te vestigen". Hij erkende gaarne „dat men veilig het onuitvoerbaar mag houden, om in deze kolonie, bij het bestaande gebrek aan de noodigste hulpmiddelen en zoo vele andere hoogst moeijelijke omstandigheden, immer een kadaster tot stand te brengen, zoodanig als hetzelve in eenige gedeelten van Europa is ontworpen; dan ik ben aan den anderen kant tevens van gevoelen, dat alle maatregelen, welke geene of geene voldoende zekerheid opleveren, en uit derzelver aard voor geene juiste verificatie vatbaar zijn, hoe nuttig misschien ook voor het oogenblik, echter nimmer kunnen strekken tot basis van eene regelmatige grondbelasting, die niet voor een of voor weinige jaren, maar voor eene lange reeks van jaren, is het doenlijk, onveranderlijk moest worden gevestigd". Uit dien hoofde keurde hij het plan af om slechts de bouwvelden van iedere desa op te nemen: „daar zoodanige partiële maatregel, verondersteld ook, dat dezelve met naauwkeurigheid werd geëffectueerd, slechts een kortstondig nut kan opleveren, zonder op den duur tot maatstaf te kunnen strekken van de regelmatigheid der belasting, waarvan de meting een der belangrijkste grondslagen moet opleveren". De artt. 33—36 der instructie van Raffles ten deze [2] waren volkomen juist, die dan ook „de wenschelijkste resultaten zouden hebben moeten opleveren"; doch, vervolgde rapporteur:

Dan de Britsche regeering heeft ook deze wel doordachte mesure, zoo als zoo vele andere bij hare instructien voorkomende verorde-

1) Dit rapport noemde ik ook op bl. 52, ad noot 2. De beide stukken der Inspectie in *Elloutbundel* N°. 49.
2) *Raffles' Substance*, bl. 188.

ningen, door voorbarigheid, overhaasting en onverschilligheid in de uitvoering derzelve te eenenmale verijdeld, door met de beperkte hulpmiddelen, welke haar ten dienste stonden en waarvan zij het ontoereikende zeer wel moest kunnen beöordeelen, de meting gelijktijdig over de geheele oppervlakte van het eiland, te doen effectueren en in weinige maanden tot stand te willen brengen.

Het zal immers geen betoog behoeven, dat in een land als Java, de middelen noodwendig moesten ontbreken om in dertien residentien, in welke het stelsel der landelijke inkomsten moest werken, en waarvan sommige zulk eene groote uitgestrektheid hadden, genoegzaam ervarene personen te kunnen plaatsen, waardoor het werk der meting kon worden gedirigeerd en met naauwkeurigheid gesurveilleerd en geverifieerd en dat alzoo het onvermijdelijk gevolg hiervan geen ander heeft kunnen zijn, dan dat men de belangrijke en moeijelijke operatien van de meting der landen heeft moeten abandonneren aan een groot aantal onbekwame sujetten, welke het beroep, hetwelk zij moesten uitoefenen, naauwelijks bij naam kennen.

Het is dan ook geenszins te verwonderen, dat de meting door het Britsch Gouvernement geordonneerd over het algemeen zulke hoogst gebrekkige resultaten heeft moeten opleveren, maar het is ook tevens uit hetgeen ik hierboven gezegd heb (: mijnes inziens :) niet te betwisten, dat deze gebrekkige uitkomsten minder aan de maatregelen zelve, als aan de onberadene uitvoering dezer maatregelen kunnen worden toegeschreven.

Eindelijk week ook Van de Graaff in zoover van Van Lawick's meening af, dat men z. i. voor deskundige leiders aan één persoon vooralsnog genoeg had; men zou zoo dadelijk niet weten wat met twee van die heeren te doen en bovendien konden door Waterstaat bezwaarlijk twee deskundigen gemist worden. Zijn keuze viel op C. L. de Vos, die „gedurende bijkans zeven jaren bij het kadaster in Europa reeds soortgelijke functien, hoezeer in eene mindere betrekking, heeft bekleed als nu aan hem bij de meting in de Kadoe zouden worden opgedragen". Tromp, „hoezeer volgens alle informatien, een jong man van zeer gelukkigen aanleg voor het vak, waarin hij geëmployeerd is", bezat „niet diezelfde titres", „ten minste niet zoodanige, welke den maatregel zouden kunnen noodzakelijk maken, om hem boven den in

dienstjaren meer gevorderden geëmployeerden Vos, in rang te plaatsen".

C.C.G.G. hebben zich weder geheel en al met deze denkbeelden van Van de Graaff vereenigd. De leidende chef werd derhalve C. L. de Vos, met den titel van inspecteur. De metingen waren nauw aangevangen of de man toonde zich ongeschikt; zij eindigden in 1825, toen de oud-commissaris Elout als minister van Koloniën den Koning deed besluiten om het werk niet voort te zetten, tot motief aanvoerende, dat het nagenoeg geheel verricht werd: „door personen, die de voor dat werk vereischte kunde slechts zeer onvolmaaktelijk bezitten"[1].

De opzet van den dienst gaf bovendien terstond moeilijkheden, „welke wij niet hebben kunnen voorzien", memoreerde later de Inspectie der L.I., die ook met de leiding der metingen was belast[2]. Om aan de bezwaren te doen gemoetkomen, benoemde het besluit d.d. 7 Juni 1818 N°. 14 een commissie, ten einde een door C.C.G.G. vast te stellen plan te ontwerpen. Men was dus sinds in Maart t. v. bevolen meting nog niet veel verder!

De commissie bestond uit den „geëmployeerde bij den Waterstaat" De Vos en uit den ons van elders bekenden Cornelius[3]; zij diende een plan in, dat gegrond was op de regelen van het Fransche kadaster, voor Nederland in 1812 gepubliceerd. Hierop adviseerden de beide leden der Inspectie van L.I. ieder afzonderlijk, omdat zij zich weder op verschillende plaatsen bevonden. In een missive, gedagteekend Besoeki, 22 Augustus 1818 N°. 6, oordeelde Van Lawick — altijd hard —, dat de commissie „op eene onberedeneerde en onoordeelkundige wijze" de Europeesche bepalingen had

1) *Eloutverh.-V. d. K.*, bl. 87 ad art. 11.

2) In het op bl. 42 vermelde Landrenterapport van 24 December 1818.

3) Zie over Cornelius *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. II. bl. 355—356. In *Priangan*, dl. I, bl. 85 en 101, zoomede dl. IV, bl. 707 § 2475 en bl. 710 § 2479 wordt hij ook genoemd. De bekende oudheidteekenaar was in 1809 majoor en ridder; tevens zie ik, dat hij in 1791 op Java kwam en in 1803 bevorderd werd van vaandrig tot luitenant.

nagevolgd en het ontwerp dientengevolge „niet alleen is zonder eenige waarde, uit hoofde van deszelfs onvolledigheid, maar ook ten eenen male onuitvoerbaar, uit hoofde van het gebrek aan de nodige sujetten, welke de vereischte bekwaamheid bezitten". Hij stelde uit dien hoofde voor: „om den kollecteur van de Kadoe den Heer Van de Poel en den geëmployeerde bij den Waterstaat den Heer Vos" op te dragen om een vereenvoudigd plan in te dienen [1]. Van de Graaff erkende in zijn rapport d.d. 8 October 1818, wat, naar hij memoreerde reeds d.d. 31 Mei t. v. geadviseerd te hebben: „dat men het veilig voor onuitvoerbaar mogt houden, om in deze gewesten, bij het bestaande gebrek aan de nodigste hulpmiddelen en zoo vele andere hoogst moeilijke omstandigheden, immer een kadaster tot stand te brengen, zoodanig als hetzelve in eenige gedeelten van Europa is ontworpen"; maar zoo men onder het woord kadaster verstond: „hetgeen het werkelijk is, namentlijk, een openbaar register, waarin de ongebouwde eigendommen *(propriétés non bâties)* en gebouwde *(propriétés bâties)* landen *(bien fonds)*, volgens derzelver ligging, uitgestrektheid, soort en waarde zijn aangeteekend en bijeengebragt, onverschillig door welke bewerking men de bepaling van die uitgestrektheid en waarde heeft verkregen, ben ik integendeel van oordeel, dat een kadaster ook in deze Kolonie een onmisbaar vereischte is, om eenmaal op regtvaardige, billijke en zekere gronden zodanig eene regelmatige belasting duurzaam te vestigen, als men moet tragten, om de Landrenten op de gecultiveerde landen in het vervolg van tijd te doen worden". Van de

1) Gelijk ik onder lett. *g* van dit hoofdstuk zal mededeelen had de regeering bij besluit d.d. 12 Maart 1818 N°. 1 in vele residentiën het gewestelijk personeel aanzienlijk uitgebreid ten einde het ingevoerde stelsel beter tot uitvoering te kunnen brengen. Hiertoe behoort ook Kedoe; den resident werd ter zijde gesteld „een kollecteur van de Landelijke inkomsten", wiens beteekenende werkzaamheid blijkt uit het hooge traktement van *f* 800 's maands. De benoemde was de heer P. J. van de Poel of Van der Poel. Den naam vind ik verschillend geschreven en gedrukt. Zie o. a. *Kloot's Naamlijst:* op bl. 123 onder Bantam *de*, op bl. 126 onder Tegal *der*, ik volg den eersten naam, omdat ik dien mede aantrof in *Deventer's Bijdr.*, dl. II, bl. 108.

Graaff achtte de door Van Lawick aangeprezen middelen om daartoe te geraken onvoldoende; doch liet tevens niet na te herhalen wat ook Van Lawick over de kadasterquaestie had gezegd: „dat, dezelve mij bijkans ten eenenmale vreemd zijnde en zich zóó verre buiten den kring mijner kundigheden uitstrekkende, ik mij volkomen onbevoegd zoude hebben gerekend, om mij daarover eenige oordeelvelling te veroorloven, zoo ik mij daartoe niet verpligt had gevonden door den last vervat bij Uwer Excellentiën hierboven aangehaald besluit van den 7 Juni l.l. N°. 14, waarbij uitdrukkelijk de consideratiën van de Generale inspectie der Landelijke inkomsten op dit onderwerp wordt verlangd".

De Adjunct kwam op zijn inspectiereis te Semarang, waar hij, met goedkeuring van Van Lawick, de heeren Vos en Cornelius over de zaak sprak. Dezen zouden haar nu wat eenvoudiger inrichten. Op Van de Graaff's bezwaar: „over de onervarenheid der Landmeters, door hen beide geëxamineerd", antwoordden Vos en Cornelius: „dat zij dezelve volkomen berekend oordeelden tot de uitvoering van het door hen voorgedragen plan niet alleen, maar de heer Vos nog in het bijzonder, dat hij er zich verantwoordelijk voor wilde stellen, om met de door de commissie voorgedragen sujetten, nadat hij hen eerst met een der divisiën zoude hebben voorgegaan, de meting volgens het ingeleverd ontwerp te volbrengen".

Bij dit schrijven van 8 October 1818 deed Van de Graaff tevens bepaalde voorstellen, waarin C.C.G.G. zijn getreden. De opnemingen zouden plaats hebben onder leiding van een landmeter zoomede „onder de Directie van den Kollecteur[1] en onder de superintendentie van den Resident van de Kedoe en van de Generale inspectie over de Landelijke inkomsten". De leidende landmeter kreeg den titel van ingenieur-verificateur; hij werd bijgestaan door landmeters 1e en 2e klasse. De meting in Kedoe zou geschieden — „uit aanmerking van het groote getal en de geringe uitgestrektheid van de

1) Dus den op bl. 58 vermelden Van de Poel.

dessa's in gemelde residentie" — „door het plaatsen van vaste punten in den omtrek derzelver zodanig verdeeld, dat zij eene geregelde aaneenschakeling van driehoeken formeeren". De driehoeksmeting in een „divisie" volbracht zijnde, kwam aan de beurt de meting van „de gecultiveerde gronden van elke dessa", en wel zoodanig, dat „gelijksoortige landen in afzonderlijke massa's" werden opgenomen, „en landen van verschillende soorten en klassen van elkander" afgescheiden werden. In deze perceelsgewijze metingen moesten niet begrepen worden: „de ongecultiveerde landen tot de bijzondere dessas behorende", m. a. w. de woeste gronden.

Door al deze overwegingen werd het begin 1819, dat het werk kon aanvangen, namelijk ingevolge het besluit d.d. 5 Januari 1819 N°. 29, dus toen de Commissie-Generaal zou ontbonden worden. De metingen hebben dientengevolge uitsluitend plaats gevonden onder de landvoogdij van Van der Capellen. Nadat men er zich twee jaren mede onledig had gehouden, stuurde de regeering zelf de gansche organisatie in de war!

Er heerscht in Indië nogal eens zekere onrust bij het invoeren van gewenschte hervormingen. Het komen en gaan der leidende ambtenaren is er voor een deel de oorzaak van. Men wil gauw en men wil groot doen, omdat men er zich persoonlijk voor geroepen acht. Wat bracht nu zoo onverwacht verandering aan? Men kwam op het denkbeeld, dat Java in zijn bosschen een schat vertegenwoordigde, die nog wel zooveel beteekende als de Landrente. Kon men deze ook wel heffen zonder preciese opneming — dit geschiedde immers overal op Java — om den Boschschat te exploiteeren waren een in kaart brengen en meting onafwijsbaar. Zoo geschiedde het, dat al wat maar door de Landrente hiervoor werd in beslag genomen, nu ineens naar de bosschen moest![1] Art. 8 der resolutie van 5 December 1820 N°. 10 over de Boschadministratie machtigde toch haar directeur om met

1) Bovendien werd het deskundig landmeterspersoneel in beslag genomen voor opnemingen ten behoeve van de Verpondingsbelasting!

overleg van de residenten gebruik te maken van de landmeters: „zoowel van de zoodanigen, die reeds in eenige residentiën zijn bescheiden, als van die, welke thans bij de meting in de Kadoe zijn geëmployeerd". Voor de laatsten zouden echter nominatief aanvragen gericht worden tot Van de Graaff, nu hoofdinspecteur van Financiën [1], „ten einde door dezen, na bekomen autorisatie, te worden gesteld ter dispositie van het departement der bosschen". Het was het begin van het einde. Reeds een half jaar later, d.d. 7 Juli 1821 moest Van de Graaff aan Elout in Holland schrijven [2]: „De meting in de Kadoe is eene kostbare proeve geweest, die ik binnenkort, op autorisatie van het Gouvernement zal moeten staken, terwijl landmeters bij het half procent of de Verponding en bij de Boschhuishouding zullen worden geëmployeerd. Ik heb mijne maatregelen evenwel zoodanig genomen, dat de proefneming ten allen tijde hervat kan worden, en dat men uit hetgeen gedaan is, zal kunnen beoordeelen, in hoeverre eene meting in het algemeen, met betrekking tot de landrente, als doelmatig mag worden beschouwd. Uwe Excellentie zal dit oogmerk, zoo ik mij vlei, aantreffen, in de copy-missive, welke ik hierbij voeg. Jammer is het, dat eene zoo belangrijke proeve heeft moeten bestuurd worden door den resident Hardy, die, bij eene zeer beperkte kennis van zaken, ten eenenmale den tact mist om met zijne ondergeschikte ambtenaren om te gaan. Het gevolg hiervan is, dat hij, met uitzondering van twee gunstelingen, alle zijne onderhoorigen met onophoudelijke aanklagten vervolgt en moedeloos maakt om hunne pligten te betrachten."

Ziehier wat Hardy had uitgehaald. Door Van de Graaff was hij op de hoogte gesteld van den inhoud der vermelde resolutie d.d. 5 December 1820, doch zonder eenige verdere opdracht. De resident, ontevreden over het Landrentewerk van De Vos, misschien met de geheele zaak in beginsel

1) Verg. bl. 26.
2) *Graaff-Brieven-V. d. K.*, dl. II, bl. 180.

niet ingenomen, schorste op ontvangst van dit eenvoudig bericht, dadelijk het gansche werk, ja zond het personeel naar Semarang om de bosschen te gaan opnemen![1] Bij besluit d.d. 7 September 1821 N°. 4 werd hem het ernstig ongenoegen der regeering over dit eigenmachtig optreden te kennen gegeven; maar in de daad zelve toch berust, omdat de resolutie van December 1820 het schorsen der Kedoemetingen noodzakelijk maakte. Met dezen maatregel trok de regeering bij besluit d.d. 26 December 1821 N°. 5 tevens het collecteursschap van de Kedoe in, terwijl Van de Poel benoemd werd tot resident van Bantam. Alvorens derwaarts te vertrekken, werd hem bij besluit d.d. 7 September 1821 N°. 4 een nader onderzoek omtrent de metingen en de gestie van De Vos opgedragen. Een door hem uitgelokt besluit d.d. 29 Maart 1822 N°. 10 bepaalde, dat het werk in Kedoe, voor zoover gevorderd om het op behoorlijke wijze te kunnen staken, door inspecteur De Vos, die reeds in 1820 naar de residentie voor den verificatie-arbeid teruggezonden was, moest ten einde gebracht worden. Tevens echter ontving hij een ontevredenheidsbetuiging bij het besluit van 29 Maart 1822 over zijn ondeugdelijke arbeidzaamheid. Hetzelfde besluit stond hem een paar landmeters en een klerk-berekenaar toe. De drang naar een meer ordelijke boschadministratie, maar vermoedelijk ook het schrikkelijk geldgebrek, greep echter andermaal in[2]. Op het einde van 1824 wilde daarom ook Van de Poel — nu resident van Tegal, doch aan wien de bemoeiing met de metingen in Kedoe bleef opgedragen[3] — den arbeid

1) Hardy was vóór hij hiertoe kwam, reeds wegens andere redenen tegen De Vos opgetreden, waaromtrent aan Van de Poel bij besluit d.d. 25 Augustus 1821 N°. 8 een onderzoek werd opgedragen: *Deventer's Bijdr.*, dl. II bl. 107.

2) „de geheele kommissie van opname... verplaatst naar de residentie Rembang, ten einde aldaar de boschdistrikten op te nemen. Door het overlijden van den inspecteur der metingen, C. L. de Vos, kwam daarin stoornis." *Deventer's Bijdr.*, dl. II, bl. 109.

3) Van de Poel fungeerde slechts van 1821 tot 1822 als resident van Bantam; hij was van 1824 tot 1833, toen hij overleed, resident van Tegal. Zie de bladzijden der *Naamlijst*, vermeld in noot 1 bl. 58.

gestaakt zien; de directeur der Landelijke inkomsten en Directe belastingen, de heer Meylan, bleef het jammer vinden. Zonder meting kon men niet tot de kennis komen van hetgeen voor het aannemen van vaste regelen bij den aanslag noodig was. Echter de noodzakelijkheid toegevende om het kostbaar personeel niet langer aan te houden, wenschte hij de *mantri's oeloe-oeloe* er voor te gebruiken: kleine inlandsche ambtenaren, die voor de waterleidingen der sawahs enz. heetten te zorgen en overigens niet meer of minder beteekenden dan andere Inlandsche hoofden. Bij resolutie in Rade d.d. 14 Juni 1825 N°. 19 werd hierin medegegaan; men kreeg echter bovendien een *directeur der meting*, waartoe, met behoud van zijn ambt als resident van Tegal, werd benoemd Van de Poel, verder traden er op een adjunct-directeur, een teekenaar en 4 landmeters: voor adjunct viel de keuze op den secretaris van Tegal, die als zoodanig werd ontslagen, en voor teekenaar op een luitenant der Infanterie. Deze armelijke, inderdaad geen toekomst hebbende regelingen omvatten ook de bosschen! Minister Elout maakte er finaal een eind aan door het uitlokken van het Koninklijk Bezuinigingsbesluit d.d. 5 April 1825 N°. 96[1].

Het vorenstaande stelt voldoende in het licht, dat de landrente-aanslag alom plaats vond zonder deskundige metingen. Hoe werd het dan mogelijk, rijst de vraag, de belasting op eenigszins verdedigbare factoren te heffen?

f. Het landbouwbezit maakt zóózeer deel van het leven der desabewoners uit, dat de grootte ervan en de productieve kracht wel eenigermate, hoe ruw dan ook berekend, bij hen bekend is[2]. Wanneer men nu maar óf de belastingquota niet te hoog opvoert, óf bij de opgave der uitgestrektheden eenigszins ver beneden de werkelijkheid

1) Verg. bl 57. Over de redenen in 1853 door minister Pahud aan de Staten-Generaal opgegeven ten aanzien van de opheffing der metingen, zie *Landrente-V. d. K.*, bl. 422—423. Zie ook in *Deventer's Bijdr.*, dl. II, bl. 106 v.v. de belangrijke uiteenzetting der gerezen quaestiën.

2) Zie ook bl. 31, alinea 3, *Elout-rap. 27 Sept. 1819.*

blijft, komt men er bij benadering, al zijn het dan ook slagen in de lucht en beschouwt men het werk als wanorde, waarover C.C.G.G. zeer klaagden, zoolang het liep over de organisatie van Raffles, die overigens verstandige voorschriften gaf om tot meer orde te komen [1].

Het Herstel nam daarbij een grooten factor ter vereenvoudiging aan. Volgens het ten 2e in de proclamatie van 15 October 1813, waarbij Raffles zeven beginselen van regeering op Inlandsch gebied verkondigde, zou de belastingplichtige landbouwer niet rechtstreeks van wege het bestuur worden aangeslagen; doch enkel het totaal gemeentebezit eener desa aan landrenteplichtige gronden in hun verschillende soorten, terwijl dan het gemeentehoofd of het z.g. desa-„bestuur" had te zorgen, dat ieder bezitter met het billijk gedeelte werd belast. Dat is aldus uitgedrukt geworden [2]: „The Government lands will be let generally to the Heads of Villages, who will be held responsible for the proper management of such portions of the country as may be placed under their superintendence and authority. They will re-let these lands to the Cultivators, under certain restrictions, at such a rate as shall not be found oppressive; and all Tenants under Government will be protected in their just rights, so long as they shall continue to perform their correspondent engagements faithfully: for it is intended to promote extensive industry and consequent improvement, by giving the people an interest in the soil, and by instituting amongst them an acknowledged claim to the possession of the lands, that they may be thus induced to labour for their own profit and advantage."

Een proclamatie van beginselen, bij een nog af te kondigen regeling in acht te nemen, is niet de regeling zelve, zooals men het anders weleens voorstelt. Hierop moest worden

1) Zie de artt. 33—36 der *Revenue Instructions* op bl. 188 van *Raffles' Substance;* ik memoreerde ze ook op bl. 418 van *Landrente-V. d. K.*

2) Zie *Raffles' Substance*, bl. 174.

gewacht, tot de arbeid daaraan voorafgaande bleek voltooid. Dat onder dien arbeid toenemend aan den dag is getreden, hoe fataal het voor de welvaart des volks moest werken, wanneer aan het desahoofd alle grond zou worden verhuurd en hem werd opgedragen de deelen ervan aan de landbouwers weder onder te verhuren, behoeft geen verwondering te baren [1]. Het gevolg is geweest, dat, toen het inderdaad tot de uitvoering kwam bij de *Revenue Instructions* van 11 Februari 1814, de persoonlijke aanslag werd afgekondigd: „directly with each individual cultivator", gelijk art. 64 bepaalde [2].

Nochtans zou er niets, volstrekt niets, tegen geweest zijn, indien door C.C.G.G. — erkennende, dat, met de geringheid der beschikbare middelen, men vooralsnog onmogelijk iederen landbouwer van bestuurswege persoonlijk kon aanslaan — was overwogen: het gaat de krachten van het bestuur niet te boven om na te gaan, wat de bebouwde grond in zijn verschillende soorten aan landrente in een desa moet opbrengen; maar wèl het vaststellen van het aandeel door ieder landbouwer daarin bij te dragen: de verdeeling dient dus vooralsnog het desabestuur met de belanghebbenden zelven uit te maken, en vinden dezen zich onbillijk behandeld, dan staat de weg van klagen voor hen open. Dit gold alzoo geenerlei beginsel over den aard van het landbezit zelf. Zoo beschouwd, had art. 1 der eerste Landrenteverordening, die van 1818, enkel administratieve beteekenis, waar het voorschreef: „De aanslag der landrenten, over dezen jare 1818, zal alomme dessa'sgewijze gedaan

1) In allen eenvoud staat dit ook in *Raffles' Substance* ad § 60 (bl. 193) beschreven: „it was simply a step arising from the necessity of the occasion, the impracticability of at once entering upon a more detailed plan..."

2) *Raffles' Substance*, bl. 194. Met welk een ernst het Tusschenbestuur, althans in Kedoe, het individueel bezit trachtte te handhaven, blijkt uit een belangrijke mededeeling in *Deventer's Bijdr.*, dl. II, bl. 10—12, speciaal de noot † op bl. 10. De landbouwers vertoonden in 1819 den resident de individueele huurcedelen, gelijk ze aan hen waren verstrekt. — Hoogleeraar De Louter acht Raffles' verandering „ongelukkig": zie bl. 337 *Louter*. Van mijn afwijkende meening deed ik reeds blijken in *Landrente-V. d. K.*, bl. 408 en 418—419.

worden", terwijl dit voorschrift evenzeer in de verordening van 1819 gehandhaafd werd, al ware het dan ook beter geweest, zoo de bepaling daar niet was geredigeerd als een beginsel, doch als een voorloopig middel van aanslag.[1]

Hoe echter werd ten slotte kwaad gebrouwen? Er is verschil tusschen een gemeente- en een communaal bezit, zooveel men althans onder het eerste wil verstaan een kapitaal aan grond van de gemeente, dat uitermate tot haar welstand kan strekken; terwijl onder het laatste valt te begrijpen een aan alle landbouwers, ingezetenen der gemeente, toebehoorend bezit, bestemd om periodiek onder hen in gelijke deelen te worden gesplitst. Waar het individueel grondbezit den kleinen landbouwer kan verheffen, doordien daarin een opvoedende kracht ligt, leerende zichzelf te zijn en naar beter te streven, stelt communaal bezit de economie buiten het volksleven en doet het de toekomst der welvaart stokken. Het laat zich begrijpen, dat de eenvoudige menschen, die daarin opgroeien, zulk een toestand misschien geenszins betreuren; maar de hooger staande wetgever begaat een misdaad tegen het gezond verstand, zoo hij rechtstreeks of middellijk dien óf in het leven roept, óf medewerkt het aldus aangetroffene te bestendigen. In deze richting nu hebben C.C.G.G., zonder noodzaak, zonder dat de eisch van den landrente-aanslag het medebracht, eigenlijk uit zucht naar reglementeering, naar wettenmakerij, gewerkt. Art. 8 der Landrenteverordening van 1818 alinea 1 bepaalde nl.: „De hoofden en oudsten des volks, in iedere dessa, zullen de velden (*dus niet den aanslag*) onder de ingezetenen verdeelen, naar billijkheid, zonder partijdigheid." Ik neem wel aan, dat de wetgever hierdoor niet indirect heeft willen proclameeren communaal bezit, slechts wenschende te zeggen: *indien* het er is, moet de verdeeling geschieden billijk, onpartijdig; doch dit gepreek had met den belastingaanslag niets uit te staan! Zóó weinig trad het individueele daarbij op den voorgrond, dat, naar wij lezen zullen[2], het

---

1) Zie het betoog der Inspectie in bijl. IX. — 2) Op bl. 110.

tekort, dat een landrenteplichtige op zijn aandeel in de belasting onvoldaan liet, moest bijgepast worden door de mede-desagenooten, daar de desa voor het geheel van den aanslag werd verantwoordelijk geacht[1]. Opmerkelijk is het, dat juist de voorgeschreven repartitie de normale werking van de landrente bij de eerste toepassing een belemmering bleek. Immers uit een rapport, gedagteekend Pekalongan 12 Juni 1818 N°. 7 door Van Lawick aan C.C.G.G. gezonden, leest men, dat van die verdeeling op het oogenblik geen quaestie kon zijn[2]. „Regenten en Hoofden en anderen" hadden reeds „ouder gewoonte over de velden gedisponeerd", „sommigen ten behoeve van zich zelven, en sommigen ten voordeele van anderen"; ook hadden er bereids onderlinge schikkingen plaats gevonden, waardoor vreemden in het bezit van velden waren getreden, terwijl de afstanddoeners geen recht schenen te hebben; verder waren de velden door de tegenwoordige bezitters reeds beplant, zoodat een nieuwe verdeeling de grootst mogelijke moeilijkheden na zich zou slepen. Maar dan lezen wij mede in dit stuk: „In sommige residentiën of districten bestaat het, dat de bewoonders zig beschouwen als werkelijke eigenaars van die velden, welk regt zij baseeren hierop, dat zij de ontginners zijn van die velden of wel, doordat dezelve hun door erfenis zijn toegevallen." Echter ook dit intermezzo deed de vraag niet rijzen: Wat hebben wij eigenlijk voor den aanslag met die ongerechtigheden te maken? De verordening van 1819, mede desa-aanslag in art. 1 vaststellend, koppelde er evenzeer het bevel aan, dat vóór den aanslag *in iedere desa de velden onder de ingezetenen verdeeld moesten worden* (art. 12), nu slechts als ter loops bij art. 14 uitzonderend bepalende: „dat bij deze verdeeling, de wettige bezitters der velden, zoo als daar zijn: de eerste ontginners der gronden

---

1) Verg. de afkeuring in Pierson's „Leerboek der Staathuishoudkunde" (1913), bl. 337, laatste alinea.

2) Het stuk, handelende over de toepassing der artt. 8, 16, 17, 18 en 19 van de verordening van 1818, is wel belangrijk, maar schrikkelijk slecht gesteld en vermoedelijk ook slecht overgeschreven. Het ligt in *Eloutbundel* 29. — Verg. bl. 41.

of derzelver erfgenamen, en anderen die, volgens de herkomsten der Inlandsche bevolking, of uit eenigen anderen hoofde, als wettige bezitters beschouwd moeten worden". Stellig viel met deze uitzondering veel, zéér veel te doen; maar waar de wetgever voorop stelde gemeen bezit en dus de vrijheid gaf tot verdeeling, kon men wel nagaan, dat in een maatschappij als deze de zucht naar verdeeling individueele rechten op zijde deed zetten. Sinds werden desaaanslag en communaal bezit als in een onvermijdelijk verband tot elkander staande beschouwd.

g. De landrenteverordening van 9 Maart 1818 legde aan de residenten een uitgebreide werkzaamheid op. Vandaar, dat bij besluit d.d. 12 Maart 1818 N°. 1 in vele residentiën de personeele organisatie van secretarissen, assistent-residenten, collecteurs, opzieners werd uitgebreid, terwijl onder menig artikel dier gewestelijke voorzieningen stond, dat de Inspectie, na overleg met de residenten, nog voordrachten moest doen. Zoo werden bij art. 9 aan de residentie Soerabaja toegewezen: een secretaris, een assistent-resident ter hoofdplaats op *f* 600 en mede voor drie plaatsen van de binnenlanden assistent-residenten op *f* 500; de Inspectie had voor de vervulling hiervan alsnog een voordracht aan te bieden [1]. Bij het nemen van dit besluit zeiden C.C.G.G. in aanmerking genomen te hebben: „dat ter bewaring van eene goede politie, ter behoorlijke regeling en beheering van 's Lands inkomsten, bijzonderlijk die welke uit het Landelijk stelsel en hetgeen daaronder behoort voort te spruiten, en ter bewaking van een geregelde en billijke werking der maatregelen voor dezen jare 1818 genomen, nodig is dat nog vóór de eindelijke bepaling omtrent het stelsel van bestier bij voorraad en dadelijk eene meer doelmatige inrigting van dat bestier in de onderscheiden residentiën wordt vastgesteld".

De resident van Soerabaja, De Salis [2], was van meening,

1) Aan de verlangde voordracht voldeed de Inspectie bij schrijven d.d. 31 Juli 1818 N°. 24, waarop C.C.G.G. beschikten bij besluit d.d. 15 Augustus 1818 N°. 22.

2) Over De Salis verg. bl. 52.

waarin zijn voorganger Van Lawick deelde, dat de aan dit gewest toegewezen personeele voorziening niet voldoende moest geacht worden. Naar de bewoordingen in het besluit d.d. 2 Juni 1818 N°. 5, had de resident den inspecteur-gen. verklaard: „in de onmogelijkheid te zijn" om met de toegewezen personeele voorziening de door de Landrenteverordening opgelegde verplichtingen te vervullen; immers eischte zij, naar de resident bij schrijven d.d. 27 April 1818 N°. 12 aan Van Lawick memoreerde: „dat voor de residenten de verpligting komt te bestaan, om in persoon de aanslag te doen der Landrente, en in loco te wezen op de plaatsen, alwaar deze inkomsten behoorden te worden geregeld, zooals dit dan ook noodwendig wordt gevorderd". De resident verklaarde dit voor Soerabaja niet doenlijk, gelijk Van Lawick zelf wel kon weten, wegens den overvloed van werkzaamheden te dier plaatse, waartoe niet weinig bijdroegen de Constructiewinkel, de Salpetermakerijen, de Duitenmunt, de aanhoudend te Soerabaja uitgerust wordende expeditiën, de zorgen voor een aanzienlijk gedeelte der Koninklijke en die voor de Koloniale Marine.

Geheel eigenmachtig nam toen Van Lawick „provisioneele maatregelen", zooals het heette. Met overleg toch van den resident droeg hij den landmeter Wardenaar op den aanslag te beginnen, terwijl hem daarvoor 6 opzieners werden toegevoegd. Verzoekende goedkeuring, stelde hij bij brief d.d. 6 Mei 1818 N°. 7 aan C.C.G.G. bovendien voor:

1°. Het besluit van 12 Maart 1818 ten aanzien van Soerabaja in te trekken;

2°. Voor dit gewest te benoemen een afzonderlijken collecteur over de Landelijke inkomsten, benevens 6 opzieners;

3°. Het traktement van den collecteur op *f* 600, dat van de opzieners op *f* 200 's maands te stellen.

Adjunct-Inspecteur Van de Graaff, die elders werkzaam was, moest over dit voorstel zich mede doen hooren. Bij schrijven d.d. 22 Mei 1818 maakte hij wel eenige bezwaren, maar het aanstellen van een collecteur te Soerabaja op zichzelf verklaarde hij nuttig te achten.

C.C.G.G. lieten zich Van Lawick's willekeurigheden niet aanleunen, gelijk blijkt uit ondervolgenden aanhef van het besluit d.d. 2 Juni 1818 N°. 5:

In aanmerking genomen zijnde, dat er geene nieuwe of onbekende omstandigheden zijn opgekomen, na de besluiten van den 9 en 12 Maart l.l. welke eenige verandering in dezelve noodzaaklijk maken;

Dat het eene hoogst schadelijke zaak is om zonder allerdringendste redenen van die zoo kortelings genomen besluiten af te wijken;

Dat het nut der zaak vordert en het des Residents pligt is, om den aanslag te doen;

Dat, zoo zijne dringende werkzaamheden meerdere hulp vereischen, hij zich daartoe kan aanmelden;

Dat de Inspecteurs der Landelijke Inkomsten zich geene bevoegdheid moeten aanmatigen, om van de besluiten door de Hooge Regering genomen af te wijken.

Zoo werd besloten:

1°. Met afkeuring van het door Van Lawick verrichte de Inspectie te gelasten: „zich stiptelijk te gedragen naar de bepalingen bij besluit van den 12 Maart l.l. N°. 1, en de gronden gelegd bij besluit van 9 Maart, en daarin op eigen gezag geene verandering te maken".

2°. Aan de Inspectie, zoowel als den Resident gevolgelijk kennis te geven, „dat het de begeerte van Commissarissen Generaal is, dat de aanslag door de Residenten gedaan worde".

3°. Den Resident te machtigen: „om, ingeval hij ter vervulling van zijne ambtsverrigtingen hulp noodig heeft, daaromtrent eene nadere voordragt te doen, en eenen persoon tot zijn hulp als assistent-resident voor te dragen".

4°. Te verklaren, dat door deze bepalingen de verdere voorstellen van den Inspecteur-Generaal „worden gehouden voor vervallen".

Tot de landrentewerkzaamheden van de residenten bracht art. 11 tevens rechtstreeksche bemoeiingen met de inning; het te Soerabaja door Van Lawick aangesteld personeel zou ook daarvoor dienen en aldus de taak van het bestuurshoofd verlichten; nu, dat dit ingetrokken werd, zag de resident zich eveneens om die reden „in de uiterste

verlegenheid" gebracht, gelijk hij in een brief van 12 Juni 1818 N°. 99 aan C.C.G.G. berichtte; doch hiermede komen wij op een terrein, waaraan wij eerst in een volgend hoofdstuk onze aandacht kunnen wijden [1], zoodat ik dat schrijven dan meer in extenso zal teruggeven.

h. Blijkens art. 4 der verordening van 1818 moesten voor de landrente van dat jaar in acht genomen worden: „de aanslag en het zuivere bedrag van vorige jaren, en de vergelijking daarvan met de omstandigheden van iedere dessa, en de vermoedelijke gesteldheid van het tegenwoordige gewas, alles met de meeste billijkheid en met vermijding van bezwaar der ingezetenen". Men hield alzoo in 1818 rekening met de *vermoedelijke* gesteldheid van het gewas. Ten gevolge hiervan, merkte het inspectierapport van December 1818 aan:

Wij hebben reeds hiervoren gezegd [2], dat de aanslag, over 't algemeen genomen, in een gunstig tijdstip begonnen en volbragt is, zoodanig dat men den staat van het gewas tot maatstaf heeft kunnen nemen, en hoezeer wij het regelmatiger zouden achten, om de belasting der landrenten, als Grondlast geconsidereerd, niet op het werkelijke, maar op het gecalculeerd gewas te baseren, gelooven wij echter, dat zoolang de Javasche bevolking geen belastbaar vermogen bezit, buiten den jaarlijkschen opbrengst harer velden, en zoo lang men niet in staat zal zijn om die voorbereidende maatregelen daar te stellen, welke eene voldoende strekking hebben om de regelmatigheid in alle deelen en onderdeelen der bedoelde belasting te verzekeren, men geenen meer gelegen en voor de ingezetenen minder drukkenden weg zal kunnen betreden, dan die, welke door Uwe Exellentien, zoo duidelijk is afgeperkt geworden, mits alle de omstandigheden daarbij worden gadeslagen, welke te dien aanzien door hoogstdezelven zijn voorgeschreven geworden.

Wij zijn derhalven van gevoelen, dat men vooralsnog de jaarlijksche belasting der landrenten niet behoort te regelen, voordat men de vooruitzigten van het gewas kan beöordeelen, of met andere woorden, dat die definitive bepaling van den aanslag jaarlijks niet eerder moet geschieden dan wanneer het te velde staande gewas tot eenen zoodanigen trap van rijpheid is gevorderd, dat daarop

---

1) Zie hoofdstuk IV, sub lett. *d.* — 2) Zie bl. 44 alinea 1.

met eenige zekerheid de vooruitzigten van den oogst kunnen worden gebaseerd....

Wij zeggen den definitiven aanslag, en wel opzettelijk met oogmerk, om denzelven te onderscheiden van den provisionelen aanslag, welken wij noodig oordeelen, dat door Uwe Excellentien wordt geregeld, ten einde onderscheidene inconvenienten voor te komen, welke zich aan ons in dit afgeloopen jaar hebben opgedaan en welke van de omstandigheden, die wij aantroffen, onafscheidelijk waren.

De Inspectie teekende intusschen tevens aan, dat op deze manupilatiën de toewijzing der velden, of wat zijzelf noemt de *zoogenaamde* verhuring, niet kon wachten, aan haar beschouwing namelijk toevoegende:

Eene onbeperkte applicatie echter van deze mesure zoude de nuttige strekking, die wij daarin vermeenen te vinden, benadeelen, namelijk, wanneer men de zoogenaamde verhuring der Landen wilde uitstellen tot het door ons aangewezen tijdstip of tot den definitiven aanslag, daar men hierdoor de ingezetenen aan eene groote onzekerheid zoude blootstellen en dezen huiverig zoude doen worden, om de velden op hunnen tijd te bebouwen.

En wij gelooven uit dien hoofde, dat het niet ondoelmatig zoude zijn om, met instandhouding van de voorschriften, voorkomende bij het besluit van den 9en maart l.l. N°. 1 nog te bepalen, dat de velden onverwijld door de dessashoofden en oudsten des volks onder de ingezetenen zullen moeten worden verdeeld, zonder deze verdeeling tot den definitiven aanslag uittestellen.

C.C.G.G. hebben in hun verordening van 1819 het advies ten deze gevolgd. Art. 13 bepaalde toch, dat de verdeeling der velden jaarlijks „onverwijld" behoorde te geschieden: „zonder dat men daarmede tot den aanslag zal moeten wachten"; art. 4 handhaafde wel het vroegere voorschrift van aanslag naar „de vermoedelijke gesteldheid van het gewas"; doch uit art. 5 blijkt, dat nu slechts een voorloopige bedoeld werd, daar de eigenlijke aanslag „telken jare" diende te geschieden: „wanneer het te veld staande gewas tot zoodanigen trap van rijpheid is gevorderd, dat daarop met eenige zekerheid de vooruitzigten op den oogst kunnen worden gegrond".

i. Welke quota van den opbrengst had de belastingschuldige dan af te staan? Nu nog, nadat ik een groot deel van mijn diensttijd heb gelandrent en de gewoonte als het ware het gevoel voor de mindere of meerdere waarde der bepalingen verstompt kon hebben, ben ik met verwondering vervuld over het nagenoeg ongeloofelijke feit, dat bij al dit gedoe om iets ernstigs op te bouwen, de wetgever over de quota heeft gezwegen, en, wat nog meer verwondering wekt, ruim een halve eeuw lang heeft gezwegen! Raffles had bij art. 83 der *Revenue Instructions* van 1814 althans gestreefd naar „the fairest scale for fixing the Government share from each species of Land" en wel „as much as possible, as the general standard": voor sawahs 1e soort de 1/2, 2e het 2/5, 3e het 1/3 „of the estimated produce" en evenzoo voor tegalvelden: 2/5, 1/3, 1/4 [1]. De maatstaf was zeer zeker gebrekkig; want bepaald werd er niet, wat onder de *soorten der velden* moest verstaan worden [2]; doch art. 83 hield ook geen volstrekt voorschrift in om zóó hoog te gaan. Wat meer is: art. 84 voegde er dit bij: Het is te verwachten, dat gedurende eenigen tijd minder dan het hier aangegevene zal geheven worden. Verschillende redenen zullen er toe leiden, dat men aanvankelijk een lage huur zal vorderen, vermits de draagkracht van menig verarmd en lang onderdrukt district geschraagd moet worden „by every encouragement Government can give"; eerst wanneer de bebouwing den staat van volmaaktheid bereikt heeft en de regeling als geheel gevestigd kan beschouwd worden, dan eerst: „the above must form the general rates of assessement".

Uit de aan de Landrenteverordening voorafgaande publicatie over de koffiecultuur in Stbl. 1817 N°. 55, waarover nader [3], blijkt incidenteel, dat C.C.G.G. toenmaals van plan waren Raffles' regeling der Landrentequota te handhaven;

1) *Raffles' Substance*, bl. 198. Over de herkomst dier cijfers, zie Millard op bl. 99—100 van *Landrente-Ind. Gen.*

2) Zie hierover de critiek in *Deventer's Bijdr.*, dl. II, bl. 3—4.

3) In hoofdstuk V afdeeling 2.

immers daarin leest men: „Dat de bewerker niet meer van het produkt der koffij zal behoeven af te geven, *dan van zijne sawah-velden*: de helft, twee vijfden, of een derde". Nochtans stelden zij de Landrenteverordening vast zonder quota; hoe men daartoe is gekomen, weet ik niet: zoo hebben de uitvoerende ambtenaren een halve eeuw lang naar dezen nergens voorgeschreven maatstaf der *Revenue Instructions* gewerkt[1]! De ambtenaren van 1819 namen den bestaanden aanslag tot uitgangspunt: zij moesten er wat opleggen of wat van afnemen, al naar gelang van den staat van het gewas: art. 4 der verordening van 1819. Afgescheiden van het dwaze eener belasting zonder aanwijzing der hoegrootheid, lag het fatale hierin, dat waar Raffles' voorschriften humane opvatting vorderden, deze

---

1) Dat men Raffles' maatstaf bleef volgen, wordt bevestigd door tijdgenooten. Zoo op bl. 39 van *Du Bus-Kol.*: „In dezen staat van zaken is het, dat de landbouwer op Java belast is met eene landrente van 1/2, 2/5 of 1/3 van het ruw product voor de sawa-velden, en van 1/4, 1/3 of 2/5 voor de tegal-velden." Zoo op bl. 69 *Hogendorp-Besch.*: „De planter deelt zijn ruwe opbrengst met den Staat in de verhouding van 1/2, 2/5 of 1/3 (naar gelang van de vruchtbaarheid van den grond). Dus op de gronden van de 1ste classe is iedere uitgaaf van verbetering, die minder dan 100 pc. winst geeft, tot (?) verlies, en wanneer zij dat volle kapitaal geeft, nog onverschillig. Laat zich daar een land uit redden!" — In *Mijer's Baud* leest men op bl. 443—444 mede: „Zoo daarom de uitgestrektheid der sawa's van eene dessa van een district, over het algemeen, niet dan bij gissing ware op te geven, het was te meer het geval met die, welke aan den landbouwer ter bewerking waren overgelaten, omdat de inlandsche hoofden er gewoonlijk belang bij hadden, om de uitgestrektheid der velden, die zij zelf in gebruik hadden, zoo gering mogelijk te doen voorkomen. Daarom werd de landrente voortdurend bij admodiatie geheven, zonder dat de regeering de overtuiging had, dat de repartitie der geheven som over de belastingschuldigen in elke dessa het bepaalde cijfer der landrente (de 1/2, 2/5 of 1/3 van den oogst) al of niet overschreed." Niet wegens het door mij gespatieerde *daarom*; maar omdat C.C.G.G. de quota hadden doen vervallen, *moest* men wel, gelijk nog in den tekst wordt medegedeeld, de belasting bij „overeenkomst" vaststellen. — Ook in het eerst gedrukt koloniaal verslag, nl. dat over 1849, erkende de regeering dat de maatstaf van Raffles werd gevolgd: zie de aanhaling in *Deventer's Bijdr.*, dl. II, bl. 2; in hetzelfde werk een afkeuring over zulk een manier van heffing, aangehaald op bl. 425—426 van *Landrente-V. d. K.*; verg. hiervóór bl. 46. — Zie mede Millard op bl. 69 van *Landrente-Ind. Gen.*

aanprijzing tot matige toepassing onder de nieuwe Nederlandsche regeering teneenenmale verloren ging. De ambtenaren toch, bij gemis aan eenige leiding voor den aanslag, hielden zich aan de Raffles-cijfers, zonder de daarbij aangegeven middelen tot verlaging in acht te nemen. Trouwens die cijfers golden als een traditie: de bepalingen van de *Substance* zullen de meeste uitvoerders der Landrenteverordening niet eens gekend hebben[1]. Alvorens de getallen jaarlijks werden vastgesteld, moesten zij met de „hoofden en oudsten" er eens over praten, natuurlijk dan in de eerste plaats met de burgemeesters, overigens koelies, niet verlichter dan hun desagenooten. Art. 3 bepaalde toch, dat „met de hoofden en oudsten" over het bedrag der op te brengen belasting van iedere desa „eene overeenkomst" voor een jaar moest aangegaan worden; echter niet in den zin, dat de desabesturen op zich namen te storten, wat de cijfers hadden aangewezen, doch wat men na over en weer gepraat zou vaststellen[2]. Alzoo werd de grondslag een onderling goedvinden; het heette *admodieeren*. Welk latinist in Indië met dit woord onze administratie verrijkte, weet ik niet; maar middeleeuwsch Latijn was *admodiare* d. w. z. verminderen, matigen[3].

---

1) Hoe men te werk ging en men „in stede van den door Raffles *voorwaardelijk* aangegeven maatstaf van belasting-heffing. onder de gestelde voorwaarde, en dus eerst langzamerhand en op milde wijze, toe te passen, dien integendeel dadelijk, tot het maximum en met de meeste gestrengheid, volgen en dien maatstaf, in vele opzigten, zelfs ver overschrijden wilde", is op verdienstelijke wijze uiteengezet in *Deventer's Bijdr.*, dl. II, bl. 6 v.v.

2) In 1867 gaf de heer Canter Visscher een geheel juiste voorstelling van zulk een aanslag op een vergadering van 300 desahoofden, waar ieder op zijn beurt werd voorgeroepen (zie bl. 39 van *Landrente-Ind. Gen.*):

„— Gij hebt verleden jaar *f* 1000 betaald, werd bijvoorbeeld tegen N°. 1 gezegd, gij kunt nu wel *f* 1100 betalen? — Dat is te zwaar, Mijnheer. — Nu dan *f* 1050? — Te zwaar, Mijnheer! — Dan *f* 1025? — De man durfde verder niets meer inbrengen en op die wijze was er op de dessa *f* 25 gewonnen. Met de overigen werd op gelijke wijze gehandeld." Zie ook nota-Millard op bl. 75 van *Landrente-Ind. Gen.*

3) *Modus* en *Modii* is een in het oude Rome gebruikelijke graanmaat, die ik in de geschiedenis van dat rijk nogal eens aantrof; maar deze naam geeft natuur-

j. Het zou nog een lichtzijde zijn geweest als het cijfer toen voor ettelijke jaren was vastgesteld: dan hadden althans de landrenteplichtigen geweten, waaraan zij zich gedurende een min of meer geruimen tijd konden houden; doch ieder jaar, naar art. 2 gelastte, naderde die ramp van verschrikkelijke willekeur. „Men is ze eindelijk moede, die voortdurende *onvastheid*", schreef Tydeman nog in 1895 [1]. En naar waarheid: onder den drang van financieelen nood hakte men er maar op in. Voor mij ligt een „Algemeen overzigt der Landelijke Inkomsten op de eilanden Java en Madura over 1818 tot 1824", waaruit blijkt, dat van „Ongebouwde eigendommen" in 1824 ruim 12 ton meer werd geheven dan in 1818, en in het geheel met „Gebouwde eigendommen, Tuinen, Vischvijvers, Koffijtuinen, pagger- en boschkoffij", ruim 21 ton meer [2]. Daalde het cijfer in een gewest, de plaatselijke ambtenaar zag zich ter verantwoording geroepen; had men hooger opgevoerd, men boekstaafde meerdere welvaart! Alzoo „geen de minste grondslag" [3]. Zelfs was het nog zoo in mijn tijd, in de 2e helft der 19e eeuw: „niets dan een goocheltoor" [4]. Wèl volgde men toen een algemeen

---

lijk geen verklaring over de beteekenis van *admodiatie*. Verg. bl. 424 ad noot 3 *Landrente-V. d. K.* over de aanleiding dezer opmerking.

1) *Tydeman's Grondbelasting*, bl. 7. — De quaestie over de „meerdere vastheid der landrente" wordt contradictoir behandeld in *Mindere welvaart*, boek IXbi (1912), bl. 150—151. In den tegenwoordigen tijd wordt daarnaar gestreefd en het beginsel is aangenomen in de nieuwe landrente-ordonnancie van 1907. — Een aanklacht tegen de wisselvalligheid der belasting voor den tijd, dien wij beschrijven, op bl. 69—72 van *Hogendorp-Besch.*

2) Zie de jaarsgewijze opgave in *Du Bus-Kol.*, bl. 238. — Over den dringenden geldnood, die reeds onder C.C.G.G., dus ook onder Elout, naar overmatige opdrijving deed streven, zie *Deventer's Bijdr.*, dl. I, bl. 395—396, overgenomen in *Munt-episodes-V. d. K.*, bl. 360.

3) Conclusie in 1867 van den heer Van Swieten, voorzitter van het Ind. Gen.: zie bl. 46 *Landrente-Ind. Gen.*

4) Van der Wyck in 1868: zie bl. 114 van *Landrente-Ind. Gen.* — Op bl. 17 van een in 1863 verschenen vlugschrift „Iets over het landrentestelsel op Java" schetst mede „een oud-resident op Java" op zeer scherpe wijze, doch naar waarheid hoe „in de onderscheidene residentiën van Java, op eene verschillende wijze met de opmaking dier leggers van den aanslag der landrente, te werk

gebruik van niet meer te heffen dan naar gissing $^1/_5$ van de waarde van het product uitmaakte; dit was echter het gevolg „enkel van een allengs ontstaan konventioneel en dus willekeurig begrip", dat op geen wettige verordening steunde [1]. Ook heeft onder de landvoogdij van Van der Capellen de algemeene secretaris Baud bedenkingen tegen het opdrijven der landrente ingebracht: „doch de redeneringen van den toenmaligen hoofdinspecteur van die belasting, en de financiële verlegenheid van dat tijdvak, hadden dien raad doen verwerpen", deelt de biograaf mede [2], waaruit tevens valt op te maken, dat Baud zijn positie niet meer in overeenstemming achtte met den wassenden invloed van Van de Graaff [3]. Hoe de verhoudingen tusschen beide mannen allengs geworden waren, blijkt trouwens uit een in geheim schrift gesteld postscriptum van een brief door Van de Graaff over den naar Holland teruggekeerden Baud aan Fabius geschreven, houdende deze waarschuwing: „Laat Falck zich hoeden voor Baud tegen wiens intriges v. d. Capellen niet bestand is geweest" [4]. Ook Elout schijnt gemeend te hebben, dat de zelfstandigheid van den landvoogd ten opzichte van Baud wel wat te wenschen overliet, hetgeen er eenigermate op wijst, dat in Van der Capellen iemand werd gezien, die voor persoonlijke invloeden nogal toegangelijk was. Van der Capellen zelf deelt Elout's meening als volgt aan Falck mede in een schrijven d.d. 16 Maart 1821, waar hij zijn

---

gegaan (wordt)." Evenzoo was in 1850 een naamlooze brochure verschenen: „Hoedanig zijn de voorstellen van de heeren J. Kruseman en T. J. Canter-Visscher, tot verbetering van het Belastingstelsel op Java?", waarin op bl. 5—6 wordt betoogd: „De aanslag van de belasting, *landrente*, geschiedt, in de onderscheidene Residentiën, op zeer verschillende wijzen en dit grootendeels in strijd met de bestaande voorschriften."

1) *Deventer's Bijdr.*, dl. II, bl. 2—3.

2) *Mijer's Baud*, bl. 444.

3) Verg. *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. II, bl. 328, noot 4.

4) Schrijven d.d. 9 Februari 1821. In een brief d.d. 26 Juli 1823 schreef nog Van de Graaff over Baud, als zijn vijand, aan Fabius, in verband met het destijds in het vooruitzicht staand vertrek van Van der Capellen naar Holland: „wiens blind vertrouwen op Baud, de wapenen in 's vijands hand levert".

gemis aan ingenomenheid betuigt met enkele decoreeringen [1]: „Eenige onder de benoemde Ridders komen gelukkig aan die distinctie b. v. v. Hoesen en Kruithof enz. Dat Baud daaronder niet is heeft mij leed gedaan. Ik wist dat Elout in eenige opzigtens niet voor hem geporteerd is, en meent dat hij te veel invloed bij mij heeft. Maar ik die nu 4½ jaar dagelijks met hem omga en werk, ken zijne verdiensten en gebreken, en maak geene zwarigheid te verklaren dat hij onder alle de ambtenaren mede het eerst in aanmerking moest komen tot eene zulke distinctie. Hij heeft veel en goed gewerkt, en zich niet geborneerd bij het geen een secretaris behoeft te doen, maar steeds alles met de meest mogelijke belangstelling behandeld. Ik dank u voor het geen gij mij omtrent hem hebt medegedeeld, en waaraan hij zeer gevoelig is." Het einde is toch geweest, dat Baud voor Van de Graaff's toenemenden invloed is geweken en naar Holland terugging. Toen heeft minister Falck den voormaligen Algemeenen Secretaris niet tot zich genomen; dat deed eerst zijn opvolger Elout, die hem met den titel van directeur vast aan het departement verbond. Elout heeft alzoo niet tegen Baud's mogelijken invloed opgezien.

k. De voorafgaande mededeelingen lieten nog onvermeld, dat niet alle bebouwde gronden in de landrente werden aangeslagen. Het was anders de bedoeling der C.C.G.G. om geen uitzonderingen toe te laten, met name ook belastingplichtig te achten, bepaalde reeds uitdrukkelijk de verordening van 1818 in art. 16: „de dessa's, welke aan eenige Regenten of andere Inlanders zijn afgestaan, om daaruit, in plaatse van uit geld, eene jaarlijksche belooning te trekken". Er moest toch daarmede gehandeld worden: „op denzelfden voet, als in de dessa's, welker ingezetenen

1) Een stuk van den brief d.d. 16 Maart 1821 is in *Gedenkschriften*, bl. 499 onzuiver opgenomen. Het bovenstaande werd weggelaten. — N.B. Op dezelfde bladzijde der *Gedenkschriften* komt een brief voor gedateerd: „Buitenzorg, Febr. 1821 (N°. 49)". Deze brief kwam echter niet terecht, waarom V. d. Capellen hem door dien van 16 Maart 1821 N°. 51 verving.

hunne landrenten dadelijk aan het Gouvernement betalen". Ook diende, blijkens art. 15, de Inspectie o. a. te onderzoeken: „of ook nog in sommige residentiën eenige dessa's volken of andere zich bevinden, die op grond van oude bepalingen, of ingeslopen misbruiken, ten behoeve der Residenten of andere ambtenaren, eenige persoonlijke diensten verrigten, en daarvoor òf geene belooning genieten, òf van de verpligting tot betaling van de landrenten ontslagen worden".

De Inspectie deelde toen het volgende mede in haar rapport van 24 December 1818[1]:

Wij gelooven dat deze misbruiken op onderscheidene residentien hebben bestaan; dan het onderzoek, hetwelk wij daaromtrent hebben geinstitueerd en de verzekeringen ons door de residenten gegeven, doen ons de overtuiging voeden, dat dezelve overal hebben opgehouden met uitzondering alleen van de Kadoe, alwaar onder den bruto-aanslag zijn begrepen geworden, eenige dessasvolkeren, welke tot bewaking van de oudheden te Boro Boedoer en ten dienste van het residentiehuis tot dusverre zijn afgezonderd geweest, tegen kwijtschelding van de belasting, waarop dezelve waren aanaangeslagen.

Dientengevolge werd de enkele resident van Kedoe op dit gemis aan braafheid „opmerkzaam" gemaakt. Had de heer Van Lawick zijn adjùnct Van de Graaff in het ootje genomen, toen zij de overtuiging onderteekenden, dat overal elders de misbruiken niet meer werden aangetroffen??. De Inspectie roerde echter tevens een onderwerp aan, dat van genoegzame beteekenis is, om het eenigszins uitvoerig in te leiden.

Kepoetihan-, poetihan- of moetihan-desa is in 't algemeen een desa, waarvan de bewoners zich vrij gestreng aan de ritueele enz. voorschriften van den Islam houden, waar trouw gesembahjangd en gevast wordt, waar uit Moslimsch oogpunt aanstootelijke vermaken niet geduld worden (b.v. wajang, gamelan, tandakken, kaartspelen enz.). Menschen, die tot

---

1) Verg. bl. 42.

de *wong abangan*, d. i. de gewone, wereldsche Javanen behooren, worden als bewoners niet geduld; zij zouden zich daar ook niet thuis gevoelen. Het meest frequente voorbeeld van zulke desa's werden de pekaoemans of kaoemans, de moskee-wijken, die onder de pengoeloe's ressorteeren. Dáár genoten de bewoners uit dien hoofde van ouds zekere privilegiën, als vrijstelling van heerendienst en van sommige andere lasten; men duidde deze kaoem-desa's dan ook wel aan als merdika, d. i. als vrij van de lasten, die den gewonen Javanen, den wong abangan, van overheidswege zijn opgelegd. Natuurlijk geldt hetzelfde van de pesantrèns, de erven met gebouwen, bestemd voor de samenwoning van leeraren van den godsdienst en hun leerlingen. Nu zijn op Midden-Java sommige gewone desa's in den vroegeren tijd door den invloed van een of ander godsdienstijveraar, of door den vromen zin van de meerderheid der bevolking in zulke moetihan-desa's geconverteerd, en dan is het wel geschied, dat hun ijver door een vorst beloond werd, doordien hij de bedoelde privilegiën aan zulk een desa verzekerde. De desa werd dan, evenals andere „vrije" desa's aan het gewone bestuursverband onttrokken, het desahoofdschap erfelijk gemaakt en direct aan den vorst of diens hoogsten vervanger ondergeschikt gesteld; verder kreeg de bevolking den vrijdom van de gewone belastingen in materie of arbeid om zich geheel aan hare godsdienstige belangen te kunnen wijden. Zoowel de omvang der vrijstellingen als de daaraan verbondene voorwaarden (b.v. godsdienstonderwijs) schijnen plaatselijk nog al verschild te hebben. [1]

1) Naar aanleiding van hetgeen de Inspectie schreef, hetgeen in den tekst volgt, verzocht ik prof. C. Snouck Hurgronje een enkele inlichting. Vandaar o. a. een vriendelijk schrijven d.d. 16 September 1915, waarin ook voorkwam hetgeen ik in den tekst heb medegedeeld en dat nagenoeg letterlijk aan dien brief is ontleend. Ik vond den vorm dier mededeelingen te geschikt om niet in mijn werk over te nemen. Men zie intusschen mede het artikel in de Indische Encyclopaedie, dl. I, bl. 443 voce *Desa's* (*Vrije*), waarin mede genoemd wordt F. Fokkens' belangrijke bijdrage over dit onderwerp, opgenomen door *Tijds. Bat. Gen.*, dl. XXXI (1886), bl. 477—517.

Het spreekt wel vanzelf, dat de Inspectie van 1818 het wezen der vrijmansdesa's niet kende; het mag haar reeds als een verdienste worden aangemerkt, dat zij in de volgende bewoordingen over den exceptioneelen toestand rapporteerde:

Wij vinden ons echter verpligt Uwe Excellentiens aandacht, een oogenblik te vestigen, op de nuttigheid, die het onzes inziens zoude kunnen hebben om door eene ampliatie van het aangehaalde 15° artikel van het besluit van 9 Maart l.l. N°. 1 voor te komen, dat de residenten in het algemeen daaraan eene strekking geven, welke welligt strijdig aan Uwer Excellentiens bedoelingen zoude kunnen zijn.

Onder de dessas, welke landen bezitten, waarvoor zij geene belastingen opbrengen, behooren ook de zoodanigen, waarvan de ingezetenen uitsluitend dienen om de graven van de voorvaderen der vorsten en regenten, de tempels en anderen in de oogen der inlandsche volkeren geheiligde plaatsen te bewaken. Velen dezer dessas zijn aan regenten, anderen aan de Inlandsche geestelijken, als inkomsten toegerekend; doch wij zijn van oordeel, dat het doelmatiger zal zijn, dat het gouvernement daaromtrent een nader onderzoek gelast en dat, ten gevolge van dit onderzoek, de bedoelde dessas, van de inkomsten der regenten en inlandsche geestelijkheid behooren te worden afgezonderd, daar deze werkelijk, ten minste niet algemeen, daaruit geene inkomsten genieten.

Tot zoo lang dit onderzoek niet zal zijn volbragt, gelooven wij dat het noodig, althans niet overbodig zal zijn, om met instandhouding van het 15° hierboven aangehaalde artikel van het besluit van den 9en Maart ll. N° 1 te bepalen, dat bij gemeld artikel niet worden bedoeld, zoodanige dessasvolkeren, welke uitsluitend bestemd zijn ter bewaking van de graven der voorvaderen van vorsten, regenten of andere inlandsche grooten of van tempels en andere in de oogen der inlandsche bevolking geheiligde plaatsen, omtrent alle welke een nader onderzoek zal moeten plaats hebben.

Hieruit zijn de artt. 25 en 26 der verordening van 1819 voortgevloeid. Het eene handhaafde art. 15 van 1818, houdende, dat de Inspectie op misbruiken in zake vrijstellingen had toe te zien; het andere stelde van belastingplicht, hetzij in natura of specie, hetzij in arbeid vrij: „zoodanige dessa'svolkeren, welke uitsluitend bestemd zijn ter bewaking

6

van de graven der voorouders van Vorsten, Regenten of andere inlandsche Grooten, of van Tempels en andere, in de oogen der Inlandsche bevolking, geheiligde plaatsen; omtrent al welke een nader onderzoek zal moeten plaats hebben, en door het Gouvernement nader zal worden gedisponeerd".

Waartoe dit nader onderzoek leidde, is mij onbekend[1].

Afdeeling 2.

Hiervoren[2] werd op het verschil tusschen landrente en verponding gewezen. Deze laatste belasting, in den aanvang enkel van eigendom, dus niet van andere zakelijke rechten, op den grond, gevorderd, ontstond uit de z.g. *belasting van het half procent.* De onbeholpen naam vloeide voort uit haar incidenteel karakter; zij miste algemeenheid, zoodat zij slechts plaatselijk werkte. Eerst met haar omzetting in een reëele, algemeen werkende grondbelasting gaf men er den naam verponding aan, zoodat daarin niet meer het percent lag opgesloten; overigens ook een zeer vreemde benaming, herkomstig uit het verleden van het moederlandsche belastingstelsel.

De 1/2 procent ving men aan in het Bataviasche te leggen op grondeigendommen, w.o. de min of meer groote stukken landerijen door de Indische regeering aan particulieren afgestaan, deels met bevoegdheid om van de aldaar gevestigde Inlanders belastingen te heffen, diensten te vorderen, de niet gebruikte gronden zelf te doen bebouwen, er gezag uit te oefenen, buiten het bestuur om, voor zoover een en ander

1) Bij Stbl. 1853 N°. 77 werden nog de hier bedoelde desa's uitdrukkelijk van alle belastingen vrijgesteld, terwijl ook in latere belastingverordeningen, als die over de landrente, het bedrijf, enz. deze vrijstelling werd gememoreerd. — De resultaten van een onderzoek in 1872 gehouden, leidden tot twee belangrijke stukken in 1873 en 1874, die men afgedrukt vindt in het Bijblad op het Staatsblad van Ned. Indië Nos 4027 en 4028, houdende opgave van de desa's met bijzonderheden over de vrijstellingen en een register van de haar toebehoorende gronden.

2) Op bl. 30.

door de regeering bij den afstand was toegelaten. Uit den Compagniestijd dateerden reeds die afstanddoeningen van het landsdomein; zij vonden daarna plaats onder Daendels en het Tusschenbestuur, zelfs — doch bij wijze van een enkele uitzondering, omdat men zich door vroegere toezeggingen gebonden achtte — onder C.C.G.G.[1] Alzoo in verschillende omstandigheden en tijden tot stand gekomen, laat het zich begrijpen, dat voorwaarden en karakter der afstanddoeningen verschilden. Uit een oogpunt van regeeringshandeling vielen die onder de Compagnie nog het best te verdedigen, voor zoover ze golden terreinen, die door den oorlog min of meer verwoest en ontvolkt waren[2]. Daendels beging op dit gebied zeer afkeurenswaardige daden, speciaal door den befaamden verkoop van de landen in den Oosthoek en door de Buitenzorgsche toeëigening. Raffles heeft zijn naam evenzeer met dergelijke verkoopen besmet. Zonder over de particuliere landerijen speciaal te willen handelen, verplicht de aard van dit werk, er telkens toestanden van uiteen te zetten, nu eens voor de belastingen, gelijk in deze en volgende afdeeling, dan voor de koffiecultuur, gelijk in hoofdstuk V, afdeelingen 5 en 6, dan weder voor de bescherming der opgezetenen, gelijk in hoofdstuk IX.

a. Tot in de 18e eeuw schijnt men van de grondeigendommen geen belasting te hebben geheven. Althans landvoogd Mossel constateerde in zijn „Aanmerkingen" van 1 December 1751, dat als eenig servituut, waarmede de particuliere landen waren bezwaard, de verplichting gold het onderhouden der algemeene communicatiewegen, welke overigens door de Compagnie waren aangelegd[3]. Ook strekte

---

1) *Faes' Geschiedenis P. L.* is bij het „1e gedeelte" gebleven, waardoor niet verder werd gekomen dan tot het midden der 18e eeuw.

2) Een kort, maar zeer goed overzicht ten deze op bl. 104—108 van *Haan-Faes*. Zie tevens Riesz' geschiedenissen in dl. I van zijn *Particuliere landerijen* (1883—1887). In *Mindere welvaart* ook eenige opteekeningen: zie boek VId (1912), bl. 7*—8*.

3) Deze „Aanmerkingen" in *Faes' Geschiedenis P. L.*, bijl. A, bl. 184; het servituut op bl. 208 beschreven.

zich dit servituut niet verder uit dan tot de wegen, die door of langs hun landen liepen. Volgens latere bepalingen werden de landeigenaren mede verplicht de aldaar liggende bruggen te onderhouden, indien het met lichte Inlandsche materialen kon geschieden. Bij resolutie van 17 Januari 1800, gepubliceerd bij plakkaat van 4 Februari d.a.v., werd deze verplichting op Heemraden overgedragen [1]. Hiermede vangt de geboorte der latere Verpondingsbelasting aan; intusschen ging men vooralsnog niet verder, dan om tot goedmaking der kosten aan de eigenaren van de tuinen, huizen en erven in de stad Batavia en omgeving een jaarlijksche belasting op te leggen, groot 1/4 pct van het bedrag, waarvoor die eigendommen het laatst verkocht of in het bezit der eigenaren gekomen waren, m. a. w. een vaste belasting, zoolang het bezit niet veranderde; zij werd geheven ten behoeve van de kas der Heemraden.

b. Bij publicatie van 20 Februari 1810 gaf Daendels aan de resolutie van 17 Januari 1800 eenige uitbreiding [2]. „Aangezien", lezen wij er, „de ondervinding geleerd heeft, dat het in orde brengen van den Ooster rijweg naar Buitenzorg door de eigenaren van de landerijen, in de ommelanden van Batavia gelegen, niet aan de verwachting beantwoordt, maar daarover een bepaald opzicht van gouvernements wege diend te worden gehouden; en in aanmerking nemende, dat de kosten, die hiertoe worden vereischt, een te groot bezwaar voor de stads kas oplevert, zoomede dat de particuliere landen bijna niets tot de algemeene lasten bijdragen", zoo werd bepaald: „dat alle eigenaren der particuliere landerijen, in de ommelanden van Batavia gelegen, zonder onderscheid van Europezen, inlandsche christenen, inlanders, Mooren of Chinezen, tot soutien van voornoemde uitgaven en andere voorkomende nuttige eindens", jaarlijks aan de stadskas hadden op te brengen: „een half percent van de actuele waarde dier landerijen, even als zulks omtrent de huizen, tuinen en

---

1) Zie *Plakkaatboek*, dl. XIII, bl. 3.
2) Als de vorige noot, dl. XVI, bl. 78.

erven, binnen de limiten van de regterlijke jurisdictie van president en Schepenen van Batavia gelegen, reeds is ingevoerd"[1]. Alzoo het half procent te *Batavia en ommelanden*, bestemd voor *bruggen, wegen en andere nuttige doeleinden*.

c. Het Tusschenbestuur liet de belasting niet slechts bestaan, maar maakte haar ook van toepassing op *de steden Semarang en Soerabaja benevens hare omgeving*, met uitzondering slechts van de landen door dat bestuur er verkocht, bij advertentie van 5 November 1812[2]. Deze uitbreiding geschiedde bij proclamatie van 1 Maart 1813[3], houdende: „that from and after the 1st day of April next, the annual Tax on houses and lands, which is collected in the Town and Environs of Batavia, agreeably to the Resolution of the late Government, under date the 26 (*lees 20*) February 1810, and the 15th March 1811[4], shall be extended to the Towns and Environs of Samarang and Sourabaya, with the following exception, that the lands recently sold by this Government, under the Advertisement of the 5th November 1812, are not for the present to be included in this Tax"[5]. Verder kreeg de halfpercentsbelasting een meer algemeen

---

1) In het Bataviasche was aanvankelijk, naar wij lazen, de belasting slechts ¹/₄ °/₀. Nog in een instructie van 19 December 1809 — *Plakkaatboek*, dl. XV, bl. 1065 — leest men „van die collecte van het ¹/₄ procent". Het *even als zulks* ten aanzien van 'n ¹/₂ procent weet ik niet thuis te brengen.

2) De advertentie van 5 Nov. 1812 verkondigde het voornemen der regeering: „to dispose of a quantity of Lands in the Batavia Regency, in Crawang, and in the Environs of Samarang en Sourabaya to Individuals". Zie *Proclamations*, dl. I, bl. 105. Verg. hiervóór bl. 32, noot 5.

3) In *Proclamations*, dl. I, bl. 134.

4) De publicatie van 20 Februari 1810 vermeldde ik reeds in den tekst; die van 15 Maart 1811 vindt men in *Plakkaatboek*, dl. XVI, bl. 598—600.

5) Ik haal de proclamatie letterlijk aan, omdat men in *Faes' Buitenzorg*, bl. 144—145 leest, dat daarbij de publicatie van 1810 niet slechts gehandhaafd werd: „maar zelfs daaraan zoodanige uitbreiding gegeven, dat niet alleen alle particuliere landen in *Semarang* en *Soerabaja*, maar alle onroerende goederen aan dezelve werden onderworpen terwijl de belasting op dien voet ook in de Residentie *Batavia*, en in *Buitenzorg* werd toegepast, behalve op de landen die het vroegere landschap *Buitenzorg*, waartoe men ook *Campong Baroe* rekende, hadden uitgemaakt".

karakter, doordien de inkomsten eruit niet langer in de kas van een plaatselijke autoriteit als Heemraden moesten gestort worden, doch in 's Lands algemeene kas, zoodat ook de speciale bestemming der opbrengst niet langer van kracht bleef[1].

d. C.C.G.G. wilden de in ieder geval voor Java slechts gedeeltelijk werkende belasting tot een algemeene hervormen; zij vonden er te eerder aanleiding toe, omdat art. 12 hunner instructie voorschreef[2]: „zoodra mogelijk, eenen aanvang doen maken met de naauwkeurige opneming van den staat der landen, ten einde de grondbelastingen bij derzelver eventuële invoering, op eenen gelijken en weinig bezwarenden voet te kunnen regelen". Zij stuitten echter hierbij op zulk een onmogelijke wanorde en gemis aan een voldoend getal deskundigen, dat zij de geboorte dezer hervorming niet zouden beleven, ofschoon er aanstonds voor aan het werk werd getogen. Immers reeds bij besluit d.d. 18 October 1816 N°. 31 werden de residenten van Semarang en Soerabaja aangeschreven om opgave te doen van de gronden: „welke onder het intermediair Engelsch bestuur hetzij publiek of onderhandsch verkogt, dan wel bij donatie aan particulieren in eigendom afgestaan zijn". Soerabaja's antwoord kenschetst de wanorde. Reeds vóór deze resident de opdracht kon ontvangen hebben, meldde hij bij missive d.d. 19 October 1816 N°. 52: „dat onder het bestuur van den Goeverneur-Generaal Daendels aan den Heer Frederik Jacob Rothenbuhler in eigendom was afgestaan het Land Goeno Soharie, blijkens akte d.d. 23 Febr. 1809"; maar het was nooit opgemeten, noch getaxeerd en er derhalve ook niet de belasting van een ½ % der waarde van opgebracht geworden. Rapporteur achtte dit onbestaanbaar met de goede orde en stelde daarom voor het land op des eigenaars kosten te doen meten en er alsnog de belasting van in te vorderen. Daarna volgde een schrijven d.d. 4 November 1816 N°. 23

1) Zie *Norman*, bl. 259—260. De schrijver noemt echter geen bron.
2) Over deze instructie, verg. *Teruggave-V. d. K.*, bl. 165, ad noot 1.

in voldoening aan het besluit van 18 October t. v. Hij deelde mede: „dat de verwarring, welke daaromtrend bestaat, veroorzaakt door de wijze op welke daarmede gehandeld is", hem verplichtte „op nieuw alles na te gaan en, ten einde eene naar waarheid ingerigte opgave te kunnen inzenden", had hij alle de eigenaars van particuliere grondeigendommen opgeroepen: „om te produceeren hun bewijs van eigendom". De resident deed verder verslag aan C.C.G.G., zegt het hieronder te noemen besluit: „hoedanig onder het britsch bestuur met den verkoop der landerijen door den Assistent-Resident is te werk gegaan, zijnde de slordigheid en wanorde zoo verre gekomen, dat door hem, Resident, in een kast ten kantore der residentie zijn gevonden een aantal bewijzen van eigendom, welke in voorraad werden opgemaakt vóór den verkoop der landerijen en zelfs voor dat daartoe aanvrage werden gedaan". Bij besluit d.d. 19 November 1816 N°. 3 werd dit rapport ter informatie gezonden aan de Commissie tot verevening der geldelijke geschilpunten met het Britsch bestuur[1]; de resident behoorde al de gevonden stukken C.C.G.G. aan te bieden; eindelijk moest hij nader rapporteeren over „het gedrag van den assistent-resident". Wat betrof de missive over het land van Rothenbuhler, deze aangelegenheid werd bij besluit d.d. 31 December 1816 N°. 5 in handen van den Raad van Financiën gesteld: „om na te gaan of meer dergelijke gevallen bestaan en een algemeene order te geven, dat de meeting en kaarteering van uitgegeven en onopgemeten landen als nog geschiede".

Zooals hiervoren medegedeeld, gold het besluit van 18 October 1816 enkel de gewesten Semarang en Soerabaja. Bij een besluit van 2 Mei 1817 N°. 9 ontvingen echter Java's residenten in het algemeen een aanschrijving: „om binnen acht dagen na de ontvangst van dit besluit aan Commissarissen Generaal op te geven, of en in hoeverre er eene nauwkeurige opneming en meeting der Landerijen, in hunne residentie gelegen, het zij dezelve aan het Gouverne-

1) Verg. *Herstel-V. d. K.*, bl. 114.

ment of te wel aan bijzondere personen in eigendom behoren, gedaan is, of gedaan wordt, met eene opgave tevens van het geen naar hun inzien in deze zou kunnen gedaan worden". Als considerans van dit besluit werd het vermeld art. 12 der instructie van C.C.G.G. ingelascht, en tevens verklaard: „dat ook ten aanzien eener juiste bepaling der nu ontvangen wordende Landrevenuen, zulk eene opneming hoogst noodzakelijk is, dat het daarom nodig is te worden onderrigt of en in hoeverre, in de respectieve residentien met de opneming der Gouvernemenslanden of van die welke bijzondere eigendommen zijn te dezen aanzien eenig onderzoek gedaan is, en welke middelen in elke residentie aanwezig zijn, om dit heilzaam doel te bereiken, ten einde daarna de nodige bevelen te kunnen geven". Een klein half jaar later ontstond er voor de regeering opnieuw aanleiding om den residenten een onderzoek te gelasten. De bemoeienis der vermelde Commissie over de Britsche geschilpunten hield o. a. verband met art. 3 van het tractaat van 1814, volgens welke de koloniën overgegeven moesten worden: „in den staat, waarin zij zich op het oogenblik der teekening van de tegenwoordige conventie bevonden"[1]. Hoe onmogelijk ook deze bepaling voor juiste opvolging was, zij had in ieder geval het Tusschenbestuur moeten terughouden van het nemen van maatregelen, die op dien staat inbreuk maakten, als het uitgeven van gronden, nadat het tractaat te Batavia bekendheid had gekregen. Het stoorde er zich niet alleen toen niet aan, maar het ging met het uitgeven van gronden voort zelfs nadat C.C.G.G. te Batavia waren aangekomen. De Nederlandsche leden der Vereveningscommissie stelden zich op het standpunt, dat dergelijke uitgiften onwettig waren en wilden daarom de Britsche rekening er mede belasten. Ten einde nu deze eigendommen te kennen, verzocht de Commissie aan C.C.G.G., bij schrijven d.d. 11 October 1817 N°. 1 van haar eerste lid Bauer, om de residenten te bevelen een opgave der waarden van de afgestane gronden

1) Verg. *Teruggave-V. d. K.*, bl. 81.

in te dienen: „vermits deze commissie bij het afsluiten der rekeningen van pretentien, van het Hollandsch Gouvernement op het Britsche, niet heeft kunnen opgeven de wezenlijke waarde der aan differente personen in geschenk of anderszins afgestane Landerijen en erven, welke echter zoowel als de afstand zelve dient te blijken". De gewesten, waarin de bedoelde gronden wellicht zich bevonden, waren: Semarang, Grissee, Soerabaja, Pasoeroean, Probolinggo en Besoeki[1]. Het besluit d.d. 15 October 1817 N°. 17 schreef de residenten aldaar dientengevolge aan, om onder overlegging der bewijsstukken (artt. 4 en 5), mede te deelen:

1° of, en zoo ja, welke landerijen, huizen en erven door het voormalige Britsch Gouvernement aan particulieren zijn afgestaan dan wel verkocht geworden zedert den 13 Augustus 1814;

2° De waarde van de aldus afgestane of verkochte landen, berekend naar de hoeveelheid producten, welke bij een goed gewas worden ingezameld, moetende de productie berekend worden naar den marktprijs;

3° De getaxeerde waarde van de verkochte dan wel in eigendom afgestane Herbergen, Post- en andere huizen, mitsgaders militaire gebouwen enz.[2].

Bij missive d.d. 28 November 1817 N°. 41 bood de Raad van Financiën de taxatielijsten van den grondeigendom — „welke dezelfde zijn gebleven als zij voor het jaar 1815 waren" — C.C.G.G. aan[3]. Het college merkte op, dat ze „aan zeer veel gebreken en ongelijkheden" leden, terwijl er geen „regel of leiddraad" voor de schattingen was. Alzoo werden nadere bepalingen volstrekt noodig geacht. De behoefte aan meer orde sprak de Raad opnieuw uit, toen het onderzoek nader het wezen der zakelijke rechten op de door particulieren bezeten gronden aan den dag deed treden. Bij missive

1) Ofschoon, naar wij lazen, de belasting van het 1/8 % alleen werd uitgestrekt tot Semarang en Soerabaja, teekende een commissie voor het ontwerpen eener begrooting voor 1817 aan, dat zij ook te Pasoeroean bleek geheven te worden: „zonder dat het ons bekend is, op welke autorisatie die heffing aldaar is ingevoerd". *Hoek*, bl. 290.

2) Met *Herbergen* zullen bedoeld zijn pasangrahans. Dat het Tusschenbestuur zoowel hierin als in de poststations gegrepen had, werd medegedeeld op bl. 337—338 van *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. II.

3) De brief in *Eloutbundel* N°. 48.

d.d. 9 Maart 1818 N°. 38 wees het college er C.C.G.G. op; bovendien richtte het een schrijven aan den landvoogd, speciaal handelende over de ontvangsten in 1817 ten aanzien van dezen post en over den achterstand van vroegere jaren, die zeer aanzienlijk was. Beide stukken leidden tot het besluit d.d. 8 Mei 1818 N°. 31. In aanmerking werd genomen:

Eerstelijk ten aanzien van het middel van het half percent zelve:

Dat het wenschelijk is, dat de belasting op de vaste eigendommen, in die gedeeltens van het eiland Java, alwaar dezelve reeds ingevoerd is of in het vervolg ingevoerd zoude mogen worden, op eenen regelmatigen en eenparigen voet gebragt worde;

Dat de regeling van die belangrijke tak van 's Lands inkomsten thans nog niet wel kan plaats hebben, alzoo nog veele opgaven en informatien daartoe ontbreken;

Dat het intusschen noodzakelijk is, om voor den achterstand der belasting en die van het loopende jaar te zorgen, door een speciaal besluit, en wel bijzonder te Batavia en ommelanden, alwaar de belasting tot dusverre zeer onregelmatig is geïnd en beheerd;

Dat het echter wenschelijk is, in afwagting der eindelijke bepalingen, alleen die veranderingen en wijzigingen daar te stellen, die noodzakelijk zijn voor eene meer zekere perceptie;

Dat uit het rapport van President en Raden van Finantien, van den 10 dezer n°. 41 (hier boven vermeld) [1] gebleken is, dat gedurende het jaar 1817 de belasting is geheven binnen de stad voor het loopende jaar, terwijl buiten dezelve de belasting een jaar ten achteren is, zoodat dezelve over 1817 nog niet geheven is, niettegenstaande bij vorige wetten en speciaal bij die van 4 Februarij 1800 bepaald is, dat de belasting zal moeten opgebragt zijn vóór ultimo Junij van het lopende jaar;

Dat het noodzakelijk is, die onregelmatigheid zoo spoedig doenlijk te doen ophouden;

Dat ook gebleken is dat van vorige jaren de belasting niet is aangezuiverd, en ook hierin eene voorziening behoort plaats te hebben, om eenmaal met de perceptie dezer belasting geregeld te kunnen voortgaan, en dezelve op eenen effen voet te brengen.

Ten tweede enz.

---

1) Inderdaad staat ook in de premisse van het besluit van 8 Mei: „10 dezer N°. 41", m. a. w. 10 Mei, dat dus een verschrijving moet zijn.

Zoo werd besloten:

Ten Eerste: Aan den Raad van Financiën op te dragen om met overleg der Inspectie der L. I. „eene concept ordonnantie te ontwerpen, waarop in het vervolg in het eiland Java zal behooren te worden geheven de belasting van ½ percent, of zoodanige andere belasting op bebouwde en onbebouwde eigendommen, niet aan het Gouvernement toebehoorende, als zij op goede gronden zullen vermeenen te mogen voordragen".

Ten Tweede: Vast te stellen 13 artikelen, volgens welke de belasting zou worden geheven, doch enkel „zoo over de eigendommen te Batavia, als over die onder de residentie Buitenzorg gelegen".

Het *Ten Zevende* schreef de bekendmaking voor bij publicatie, gelijk geschiedde in Stbl. 1818 N°. 26.

Art. 1 dezer publicatie stelde, dat „de belasting van een half procent op de huizen, tuinen en landerijen" zou worden geëischt op den vorigen voet „te Batavia en in de Ommelanden, ook in dat gedeelte derzelve, hetwelk thans tot de residentie Buitenzorg behoort"; terwijl de verdere artikelen de administratie nader voorschrijven. Deze regeling sloot intusschen niet uit, dat de reeds elders gewettigde half percent op den toenmaals vastgestelden voet bleef voortgaan; doch bij missive d.d. 28 Mei 1818 N°. 6 beval de resident van Semarang aan om de publicatie evenzeer op zijn gewest van toepassing te verklaren: hieraan gaf het besluit d.d. 12 Juni 1818 N°. 14, Stbl. N°. 37, gevolg.

e. De voldoening aan de opdracht in het vermelde *Ten Eerste* van het besluit d.d. 8 Mei 1818 vorderde intusschen zooveel tijd, dat het werk niet ten einde was, toen de Commissie-Generaal, de Inspectie-Generaal en de Raad van Financiën werden ontbonden, terwijl de elders beschreven organisatiën er voor in de plaats traden, w.o. de hoofdinspectie van Financiën met Van de Graaff als chef[1]. Hij speciaal hield zich met den arbeid onledig, dat leidde tot zijn voor-

1) Verg. bl. 25—26.

stel d.d. 2 Juli 1819 N°. 70, waarin werd betoogd, luidde de resolutie in Rade d.d. 3 Juli 1819 N°. 5: „de noodzakelijkheid om in de plaats hebbende omstandigheden, vooral ter hoofdplaats Batavia en in de residentie Buitenzorg, ten aanzien van den aanslag, de heffing, administratie en verantwoording van de belasting van het half procent onroerende goederen[1] voor dit loopende jaar 1819 te voorzien, alsmede om voor den vervolge door het beramen en vaststellen van doelmatige maatregelen, aan gezegd middel of zoodanige andere belasting op de gebouwde en ongebouwde eigendommen van particulieren als hetzelve middel bij wijze van verponding zoude kunnen vervangen eene meer regelmatig, meer algemeen werkende en duurzamer versterking te geven". Het voorstel hield daartoe de middelen in; bij publicatie van 3 Juli 1819, Stbl. N°. 59 werden ze afgekondigd. Het belastinggebied bleef binnen de oude grenzen, immers: „alwaar het middel van het half procent reeds werkelijk bestaat" (art. 6); doch de verordening was ook slechts voor het jaar 1819 bestemd[2]. De hoofdzaak was intusschen, dat: „in alle residentiën van Java, geene uitgezonderd" personen en commissiën werden benoemd voor: „eene naauwkeurige opname en des noods opmeting, alsmede eene tauxatie van alle onroerende goederen, zoo ongebouwde als gebouwde, aan particulieren toebehoorende, mitsgaders van al zoodanige Gouvernements gronden, welke thans in het bezit zijn van particulieren, ten einde voor beide afzonderlijke aanteekeningen en kadasters te formeren" (art. 7). Deze opnemingen zouden plaats

1) Dit staat er zoo.

2) De artt. 9—11 der vermelde verordening van Stbl. 1818 N°. 26 droeg aan de ontvangers op, om nalatige betalers der belasting overeenkomstig de daarbij aangegeven wijze te vervolgen. De ontvanger te Batavia verzuimde dit; doch weigerde tevens van deze nalatigen de belasting over 1819 te ontvangen, zoolang 1818 met de boete niet was aangezuiverd. Terecht noemde de inspecteur van Financiën Meylan dit „een oneigen dwangmiddel", waardoor „de verwarring nog grooter" zou worden; zie het particulier schrijven d.d. 21 Augustus 1819 in *Graaff-Brieven-V. d. K.*, dl. II, bl. 75, N°. 45: in noot 1 aldaar de fout Stbl. 1818 N°. 20, i. p. v. N°. 26.

vinden onder „eene Hoofdcommissie, te Batavia gezeten", „welke de directie en het oppertoezigt zal hebben over de opname, meting en kadastrering hierboven bepaald, mitsgaders over de commissiën, ambtenaren en geëmployeerden daartoe behoorende" (art. 8). In de residentiën Batavia en Buitenzorg zou die Hoofdcommissie zelve rechtstreeks werkzaam zijn, waartoe haar mede werd ter zijde gesteld „het noodige aantal deskundige personen" (art. 9)[1].

Deze door Van de Graaff's voorstel in het leven geroepen *Hoofdcommissie van Verponding*, gelijk hij zelf haar noemt, ontwierp een verordening, waarop alle residenten gehoord werden[2]. De uitslag was, dat men de door haar voorgestelde maatregelen onuitvoerbaar achtte. Eerst medio 1821 kon de Hoofddirectie van Financiën met een nieuw voorstel gereed komen. Hierop diende Mr. Muntinghe, Raad van Indië, van advies bij rapport d.d. 20 September 1821. Naar ik mededeelde[3], had de Hoofdcommissie het voorstel gedaan om de verponding ook te heffen van landrenteplichtige gronden. Muntinghe bestreed dit, daarentegen lovende het ontwerp der Hoofddirectie, omdat daarin die gronden van de Verponding werden uitgezonderd. Nochtans schijnt de geheele belastingregeling zooveel bezwaren te hebben ingehad, dat de zaak bleef „in eenen kwijnenden toestand", gelijk Van de Graaff zich uitdrukte[4]. Daar de verordening van 1819 N°. 59 slechts voor dat jaar diende, moest er elk jaar een dergelijke resolutie worden afgekondigd, gelijk in 1820, 1821 en 1822 geschiedde[5]. Eerst de publicatie van 28 Januari 1823 Stbl. N°. 5 maakte aan de tijdelijkheid een

1) Op bl. 51—52 van *Faes-Trip* komt een verward betoog voor, naar aanleiding van dit besluit d.d. 3 Juli 1819, dat er, liefst met spatieering! een „publicatie van *Commissarissen Generaal*" genoemd werd, een vergissing, die hier wel eenigszins teekenend is. De schrijver slaat de vóórgeschiedenis van 9 Mei 1818 over.

2) Zie zijn particulier schrijven d.d. 7 Juli 1821 in *Graaff-Brieven-V. d. K.*, dl. II, bl. 181.

3) Op bl. 30—31.

4) In het schrijven der voorlaatste noot.

5) In Stbl. 1820 N°. 30, 1821 N°. 28 en 1822 N°. 34a.

einde. In de overwegingen leest men: „Dat de moeijelijkheden, welke de regeling dezer gewigtige zaak heeft ondervonden, niet toegelaten hebben, om dezelve eerder tot stand te brengen"; en „Dat dit werk echter thans genoegzaam tot rijpheid is gekomen om de tot dusverre bestaan hebbende verordeningen, door eene meer regelmatige, zekere en algemeene wet te doen vervangen." Onder handhaving van het half percent werd van nu af de naam *Verponding* gewettigd en algemeen van toepassing verklaard op: „alle vaste en onroerende goederen, binnen de eilanden Java en Madura gelegen en het eigendom zijnde van bijzondere personen, corporatiën, genootschappen of maatschappijen, alleen met de uitzonderingen bij deze ordonnantie bepaald". Tot die uitzonderingen bracht art. 18 de landrenteplichtige gronden: een overbodige bepaling, waar de verordening uitsluitend verponding hief van den eigendom[1].

f. Zonder met het feitelijk in praktijk gebrachte bekend te zijn, zou men verwacht hebben, dat de algemeen werkende verpondingsbelasting van 1823 ook de particuliere landen van het Buitenzorgsche trof. Het had ook inderdaad moeten plaats hebben[2]; de veeljarige vrijstelling heeft de volgende geschiedenis.

Nadat Daendels in Februari 1810 het 1/2 % uitgeschreven had voor Batavia en ommelanden[3], verkocht hij in September d. a. v. perceelsgewijs het hem in eigendom toegewezen Buitenzorg, behalve het gouvernementshuis en omgeving. Hij vond geenerlei aanleiding natuurlijk om ook daarover het 1/2 % uittebreiden, hetgeen den koopprijs zou verminderd hebben[4]. Er was echter een speciale reden, waarom

1) Later werd de verponding uitgestrekt tot andere zakelijke rechten op den grond als opstal, erfpacht enz.: zie Stbl. 1863 N°. 14. — De 1/2 % verponding der verordening van 1823 werd bij Stbl. 1826 N°. 15 verhoogd tot 1 %, doch bij Stbl. 1830 N°. 49 teruggebracht op 3/4 %.

2) Dit vermeent evenzeer Faes: zie *Faes-Trip*, bl. 153.

3) Zie bl. 84.

4) Terecht wordt op bl. 140 en 153 van *Faes' Buitenzorg* de mededeeling gewraakt, voorkomende op bl. 58 van *Wordingsgeschiedenis-V. d. K.*, dat in 1808 het Buitenzorgsche land *ontheven* was van de 1/2 percentsbelasting; die

de gedachte aan die uitbreiding niet rees; de Inspectie der L. I. heeft het in haar nog veelvuldig aan te halen rapport d.d. 5 December 1818 gememoreerd. Onder de koopvoorwaarden had behoord, dat de landeigenaren er de gouvernementskoffiecultuur tot een bepaalde hoeveelheid moesten toelaten, gelijk ik breeder zal verhalen [1]. De Inspectie meende — en de getuigenis van den in dezen ervaringrijken Van Lawick mag van eenig belang geacht worden — „dat de opgezetenen van Buitenzorg bereids door de verpligte aanplanting van koffieboomen waren bezwaard", zoodat de landeigenaren in het Buitenzorgsche meer dan die in het Bataviasche reeds daardoor zeer belemmerd werden in het exploiteeren hunner landen [2]. In dezen staat van vrijdom bleven de landen van het Buitenzorgsche, ofschoon de verpondingsordonnantie van

belasting bestond niet. Nochtans verward en omslachtig als Faes is, komt hij niet op het punt, waarom het daar gaat, te weten: dat terwijl Daendels die belasting in 1810 uitbreidde van Batavia op de Ommelanden, *hij die ten slotte niet evenseer van toepassing verklaarde voor de Buitenzorgsche landen.* Faes zou blijkens de vermelde bladzijde 140 antwoorden, dat daarvoor geen aanleiding was, daar die belasting enkel gold: „als bijdrage voor het aanleggen en onderhouden van wegen en bruggen"; ook in de laatste alinea van bl. 153 wordt slechts de verordening van 1810 in deze beperkte strekking genoemd. Daargelaten echter de vraag of zulk een onderhoud ook niet van pas kon komen in het Buitenzorgsche, zij de aandacht gevestigd op het hiervoren bl. 85 aangeteekende, dat het geld ook kon dienen voor andere nuttige zaken. Bovendien belette niets, dat aan de belasting een meer algemeen karakter werd gegeven, gelijk weldra Raffles, naar wij lazen, deed, al nam hij ook de Buitenzorgsche landen er niet bij op. — Waar de belasting niet op het Buitenzorgsche van toepassing was, vindt Faes het opmerkenswaard, dat in een eigendomsoverdracht van September 1810 werd opgenomen, dat nieuwe eigenaren „niet zullen deelen in de belasting van het jongst gearresteerde een half procent op de particuliere landerijen"; naar zijn meening had dit „geen zin" „daar die belasting toen alleen van kracht was voor de landen in de Bataviasche Ommelanden": zie *Faes' Buitenzorg*, bl. 143—144 en 154. Maar konden de koopers hierin niet een waarborg zien tegen mogelijk later oprijzende gedachten aan een uitbreiding van het ½ %? Deze bepaling, zou men dan allicht kunnen aanvoeren, wees er in ieder geval op, dat de bedoeling had bestaan om hen van die belasting vrij te houden.

1) In hoofdstuk V, afdeeling 6 sub *a*.

2) De beschouwingen uit het rapport van 5 December 1818 opgenomen in bijl. VII.

1823 vorderde, dat zij dien niet langer genoten. Met het jaar 1834 kwam hierin verandering[1]. Wel bleef de $^1/_2$ % vrijdom gegund; doch bij resolutie d.d. 12 Maart 1834 N°. 18 werd bepaald, dat de landen in de verponding werden aangeslagen voor „hetgeen die verponding meer dan $^1/_2$ % van de getaxeerde waarde dier landen bedraagt". — Toen alzoo de resolutie van 22 October 1834 N°. 25 de verponding in de afdeeling Buitenzorg vaststelde, werden de daarin zich bevindende particuliere landen voor $^1/_4$ % aangeslagen, zijnde zooveel boven de $^1/_2$ in het $^3/_4$ der verpondingsordonnantie. Eerst met de opheffing van het koffieservituut in 1855, bracht Stbl. 1855 N°. 75 de landen onder het volle verpondingspercent[2]. De belasting werd toen tevens opgevoerd, door de waarde der landen aanzienlijk hooger aan te slaan, uit overweging, dat de opheffing van het servituut die waarde had doen rijzen[3].

---

1) In *Wordingsgeschiedenis-V. d. K.*, bl. 98, leest men, naar aanleiding der vrijheid, in weerwil van Stbl. 1823 N°. 5: „Toen echter bij Staatsblad 1826 N°. 15 de belasting opgevoerd werd tot één percent, werden de Buitenzorgsche landen *voor het meerdere* ook in de Verponding aangeslagen! En zij deelden nochmaals in de verhooging, toen de belasting bij Staatsblad 1830 N°. 49 werd opgevoerd tot het tot dusver bestaande cijfer van $^3/_4$ %." Ik heb stellig reden gehad om dit te schrijven, doch een bron gaf ik niet op. In *Faes' Buitenzorg*, bl. 142—143 wordt hiervan echter niet gesproken en ik neem aan, dat mijn mededeeling onjuist is; daarentegen bestaat geen twijfel, gelijk in den tekst nader wordt medegedeeld, aan het jaar 1834, daar de resolutiën hierover werden gepubliceerd in de *Javasche Courant* van 12 November 1834. De resolutie van 22 October 1834 N°. 25 memoreerde „dat bij de verkoopvoorwaarden vrijdom van het $^1/_2$ % „was toegezegd".

2) Het Staatsblad vermeldt in art. 1 de volgende landen, waarop het servituut rustte: Tjiawie en Pondok Gedeh; Tjidjeroek; Tjiomas; Dermaga en Sindang Barang; Kampong Baroe; Bloeboer; Tjiceroa; en Tjikoppo: „alle gelègen in de afdeeling Buitenzorg". Art. 3 bepaalde, dat met de opheffing van het servituut, die landen aan de verponding worden onderworpen, gelijk alle andere onder Buitenzorg gelegen landen.

3) Verg. *Wordingsgeschiedenis-V. d. K.*, bl. 98—99. Men leze ook de klacht op bl. 61 van *Sol's Woord*. De schrijver weidt tevens in het algemeen uit over de zwaarte van deze belasting ($^3/_4$ % van de waarde), als bij die verandering van eigenaar, dus de overschrijvingskosten (5 % van den koopsom). „De onmogelijke toestand", dien de schrijver tracht aan te toonen door verband te brengen

g. Ten einde de ontwikkelingsgeschiedenis aangaande de verponding niet te onderbreken, heb ik nagelaten een incident van 1817 te vermelden, dat ten slotte nog in herinnering moet worden gebracht.

Hiervoren deelde ik mede[1], dat het besluit van 15 October 1817 N°. 17 een onderzoek naar de waarde enz. der particuliere landen gelastte en dat dientengevolge taxatielijsten werden aangeboden bij missive d.d. 28 November 1817. Tijdens dat onderzoek nu had het bij het nazien van financieele stukken de aandacht van den Raad van Financiën getrokken, dat te Batavia en ommelanden 1 stuiver belasting werd geheven van ieder vruchtdragenden klapperboom. Deze belasting was bij proclamatie van 6 Mei 1814 door Raffles in de Bataviasche, Semarangsche en Soerabajasche afdeelingen gewettigd, wegens: „the very small proportion hitherto received from the private lands in aid of the public revenue"[2]. Zij had onder het Tusschenbestuur slechts 338 ropijen opgebracht[3]; in 1817, dus onder ons bestuur, *f* 1669.13. De vermelde missive van den Raad rapporteerde er over aan C.C.G.G.[4]: „Deze belasting was wel niet legaal, noch uitdrukkelijk, maar meterdaad reeds afgeschaft onder de Britsche regering" en wel „op order van den toenmaligen Luitenant Gouverneur Raffles", „schoon daarvan nooit iets publiek is gemaakt. Het is slechts bekend, dat dezelve gedurende de twee jaren van gemeld Bestuur niet ingevorderd is geworden." Hoe deze mededeeling rijmt met de notificatie van 6 Juli 1815, waarbij aan

tusschen overschrijving en de op het land rustende hypotheken, is mij niet helder, tenzij men in beginsel overschrijvingsrecht als belasting veroordeelt; zijn opmerking, dat men soms verponding betaalt „terwijl het particuliere land geen winst doch verlies oplevert", kan van iedere belasting op het vermogen gezegd worden. De schrijver had bovendien kunnen memoreeren, dat de koopsommen soms hooger werden gesteld, dan waarvoor de koopers gedebiteerd moesten worden en wel om op de landen *grootere hypotheken te kunnen verkrijgen*.

1) Op bl. 89.

2) Zie *Proclamations*, dl. II, bl. 32.

3) *Norman*, bl. 281.

4) De brief op het Rijksarchief in *Eloutbundel* N°. 48.

de betaling van die belasting werd herinnerd, weet ik niet[1]. In ieder geval, daar zij niet formeel was ingetrokken, ging onze administratie voort haar te innen. De Raad meldde intusschen C.C.G.G., dat het beginsel ervan weinig aanbevelenswaardig moest geacht worden, hierover toch het volgende opmerkende:

In de eerste plaats komt het voor, dat het in veele gevallen als eene belasting in eene belasting kan worden beschouwd, daar, reeds van den grond een ½ perc. zijnde betaald, van de vruchten, die dezelve voortbrengt, ook nog eene betaling wordt gevorderd, welke vruchten de eenigste waarde van dien grond uitmaken en er dus eigentlijk dubbeld, eens direct en eens indirect, van hetzelfde object belasting wordt geheven.

In de tweede plaats is het eene belasting, die aan geene controle hoegenaamd kan worden gebonden, en tot wier richtige opbrengst geene behoorlijke surveillance kan worden gehouden, en die dus ongelijk op de belastingschuldigen drukt.

En eindelijk is de opbrengst derzelve zoo gering, dat het als geen noemenswaardig deel van de publieke inkomsten kan worden beschouwd, en tot derzelver behoud alzoo in 's Lands belangen geen behoorlijk tegenwigt kan worden gevonden in tegenoverstelling der redenen, die derzelver afschaffing aanraden.

Het gevolg was de intrekking dezer belasting bij publicatie van 23 December 1817 Stbl. N°. 66.

Afdeeling 3.

De door het Tusschenbestuur verkochte landen werden geveild onder voorwaarde, dat de eigenaar jaarlijks een half procent zou betalen „van het eerste inkoop's bedragen" [2], dus een vast bedrag, dat niet werd beschouwd als een eigenlijke belasting, doch als een jaarlijksche afkoopsom, wegens toezegging, dat het Gouvernement in beginsel nimmer iets van de opgezetenen zou vorderen, of, zooals

1) Zie *Proclamations*, dl. II, bl. 70.

2) „on the amount of the original purchase": zie *Wordingsgeschiedenis-V. d. K.*, bl. 114.

het in art. 2 sub *b* der Koopvoorwaarden luidt, wegens ontheffing van: „alle Heerendiensten aan het Gouvernement en van alle geforceerde leverancies tegen onevenredige prijzen". Resident Van Motman heeft vermoedelijk die verkoopsconditie niet gekend, toen hij in zijn verslag van 1817 over de Preanger[1], waaronder Krawang ressorteerde, mededeelde, dat aangezien de verordening op het $^1/_2$ % — door hem genoemd *het plakkaat* — belasting vorderde van de getaxeerde waarde[2] en deze hooger was geworden dan de oorspronkelijke verkoopswaarde, men het $^1/_2$ % moest heffen van het bedrag der schatting. Had hij geweten, dat dan de verkoopsbepalingen niet werden betracht, hij zou vermoedelijk niet, zonder meer, tot deze opmerking zijn gekomen[3].

Naar zijn wezen verschilt inderdaad de $^1/_2$ % van dezen Landverkoop zeer van de $^1/_2$ % belasting van de waarde der goederen, hiervoren behandeld: immers met heffing van de waarde kon de belasting jaarlijks afwisselen; het $^1/_2$ %

1) Verg. *Herstel-V. d. K.*, bl. 281, noot 1 en hiervóór bl. 7 noot 3.

2) Vergl. bl. 84—85.

3) Zwaar op de hand als Faes pleegt te zijn, heeft deze op bl. 282—283 van zijn *Ontwerp* een betoog over Van Motman's „begripsverwarring" geleverd. Overigens is het uit een redactioneel oogpunt wel vreemd, dat de resident in den tekst van zijn verslag stelde — zie *Deventer's Gesag* bl. 120 sub 4° — „de belasting van een $^1/_2$ percent 's jaars op de *getaxeerde* waarde van landerijen en vastigheden", als bron van inkomst, terwijl hij in margine tegelijkertijd aanteekende, dat de belasting *niet* van de getaxeerde waarde, doch van de oorspronkelijke koopsom werd geheven. — M. L. van Deventer, ook deze aanteekening bij het overnemen van het verslag weergevend — zie noot 1 op bl. 120 — deelt er in mede, dat Van Motman de getaxeerde waarde der landerijen wenschte „aangezien zij in waarde gestegen waren". Dat is wel zoo, doch 's residents uitgangspunt was de verordening van het $^1/_2$ %. Ziehier toch, hetgeen in het verslag staat aangeteekend: „Deze landerijen zijn in 1813 verkocht en tot nog toe heeft men altijd het $^1/_2$ pCt. gerekend op den inkoopprijs der landerijen; maar daar het plakkaat zegt dat op de getaxeerde waarde van de landerijen en vastigheden het $^1/_2$ pCt. zal betaald worden, en deze landerijen veel verbeterd zijn, en dus den eigenaar een vollediger inkomen verschaffen dan in den beginne, zou het zeer noodzakelijk zijn deze landerijen door de gezworen taxateurs te laten taxeeren, volgens haar tegenwoordige waarde, ten einde daarna het $^1/_2$ pCt. als een inkomen van het Gouvernement te beschouwen."

van de inkoopsom was onveranderlijk, waarom de Engelschen er den eigenaardigen naam van *quit rent* aan gaven [1]. In het Nederlandsch werd dat overgezet met *erfpacht*, een zeer oneigenlijke, tot verwarring aanleiding gevende vertaling [2].

Met Raffles' proclamatie van 1 Maart 1813 [3] kregen wij voor de belasting der particuliere landen het volgende schema:

1°. De eigendommen *van de Bataviasche ommelanden*, die, ingevolge de publicatie van 20 Februari 1810 [4], een half percent van de getaxeerde waarde hadden te betalen;

2°. De landen vóór en onder Daendels *in de residentiën Semarang en Soerabaja* verkocht, die, ingevolge de proclamatie van 1813, mede die belasting moesten opbrengen;

3°. De landen onder het Tusschenbestuur verkocht, zoowel die ten westen als ten oosten der Tjimanoek gelegen, die *quit rent* verschuldigd waren; en

4°. De in andere residentiën van Midden- en Oost-Java vóór en onder Daendels afgestane landen, van wie niets gevorderd werd.

---

1) N. Webster in zijn *Dictionary of English Language* zegt, dat „quit rent" in het Engelsch de beteekenis had van: „eene bepaalde jaarlijksche uitkeering aan den Heer als *grondeigenaar*, door de groote pachters van feodale goederen, voor den afkoop der feodale rechten van verplichte leveringen en *heerendiensten*." Waar dit op bl. 280 van *Faes' Ontwerp* wordt herinnerd, leest men tevens: „Ofschoon het onderwerpelijke niet gold een afstand *in pacht*, maar wel *in eigendom* van een deel van het domein zoo werd hier door de Engelschen dezelfde uitdrukking gebezigd voor vrijstelling van contingenten én heerendiensten, als in *Engeland* voor de pachters van feodale goederen in gebruik was." — Ik heb de Britsche beteekenis van quit rent nog nageslagen in de *The Encyclopaedia Britannica*, voce *Rent;* men leest er o. a. het volgende: „*Rents of assise* or *Quit rents* are a relic of the old customary rents. They are presumed to have been established by usage, and cannot be increased or diminished. A *Quit rent* (*quietus reditus*) is a yearly payment made from time immemorial by freeholders or copyholders of a manor to the lord. The term implies that the tenant thereby becomes free and quit from all other services." Men treft de quit rent weinig meer aan.

2) Zie de voorwaarden in *Wordingsgeschiedenis-V. d. K.*, bl. 114. In *Faes' Ontwerp*, bl. 280 v.v. wordt terecht de vereenzelving van *Quit rent* met *Verponding* een fout geacht. Wat ik in *Graaff-Brieven*, dl. II, bl. 181, noot 2, opmerkte, zou tot misverstand kunnen leiden.

3) Zie bl. 85.

4) Zie bl. 84.

Alzoo sloot de *quit rent* niet uit, dat op dezelfde landen ook verponding werd gelegd, daar de twee opbrengsten een geheel ander karakter droegen. Indirect werd dit ook in de proclamatie van 1 Maart 1813 erkend, daar van de uitzondering ten aanzien der Semarangsche en Soerabajasche landen slechts melding werd gemaakt onder toevoeging van *for the present*[1]. Toen echter, naar ik mededeelde[2], Muntinghe advies uitbracht over het Verpondingsontwerp van 1821, stelde hij voorop, dat niet slechts de landrente uitgezonderd behoorde te worden, maar schreef hij tevens[3], dat alle de in 1813 verkochte landen „eene landrente of zoogenaamde *quit rent* van een half percent op den oorspronkelijken verkoopsprijs" betalen en het alzoo niet ondienstig zou zijn „dat voorloopig en uitdrukkelijk door Uwe Excellentie beslist worde, of deze in 1813 verkochte gouvernements landen mede onder de *verponding* zullen begrepen zijn of niet"[4]. Het mocht stellig niet gelukkig heeten om hier te gewagen van landrente *of* quit rent: de eene toch was een jaarlijks wisselende belasting, de andere een vaste; de eene hief men van de opbrengst, de andere van

1) In *Faes' Ontwerp*, bl. 281—282, wordt verhaald, dat de landen in Semarang en Soerabaja, overeenkomstig de advertentie van 5 November 1812 (hiervòòr bl. 85), verkocht werden met het *quit rent*-servituut. Hierover leest men dit: „En nu men bij de proclamatie van 1 Maart 1813, dus slechts twee weken nà den openbaren verkoop te *Samarang* en *Soerabaïja*, ook deze landen aan de *verponding* onderwierp", kreeg men het door Faes gegeven uit 5 deelen bestaand schema, waarvan er een luidt: „de landen onder het Engelsch tusschenbestuur in de beide genoemde Residentiën verkocht, die èn *quit rent* èn *verponding* moesten opbrengen". Het is niet duidelijk, wat bedoeld wordt; immers de proclamatie zonderde uitdrukkelijk de landen van de verponding uit. Aan het einde van dit schema zegt hij: „Met betrekking tot de landen, zoowel in de *Bataviasche* en *Krawangsche* als *Semarangsche* en *Soerabaijasche* districten, gedurende *het Engelsch tusschenbestuur* verkocht, bleef deze proclamatie dan ook eenvoudig buiten werking."

Wat beteekenen echter deze woorden: *dan ook eenvoudig buiten werking?* De proclamatie verklaart enkel betrekking te hebben op stad en ommelanden van Semarang en Soerabaja en zondert daarvan dan alleen uit: de landen pas verkocht ten gevolge der aankondiging van 5 November 1812.

2) Op bl. 93. — 3) Zie *Faes' Ontwerp*, bl. 287.

4) Het *voorloopig en uitdrukkelijk* in deze aanhaling is mij niet recht helder; werd wellicht bedoeld, dat althans *voorloopig* de quit-rentlanden *uitdrukkelijk* vrijgesteld moesten worden van verponding?

de betaalde verkoopsom. Nochtans gaat men m. i. veel te ver met in dezen lapsus een list van den adviseur te willen zien, om de regeering te doen twijfelen of de verpondingsbelasting wel hier van toepassing kon geacht worden [1].

Muntinghe was reeds sinds 1818 geen landeigenaar meer en had derhalve ook geen dadelijk belang om de regeering hier op een dwaalspoor te brengen. De daarna gewettigde Verpondingspublicatie in Stbl. 1823 N°. 5 gaf in zoover aan zijn overweging geen gevolg, dat over de zaak geheel werd gezwegen. Hierdoor vielen de landen onder de verponding, gelijk dan ook in toepassing werd gebracht; maar de regeering vond het toen wellicht te crimineel om bovendien quit rent te vorderen, zoodat men die stilzwijgend deed vervallen [2]. Geen officieel stuk maakte alzoo van de verdwijning der quit rent melding.

---

1) In *Faes' Buitenzorg*, bl. 151—152 leest men de in den tekst bedoelde beschuldiging tegen „scherpzingge" „Muntighe". De regel, die van bl. 151 op bl. 152 moest staan, is er uitgevallen en neergeploft op bl. 153 regel 1! 's Mans zucht tot spatieering treedt er bovendien grappig aan den dag; ziehier: „Het is opvallend, dat de anders zoo bij uitnemendheid *kundige* en *scherpzinnige* Muntinghe, die in 1813 de landen *Kandanghauer* en *Indramaijoe West kocht* en *dus met de verkoopvoorwaarden ten volle bekend was, hier de 'quit rent' voor de door de Engelschen ingevoerde landrente wilde doen doorgaan*, om zoodoende te doen twijfelen of de *verpondingsbelasting* wel op de tijdens het *Engelsche tusschenbestuur* verkochte landerijen mocht worden toegepast, waarbij niet, zooals voor de *'quit rent'* was bepaald een half percent van den oorspronkelijken koopprijs werd geheven, maar een gelijk bedrag *over de getaxeerde waarde*, waarvan de belasting natuurlijk steeg, naarmate de landen meerdere waarde kregen, en die ook als belasting met betrekking tot de percentage, welke geheven werd, naar de behoeften van de schatkist, kon worden verhoogd." Men leert hieruit ook Faes' moeitevollen stijl kennen.

2) *Faes' Buitenzorg*, bl. 153.

HOOFDSTUK IV.

OVER DE INNING VAN DE BELASTINGEN DER INLANDERS.

Onder *belastingen der Inlanders* versta ik die, welke in beginsel Inlanders treffen: de aanwijzing is niet volstrekt afdoende, doch voor het oogenblik bruikbaar. Landrente en Huistaks hebben een Inlandsch karakter, al werden ook Vreemde oosterlingen mede door de laatste getroffen; Verponding is een Europeesche belasting, al kunnen ook Inlanders zeer wel zakelijke rechten op den grond naar ons Burgerlijk Wetboek bezitten en dus mede verpondingplichtig worden. Hier hebben wij uitsluitend met vermelde Inlandsche belastingen te doen[1]. De onderwerpen, die besproken zullen worden, zijn:

a. De keuze om de landrente in natura op te brengen;

b. De tijdstippen, waarbinnen zij betaald moest worden;

c. De wijze, waarop remissiën werden verleend;

d. Het desahoofd als belastinggaarder en de instelling van ondercollecteurs.

e. Regeling van het perceptiegeld.

---

1) Bij resolutie d.d. 28 Januari 1823, Stbl. N°. 4, werd „het beheer over de Landelijke inkomsten en directe belastingen aan eenen Directeur" opgedragen en een instructie voor hem vastgesteld. Art. 5 ervan luidt: „Onder de *Landelijke inkomsten* zullen bij voortduring worden verstaan te behooren: *de Landrenten, de Koffij-tuinen, de Tuinen en Nipa-bosschen, de Vischvijvers en de Huistaks.*" In dit werk bespreek ik echter niet de hier vermelde „Tuinen en Nipa-bosschen" noch de „Vischvijvers", omdat ik daarover niets bijzonders kan mededeelen. Over de opbrengst der Landelijke inkomsten in 1818 en 1819 zie bl. 238 van *Steijn Parvé (1851).*

a. Een grondbeginsel van Raffles' Landrentewetgeving was, dat de belastingschuldige zou betalen in geld, niet in product; maar eensdeels het streven om vooralsnog ingewortelde gewoonten te eerbiedigen, anderdeels de erkenning, dat schaarste van specie de opbrengst in geld bezwaarlijk kon maken, was de aanleiding, dat de wetgever der *Revenue Instructions* van 1814 den Inlander vooralsnog de keuze liet tot betaling zijner landrente in natura dan wel in specie. Slechts padie of rijst werd echter als opbrengst in natura aangenomen. De landrenteplichtige kon bij de keuze van specie of natura een voordeel zien in de storting van geld; want dit had hij slechts af te dragen aan zijn desahoofd, terwijl op natura-levering de kosten ten zijnen laste vielen van het transport naar de residentie-hoofdplaats: „This is done entirely", luidde het [1], „with a view to discharge (lees: *discourage*) such species of payment, Government wishing as far as practicable, to receive their revenues in money alone." Hoe het naar waarheid hiermede toeging, leest men in het landrenterapport van 24 December 1818 [2]. De Inspectie schrijft daarin aan C.C.G.G.: „dat de Britsche regering zich aan de eerstgemelde bepalingen, de betaling in geld of in voortbrengselen van den grond aan de keuze der contribualen over te laten, niet religieuselijk heeft gehouden, door op eenige plaatsen de ingezetenen tot de levering van produkten te verpligten en op andere de betaling in produkten te weigeren, en de menigvuldige vexatien en verontrouwingen, ten koste van den Lande en van de belastingschuldigen, waartoe de laatstgemelde bepaling, namelijk de levering in 's lands pakhuizen op de respective hoofdplaatsen aanleiding heeft gegeven, zijn Uwe Excellentien te zeer bekend, dan dat wij daaromtrent iets meer, te dezer plaatse, zouden behoeven te zeggen".

C.C.G.G. hielden zich om te beginnen aan de Britsche regelingen; de Inspectie der L. I. kreeg bij art. 10 harer

---

1) *Raffles' Substance*, bl. 199, artt. 86—88.

2) Verg. bl. 42.

instructie[1] de opdracht te onderzoeken: „of het beter zij, de betaling der landrenten geheel in geld te vorderen, dan ook gedeeltelijk in voortbrengselen van den grond, en in het laatste geval, of behalven de padij en rijst zelve, ook nog andere voortbrengselen, bijzonderlijk die voor de Europesche markten geschikt zijn, zouden kunnen worden aangenomen, ten einde alzoo den landbouw, ten voordeele van 's lands schatkist en van de Inlanders zelve, aan te moedigen"[2]. In haar Landrenterapport van 24 December 1818 liet zich echter de Inspectie over dit onderwerp niet uit, zoodat ook de Landrenteverordening van 1819 over den aard van het produkt zweeg (art. 20). Evenmin gewaagde de voorafgaande verordening van 1818 van de vervoerkosten ten laste der in natura opbrengende landrenteplichtigen; doch wel werd het plaatselijk oprichten van pakhuizen in het vooruitzicht gesteld, zoodat de menschen dan niet naar de verwijderde residentiehoofdplaats hadden te loopen[3]. De *Provisioneele instructie voor de ambtenaren en geëmployeerden bij de Administratie, Collecte en Contrôle der Landrenten*, vastgesteld d.d. 13 Juli 1818, Stbl. N°. 49, herhaalde de vrijheid van betaling in geld of in producten (art. 7); zij bepaalde tevens in art. 10, „dat de producten door de belastingschuldigen onmiddellijk in 's lands pakhuizen worden geleverd, tegen quitantiën, door de Pakhuismeesters, Hoofden of Opzieners der pakhuizen, te verleenen"; terwijl

---

1) In Stbl. 1817 N°. 62; verg. bl. 18 en 24.

2) Verg. bl. 24—25. Men dacht hierbij vooral aan koffie. In een missive, gedagteekend Serang (Bantam), 27 April 1818 van den adj.-insp. Van de Graaff aan den com.gen. Elout wordt aanbevolen om de landrenteplichtigen in Bantam te veroorloven ook in peper te betalen, berekend tegen *f* 10 per pikol van 125 pond. De brief wordt ook vermeld op bl. 113, noot 1.

3) Art. 10 der Landrenteverordening van 1818 luidde namelijk:

„De landrenten zullen kunnen worden voldaan in geld of in producten, naar keus.

„Bij den aanslag van elke dessa zal bekend gemaakt worden de prijs, voor welken de producten zullen aangenomen worden.

„Tot het ontvangen en rigtig behandelen der in betaling te geven producten, zullen pakhuizen worden aangelegd, zoo nabij mogelijk de dessa's, ten gerieve der ingezetenen."

art. 42 mede herhaalde, dat pakhuizen zouden worden opgericht: „zoo na mogelijk bij de dessa's" [1].

Van de welwillende bepaling in art. 42 zal, naar ik vermoed, niet veel terecht zijn gekomen. C.C.G.G. hadden namelijk aan de Inspectie opgedragen om, na overleg met de residenten, de plaatsen aan te wijzen, waar de schuren zouden verrijzen. Aan dit overleg gevolg gevende, deelde zij evenwel in haar rapport van 24 December 1818 mede:

...; dan daar wij in een tijdstip dat het Gouvernement zich zulke gewigtige opofferingen getroostte, de verpligting dubbel gevoelden, om alle uitgaven, die niet oogenblikkelijk vereischt werden, zoo veel mogelijk te vermijden, en vermits de prijzen der produkten, sedert de bepaling derzelve bij den aanslag, zoo aanmerkelijk waren gerezen, dat wij niet konden voorzien dat het belang der ingezetenen zoude kunnen medebrengen om over het algemeen de betalingen in produkten te doen, hebben wij vermeend doelmatig te handelen, met aan de prudentie der residenten overtelaten, om de bedoelde pakhuizen al dan niet reeds in den loop van dit jaar op te rigten, naar mate deze ambtenaren de nuttigheid daarvan zouden ondervinden of het gerief der belastingschuldigen zulks zoude vorderen.

Dit heeft ten gevolge gehad dat er zeer weinige pakhuizen buiten die, welke er reeds bestonden, zijn opgerigt geworden en dat mitsdien, behalve de kosten dezer oprigting, ook de bezoldigingen der pakhuismeesteren en andere geëmployeerden hebben kunnen worden uitgewonnen, zonder dat de ingezetenen, door de gemakkelijkheid, welke zij gevonden hebben om hunne produkten tegen goede prijzen van de hand te zetten, bij deze bezuiniging hebben geleden.

Daar wij ons echter in een volgend jaar dezelfde gunstige omstandigheden, ten aanzien van de prijzen der producten niet durven voorstellen en na hetgeen wij reeds hierboven gezegd hebben, zal het overbodig zijn om Uwe Excellentien te verklaren, dat wij ook

---

1) Nog art. 26 van het nieuwe reglement op de Particuliere landerijen (gelijk gewijzigd bij Stbl. 1914 N°. 385) bepaalt in beginsel, dat bij opbrengst aan den landeigenaar van belasting in natura, de opgezetene verplicht is, „het aandeel des landeigenaars in de voortbrengselen dier gewassen zonder betaling naar zijne pakhuizen te vervoeren en aldaar af te leveren". De afstand mag echter niet grooter zijn dan 8 palen (3 paal = 1 uur gaans). Art. 28 van het oude reglement verplichtte mede het brengen naar de pakhuizen, doch er rezen toen allerlei quaesties over: zie *Regl. Part. Land.-V. d. K.*, bl. 247—251.

de instandhouding van de bepalingen, gemaakt bij het aangehaalde 10de artikel van het besluit van den 9en Maart l.l. N°. 1, als ten hoogste doelmatig beschouwen.

In overeenstemming met dit advies, handhaafde art. 20 der Landrenteverordening van 1819 het in het vorige jaar bepaalde. Het blijkt niet, dat er uitvoering aan gegeven werd.

b. Een ander punt van regeling, waarover de verordening van 1818 zich niet had uitgelaten, betrof het tijdstip, waarop de landrenteplichtige moest aanvangen zijn belasting te storten, voor zoover hij verkoos het in geld te doen. In verband met het door de Inspectie voorgestane, dat er, gelijk de verordening van 1819 zou voorschrijven, een voorloopige en een definitieve aanslag moest zijn [1], betoogde het rapport van 24 December 1818 het volgende:

De verwarringen en onzekerheden welke wij vooral met betrekking tot de perceptie en verantwoording der landrenten aantroffen, verpligtten ons, om deze perceptie, in den aanvang van dit loopende jaar te staken, totdat de aanslag zoude zijn volbragt, en deze mesure heeft ten gevolge gehad, dat er eensdeels eene groote schaarsheid in 's lands kassen is ontstaan, en ten andere, dat misschien ook de ingezetenen niet hebben opgebragt, hetgeen zij hadden kunnen opbrengen wanneer men met de invordering van de belasting dadelijk ware begonnen, daar de Javaan, bij zijnen zorgeloozen aard en de weinige zekerheid, die hij, tot nog toe, heeft ondervonden, weinige geneigdheid voedt om de gelden, waarvan hij bezitter wordt, lang te bewaren, zonder dezelven tot onderscheidene einden te verspillen. Deze verwarringen en onzekerheden bestaan echter thans niet meer door de zorg, die men heeft aangewend in de uitgifte der Piagems, in het behoorlijk in orde houden der boeken en in de naauwkeurige afscheiding van den achterstand van den loopenden dienst, en het zoude derhalven in de tegenwoordige omstandigheden niet meer doelmatig zijn, eenen maatregel te vernieuwen, waarvoor geene gronden van noodzakelijkheid meer bestaan.

Om deze redenen komt het ons voor, dat men met de invordering van de belasting over 1819 en volgende jaren dadelijk met den aanvang van elk dienstjaar moet beginnen, te goeder rekening op

1) Zie bl. 71—72.

den definitiven nader te bepalen aanslag of begrooting, die men, naar ons oordeel, veilig zoude kunnen bepalen op een vierde of vijfde van den definitiven aanslag van het laatst voorgaande jaar, en waarom wij dan ook de vrijheid nemen Uwe Excellentien daartoe te adresseren.

Overeenkomstig dit advies, schreef art. *22* der Landrenteregeling van 1819 wel voor:

Bij den aanslag van elke dessa zal worden bepaald de tijd, binnen welken de landrenten zullen moeten zijn betaald, en de Hoofdinspecteur en Inspecteurs van financiën zullen een wakend oog houden, dat de Residenten en Collecteurs voor dezen inzaam op den gezetten tijd zorgen.

Maar tevens stelde art. 6:

Ten einde door vermelde bepalingen aan de inning der landrenten geen nadeel worde toegebragt, zullen de ingezetenen, welke landen in bezit hebben, verpligt zijn, om tot zoo lang de eindelijke regeling van den aanslag voor het loopende dienstjaar zal zijn volbragt, ten minste een vijfde van het bedrag van den laatst voorgaanden aanslag, in mindering van den nieuwen, op te brengen.

c. Een gewichtig punt bij de aldus voorgeschreven stortingen is steeds geweest de quaestie der z.g. remissiën. De aanslag toch hield verband met den stand van het gewas; de mogelijkheid was dus nooit uitgesloten, dat de oogst in meerdere of mindere mate tegenviel, ja volslagen mislukte: in zulke gevallen kon de aanslag niet gehandhaafd blijven, moest afslag of kwijtschelding verleend worden. Art. 5 der Landrenteverordening van 1818 stelde, dat dit niet zou geschieden: „dan in zeer buitengewone gevallen van groot misgewas"; de desahoofden moesten van dit feit dadelijk rapport doen, opdat een onderzoek naar den omvang kon plaats hebben: „gedurende het gewas nog op het veld staat"; werd deze aangifte verzuimd, zoo zou „geene remissie worden verleend". Het onderwerp leidde daarna tot breede beschouwingen in het Inspectierapport van 24 December 1818.

Vooreerst had de Inspectie een achterstand geconstateerd van slechts 80 à 90.000 gulden. Zij beval dien voor afschrijving aan; C.C.G.G. volgden dit advies bij een lawaaierige publicatie in Stbl. 1819 N°. 8. Overigens had de Inspectie ten aanzien van dezen achterstand het volgende huldebrengend opgemerkt:

Ook deze voordeelige uitkomsten, welke nog gunstiger zouden hebben kunnen zijn, wanneer de revenu-ambtenaren reeds aanvankelijk genoegzaam met hunne pligten en werkzaamheden waren bekend geweest, schrijven wij toe aan de maatregelen, welke door Uwe Excellentien zijn genomen en hoezeer wij ons niet kunnen vleijen, dat steeds in het vervolg bij eenen minder gunstigen oogst als dit jaar heeft plaats gevonden, dezelfde gelukkige resultaten geboren zullen worden, zijn wij echter volkomen overtuigd, dat het Gouvernement, dezelfde maatregelen ook voor het vervolg adopterende, zich tegen vele verliezen zal waarborgen en althans eene meerdere verzekering zal hebben, dat de toegestane remissien wezenlijk ten voordeele komen van de volkeren, aan welken deze weldaad wordt bewezen, zonder, even als weleer, voor de revenu-ambtenaren en anderen eenen bron van ongeoorloofde inkomsten te openen.

Aan deze wenschen voor de toekomst voegde de Inspectie twee opmerkingen over leemten in de bepalingen van 1818 omtrent het vaststellen van remissie, t. w.:

1°. er was niet bepaald of de afschrijvingen desa'sgewijze dan wel individueel moesten geschieden;

2°. er behoorden meer waarborgen gegeven te worden voor deugdelijke constateering van het misgewas.

Wat betrof het eerste punt, waar de wetgever desa'sgewijzen aanslag wilde, laat het zich begrijpen, dat de Inspectie ook een dergelijke manier van afschrijving voorstond [1]. In haar rapport van 24 December 1818 merkte zij inderdaad het volgende op:

Wij hebben vermeend, dat het laatste moest worden aangenomen, daar het ons is voorgekomen, dat eene remissie aan de individuële ingezetenen geen plaats kan hebben, dan bij eenen hoofdelijken omslag of aanslag waarvan het bedragen bij het Gouvernement bekend is; of met andere woorden, dat men bij het constateren der misgewassen, dessasgewijze de opnaam behoorde te doen, zonder acht te slaan op de individuele bezitters der velden.

---

1) Deze opvatting deelde men onder de werking der Landrente-ordonnantie van 1872 niet. Gansche hoopen van nietswaardige naamsgewijs ingerichte staten moesten dientengevolge naar Batavia!

Wij stellen den hoofdelijken omslag gelijk met eene belasting van hoeveelheid (Impot de quotité) waarbij geene solidariteit tusschen de belastingschuldigen gevonden wordt, zoodanig, dat elk hunner bevrijd is, zoodra hij hetgeen hem bij de wet opgelegd is, heeft voldaan.

Daarentegen komt het ons voor, dat de Dessasgewijze aanslag eene wezenlijke solidariteit tusschen alle de belastingschuldigen daarstelt, zoodanig, dat zij gezamenlijk verpligt zijn, de som van den aanslag vol te maken, waarvoor zij zich gezamenlijk hebben verbonden [1].

Op deze gronden zijn wij dan ook van oordeel dat zelfs buitengewone groote misgewassen op enkele velden geene aanspraak op remissie geven, wanneer deze velden slechts een klein gedeelte van het geheel eener dessa uitmaken, maar dat ook aan den andren kant de remissien over de geheele dessas moeten worden uitgestrekt, wanneer de misgewassen in massa over een groot gedeelte der velden, tot dezelve dessas behoorende, zich uitstrekken....

Ondertusschen is het noodzakelijk dat de beöordeeling der gronden, waarop al dan niet remissien zullen moeten worden verleend, niet geheel en alleen aan de zinnelijkheid der plaatselijke ambtenaren wordt overgelaten, maar dat daaromtrent zekere regelen worden voorgeschreven, binnen de palen van welken de ambtenaren zullen moeten blijven, en tot dat einde, nemen wij de vrijheid Uwe Excellentien, zoo, te dezen aanzien, als met betrekking tot de remissien in het algemeen, voor te stellen, om de bepalingen ten aanzien van het verleenen van remissien en het constateren derzelve, voorkomende bij het besluit van den 9 Maart l.l. N°. 1 te doen standhouden, onder deze nadere bijvoeging:

1. Dat zoo lang de aanslag Dessasgewijze zal moeten geschieden, ook de misgewassen over de geheele Dessas zullen worden opgenomen en berekend, alsmede dat de remissien dienvolgens op gelijk wijze, Dessasgewijze zullen worden toegestaan;

2. Dat de residenten, met overleg van de generale inspectie der landelijke inkomsten, en na daaromtrent de consideratien der regenten en andere bekwame inlandsche hoofden te hebben ingewonnen, plaatselijk zullen regelen de gronden, op welken, naar

1) Men ziet, hoezeer hier in de richting van het communaal bezit werd gedreven; Raffles' individueele aanslag, hoe gebrekkig dan ook, sloot de mogelijkheid dezer overigens valsche redeneering uit: de aanslag gold niet de personen, maar de velden: verg. bl. 65—67.

mate van de vruchtbaarheid der velden en derzelver meerdere of mindere opbrengsten, de aanspraak tot erlanging van gedeeltelijken of geheele remissien zal worden gefundeerd, en daaromtrent eene gemotiveerde voordragt aan het Gouvernement zullen aanbieden.

In overeenstemming hiermede werden de artt. 8 en 9 der Landrenteverordening van 1819 vastgesteld.

d. Volgens art. 11 der Landrenteverordening van 1818 moesten de desahoofden de ontvangen landrente „onmiddellijk aan den Resident of aan den Collecteur" overstorten. „Niemand, wie hij zij, buiten den Resident of Collecteur", besloot dit artikel, „vermag de landrenten van de dessa's te innen of te ontvangen." C.C.G.G. beschouwden het als een min of meer vanzelf sprekende zaak, dat de desahoofden in de eerste plaats de belastinggaarders waren; zij vangen toch niet aan met dit in de bepalingen op de ontvangst principieel te stellen. Voor het bezwaar tegen den toch nagenoeg onmogelijken eisch, dat al die hoofden naar de verblijfplaats van den resident moesten reizen om hun gelden over te storten, waardoor ook de goede en eerlijke bewaring aan een groot risico werd blootgesteld, bleek de wetgever evenmin een geopend oog te hebben. Van te meer belang wordt het daarom te weten, hoe aan de zoo nuttige instelling der Inlandsche ondercollecteurs leven is gegeven; de zaak verdient bovendien de aandacht, wijl het denkbeeld daarbij is geopperd om de desahoofden, die tot op heden de belastinggaarders zijn, geheel buiten de inning te houden, een geenszins verwerpelijke gedachte, die in de laatste tijden weer naar voren is getreden; bij C.C.G.G. mocht zij geen ingang vinden [1].

1) De aandacht zij gevestigd op de gewichtige beschouwingen over de wenschelijkheid: „een afzonderlijk corps ambtenaren in 't leven te roepen voor de inning der belastingen in de desa's", voorkomende in *Mindere welvaart*, boek IX^{b2} (1914), bl. 186 v.v. De op het desahoofd rustende verplichtingen als belastinginner stellen hem aan allerlei moeilijkheden en verleiding bloot, waardoor zijn positie als burgemeester schade lijdt. — Volgens bl. 15—16 van

Het was namelijk inspecteur Van Lawick, die de ontheffing van dezen plicht der desahoofden voorstond; hij wilde onze Europeesche ambtenaren bij het Binnenlandsch bestuur met de inning belast zien, speciaal de controleurs, destijds „opzieners" geheeten. Dat was tot daaraan toe; in plaats echter van hierover een voorstel in te dienen, gelastte hij eenvoudig de residenten om aldus de landrente te doen innen! Hij vroeg er ook niet eens per omgaande goedkeuring op; doch bracht de zaak incidenteel onder de aandacht van C.C.G.G. en wel bij de aanbieding eener missive van zijn adjunct. Ziehier toch, wat er gebeurde.

Terwijl Van Lawick in den Oosthoek werkzaam was, hield Van de Graaff zich onledig in Bantam. Deze had een missive aan C.C.G.G. geschreven uit Serang d.d. 20 April 1818 N°. 2, houdende „zeer omstandige consideratiën over den geheelen staat der Landrenten in Bantam"[1]. Blijkens dat verslag zag hij er o. a. bezwaar in, om aan de desahoofden de inning der belasting toe te vertrouwen; hij beval daartoe een hoogere klasse van hoofden aan[2]. De adjunct zond het stuk aan inspecteur Van Lawick, opdat deze het de Regeering zou doen toekomen. Inspecteur en adjunct, die reeds weinig sympathie voor elkander gevoelden[3], konden zich speciaal

---

Tydeman's Grondbelasting mist ook het desahoofd wegens de voor de inning der landrente gestelde aansprakelijkheid allen prikkel om de velden door het aansporen tot zorgvuldige bebouwing productiever te maken. „Veel aanmoediging om door uitstekende zorg voor een goede bewerking enz. de productie der velden van zijn dess te verhoogen is dus in het stelsel voor hem zeker niet gelegen, want door die zorg zoude immers de landrente zijner dessa en daarmede zijn responsabiliteit stijgen." Deze opvatting vind ik wel voor eenigen twijfel vatbaar.

1) Woorden van het in den tekst te vermelden besluit. — De resident van Bantam De Bruyn had reeds over de landrente van zijn gewest breedvoerig gehandeld in zijn verslag van 1817, opgenomen in *Deventer's Gesag*, bijl. XXXVI, bl. 143.

2) In het onder de vorige noot aangehaald verslag had resident De Bruyn mede reeds uitvoerig op de ongeschiktheid der desahoofden gewezen en middelen ter voorziening aangegeven: zie *Deventer's Gesag*, bl. 150 v.v.

3) Verg. bl. 71.

in hun opvattingen ten deze niet wel verstaan. Van Lawick had instructiën aan de residenten gegeven over de administratie der landrente, waartegen Van de Graaff bezwaar gevoelde, zoodat hij verzocht de redactie van een daaromtrent uitgevaardigde circulaire te wijzigen, omdat eruit viel te lezen, dat de adjunct aan het stuk had medegewerkt, hetgeen geenszins het geval was geweest[1]. De inspecteur daarentegen deelde niet in de meening, dat, met het opdragen van de inning der Inlandsche belastingen aan hoogere hoofden, genoegzame waarborgen voor de belastingschuldigen tegen knevelarij en voor de regeering tegen malversatiën zouden ontstaan. Zijn uit Pasoeroean aan C.C.G.G. geschreven missive d.d. 4 Mei 1818 N°. 3, waarbij Van de Graaff's rapport werd doorgezonden, handelt er o. a. over[2]. Ziehier het betoog:

Het blijkt niet alleen uit dit berigt zelve, maar de ondervinding leert mij meer en meer dat men nimmer zal bereiken het oogmerk om den gemeenen Javaan voor knevelarijen te waarborgen, zoo lang òf hoofden van districten òf wie van de Inlanders het zij, belast zijn met de collecte van gelden, producten etc. door den gemeenen man op te brengen. Ja zelfs kon het anders wezen (dog dat is voor als nog onmogelijk) zoude ik het dessas- of dorpshoofd daartoe niet wenschen te gebruiken; dagelijks komen mij daaromtrent vele zaken en bewijzen voor (te omslagtig en mogelijk overbodig hier afzonderlijk te behandelen) die de verwondering doen vermeerderen, hoedanig het nog mogelijk is, dat niet geheele dessas, ja geheele districten zich wreken over de vexatoire handelingen, op het hoofd van dezulken, welke zich dit permitteeren. Trouwens de Javaan is nog niet tot die staat gebracht, dat hij zal klagen, zoo

1) Bij brief d.d. 27 April 1818 schreef Van de Graaff uit Serang er over aan commissaris Elout, zijnde de landvoogd te Buitenzorg, terwijl hij er prijs op stelde, dat C.C.G.G. ten spoedigste zouden weten, wat door hem ten aanzien van dit incident gedaan was, hebbende geen ander middel kunnen vinden: „om de goede verhouding tusschen den inspecteur generaal en mij niet te krenken, hetwelk misschien van eene meer officieele demarche het gevolg zoude hebben kunnen zijn". De brief is ook vermeld op bl. 105, noot 2.

2) In *Eloutbundel* N°. 50. Het stuk is niet alleen slecht gesteld, doch ongelukkig tot het onverstaanbare slecht overgeschreven, zoodat ik er soms wat van moest maken!

lang men hem niet geheel den voet op den nek zet, en men hem tot het laatste toe heeft uitgezogen; dat is, hij klaagt niet wanneer hij ziet dat zijne hoofden dezulke zijn welke door het Gouvernement zelve worden geemployeerd tot het doen van collecten, of aan wie de directien geheel zijn overgelaten; doch hij komt en zal komen om zijne bezwaren in te brengen, wanneer hij ziet dat zijne hoofden buiten de gelegenheid zijn of worden gehouden zich op hem door nieuwe knevelarijen te wreken, dat men zich hunne klagten aantrekt en zich daaraan laat gelegen liggen. Van daar dat ik voor mij niet alleen er tegen ben om eenige collecten door Inlanders te laten doen, en van daar dan ook dat ik de collecte in het Bantamsche niet wenschte te laten in handen van de Inlandsche Kapalla Bek (Hoofdwijkmeesters), Djoeroetoelies (Schrijvers) maar daar en overal op het eiland Java, waar de dorpen te ver af zijn gelegen van de hoofdplaats der Residentie (zoodat het te ver is voor de dessas- of dorpsbewoners om òf derwaarts te gaan òf hunne producten, die zij in stede van geld voor landrenten betalen daar af te leveren) de Assistent-Residenten en de Opzienders wenschte te gebruiken om die collecte te doen; dan heeft men niet alleen een controle over die collecte of ontvangst, maar van de minste malversatie, die er gepleegd wordt, bekomt de Resident kennis.

Ik moet bekennen dat bij eene oppervlakkige beschouwing dit mogelijk niet zoo gaaf voor waarheid zal worden aangenomen; dan dat de ondervinding spreke en deze bewijst en heeft bewezen, dat de gemeene Javaan veel eerder er toe overgaat om de daden van een Europeesch ambtenaar, die aan den Resident is ondergeschikt, aan laatstgenoemde bekend te maken, ja zelfs dikwijls die ondergeschikte ambtenaren te belasteren, als te reppen van die zijner eigene inlandsche hoofden; te Bantam zelve heeft men daarvan sinds het bestuur van den Gouverneur Generaal Daendels een zoo ongelukkig voorbeeld gehad. De Javaan ziet op tot den Resident, en neder op die Europesche ambtenaren, aan den eerstgenoemde ondergeschikt; dit ligt in zijn caracter, en ik voor mij stelle zeker, dat de resident spoediger en zekerder door den Javaan kennis zal hebben wanneer bijvoorbeeld de Assistent-Residenten of Opzienders zich misdragen of knevelarijen daarstellen dan dat hij door deze ambtenaren zal bewust worden, wanneer de inlandsche hoofden kwalijk handelen... En hiermede afstappende van hetgeen Bantam betreft, zij het mij gepermitteerd nog het volgende te brengen ter kennis van Uwe Excellentien.

Het is mij gebleken dat in die residentien, waarvan in den beginne der invoering van het stelsel van landrenten, de dessashoofden (onverschillig hoe ver afgelegen van de hoofdplaats der Residentie) niet gewend zijn geworden om die renten dadelijk in de hoofdplaats te brengen, het thans eenige moeilijkheid zoude inhouden, wanneer zij somtijds hierin zwarigheid vinden door van daar te ver af woonachtig te zijn, dit van hen te vergen en te meer mag men hier niet op aandringen om reden de gemeene Javaan niet gelooft, vóór en aleer hij ondervindt en dus ook eerst moet hebben ondervonden, dat het geheele besluit van Uwe Excellentien, waarop de aanslag moet worden geregeld, niets dan billijkheid en waarborg voor hem, dat hij niet zal gekneveld worden, inhoudt voor en aleer hij hetzelve als zoodanig zal aanmerken. Alle de residenten zijn met mij van gevoelen, dat de Europesche ambtenaar in de districten geplaatst, gevoeglijk de collecte zouden kunnen doen, dat de Regenten en Hoofden door gestadig onderzoek in de Dessas zelve die collecte moeten controleren zonder eenige onmiddelijke directie daar in te hebben. Dit is dan nu ook zoodanig bepaald en van hetwelk ik niet in gebreke zoude zijn gebleven om, nadat ik alle residentien bezogt en den aanslag geregeld, of ten minste in gang gebragt had, Uwe Excellentien plichtschuldig kennis te geven, welke kennisgave als nu in zooverre komt te vervallen door dit afzonderlijk te betrachten, in geval Uwe Excellentien gelieven voor voldoende aan te nemen, dat ik dit point bij deze gelegenheid heb verhandeld en op hetwelk ik solliciteer de approbatie van Uwe Excellentien te ontvangen.

Zoo bleek uit dit slot, dat de Inspecteur maar eigenmachtig de wijze van inning der landrente, bovendien in strijd met de Landrenteverordening, had geregeld! C.C.G.G. ontstaken in toorn. Om dien goed te uiten, maken zij van hun besluit d.d. 17 Mei 1818 N°. 8 een bijzonder langdradig stuk. Terwijl het door Van de Graaff voorgestelde in advies werd gehouden, stelden C.C.G.G. hem aan Van Lawick ten voorbeeld in correcte manieren van handelen[1]! Trouwens de adjunct had reeds, bij de aanvaarding van zijn werkzaamheid, besloten: „niet toe te laten, dat een

1) Verg. bl. 24 ad noot 1.

enkeld point van onze instructie wierd gecroteerd, of een daad van gezag gepleegd, zonder dat Commissarissen-Generaal dit onverwijld wisten" [1]. Hij kende dus wèl zijn inspecteur en hij werd nu middellijk voor deze houding beloond. Van Lawick ontving het bevel dadelijk den maatregel in te trekken; mochten er gevallen zijn, dat het inderdaad voor de desahoofden te bezwarend bleek om de geïnde gelden naar de residentiehoofdplaats te brengen, dan moest men gebruik maken: „van zoodanige Inlandsche hoofden als thans met de overbrenging belast mogten zijn" [2]. De inspecteur gaf bij circulaire d.d. 4 Juni 1818 N°. 4 aan de residenten derhalve kennis, dat de bepalingen, door hem gesteld, omtrent het gebruik der Europeesche opzieners en verdere ambtenaren ter inning van de landrente, buiten den resident of den collecteur om, geen voortgang konden hebben, aangezien art. 11 van de Landrenteverordening gehandhaafd moest blijven. De resident, die voor een belangrijk deel Van Lawick op den door C.C.G.G. afgekeurden weg gedreven had, was die van Soerabaja, de heer De Salis, opvolger van Van Lawick, en evenzeer een nogal eigengerechtigde persoonlijkheid [3]. Als gevolg der door den inspecteur bevolen maatregelen had hij reeds personeel voor de inning der landrente aangesteld, zoodat, meldde zijn missive d.d. 12 Juni 1818 N°. 99 aan C.C.G.G., het intrekkingsbevel hem „in de uiterste verlegenheid" bracht. „Steeds," voegde hij er aan toe, „ijverig en met de wensch bezield om alles aan te wenden wat 's Lands belangen kan bevorderen, was het op mijne speciale aandrang, dat door den Inspecteur Generaal de schikkingen werden beraamd die door mij waren voorgesteld, betreffende de aanslag en de administratie der Landrenten, en hoezeer daarbij eene benoeming geschiedde van

1) Brief van Van de Graaff aan Fabius d.d. 10 Februari 1819.

2) Omdat het besluit d.d. 17 Mei 1818 onwillekeurig de eerste schrede is geweest tot de instelling van Ondercollecteurs, nam ik het in bijl. III op. Den aanhef van het besluit liet ik weg, omdat het over Van de Graaff's schrijven handelt: vandaar het *Wyders* als eerste woord van de door mij wedergegeven bijlage.

3) Verg. *Herstel-V. d. K.*, bl. 239—241, zoomede hiervóór bl. 52 en 68—71.

opzienders tegen welkers bestaan ik op den bevorens door den Inspecteur Generaal voorgedragen voet heb geopineerd, zoo heb ik echter bij het in consideratie nemen, dat het de begeerte van het Gouvernement was, dat door den Resident de ontvangst zoude geschieden der Landrente en de afleiding daaruit, dat aan geen Inlandsche bediendens het daaruit voortvloeijende zoude in handen komen, vermeend te mogen toetreden tot het daarstellen van opzienders die alleen en met geene andere werkzaamheden zouden zijn belast dan de inning der Revenuen."

Verder weidde de resident uit over de talrijke werkzaamheden in zijn gewest, waardoor bezwaarlijk zonder Europeesch personeel voor de belangen van 's lands gelden in dezen kon gezorgd worden. Ook tot den inspecteur Van Lawick richtte hij een schrijven d.d. 9 Juni 1818 N°. 17, waarin o.a. werd medegedeeld, hoe de inning der landrente in Soerabaja over 1817 plaats vond. De Javaan betaalde haar aan het desahoofd; deze stortte het bij het districtshoofd en deze weder bij een toemengoeng, een „Inlandsch hoofd over de Revenuen", door wien de gelden in 's lands kas werden overgebracht. De verplichting van het desahoofd om zelf het geïnde naar de hoofdplaats in handen van den resident of collecteur te stellen, achtte hij „een grievend bezwaar" wegens den grooten afstand. „Dit is ligtelijk te beseffen", lichtte hij toe, „wanneer men nagaat, dat sommigen eene reize van 10 tot 12 dagen zouden vereischen om dit te volbrengen, namentlijk voor de heen- en terugreize" en te ernstiger kon dit drukken „wanneer men daarbij in aanmerking neemt, dat verschillende dessashoofden niet meer als één à twee ropyen te betalen hebben, zoodat de kosten der reize, zonder de moeite te rekenen, het drie dubbelde zouden bedragen van 't te betalene."

De quaestie betrekkelijk de verplichting der desahoofden tot het innen en brengen van de landrente naar de residentiehoofdplaats scheen intusschen met het besluit van 17 Mei 1818 afgedaan, toen medio van dat jaar Van Lawick en zijn adjunct zich te Batavia bevonden en er mondeling de regeeringsopdracht ontvingen om met Bauer, Goldman en

Bousquet een commissie te vormen voor de samenstelling van „het ontwerp eener instructie voor de ambtenaren en geëmployeerden bij de administratie, perceptie en controle der Landelijke inkomsten", zoomede voor het aanleggen der hierbij behoorende boeken[1].

Deze personeele commissie gaf bij rapport d.d. 11 Juli 1818 advies. Twee punten bracht zij bovendien ter sprake, nl. behalve het perceptiegeld der desahoofden, waarover onder de volgende letter, de verplichting dier hoofden om de landrente te storten ter plaatse, waar de resident zijn zetel had. De commissie merkte op, dat het besluit van 17 Mei 1818 N°. 8 wel machtigde om van Inlandsche ondercollecteurs voor de perceptie der landrente gebruik te maken, waar dit mogelijk was; maar zij vermeende tevens: „dat het de regelmatigheid en gelijkvormigheid in de administratie zoude bevorderen wanneer aan deze faculteit meerdere uitgebreidheid gegeven wordt, door dezelve overal van applicatie te doen zijn". Daarom stelde zij voor — Van de Graaff was ook hier de drijvende kracht — speciale Inlandsche ontvangers in de afdeelingen aan te stellen, bij wie de desahoofden de gelden moesten brengen, terwijl deze ontvangers zouden verplicht zijn tot overstorting ter residentiehoofdplaats bij den Europeeschen algemeenen ontvanger, den „Collecteur", zoodat de Inlandsche ontvangers den titel behoorden te hebben van „Ondercollecteur".

In al het vorenstaande werd getreden bij besluit d.d. 13 Juli 1818, N°. 2, afgekondigd in Stbl. 1818, N°. 49, „houdende bepalingen omtrent de betaling der Dessa's-hoofden, de overbrenging der gelden, in voldoening van landrenten ontvangen, en waarbij wordt gearresteerd eene Instructie voor de ambtenaren bij de administratie, directie en controle der landrenten"[2]. Uit deze verordening blijkt, dat C.C.G.G.

---

1) Het in den tekst te noemen rapport in *Eloutbundel* N°. 50. In dit stuk staat *Gommer* voor Goldman, waarvan ik in het Voorwoord melding maakte.

2) De overwegingen van dit besluit nam ik in bijl. V op. — Uit het ten 2° in Stbl. 1818 N°. 49 zal men zien, dat daarin wordt verwezen naar het besluit d.d. 17 Mei 1818 N°. 8; in bijl. III kunnen wij nu lezen, wat eigenlijk bedoeld

van zins zijn geweest om nevens de residenten „collecteurs" aan te stellen, terwijl zij overigens ook wel, naar wij erin lezen, de residenten zelven alternatief „collecteurs" noemen, in navolging van de Britsche administratie. Dit laatste heeft echter geen stand gehouden; men stelde er voor in de plaats Europeesche „algemeene ontvangers"; de titel van „ondercollecteur" is daarentegen tot heden gehandhaafd[1].

Met billijke waardeering, maar tevens zichzelf daarmede eigenlijk een compliment makende, schreef de Inspectie over de aangewezen hervorming het volgende in haar rapport van 24 December 1818:

Deze nadere bepaling, de instructie bij hetzelfde besluit door Uwe Excellentien voor de ambtenaren en geëmployeerden bij de administratie, kollekte en controle der landrenten geärresteerd en de executie, die men daaraan op alle de residentien heeft gegeven, hebben volgens de overtuiging, die wij voor ons zelven hebben, volkomen aan het doel beantwoord, zoodanig dat wij aan Uwe Excellentien hieromtrent geene andere of nadere voorzieningen zouden weten voor te stellen, maar ons integendeel onbezwaard rekenen om de instandhouding van dit een en ander aan Uwe Excellentien als eenen heilzamen maatregel, aan te prijzen, daar wij onder anderen de creätie van Inlandsche onderkollecteurs, ontbloot van allen politieken invloed of regterlijk gezag, als een waarborg beschouwen tegen de knevelarijen, waaraan bevorens de volkeren waren prijsgegeven, die in den ontvanger van 's lands belastingen hunne partij en regter in eenen persoon vereenigd aantroffen, zonder ooit dan in zeer enkele gevallen, op eenig herstel van geleden onregt te kunnen hopen.

e. Gelijk wij lazen[2], handelde het rapport d.d. 11 Juli 1818 der personeele commissie ook over de perceptiegelden der

---

werd. — Aan de instructie van 1818 is een nog langer bestaan beschoren geweest dan aan de Landrenteregeling 1819. De eerste wijziging onderging zij pas bij Stbl. 1856 N°. 8.

1) Het besluit handelt tevens „Van de opzieners der Landelijke Inkomsten": artt. 31—41 der „Provisionele instructie". Later gingen die bepalingen over in de z.g. „Proef instructie der Controleurs", opgenomen in het Bijblad op het Staatsblad N°. 1067.

2) Verg. bl. 118.

desahoofden. Art. 9 der Landrenteverordening van 1818 stond hun dit als „inkomen" toe: „voor de inning en verantwoordelijkheid der gelden en het houden eener goede policie binnen hunne dessa's". De commissie merkte op, dat wel het percent bij de betaling der landrente moest uitgekeerd worden, hetzij deze plaats vond in geld, dan wel in producten, maar niet of van deze beide soorten de percenten moesten genomen worden, alzoo de uitkeeringen zijn in geld en in producten, al naar de manier van voldoening der belasting. Zij was van oordeel: „dat die inkomsten dadelijk bij de afbetaling van Landrenten in geld behooren te worden uitbetaald"; en wijl, bij de toepassing hiervan, de collecteurs of ondercollecteurs niet voldoende geld voorhanden konden hebben — immers bij betaling der landrente in producten — zoo nam zij in haar ontwerp-instructie het voorschrift op, dat hun het ontbrekende geld uit 's lands kas zou worden uitgekeerd.

Het vermelde besluit van 13 Juli 1818, Stbl. N°. 49 ging evenzeer met deze voorstellen mede. Art. 1 bepaalde toch, dat het perceptiegeld steeds in specie zou worden betaald en wel dadelijk bij de voldoening der landrente [1]; in de daaraan gehechte instructie schreven de artt. 7 en 8 voor, dat de belastingschuldige steeds in geld of in producten kon voldoen; dat echter het perceptieloon in geld zou bestaan; eindelijk dat c.q. het te kort aan geld in de kassen der ondercollecteurs mocht aangevuld worden uit de residentiekas.

Bij deze verordeningen was de schaal voor het perceptiegeld gebleven, volgens welke het percent rees naar gelang het te innen bedrag lager was, nl. 8 1/3 % bij *f* 200; 12 1/2 % bij *f* 100 tot *f* 200; 16 2/3 % bij *f* 50 tot *f* 100 en 20 % bij minder dan *f* 50. Deze regeling deed de Inspectie in haar rapport van 24 December 1818 het volgende opmerken:

Bij het Elfde artikel van hetzelfde besluit zijn gemelde hoofden belast geworden, om de door hun gepercipiëerde gelden, onmiddelijk

---

1) Bij opbrengst van producten werden dezen tot geld herleid naar het tarief, dat volgens al. 2 art. 10 van Stbl. 1818 N°. 14 werd vastgesteld: zie dat artikel op bl. 105, noot 3.

aan den resident of kollecteur te betalen, tusschen wien en deze hoofden geene intermediaire ambtenaren zouden bestaan, en deze laatste bepaling heeft misschien bijgedragen om Uwe Excellentien te bewegen om uit aanmerking van de werkzaamheden, welke de bedoelde beämbten meer als voorheen te vervullen zouden hebben, de percenten zoodanig te regelen, dat naarmate de perceptie minder zouden zijn, hoogere percenten door dezelven zouden worden genoten, ten einde allen daarin eene redelijke belooning voor hunne moeite zouden vinden.

Deze mesure heeft over het algemeen de gunstige uitwerking gehad, dat de Dessashoofden met hun lot ten uiterste te vreden zijn geweest...; dan aan den anderen kant heeft deze maatregel in sommige districten den nadeeligen invloed uitgeoefend, dat de Dessashoofden tot vermeerdering hunner inkomsten den aanslag hunner dessas hebben trachten te drukken en te houden onder die sommen waarvoor de hoogste percenten waren bepaald en waarvoor zij dezelfde redenen niet gevonden zouden hebben, wanneer hunne belangen niet juist in deze in oppositie waren geweest met het belang van het Gouvernement.

Wij vreezen dat dit afgescheiden belang in het vervolg nog duidelijker en meer algemeen door de Dessashoofden zal worden ingezien en zijn mitsdien niet zonder bekommering, dat de nadeelen waarvan wij zoo even melding hebben gemaakt in den vervolge nog zullen toenemen.

De belangrijke vermeerdering der revenu-ambtenaren door Uwe Excellentien nader daargesteld en waarvan wij hieronder zullen spreken, heeft de pligten der Dessashoofden thans zeer vereenvoudigd, en hierdoor is een gedeelte der redenen welke tot de onderwerpelijke bepalingen hebben aanleiding gegeven, vervallen; terwijl deze vermeerdering van ambtenaren eene aanzienlijke verhooging in 's lands uitgaven heeft te weeg gebragt, welke, billijker wijze, bezuinigingen vorderen, waar dezelve gevoegelijk kunnen plaats hebben.

Wij achten, uit dien hoofde, doelmatiger om de percenten der Dessashoofden overal gelijkelijk te bepalen, ten einde daardoor de inconvenienten, die wij zoo even hebben aangewezen, weg te nemen en tevens de regelmatigheid en eenvoudigheid in de administratie te bevorderen, waarbij thans vier soorten van percenten in de boeken moeten worden behandeld en nemen mitsdien de vrijheid aan Uwe Excellentien in consideratie te geven om het negende

artikel van het besluit van den 9 Maart l.l. N°. 1 hierboven door ons aangehaald, in zoo verre te altereren, dat de Dessashoofden voor de inning der landrenten in het vervolg zullen genieten acht en een derde ten honderd op een dubbeltje van iederen Gulden, onverschillig welke sommen de aanslagen der Dessas bedragen.

Overeenkomstig deze aanbeveling werd bij art. 19 der Landrenteverordening van 1819 één loon vastgesteld, nl. 8 1/3 % van het overgestorte.

Aanvankelijk werden de perceptiegelden niet vroeger uitgekeerd, dan wanneer de inning geheel was afgeloopen, d. w. z. wanneer men had vastgesteld, wat als remissie moest afgeschreven worden. Aangezien hiermede een geruime tijd verliep, alvorens de hoofden hun percenten kregen, hadden C.C.G.G. reeds in 1817, en daarna in Stbl. 1818 N°. 49, bepaald, dat van *elke* storting het perçent mocht afgehouden worden [1].

Het perceptieloon bedraagt sinds lang 8 % [2]. Deze belooning is op verre na niet voldoende, met name niet voor hen, die lange reizen moeten maken om den ondercollecteur te bereiken. Voor hun dienst in het algemeen bezitten zij echter ook ambtsvelden [3].

---

1) Verg. *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. II, bl. 345, ad noot 2.

2) Sinds Stbl. 1827 N°. 37; bij Stbl. 1826 N°. 19 was het perceptieloon gesteld op 8 1/2 %.

3) Over de toenmalige en nog veel jaren daarna bestaande uitgestrektheid dier velden „over het algemeen", zoodat het desahoofd „ook bij zeer geringe productie, daaruit nog een *ruim* bestaan voor zijn gezin niet alleen, maar nog een groot overschot aan padie om te verhandelen zal overhouden", zie *Tydeman's Grondbelasting*, bl. 16.

HOOFDSTUK V.

OVER DE KOFFIECULTUUR DOOR OF TEN BEHOEVE VAN HET GOUVERNEMENT.

C.C.G.G. hadden op hun reis over Java drieërlei toestanden ten aanzien van 's Lands koffiecultuur aangetroffen:

1°. Waar de oude Compagniestoestanden onverzwakt bleven bestaan: het z.g. Preangerstelsel;

2°. Waar de cultuur gedreven werd op de Particuliere landerijen;

3°. Waar die cultuur, althans in naam, had plaats gemaakt voor de vrijheid van het z.g. Landelijk stelsel.

De duidelijkheid wint er door, wanneer deze onderwerpen afzonderlijk worden behandeld.

Letten wij er aanstonds op, dat men alzoo twee „stelsels" kent. Noch Daendels, noch de vroegere Compagnie wist echter iets van een „Preangerstelsel"; 't is „eene qualificatie, die later schijnt uitgedacht te zijn"[1]. Zij zal wel herkomstig wezen van de Raffles-terminologie: „The system of vassalage and forced deliveries", gelijk het luidt in de proclamatie van 15 October 1813, bleef gehandhaafd in de Preanger[2]. Deze werden alzoo buitengesloten, verklaart hij nader[3], „of the system introduced into the more eastern districts". En de Nederlandsche adepten van de moderne staathuishoudkunde hebben niet opgehouden in dat gestelsel mede te doen[4].

---

1) *Rees' Preanger*, bl. 115.

2) Zie art. 3 in *Raffles' Substance*, bl. 174.

3) Zie *Raffles' History*, dl. II, bl. 247.

4) Over onze malle zucht alles tot een „systema" of „stelsel" te brengen, verg. *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. I, bl. 241 en *Graaff-Brieven-V. d. K.*, Alph. reg. voce *Stelsel*. Verg. hiervóór bl. 15.

Afdeeling 1.

a. Daendels vond bij zijn optreden de koffiecultuur ten zeerste verwaarloosd. „De noodzakelijkheid gevoelende", zegt een plakkaat van 28 Mei 1808[1], „van een voorziening te maken in het bestier omtrent de coffij-culture en overwegende het groot belang en nut, dat hierdoor aan den Lande zoude kunnen worden toegebragt", benoemde hij op *f* 15000 's jaars „tot inspecteur-generaal over de coffij-culture den koopman en geweezen opziender over genoemde culture, van Winckelman"[2]; hem werden toegevoegd twee onderinspecteurs en als secretaris de in 1806 uitgekomene H. J. Domis: „onder-koopman en gezworen klerk op het bureau van de secretarissen van zijne excellentie"; in 1810 werd Domis, nu ridder der Koninklijke orde van Holland, adjunct van den inspecteur-generaal C. von Winckelmann. Deze laatste was een in 1772 geboren Beier, die in 1793 naar Indië toog als „Commandeur der soldaten". Omdat hij in den militairen dienst voortdurend ziek was en genezing in de Preanger hoopte te vinden, werd hij in 1804 benoemd tot boekhouder onder den gecommitteerde Van Lawick. Na inspecteur-generaal geworden te zijn, verzocht hij in October 1811 ontslag.

Het Tusschenbestuur gevoelde te weinig voor de gedwongen koffiecultuur om een toezichthoudend personeel voor geheel Java te doen voortduren. Alleen de Preanger trok ten deze belangstelling; de resident ervan werd tevens inspecteur voor het gansche eiland, hetgeen natuurlijk van weinig nut kon zijn[3]. In November 1815 zien wij C. von Winckelmann aangesteld tot adjunct-(„deputy"-)inspecteur

---

1) *Plakkaatboek*, dl. XIV, bl. 771—772.

2) Zijn naam was Carel von Winckelmann. Over zijn verleden een waardevolle noot in *Priangan*, dl. IV, bl. 788: over zijn aanstelling en dienstverrichtingen zie ook *Priangan*, dl. I, bl. 451* v.v. — Op bl. 202 van *Hogendorp-Besch.* wordt het traktement verdubbeld opgegeven.

3) In de inleiding van *Deventer's Gesag*, bl. CXLVIII—CL een overzicht van Raffles' meeningen op dit gebied. De mededeelingen van Raffles in Rade bij schrijven d.d. 6 October 1814 aan de regeering te Calcutta, opgenomen in

der cultuur. Hij werd als zoodanig bij het Herstel gehandhaafd; C.C.G.G. noemen hem zelfs nog in 1817, naar wij op bl. 131 lezen, bij zijn Britschen titel van „deputy" ! Ook Domis komt met het Herstel in belangrijke posten als assistent-resident, omgaand rechter, enz. [1].

Bij het *Ten vierde* van het hierna te vermelden organiek koffiebesluit van 7 November 1817, Stbl. N°. 55, bepaalde C.C.G.G.: „Dat tot gecommitteerden worden benoemd, de fungerende resident van Sourabaija, van Lawick van Pabst, de Adjunct-Inspecteur Generaal der koffij-cultuur van Winckelman, en de fungerende resident in elke residentie"; doch reeds vijf dagen later werd de hiervoren gemelde [2] inspectie-generaal over al de landelijke inkomsten ingesteld, met Van Lawick als inspecteur-generaal en Van de Graaff als zijn adjunct. Resident Van Motman bleef intusschen nog superintendent [3]; ook zien wij C. von Winckelmann als adjunct-inspecteur-generaal behouden. Aan zooveel „generaals" als wij bij de inspectiën kregen, werd, naar wij lazen [4], op het laatst van 1818 een einde gemaakt, door de instelling van een hoofdinspecteur met inspecteurs van financiën, waartoe ook de koffiecultuur werd gebracht; bovendien was reeds medio van dat jaar Von Winckelmann eenvoudig benoemd tot „inspecteur voor de Koffijteelt" [5]. Den titularis bevredigde de positie niet. De twee andere heeren, waren toenmaals nog „generaal", en hadden over al de inkomsten te zeggen; hij, oud-gediende, slechts over de koffie-

---

dat werk als bijl. XVI (bl. 46—52), „vormen een scherp contrast met hetgeen Raffles beweerd heeft op verschillende plaatsen zijner *History of Java*, I".

1) Zie voor die posten o. a. de *Bataviasche Courant* van 4 April 1818 N°. 1. — Over Domis onder Daendels, zie ook *Priangan*, dl. IV, bl. 789 § 2589 en over zijn werkzaamheid na het *Herstel* o. a. *Graaff-Brieven-V. d. K.*, Alpb. reg. voce Domis.

2) Zie bl. 17.

3) Verg. bl. 17—18.

4) Op bl. 25—26.

5) In de *Bataviasche Courant* van 4 April 1818 N°. 14; wij zien hem daar genoemd „C. F. von Winckelman". Hoe men er aan die F. is gekomen, weet ik niet.

cultuur, en dan nog de mindere. Hij barstte er eindelijk over los in een request, waarin hij, onder hardhandige uiteenzetting zijner grieven, eervol ontslag en pensioen verzocht. In antwoord werd hij bij besluit d.d. 26 Juli 1818 No. 31 — wegens „de ongepaste zwarigheden van den Suppliant, tegen de waarneming van den hem betrouwden post, op de daartoe gegeven instructie, en de weinig voegende bewoordingen, waarin zijn request is vervat" — eenvoudig ontslagen „zonder acht te slaan op zijn verder verzoek". Von Winckelmann, aldus zonder pensioen aan den dijk gezet, zond een nieuw request, waarin hij zijn leedwezen betuigde, de redenen nader vermeldde van zijn eerste verzoek, en alsnog verzocht eervol ontslag en pensioen, of bij voorkomende gelegenheid herplaatsing in den dienst. Het besluit d.d. 15 Augustus 1818 No. 27 hield dit verzoek „buiten verdere dispositie". Is het juist, wat wij elders lezen[1], dan liet de regeering zich ten slotte toch vermurwen, daar zij hem in 1819 zoude „gepensionneerd" hebben; ja hij wordt zoowaar in 1827 assistent-resident te Malang, om, nog al eigenaardig, in 1828 weer te worden gepensionneerd en daarna in 1829 te herleven als pakhuismeester te Karangsamboeng; zelfs in 1830 opnieuw als inspecteur der koffiecultuur! Hij was toen 58 jaar.

b. Een paar jaren na het Herstel werden voor de cultuurwijze der koffie eenige algemeene regelen getroffen. C.C.G.G. raakten dit onderwerp reeds aan op hun reis over Java. In het te Soemedang genomen besluit d.d. 28 Juli 1817 No. 4, waarop ik nader terugkom[2], kreeg nl., blijkens art. 2, de directeur van Landbouw enz., professor Reinwardt, die tot het reisgezelschap behoorde[3], een aanschrijving over de vraag: „of het knotten of toppen der koffijboomen in de West Indiën en op andere plaatsen gebruikelijk, ook met goed gevolg op Java zoude kunnen worden ingevoerd". 't Was anders volstrekt geen voor Java geopperd nieuw

---

1) Zie de noot op bl. 788, dl. IV *Priangan*. — 2) Zie bl. 185.

3) Verg. *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. II, bl. 325 en hiervóór bl. 24.

denkbeeld. Het werd toch reeds in 1789, daarna in 1809, door de Indische autoriteiten overwogen. Reinwardt diende van advies te Semarang d.d. 7 September 1817. Het bevatte, naar een besluit d.d. 14 d.a.v. N°. 10 resumeerde, „eene beredeneerde opgave der motieven, welke hem Directeur naar het toppen der koffijboomen doen overhellen en voorts een voorstel om daarvan in de eene of andere tuin eene proeve te doen". Eenige jaren later, in 1821, stelde de hoofdinspecteur Van de Graaff een leiddraad voor de koffiecultuur samen, die bij circulaire d.d. 17 Juli 1821 aan de residenten werd gezonden en in 1827 heet de „vigerende concept-instructie" [1]. Voor dit ontwerp, dat niettemin dus in werking was, trad bij besluit d.d. 27 November 1827, een vastgestelde instructie in de plaats [2]. Art. 13 hiervan hield een lang voorschrift in over het toppen der koffieboomen: „totdat de ondervinding het nuttelooze of het nadeel daarvan zal bewezen hebben". Bij Stbl. 1829 N°. 57 werd deze „Instructie voor de koffij-cultuur" wel door een nieuwe vervangen, doch art. 13 onveranderd overgenomen. Wat sinds dien tijd over het onthoofden der boomen werd *bewezen*, bleef mij onbekend. Toen ik 'n halve eeuw later in dienst trad, stond het niet op het programma; maar slechts weinige jaren daarna kwam men er weder mede aan als een nieuwe zaak! Dat gaat zoo in Indië [3].

---

1) De instructie van 17 Juli 1821 ligt gedrukt in het Rijksarchief. — In het Koffie-advies van den Raad van Financiën d.d. 4 September 1817, waarop ik terugkom (bl. 132), wordt ten aanzien van „de bepalingen of het nieuwe plantsoen op een afstand van 6, 8 of 12 voeten zal moeten geplant worden, en of het nuttig zij in de oude en nog bestaande tuinen de uitgestorven boomen door jonge te doen vervangen", gezegd, dat zij „naar mate van den aard der gronden en den ouderdom der tuinen, aan het oordeel en de beslissing van den Inspecteur-Generaal over de Koffijcultuur, dan wel der respective Residenten, naar goedvinden van Uwe Excⁿ, zouden dienen te worden overgelaten". *Deventer's Gezag*, bl. 199. Uit het op bl. 143 van dit hoofdstuk vermeld Staatsblad 1819 N°. 7 blijkt, dat in de tuinen op 6 voeten afstand geplant werd.

2) Opgenomen in *Tollens' vers.*, dl. I, bl. 254.

3) Verg. *Priangan*, dl. I, bl. 152*, waar ook het knotten der koffieboomen wordt aangeteekend, en deel III, bl. 596—597, §§ 980 en 981. De bladzijden 143* v.v. van dl. I gewijd aan de koffiecultuur zijn zeer lezenswaard.

Afdeeling 2.

a. Blijkens de memorie van 14 Juni 1813 wilde Raffles voor de cultuur buiten de Preanger[1]: „dat alleen de aanplantingen, die in bloei staan en vrucht geven" met zorg werden onderhouden; doch overigens: „zonder den aanleg van nieuwe tuinen aan te moedigen". Hij wenschte uit dien hoofde (§ 47) „van gouvernementswege in Cheribon en in de oostelijke districten geene geldelijke uitschotten meer te doen, en de koffij-aanplantingen, gemeenschappelijk met de andere landen, te verhuren voor den tijd van drie jaren"; de vrije uitvoer van koffie door particulieren zou worden toegestaan „met oogmerk om de verwaarloozing der koffijkultuur te voorkomen"; terwijl het gouvernement voorloopig het product zou aannemen: „dat aan zijn pakhuizen wordt aangeboden, tegen een prijs, niet te bovengaande dien, welke daarvoor in de regentschappen betaald wordt, namelijk drie Spaansche dollars de pikol"[2]. Ziehier, wat wijders in een nader door mij aan te halen rapport d.d. 16 December 1818 N°. 11 van de Inspectie der L.I.[3] wordt medegedeeld over den staat, waarin C.C.G.G. de cultuur aantroffen:

---

1) Zie *Raffles' Substance*, bl. 273—274, §§ 46 en 47; ook in *Deventer's Bijdr.*, dl. I, bl. 83—84.

2) Het pikol van 125 pond; zie een *Minute* d.d. 17 September 1813 van Raffles in *Deventer's Gezag*, bl. 23, regel 1. Ik breng dit in herinnering, omdat in de op bl. 13—14 vermelde memorie d.d. 11 Juli 1817 van den Raad van Financiën gesproken wordt over het aankweeken van koffie in het algemeen (en dus niet uitsluitend in de Preanger) en ten deze wordt aangeteekend — zie *Deventer's Bijdr.*, dl. I bl. 287 —: „Doch kunnen wij twijfelen, dat deze voorkeur, ten voordeele van de Europeesche artikelen, zal verkregen worden, terwijl het gouvernement, in de verpligte leverancie, slechts voldoet drie Spaansche matten, in betaling van een bergsche dragt koffij van 225 pond, en de algemeene handel een prijs aanbiedt van 9 tot 10 en 11 Spaansche matten voor een dragt van 125 ponden koffij?" Bij deze vraag moet gelet worden op de woorden *in de verpligte leverantie*, gelijk voor de Preanger was gehandhaafd; elders had Raffles de cultuur vrij verklaard en daar toegezegd 3 Sp. D. per pikol van 125 pond.

3) Verg. bl. 151.

De koffijtuinen, die wij bedoelen, zijn voor het grootst gedeelte aangelegd in den jare 18$^{09}/_{10}$ en 18$^{10}/_{11}$; de eerste aanplanting onder het bestuur van den Gouverneur-Generaal Daendels in 18$^{08}/_{09}$ gedaan, is van veel minder belang dan die der opgenoemde jaren. In het laatst van 1811 ging deze Kolonie over in handen der Engelschen; van en sedert dien tijd zijn er geene aanplantingen meer gedaan.

In de drie eerste jaren van dit bestuur heeft men zich niet verder om de koffijtuinen bekreund dan dat aanzienlijke uitroeijingen en omverrekappingen der koffijboomen hebben plaats gehad en tegen hetwelk het Gouvernement zich niet alleen niet heeft verzet, maar zelfs, gelijk dat in Cheribon het geval geweest is, waar zich meer millioenen boomen bevonden dan er thans honderdduizenden zijn, heeft men de uitroeijing daarvan aangemoedigd...[1]

Een koffijtuin vereischt in zijn drie eerste jaren veel onderhoud; dit onderhoud nu hebben de tuinen, sommige gedeeltelijk, andere geheel gemist; want sedert dat deze kolonie in handen van eenen vreemden meester viel tot in den jare 1814 heeft men dit onderhoud verwaarloosd. In dat jaar begon men die koffijtuinen te verhuren en toen zouden de huurders zich met dit onderhoud hebben moeten belasten, evenals deze ook verpligt waren inboetingen te doen van de uitgestorvene boomen; doch aan welke laatste door hun niet is voldaan om reden die huurders slechts voor een jaar de tuinen hadden gehuurd en dus aan hun geene voordeelen van die inboetingen toevielen, terwijl ten aanzien van het onderhoud niets verder door die huurders is betracht, dan hen te stade kwam tot het inzamelen der vruchten van de boomen; met dien inzaam is het allerjammerlijkst toegegaan, zoodat de beste boomen niet alleen door het afstroopen van de vruchten, maar door het afbreken en afkappen van de takken en kruinen veel, ja zeer veel aan het kwijnen geraakt zijn; men voege dit een bij het ander en het facit van dit alles is dat men tijdens de invoering van het nieuwe stelzel niet anders had dan verwaarloosde, veelal kwijnende boomen en

1) Over dit omkappen der koffieboomen onder Raffles' bestuur, zie mede wat ongeveer tegelijkertijd resident Meylan uit Tegal schreef: *Graaff-Brieven*, dl. II, bl. 42; *Bosch' Brief*, bl. 66—67; *Campagne's Java* 22—24. Het bevelen der uitroeiïng maakte een punt van Gillespie's beschuldigingen tegen Raffles uit; verg. *Norman*, bl. 240, noot 2. Deze heeft het ontkend. In *Deventer's Gesag*, bl. CXLIX wordt twijfel geopperd aan het feit der *prediking* hiervan door Raffles. Nemen wij aan, dat er gezondigd is „in commissie"!

dat men nu geene andere koffijboomen bezit dan deze verwaarloosde, veelal kwijnende overblijfsels van boomen, waarvan de jongsten den ouderdom hebben van acht jaren. Had dus het Gouvernement niet tot dien maatregel gekomen, dien hetzelve genomen heeft, zoo had men binnen zeer enkele jaren geen koffijtuin meer aangetroffen, daar waar dit stelzel thans werkt.

Over dien maatregel het volgende.

b. Het onderwerp der koffiecultuur, nevens dat der landrente, maakte een hoofdpunt der onderzoekingen van C.C.G.G. op de Javareis uit. Zij beschouwden beide takken van inkomst als aan elkander verbonden in zoover, dat de grondslag moest wezen: *vrijheid van arbeid* en *beschikking over een deel van het product als huur*. „In de streken," schreef Elout den minister[1], „waar het landelijk stelsel wierd ingevoerd, moest van de verpligte koffijteelt afgezien worden; dit behoeft geen betoog, en het kon dus na de herstelling van de Nederlandsche Regering niet in aanmerking komen om deze weder in te voeren." C.C.G.G. zouden alzoo in Raffles' richting blijven voortwerken, m. a. w. mede het verhuren der koffietuinen uitschrijven. Het was anders een comedie; misschien niet onder het Tusschenbestuur, dat de cultuur niet in ernst opnam, doch zooals zij stellig moest worden, waar het Herstel verlangde, dat er niet mede gespeeld werd. Het is mogelijk, dat den residenten dit verschil niet helder voor den geest stond; het is ook niet uitgesloten, dat zij de waarheid niet waagden te zeggen[2]. Zij waren van de plannen der regeering op de hoogte gebracht en hadden alzoo ruim tijd gehad om den ernst der zaak te overwegen[3].

De eerste residentie, die C.C.G.G. na de Preanger bezochten en waarop de nieuwe richting van toepassing moest zijn, was Cheribon; de resident had een verslag van ruim 100

1) *Elout-rap. 27 Sept. 1819*, bl. 40.

2) Volgens De Salis' rapport van 12 September 1816 was de voorstelling in de geschriften van Raffles, Mac Quoid en Crawfurd, dat de Javaan tegen de koffiecultuur gestemd was, geheel bezijden de waarheid. Zie *Herstel-V. d. K.*, bl. 254.

3) Verg. *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. II, bl. 330—331 en hiervóór bl. 6—7.

bladzijden schrifts ingediend [1]. Een besluit van 31 Juli 1817 N°. 12 vloeide uit de bespreking der daarin behandelde onderwerpen voort; het vijfde der elf artikelen verlangde „ten spoedigste" een advies „over de voordeeligste en meest geschikte wijze om de koffijtuinen te verhuren", zoomede „omtrent de middelen tot conservatie der bestaande koffijtuinen en tot aanplanting van nieuwe". De resident voldeed eraan bij schrijven d.d. 14 October 1817 N°. 31; het besluit d.d. 25 d. a. v. N°. 19 hield echter de zaak in advies. — Het bestuurshoofd van Pekalongan deed zich er over hooren bij schrijven d.d. 13 Augustus 1817 N°. 616, daarbij een voorstel doende [2]: „omtrent de conditien waarop de koffijtuinen, in het vervolg, ten meesten voordeel van den Lande zouden dienen verhuurd te worden, zijnde daarbij gevoegd het register der koffijtuinen". Ook de resident van Semarang en de „deputy Inspecteur der kofffijtuinen", dus C. von Winkelmann [3], hadden bij missive d.d. 15 Augustus 1817 N°. 80 ingezonden: „de concept-conditiën, waarop deze tuinen in de Residentie zoude kunnen worden verpacht", een missive, gevolgd door hun schrijven d.d. 25 Augustus 1817 N°. 85: „houdende eene nieuwe voordragt omtrent de gemelde verpachting, zijnde daarbij gevoegd eene lijst van alle in de residentie bestaande koffijtuinen".

C.C.G.G. legden al deze voorstellen tijdelijk ter zijde, in aanmerking nemende, luidt het besluit, gedagteekend Jogja 28 Augustus 1817 N°. 8: „dat alvorens over de verhuring der koffijtuinen een besluit te nemen het dienstig zal zijn de consideratiën in te winnen der Residenten in het oostelijk gedeelte van Java, waartoe op de reize derwaards gelegenheid zal zijn, doch dat inmiddels het korte tijdvak binnen welk die verhuring zal moeten geschieden, vereischt, dat ook zonder verwijl het advies van President en Raden van

---

1) Verg. *Herstel-V. d. K.*, bl. 278, noot 4.

2) Naar de woorden van het in den tekst volgend resumeerend besluit.

3) Verg. bl. 125. Bij het in den tekst te noemen besluit in Stbl. 1817 N°. 55 wordt hij genoemd: „Adjunct-Inspecteur Generaal der koffij-cultuur van Winckelman".

Financiën op dit punt worde gevraagd". Aan dit college werden dientengevolge de stukken gezonden, met name, gelijk het in het te geven rapport luidt, „de ontwerpen tot het verhuren der koffijtuinen, door de Residenten van Pecalongang en Samarang en den Inspecteur-Gen. over de koffijcultuur"; C.C.G.G. verzochten den Raad om er binnen 14 dagen op te dienen, waaraan gevolg werd gegeven bij een breed opgezet stuk d.d. 4 September 1817 N°. 4*a*[1]. Het advies is zoo goed als geheel door C.C.G.G. gevolgd bij het op bl. 133 te noemen besluit van 7 November. Tijdens de overwegingen hierover, stonden de onder het Tusschenbestuur aangegane verhuringen der tuinen op het afloopen, gelijk daaraan o. a. herinnerde de resident van Pekalongan bij missive d.d. 26 September 1817 N°. 660, mededeelende: „dat het huurjaar 1816/17 van die huur met den 30 September staat te expireeren, en dat dezelve gewoonlijk met den 1en October in huur worden afgestaan, dier halve bevelen verzoekende omtrent het al of niet verhuren derzelven op den ouden voet"; en verder opmerkende: „dat hoe langer de afstand der koffij-tuinen op de eene of andere wijze wordt uitgesteld, hoe meer het gunstig saizoen om dezelve van het onkruid te zuiveren, en de gronden ter suppletie van doode, of den aanplant van nieuwe boomen bekwamer te maken zal verloopen"[2]. In

1) De hiervermelde stukken van Pekalongan en Semarang, zoomede het schrijven van den Raad in *Eloutbundel* N°. 48. Het advies van den Raad vindt men afgedrukt in *Deventer's Gezag*, bijl. XLII, bl. 189—199. Hierover teekent de schrijver op bl. CLI aan, dat de Raad „overwoog vier verschillende ontwerpen": 1° Gedwongen levering aan het Gouvernement tegen het laagst te bedingen plantloon („hetwelk sedert 1832 feitelijk in werking is geweest"); 2° Bearbeiding der tuinen en aanplanting in daghuur voor Gouvernementsrekening („aanbevolen door één lid der onlangs ontbonden Staatscommissie"; dat *onlangs* heeft dus betrekking op des schrijvers tijd); 3° Levering aan het Gouvernement tegen billijke prijzen, met overlating van den aanplant aan de verkiezing der bevolking (aanbevolen „door de meerderheid dier Commissie"); 4° Een afstand der bestaande tuinen aan den inlander, mits onderworpen aan een grondbelasting in natura en aan bepaalde verplichtingen omtrent aanplant, enz. (De Raad beval „dit laatste stelsel" aan, ook in „hoofdzaak door Commissarissen-Generaal in 1817 aangenomen").

2) Het besluit d.d. 1 October 1817 N°. 12 nam dit schrijven aan „voor notificatie".

hoever deze haast een nadeeligen invloed heeft uitgeoefend op de degelijkheid der onderzoekingen naar de waarheid van een vrije koffiecultuur, kan ik niet zeggen.

C.C.G.G. namen hun maatregelen in deze aangelegenheid nog tijdens hun verblijf te Soerabaja, nl. den 7en November 1817 [1]; zij werden afgekondigd in Stbl. No. 55, vergezeld door drie bijlagen, geletterd A, B en C. Art. 7 van het organiek besluit wilde, dat bij een publicatie „den gemeenen Javaan" van al de goede bedoelingen der C.C.G.G. „op eene eenvoudige en klare wijze" zou kennis krijgen: vandaar bijl. C. Men verstond het perfect, zien wij ook daaruit, om op 's Vorsten „vaderlijke regering" te wijzen. Al die fraaie stukken werden bij depêche d.d. 23 December 1817 N°. 89 aan Koloniën gezonden; zij bevat een zeer uitvoerige toelichting [2]. De vraag „of men op een algemeen goeden uitslag" van het vrijheidsgedoe „hopen mag" beantwoordden zij daarin als volgt [3]:

Het zou gewaagd zijn, wilden wij een stellig oordeel vellen. Tot het wel kennen van een volkskarakter behoort eene langere ondervinding dan de onze; maar zooveel mogen wij uit getrouwe berigten, uit bestaande feiten, uit eigene waarnemingen op de plaatsen zelve afleiden, dat aanmoediging alleen ontbreekt om de lust der Javanen tot arbeid gaande te maken. En men mag veilig aannemen, dat

---

1) Verg. *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. II, bl. 352.

2) In *Deventer's Gezag*, bijl. XLIX, bl. 222—235. Het belangrijke stuk opent met een breede historische inleiding. Het werd verzonden met het Amerikaansche schip *Ocean*, kapt. Bond, tegelijk met de Productenmissive d.d. 23 December 1817 N°. 90, weergegeven in *Consignatie-V. d. K.*, bijl. II (bl. 463—472), en een schrijven mede van dien datum N°. 93, over het zenden van de *Hoop en Fortuin* naar China, waarover ook al. 2 der Productenmissive; verg. *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. I, bl. 352, al. 1. Over deze drie depêches Nos 89, 90 en 93 van gelijken datum bracht de departementschef van Koloniën rapport aan den Koning uit bij schrijven d.d. 22 Mei 1818 N°. 89. In een depêche d.d. 14 Juni 1818 deelde de minister aan C.C.G.G. mede den „belangrijken inhoud met genoegen gelezen" te hebben, en gemachtigd te zijn „Zr Ms hooge goedkeuring bij de eerst voorkomende gelegenheid te kennen te geven": *Deventer's Gezag*, bl. 248.

3) *Deventer's Gezag*, bl. 229—230 en 231.

daar waar de handel het minst belemmerd wordt, de arbeidzaamheid grooter is. Dit toont niet alleen de staat van den landbouw, maar die der ambachten, handwerken en fabrieken, welke ons voorkomen in een voortgaanden staat van verbetering te zijn.

Wat de koffijteelt betreft, geen betere bewijsgrond kan voor de gezindheid der Javanen tot dezelve worden bijgebragt, dan hun vrijwillige loon-arbeid op de koffijgronden aan bijzondere persoonen toebehoorende, en de niet onaanzienlijke hoeveelheid koffij, welke door de Javanen zelve verzorgd, en aan opkoopers tegen geringe prijzen wordt afgezet.

Die gezindheid moet dus, wanneer men zich eenigsints op den gewonen loop der menschelijke neiging verlaten mag, vermeerderen door de stellige vooruitzichten op een grooter en bestendig voordeel.

Nagenoeg tegelijkertijd, immers den 20en December 1817, schreef iemand van Batavia een brief aan de *Haarlemsche Courant*, die zóó belangrijk werd geacht, dat de *Staats-Courant* van 20 Mei 1818 No. 117 hem heeft overgenomen. Het schrijven deelde de terugkomst der C.C.G.G. te Batavia en het herstel der rust in de Molukken mede[1]; verder de uitgifte van 1 millioen gulden papier: „daar de geregelde werking van het geldstelsel, en het gevestigd vertrouwen der ingezetenen op hetzelve, van allerwege blijkt"[2]; eindelijk leest men erin de volgende tirade ten lof van de te Soerabaja genomen koffiebesluiten:

Gebrek aan geld hebbende, kan de Javaan zich ten allen tijde aan de regeering tot een voorschot wenden, ten einde niet aan woeker te worden blootgesteld; hij kan verkoopen aan wien hij wil, en geene ambtenaren, welke voor eigen rekening geenen handel in koffie mogen drijven[3], zullen hem daarin mogen verhinderen; hij zal over de gelden, daarvoor ontvangen, vrijelijk kunnen beschikken, en, in één woord, van alle dwang bevrijd en tegen alle mislukking beveiligd, zich op de bescherming van de Nederlandsche regering kunnen verlaten.

---

1) Verg. *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. II, bl. 356.

2) Deze uitgifte was gelijktijdig bepaald, nl. bij besl. 6 November 1817, Stbl. N°. 53: verg. *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. I, bl. 161.

3) Art. 6 van het besluit in Stbl. N°. 55.

Alles zou slechts blijken te zijn papier, en niets anders dan papier. „Het was huichelarij van hetgene men wenschte, huichelarij van gemoedelijkheid, welwillendheid en liberalisme" [1]. C.C.G.G. waren eigenlijk dupen, 't is waar; maar die dan toch op een wijze hun liberalisme kenmerkten, die wel „op zich zelf reeds onze bijzondere aandacht verdient" [2]; immers wegens het averechtsche in zulk een richting gelegen, dat zoolang de Indische liberale politiek zou beheerschen. Wanneer een hoogleeraar van bijna een halve eeuw later aan C.C.G.G. de vraag heeft gesteld [3]: „of het Nederlandsche Gouvernement die denkbeelden volgde, omdat het ze als goed en waar beschouwde, dan wel omdat ze nu eenmaal in praktijk waren gebragt, regten en verpligtingen hadden doen geboren worden die bij een verandering van inzigten wederom een schok zouden krijgen", — dan is stellig die twijfel geheel ongegrond; doch C.C.G.G. hebben door hun halfzijn het oprijzen hiervan volkomen gerechtvaardigd.

Het besluit verkondigt, dat C.C.G.G. „de heeren Muntinghe, president, van de Graaff, lid van den raad van Financiën, Bauer, president van de Algemeene rekenkamer en van Lawick van Pabst, fungerend Resident te Sourabaija" „opzettelijk geraadpleegd" hadden „in eene daartoe gelegde bijeenkomst". Alzoo schijnt men Muntinghe, daar hij geen deel van het reisgezelschap uitmaakte, naar Soerabaja te hebben geroepen.

Op den voorgrond stelt het stuk de bestaande wanorde — natuurlijk! natuurlijk! — die „den gemeenen en eenvoudigen planter aan willekeur en misleiding blootstelt, tot vele kwade practijken aanleiding geeft, ten nadeele van 's lands belangen en van de koffij-teelt", „en derhalve, zoo spoedig mogelijk, door meer vaste en geregelde voorzieningen moet vervangen worden". Verder: „Dat ook de verhuur of uitgifte der koffij-

1) *Swieten's Bedenkingen*, bl. 25.
2) *Pierson's Kultuurstelsel*, bl. 35.
3) *Keyser's Landbezit*, bl. 24.

gronden, gedurende den korten tijd van een jaar voor den planter weinig aanmoedigende, en alzoo voor het behoud en de uitbreiding der tuinen verderfelijk is, en een goed opzigt vruchteloos maakt". Eindelijk: „Dat eene ongedwongen, maar geleidelijke aanmoediging van de koffijteelt, gepaard met de verzekering aan den planter van het vrije genot van zijnen arbeid, tegen eene redelijke pacht aan den lande, voor het gebruik der gronden aan hetzelve behoorende, geheel en al is overeenkomstig met den geest der bestaande inrigtingen omtrent het landelijke stelsel, en bijzonderlijk ook eene der weldadige en vaderlijke bedoelingen van Zijne Majesteit zelve."[1] Na dit ongenietbare over bedoelingen van den Vader-Koning, volgt het besluit in negen artikelen. Het was niet van toepassing, werd gezegd (art. 2), op de Preanger: „alwaar de beheering op den tegenwoordigen voet zal blijven", noch op Banjoewangi: „waaromtrent bijzondere voorzieningen zullen worden daargesteld". Ofschoon niet genoemd, zullen in zekere mate ook Cheribon, en de districten Malang en Antang in het Pasoeroeansche uitzonderingen zijn; doch zij golden niet zoozeer de cultuur als wel de wijze van inlevering van het product aan de pakhuizen, gelijk wij hierna zullen lezen[2]; de behoefte aan speciale bepalingen ten deze bleken trouwens eerst later. Maar werd dan overigens de geheele koffijteelt op Java beheerscht door het Koffiebesluit van 7 November 1817? „Gewisselijk neen!" herinnerde de toelichtende depêche[3]:

1) Dit is geheel conform het advies van den Raad van Financiën in het *ten vierde* van de opgegeven middelen, houdende afstand der tuinen aan de bevolking: „onder speciaal beding dat de gebruikers der tuinen aan eene regelmatige belasting op den grond (vooreerst in producten te voldoen) zullen onderhevig zijn; doch dat zij over het resterend gedeelte van hun product naar verkiezing en tot hun meeste voordeel zullen mogen beschikken, mits zich ten aanzien van de behandeling der producten, het onderhoud der tuinen en het doen eener reguliere jaarlijksche aanplanting, volkomen onderwerpende en gedragende aan de orders en directie van het Gouvernement": *Deventer's Gezag*, bl. 190. Verg. hiervóór bl. 132, noot 1.

2) In afdeeling 3 van dit hoofdstuk: bl. 166—173.

3) In *Deventer's Gezag*, bl. 234.

„Er zijn, behalve in de Jacatrasche en Preangerlanden, ook in de Oostelijke districten en elders koffij-plantagiën, geheel aan bijzondere personen behoorende. Dezen staat het vrij op hunne gronden te teelen wat hun gelust, en met dat gewas te handelen naar welbehagen. Er zijn nog vele woeste of onbebouwde gronden geschikt voor allerlei teelt; en naar aanleiding van de menigvuldige verzoeken, die reeds gedaan zijn door ingezetenen hier, als ook wellicht door ingezetenen in Nederland zullen gedaan worden, hebben wij ons reeds bezig gehouden met eene overweging der gronden en voorwaarden, op welke dezelve zouden kunnen worden uitgegeven. Maar, de menigte en het gewicht van zoo velerlei onderwerpen als hier te behandelen zijn, moet onze verschoning opleveren dat niet alles even spoedig wordt afgewerkt." Over de mislukking van deze plannen in hoofdstuk VII.

c. De uitvoering der bepalingen vingen C.C.G.G. aan op te dragen „aan eene bijzondere commissie", waarin benoemd werden: de resident van Sourabaja Van Lawick, de adjunct-inspecteur-generaal Von Winckelmann „en de fungerende resident in elke residentie" (artt. 3 en 4). Het „onmiddelijke toezigt" over de cultuur met „de zorge, om aan den Javaan het genot van zijnen arbeid te doen genieten", vertrouwde het besluit toe (art. 5): „in de eerste plaats aan de residenten in hunne residentiën, en voorts onderworpen aan het onderzoek van eenen Inspecteur-Generaal nader te benoemen". Derhalve hielden zich C.C.G.G. aan de Britsche instelling der inspectie-generaal, al wijzigden zij ook eenigszins bij nadere overweging den werkkring. Een instructie voor deze leiding werd in bijl. B opgenomen. De heeren zouden zorgen voor een deugdelijke koffiestatistiek, met al hetgeen daarbij behoorde (artt. 1—5). Zij moesten „steeds" in het oog houden: „dat het de intentie van het Gouvernement is, dat de Dessa's volkeren, welke tot den primitiven aanleg van de koffijtuinen zijn gebruikt, niet door dwang en geweld, maar vrijwillig en door het besef van het billijke voordeel, hetwelk hun wordt afgestaan, tot de

aanvaarding en bewerking der tuinen worden gebragt" (art. 7); „om de vrijwillige toestemming te erlangen", moesten „de gecommitteerden" zich „voornamelijk adresseren aan de hoofden en oude lieden in elke Dessa" en „deze hoofden en oude lieden, zooveel mogelijk, schriftelijk doen teekenen voor de conditiën, waarop zij de tuinen erlangen" (artt. 8, 9). Hoe konden 'n Van Lawick, 'n Muntinghe, 'n Goldman in gemoede dergelijke vrijheidsbeginselen aan de gouvernementscultuur ten grondslag leggen?? Nochtans geen twijfel rijze aan hun trouwhartigheid; het was een bevlieging, waarvan ook in latere jaren zoovele voorbeelden zijn aan te wijzen. De Raad van Financiën erkende de moeilijkheden, die de leiding der cultuur zou ondervinden en die „niet dan door de uiterste zèle en door eene volmaakte overtuiging van het groote nut der zaak kunnen overwonnen worden". Maar toch zou de arbeid in de koffietuinen „binnen korten tijd tot eene gewoonte" worden; en genietende, de vruchten van den arbeid zal de Javaan het werk gaan rekenen „onder zijne adats", zóó zeer dat „na verloop van weinige jaren de inspectie en beheering van Gouvernementswege worden verminderd en gespaard"!![1]

d. Art. 1 had de voorwaarden van verhuur nedergelegd in bijlage A. Onder het Tusschenbestuur werd „de verhuur of uitgifte der koffijgronden niet alleenlijk aan Javanen of inlanders, maar aan Europeanen en anderen gedaan". C.C.G.G. keurden dit laatste af. „Wanneer toch," merkten zij op, „Europeanen en Chinezen tot den aanslag van 's Gouvernements koffijgronden bleven toegelaten, dan kon men de ware bedoeling om den Javaan door hoop op toenemend voordeel nog meer tot de teelt aan te moedigen, niet bereiken; maar het zou geweest zijn alsof men de tuinen in daghuur had doen bewerken, terwijl tegen zoodanige verhuring nog vele andere zeer gewigtige bedenkingen uit de ondervinding ontleend bestonden"[2]. Alzoo bepaalden de

---

1) In *Deventer's Gesag*, bl. 195. In het rapport, vermeld op bl. 132 hiervóór.

2) De aanhalingen uit de depêche der C.C.G.G. vermeld ad noot 2 op bl. 133. Zie bl. 228—229 in *Deventer's Gesag*.

voorwaarden, dat de verhuur slechts kon plaats hebben „aan Javanen alleen", doch ook aan dezen niet anders dan „mits van hunne zijde vrijwillig toestemmende" (art. 1); werd die toestemming niet gegeven, dan zouden: „de tuinen voor Gouvernements rekening bewerkt worden in daghuur" (art. 3). Immers, zoo lichtte C.C.G.G. de gelegenheid tot verhuur toe [1]: „Maar, dadelijk moest het vermoeden worden tegengegaan, dat daaronder andere bedoelingen schuilden, en men onder zachte benamingen, in waarheid, den Javaan tot de koffijteelt dwingen wilde. Dit was zooveel te meer noodzakelijk, daar bij de verhuring of uitgifte der sawah's of rijstvelden, naar aanleiding van de Britsche verordeningen, niet alle ongeregeldheden van dien aard waren uitgebleven; zooals wij niet onduidelijk aan den Britschen Luit.-Gouverneur in onze brieven hebben te kennen gegeven. Wij wilden ter goeder trouw hebben uitgevoerd wat wij ter goeder trouw bepaald hadden. Zoo dus, om de eene of andere reden, de huur der koffijgronden niet vrijwillig wierd aangeslagen door eenige dessa's, moest voor de behandeling van dezelve op eene andere wijze gezorgd worden; en de gepaste wijze was ontegenzeggelijk eene beheering voor Gouvernements rekening. Men hield dan de zaak in handen, en kon elk oogenblik waarop men een gunstigen uitslag voorzag, tot verhuring overgaan." Te bedenken, dat dit alles niets anders is geworden dan een groteske mislukking, een lachwekkende comedie! Daarin werd dus ook de aanleg van nieuwe tuinen opgenoemd! De regeering bleef zich uitsluitend vastklampen aan de vrijwilligheid: het *stelsel* bracht het mede, dus moest ook de werkelijkheid zoo zijn. „Al ware ook," schreven C.C.G.G. in hun daareven vermelde depêche [2], „een terugtred tot gedwongen arbeid niet zoo strijdig geweest met onze eigen overtuiging, met de heldere begrippen en wel doordachte stelsels van verlichte en geachte staatslieden, met de bevordering der Javaansche beschaving en welvaart, en alzoo met de aangenomen regeerwijze en den stelligen

1) Als de vorige noot, bl. 229.
2) Als de vorige noot, bl. 227.

last van Z. M., — ook dan nog zou die terugtred onmogelijk geweest zijn en in het geheel niet te vereenigen met het ingevoerde Landstelsel." Verwachtende van dit stelsel, dat men voor een greintje loon uren ver zich van zijn woning zou willen begeven, om koffiecultuur te drijven, hield art. 19 de prachtvolle verlokking in, dat „die vrijwillig en uit eigene beweging nieuwe plantsoenen aanlegt", voorschotten zou ontvangen, „welke uit de vruchten van het eerste en tweede jaar zullen worden ingetrokken" ! !

e. De verhuur geschiedde niet individueel, maar „aan de Dessa volkeren", „Dessa's gewijze"; voor de verdeeling onder de planters hadden de desa's zelven te zorgen (artt. 2 en 4). Gevoelde men dan niet, dat reeds daardoor de vrijheid van behandeling onmogelijk werd? Geenszins. Het kwam voor, luidde de verdediging[1]: „dat bij den Javaan een vrij algemeen gevoel schijnt te heerschen, dat de dessa's-volken of inwoonders der dorpen zeker regt tot vruchtgebruik hebben van de landen, tot hunne dessa behoorende en door hen bewerkt; en, hoewel dit meer bij hen werkt op de rijstvelden, die hun dagelijksch voedsel voortbrengen, zoo was het tot bevordering der koffijteelt niet ongepast ook van deze hunne denkbeelden thans gebruik te maken. Om die reden, zoowel als om eene regelmatige behandeling der koffijteelt daartestellen, werd bepaald, de verhuring bij voorkeur te doen aan die dessa's volken die tot den eersten aanleg gebruikt waren; de verhuring te doen dessa's-gewijze; latende het gedeelte dat ieder bewoner daarin zou verkrijgen over aan hunne onderlinge schikkingen, daar wij (zoo wij op de ons gegeven berigten mogten staat maken) over 't algemeen ons verlaten konden dat vrij billijke schikkingen zouden getroffen worden, gelijk de ondervinding zulks leerde daar waar de rijstvelden dessa's-gewijze werden uitgegeven". *Zoo wij op de berichten konden staat maken!* Zij, die adviseerden, gingen slechts mede met de richting der gedachten, die nu eenmaal de overheerschende was; geen door-

1) Als de vorige noot, bl. 229.

dringen dientengevolge tot den ernst der feiten: hier o. a. ook het hoogst verkeerde eener gelijkstelling van de padie- met de koffiecultuur; menig adviseur zelf wordt slechts dupe van een heerschend oppervlakkig inzicht[1]. Met meer recht dan De Salis, zoo hij zichzelf mocht beoordeelen, vermoedde, kon hij, naar aanleiding van vooropgezette meeningen, schrijven[2]: „het is op Java niet ongewoon, dat men een stroom volgt: de sustenue van iets van dien aard is voldoende, om het als een stelregel te doen aannemen."

f. De huurtijd werd gesteld op 6 jaar (art. 5), alzoo niet, gelijk onder het Tusschenbestuur op 1; door zulk een korten huurtijd had toch „elk er belang bij alles te plukken, niemand bij het verzorgen voor het toekomende"; „al de koffijgronden" waren dientengevolge „deerlijk verwaarloosd, en het was moeijelijk de huurders tot een goed onderhoud te verplichten"[3]. De vrijheid der huurders werd alleen aan banden gelegd door de voorwaarde, dat zij „zich altijd gedragen naar de leiding en directie, welke hun van Gouvernementswege werd gegeven" — een *leiding en directie*

---

1) De Raad van Financiën had in zijn advies van September 1817 een beroep gedaan, niet op de rijstcultuur, maar op een geenszins slecht geslaagde proef bij het boschbeheer; men leest namelijk (zie *Deventer's Gezag*, bl. 195): „het goed verstand en de goede trouw waarmede Uwe Exc^n^ uit sommige rapporten van den Superintendent over de houtbosschen kan gebleken zijn, dat geheele dessa's-volkeren zich tot uitgebreide werkzaamheden, tot het kappen van hout en tot de betaling van landhuur weten te vereenigen, laten geen twijfel na, of diezelfde vereeniging van arbeid zal vrijwillig tot de nieuwe aanplanting der koffijtuinen kunnen verkregen worden. Hoe moeijelijk dan ook deze wijze van beheering in den aanvang moge schijnen, is echter aan den goeden uitslag derzelve niet te twijfelen. De invloed der hoofden en ouden in elke dessa geeft daarvoor den sterksten waarborg. En, de uitvoerlijkheid van deze inrigting eenmaal buiten bedenking gesteld zijnde, bidden wij Uwe Exc^n^ daarvan de gevolgen te berekenen."

2) Zie *Herstel-V. d. K.*, bl. 254.

3) *Deventer's Gezag*, bl. 232. Daarom achtte de Raad van Financiën in zijn Septemberadvies „de langere termijnen van verhuring van 8 à 9 jaar verkieslijk" „boven de kortere van 6 à 7, uithoofde dezelve des te meer vertrouwen aan de inlandsche bevolking zullen inboezemen". Zie *Deventer's Gezag*, bl. 199.

echter, die de geheele vrijheid tot niets maakte, mede een kenschetsend verschil met de padiecultuur. Hield de huurder zich niet aan de gestelde voorwaarden, dan zou „het Gouvernement zich dadelijk weder in het bezit stellen der koffijtuinen en over derzelver beheering beschikken naar welgevallen en omstandigheden" (art. 18)!

g. Evenals bij Raffles' Landrenteregeling, doch die C.C.G.G. bij hun eigen Landrenteverordening niet navolgden [1], kreeg men drie soorten van opbrengst: van de goede boomen, gesteld op $^{3}/_{4}$ katje, werd geheven de $^{1}/_{2}$; van de middelmatige, gesteld op 'n $^{1}/_{2}$ katje: $^{2}/_{5}$, van de slechte, gesteld op $^{1}/_{4}$ katje, $^{1}/_{3}$ van de opbrengst: zoodat de huurder van 100 boomen had af te staan: 40,20 en 9 katjes (artt. 9—11). De koffie zou „in de nabijheid der tuinen" worden ontvangen „van Gouvernementswege" (art. 13). Men mocht zich echter ook bepalen met in geld te storten de waarde van het op te brengen product en wel „tegen zoodanigen prijs, als jaarlijks door het Gouvernement zal worden vastgesteld" (art. 12).

De grondslag dezer regeling was alzoo *per honderd boomen*, die in de tuinen voorhanden waren; daar er echter ook wel koffie groeide zonder in tuinen te zijn aangelegd, bepaalde art. 21: „De pagger en andere koffij, welke buiten de geregelde tuinen wordt gevonden, zal, ten aanzien van de bepaling der pachtpenningen, worden gelijk gesteld met de boomen van de tweede soort." Lezen wij, wat kort daarna ten aanzien der paggerkoffie werd gestatueerd. Op zichzelf genomen kan „het planten van koffie als paggers rondom de erven en kebons, langs wegen in de kampongs, en overal waar een verloren plekje is, waar tengevolge van de schaduw van vruchtboomen geen aardvruchten of graan kunnen geplant worden", naar het oordeel van een deskundige uit latere jaren, „zeer nuttig" geacht worden, „als men de bevolking maar niet belet van de pagger-koffie zooveel af te zonderen, als ze voor eigen gebruik noodig heeft; zij houdt dol van koffie en heeft er ook, bij het weinige dier-

1) Verg. bl. 73—74.

lijke voedsel dat ze nuttigt, behoefte aan"; „als men de bevolking maar redelijk betaalde..." [1]. Hoe begreep men dat nu ten tijde der C.C.G.G.? „Naar aanleiding van de consideratien", voorkomende bij de missive, door den Inspecteur en Adjunct Insp.-Generaal van de landelijke inkomsten op den 16 December 1818 N°. 11 geschreven", gaf het besluit d.d. 5 Januari 1819 N°. 19, Stbl. N°. 7, dat deze woorden inhield, een bijzonder crimineele, maar het vrijzinnig bestuur der C.C.G.G. even bijzonder kenmerkende aanvulling, nl.: „dat de belasting van (*of*?) grondhuur, verschuldigd van de paggerkoffij, niet zal gerekend worden naar het werkelijke getal der aanwezige boomen; maar naar het getal, hetwelk op de uitgestrektheid gronds, welke een pagger beslaat, had kunnen en moeten geplant worden, op een' afstand van zes voeten van elkander en, gelijk in de geregelde tuinen het geval is". Ziedaar de vrijheid nog bij het sluiten van het bestuur der C.C.G.G. uitdrukkelijk ten spot gemaakt! Het heette immers, dat de Inlander niet behoefde te planten; dat hij in dit opzicht doen kon, wat hij wilde; dat, wanneer hij in koffie geen genoegen had, de regeering zelve er wel voor zorgen zou. En daar krijgt men ineens een verordening, houdende, dat als de menschen op hun erven wat koffieboompjes stellen, zij niet zullen betalen naar hun aantal, maar naar het getal, dat zij hadden kunnen en... moeten planten!! [2] Niet ten onrechte heeft een naamloos schrijver van 1850 dit belastingheffen „van de koffij, in de dessa's of dorpen, uit de zoo genoemde pagger-koffij afkomstig" gequalificeerd als „eene belangrijke afwijking van het stelsel van landrente" [3].

h. De planter was slechts verplicht, naar wij lazen, op

1) K. F. Holle in *Tijds. Ind.* jaarg. 1869, dl. II, bl. 216—217.

2) „*Paggers* zijn wat men in het Hollandsch levendige heggen noemt. — De man nu die heggen van koffieboomen maakte, neen, moest maken, — moest daarvan opbrengen naar een bepaalde regeling, en bragt zijne hegge die vruchten niet op, dan was hij verpligt nog geld toe te geven." *Swieten's Bedenkingen*, bl. 25.

3) Zie bl. 6 der brochure over Kruseman's en Canter Visscher's belastingvoorstellen, aangehaald in de noot 4 van bl. 76. — Zie nog hierna bl. 163.

te brengen de 1/2, 2/5 en 1/3 van zijn product: er schoot dus voor zijn vrije beschikking slechts over de 1/2, 3/5, 2/3. Ook die restanten kon de planter bij het bestuur inleveren *in de nabijheid der tuinen* — 't mocht wat! — tegen den prijs „voor welken jaarlijks de koffij in voldoening der pacht zal worden ontvangen"; hij heette er echter niet toe verplicht; hij kon dat deel van zijn product ook aan particulieren verkoopen (art. 14). Zelfs behoefde hij het belastingplichtig deel niet aan het pakhuis op te brengen; immers daar de waarde ervan in geld mocht gestort worden, kon hij het desverkiezend aan particulieren afstaan, indien hem dit voordeeliger toescheen: verg. bl. 142.

Voor het verkrijgen der koffie zonden handelshuizen hun agenten de desa in; andere particulieren togen er voor eigen rekening op uit. Zij gaven, naar de gebruiken des lands, voorschotten, om den planter onder het rijpen van het gewas in de gelegenheid te stellen te blijven bestaan. Maar hierbij werden, naar de officieele mededeeling, allerlei slinksche streken uitgehaald. Alzoo was „vaderlijke" zorg noodig. Inspecteur Van Lawick nam er bij missive aan de regeering d.d. 21 Februari 1818 N°. 7 het initiatief toe: in deze geestesrichting onderwees hij alzoo mede zijn adjunct [1]. Hij deed de vraag: „of het niet heilzaam zijn zou voor den koffijplanter" om te bepalen: „dat geen contract bestaanbaar zoude wezen, of geene overeenkomst tusschen den planter en den opkooper van koffie, of den voorschieter van het gewas, zoude mogen bestaan", tenzij door den resident geregistreerd, die de inschrijving zou moeten weigeren, ingeval bevonden werd: „dat de termen van die overeenkomst te zeer waren in het nadeel van den planter", terwijl de regeering hiervan moest kennis worden gegeven. Een zeer uitgewerkt besluit d.d. 9 April 1818 N°. 2 A, was geheel in overeenstemming met dit voorstel [2]. Het slotvoorschrift, art. 10, hield in, dat

1) Verg. bl. 19.

2) In de vergadering der C.C.G.G. d.d. 3 Maart 1818 was het voorstel, blijkens de notulen N°. 56, in advies gehouden.

het zou worden gepubliceerd: „ten einde alle belanghebbenden bekend worden, met de heilzame bedoelingen van Commissarissen Generaal, en opdat dit besluit als eene wet werke" !! Vandaar de verordening van dien dag N°. 2 B, opgenomen in Stbl. 1818 N°. 21. Het heette der regeering „heilige pligt", „gelijk het tevens is haar vaste wil", om den koffieplanter te doen geworden, hetgeen hem „plegtelijk" den 7en November t. v. was toegezegd! Maar „bereids nu, bij het naauwlijks in werking brengen van dat stelsel, ja zelfs vóór dat de huur der tuinen nog was geregeld en afgestaan" rezen „eenige vermoedens" — in het besluit N°. 2 A staat: „hevige vermoedens"! — „dat de Javaan door eigenbatige, ongeoorloofde, middelen wordt misleid, ja gedwongen, en de goede bedoeling der Regering vruchteloos gemaakt". Niet genoeg kon er gewaakt worden, zeurde het altijd door, „tegen alle verkeerdheden en kwade practijken, welke eenmaal ingeslopen, het grootste nadeel zouden kunnen toebrengen aan den geheelen maatregel, welks nuttige en heilzame gevolgen voor den lande, den planter en den koopman, anders zoo klaarblijkelijk zijn". Eindelijk was het „belangrijk" te zorgen: „dat in de behandeling dezer zaken, zoo als in alle andere gedeelten van het bestuur, gelijkmatige beginselen worden aangenomen". Dit alles strekte tot inleiding voor 9 artikelen, handelende over het sluiten van contracten tusschen Inlanders en particulieren. Alle overeenkomsten „welke tusschen eenigen huurder of planter van koffijgronden, of voorschieter op het gewas" gesloten werden, behoorden door den resident en de inspectie onderzocht te worden, ten einde na te gaan of: „die overeenkomsten op eene wettige, behoorlijke en vrijwillige wijze zijn aangegaan" (artt. 1—5). Zoo geen bezwaren rezen, mocht registratie der overeenkomsten plaats vinden; zonder deze formaliteit was geen overeenkomst wettig (art. 5). — Het registreeren door den resident kon reeds een hoogst verlammenden invloed uitoefenen op de vrijheid van beweging wegens de groote afstanden; maar wat te denken van de bemoeiingen der inspectie![1]

1) Het Cultuurstelsel wilde van den opkoop van koffie volstrekt niet meer weten; dus werden ook bepalingen voor registreering der contracten ten dien

Zeurde het altijd door; maar vergeten wij toch niet, dat geenszins C.C.G.G. het uit zichzelven hebben, dat evenmin hierin de Van Lawick's en de Van de Graaff's uitsluitend den boventoon voeren. Die denkbeelden toch werden in de eerste plaats gedogmatiseerd door den Raad van Financiën, dus met liberalen Muntinghe aan het hoofd! Al die heeren stellen in het licht, dat de richting moest zijn den planter bij het gouvernement te houden, hem zooveel mogelijk van den particulieren ondernemer te verwijderen. Slechts op die wijze kwamen „alle geldelijke voordeelen van den Javaan na verloop van weinige maanden in de kas van het Gouvernement" terug! „In plaats dat zij, in handen van den speculant en huurder der tuinen, alleen dienen zouden om diens privaat-vermogen ... te vermeerderen en remises naar Europa te doen, zouden zij alsdan dienen om het publiek vermogen te stijven, en om 's Gouvernements dienaren zoowel in het civiel als militair ruimer te kunnen beloonen"! De winsten, uitsluitend den Javaan verblijvende, werden „een blijvend fonds binnen deze Kolonie", en „het eenig middel waardoor het Moederland op den duur zal kunnen bevrijd blijven van de uitzending dier millioenen schats, waarmede het bestuur der voormalige O. I. Compagnie jaarlijks bezwaard was" [1]. Dan ook zouden „tevens de beste maatregelen kunnen genomen worden, om den gemeenen inlander tegen het ingekankerde kwaad van opkooping en voorschieting op het gewas te kunnen beveiligen en om den nadeeligen invloed van vreemdelingen en van lieden die geen belang stellen in de welvaart van het land, uit de binnenste gedeelten van Java te kunnen weren". De Raad verklaarde er verre van te zijn, „van de bevolking van Java gelijk te stellen met eenige Europesche bevolking. Wij beschouwen dezelve nog als in een staat van kindsheid, niet bestand tegen de verkeerde indrukselen welke een vrije

aanzien, onnoodig. De voorschriften van Stbl. 1818 N°. 21 kunnen dientengevolge als vervallen beschouwd worden door Stbl. 1833 N°. 7.

1) Verg. *Munt-episodes-V. d. K.*, bl. 277—287. Zie ook *Herstel-V. d. K.*, bl. 203, over Van der Capellen's *heilig*, *onschendbaar* „fonds".

omgang met meer geharde, inzichtvolle en dikwerf kwaadwillige lieden op hen zou kunnen maken. Wij houden het dan ook niet alleen voor eene edele poging van het Gouvernement om hen tegen den nadeeligen invloed van dat verkeer te beschermen, maar tevens voor een noodzakelijke voorzorg, tot behoud der algemeene rust en veiligheid, en tot voorkoming dat niet een gedeelte van den arbeid des volks, zonder eenig nut voor het Gouvernement, ten voordeele van particulieren worde besteed". Alzoo had men zich te kanten tegen „speculanten en huizen van commercie, waarvan de meesten, zoodra zij eenmaal tot eene zekere hoogte zijn geklommen, deze kolonie verlaten; terwijl daarentegen de winsten van den Javaanschen planter binnen de Kolonie gevestigd en in omloop blijven, tot een permanent fonds voor de verbetering van 's Gouvernements financiën". Eindelijk zeide de Raad nog „een streng verbod" noodig te achten: „tegen alle opkoopingen en voorschietingen op het gewas, zoowel van de zijde van Europeanen en Chinezen, als van de Regenten, Pattys en Demangs en alle andere inlandsche hoofden boven den rang van loera, koewoe of petingie, om eenigen handel in de voortbrengselen hunner districten te mogen drijven". [1]

Het koren met zooveel kaf hebben C.C.G.G. zonder eenig protest tegen de algemeene richting geslikt. Het ontging Elout's scherpzinnigheid, waartoe al die redeneeringen tegen het particulier initiatief moesten leiden in verband met zijn eigen denkbeelden om het land door Europeesch kapitaal te doen ontwikkelen. En alzoo onweersproken blijvende de minachting, waarmede de ondernemer werd aangewezen, zogen de Van der Capellen's en de Van de Graaff's leerstellingen in, die aan Java's toekomst duur zijn te staan gekomen en tot de vernietiging hebben geleid van al de illusiën, die Elout zich over een vrije ontwikkeling van de kolonie had gevormd. [2] Maar niet genoeg kan er

1) De aanhalingen uit het advies van 4 September 1817 in *Deventer's Gezag*, bl. 195, 196, 197, 198, 199. — 2) „De minachting, waarmede de handel bejegend werd, verregaande": *Hogendorp-Besch.*, bl. 75.

aan herinnerd worden, dat die dwalingen voortvloeiden uit gemis aan kennis der toestanden, geenszins uit zucht om slechts voor den schijn te werken. Hoe verre de gezaghebbenden hiervan af waren, zien wij kenschetsend uit de ontevredenheidsbesluiten, waartoe het optreden van den resident van Pekalongan heeft geleid. Niet onbelangrijk ook zijn de bijzonderheden er over, omdat er tevens de tijden door gekarakteriseerd worden.

Gelijk ik elders mededeelde, was met het Herstel F. W. Pinket van Haak onze eerste resident van Solo. In hevige onaangenaamheden met den militairen commandant aldaar gerakende, schijnt hij er zich vrijwel ongeschikt getoond te hebben; althans de regeering plaatste hem in Maart 1817 naar Pekalongan over[1]. Ook daar kreeg hij het met de menschen te kwaad. Allerlei willekeurigheden werden door hem begaan, die men echter met eenige verschooning opnam, omdat hij niet uit eigenbelang handelde, een criterium, dat volgens den Van der Graaffschen catechismus veel afdeed![2] Terwijl ik dit schrijf, wordt mijn aandacht getrokken door een beoordeeling van den heer G. L. Gonggrijp, die over den resident het volgende opmerkte: „Als men het rapport van Van Haak leest over de Solosche en Djogjasche toestanden, na een 9-daagsch verblijf in eerstgenoemde plaats, den 19en December 1826 door hem uitgebracht, dan krijgt men een alleronaangenaamsten indruk van diens karakter en geen hoogen dunk van zijn tact en bekwaamheid"[3]. Ziehier staaltjes van dit gemis aan tact en

1) Verg. *Herstel-V. d. K.*, bl. 230—232.

2) In 1819 waren Meylan te Batavia, Domis te Semarang en Pinket van Haak inspecteur onder den hoofdinspecteur Van de Graaff: verg. bl. 27, noten 1 en 2. Over hen schreef de laatste d.d. 15 Januari 1820 naar Holland — zie *Graaff-Brieven-V. d. K.*, dl. II, bl. 86 —: „Mijne drie inspecteurs op Java zijn bekwame en *eerlijke* menschen; dit laatste is in dit land zeldzaam aan te treffen, en ik zoude, zoo ik een van deze drie menschen moest missen, in de daad verlegen zijn om een vierde te vinden." — Over Van de Graaff's eindeloos gezeur ten aanzien van *zuiverheid der bedoelingen*: zie hiervóór bl. 28, noot 1.

3) Zie bl. 334, Maart-afl. 1915 van het *Koloniaal Tijdschrift* in een artikel over „De Karimoen Djawa-eilanden". — Op het eind van 1825 trok Van Haak

bekwaamheid uit zijn dienst van acht jaar te voren. De kapitein der Chineezen te Pekalongan werd door hem geschorst, waarover het hoofd zich beklaagde. Bij besluit d.d. 17 Juli 1818 No. 31 kreeg de resident het bevel de schorsing in te trekken, onder mededeeling, dat C.C.G.G.: „de handelwijze door hem gehouden niet kunnen goedkeuren, integendeel hem Resident vermanen, om voortaan in diergelijke gevallen zich door geenen overdreven ijver te laten wegslepen". Zoo werd hem wegens een vonnis als rechter in het Residentiehof bij besluit d.d. 17 Juli 1818 N°. 32 „het ongenoegen van C.C.G.G. te kennen gegeven: „over de bovenmatige gestrengheid door hem hierin betoond, en tevens over het opleggen eener straf, welke bij geen wet is vastgesteld, en eindelijk over het ten uitvoer doen brengen van zulk een vonnis, zonder hetzelve alvorens ter goedkeuring aan Kommissarissen Generaal toe te zenden, met vermaning tevens van zich van zoortgelijke handelingen, in den vervolge zorgvuldiglijk te onthouden".

Een quaestie was mede gerezen over den opkoop van koffie door particulieren. Van Haak werkte deze menschen tegen, zoodat hij evenzeer daarover een ontevredenheidsbetuiging ontving bij besluit d.d. 17 Juli 1818 N°. 33! De agenten van het handelshuis Van der Kaa en C°. wijdden zich aan dien opkoop: de resident liet hen hun gang gaan; doch andere opkoopers werden bemoeilijkt, zoodat: „de huurders der tuinen in onderscheidene districten bij het aangaan der contracten hebben gehandeld, onder de impressie alsof er van de zijde van den fung. Resident een order bestond, om geen koffij te verkopen dan alleen aan zekeren Abdul Azar en M. Beer". De tegengewerkten wendden zich tot de regeering, die bij besluit d.d. 17 Mei 1818 N°. 10 voor het onderzoek der verschillende ingediende klachten een commissie benoemde, bestaande uit adjunct-insp.-gen.

---

toen resident van Japara, met een oorlogszuchtige proclamatie tegen de rebellen op; hij leed bij Kertosono een geduchte nederlaag, zoodat hij er ter nauwernood het leven van afbracht! Verg. *Graaff-Brieven-V. d. K.*, dl. I, bl. 192. — De courant geeft Van Haak de voornamen: *D. W.*; Gonggrijp: *D. W. P.*

Van de Graaff en den resident van het aangrenzende Tegal Meylan. Blijkens het rapport d.d. 17 Mei 1818 N°. 10 oordeelde de commissie over Van Haak's optreden in de koffiezaak, dat de resident: „ofschoon geheel vrij komende van in dezen door eenig eigen belang gedreven te zijn, echter door animositeit schijnt vervoerd, en geene compititie heeft gelaten, tot het aangaan van contracten, en deswegens reprehensibel is" [1]. Alzoo werd bij besluit d.d. 13 Juli 1818 N°. 1 den resident mede „het ongenoegen" van C.C.G.G. betoond: „over de wijze waarop hij zich ten dezen aanzien in de oefening der ambtsbetrekkingen hem toebetrouwd gedragen heeft", en hij verder vermaand: „om voor den vervolge aan de vrije mededinging tot het aangaan van overeenkomsten met de huurders der koffijtuinen tot het leveren van koffij, den vrijen loop te laten, zonder den eenen of anderen daarin bevorderlijk of hinderlijk te zijn".

In deze zelfde dagen had insp.-gen. Van Lawick aan de commissie Van de Graaff-Meylan stukken ter onderzoek gezonden: „wegens de ongeoorloofde praktijken in de residentie Pacalongan, gepleegd wordende door de opkoopers van koffij". De commissie beval echter de regeering aan om die stukken weder in handen der Generale Inspectie te stellen, omdat de misbruiken zich niet uitsluitend daar voordeden: „alzoo zoortgelijke ongeregeldheden ook in andere Residentiën bestaan". Het besluit d.d. 17 Juli 1818 N°. 35 ging hierin mede, onder bijvoeging van de belangrijke „last om de middelen voor te dragen, welke hunnes inziens in overeenstemming met de reeds ingevoerde inrigtingen zouden dienstig zijn, om de bestaande ongeregeldheden te doen ophouden"; de gevolgen van dit besluit deel ik in hoofdstuk VIII mede. Bij een besluit van denzelfden 17 Juli 1818 N°. 38 werd de Commissie ontbonden, onder te kennengave van „het genoegen" der C.C.G.G. „over de allezints

1) Deze en de voorafgaande aanhaling getrokken uit een besluit d.d. 25 Juni 1818 N°. 26, waarbij de missive der Commissie d.d. 17 Mei t. v. N°. 10 in nadere deliberatie werd gehouden.

gepaste wijze, waarop het onderzoek is bewerkstelligd en de ijver en het beleid, waarmede de uitvoering daarvan is gepaard geweest".

i. Met het einde van dit jaar 1818 kon de Inspectie het resultaat van hare koffiereizen aan C.C.G.G. berichten, en wel in opvolging van art. 12 der instructie van Stbl. 1817 N°. 62 [1], luidende:

Zij zullen onderzoeken, of het besluit van Commissarissen Generaal op den 7den November 1817 [2], met betrekking tot den verhuur der koffijgronden en de koffijteelt genomen, in de residentiën, waar hetzelve moet in werking gebragt worden, behoorlijk wordt achtervolgd.

Zij zullen wijders de werking en de gevolgen van het te dezen aangenomen stelsel nagaan, en overwegen of en welke verbeteringen zouden kunnen worden ingevoerd.

Het rapport is gedagteekend 16 December 1818 N°. 11 en mist de ellendige langdradigheid eigen aan Van Lawick's gestamel. Ik vermoed daarom, dat het van Van de Graaff's hand is. Het onderzoek vorderde ook niet die diepe kennis van de binnenlandsche bestuurstoestanden, als een nader te noemen rapport der Inspectie d.d. 5 December 1818 aan den dag doet treden en dat ik, zoowel om die reden als om de gebreken van den opzet, aan Van Lawick toeschrijf [3]. Van een leek als Van de Graaff kon zelfs verwacht worden, dat hij met eenige warmte de vrijheidsregeling der koffiecultuur bepleitte, waarvoor een man van meer practische ervaring als Van Lawick bezwaarlijk iets vermocht te gevoelen.

Naar wij lazen [4], moesten alle contracten in zaken koffieopkoop aan de Inspectie worden gezonden. Daar het voorstel tot deze hoogst ongeschikte regeling van haar zelf was uitgegaan, verwondert het ons niet alvast den lof te lezen:

Deze maatregel heeft in sommige opzigten nuttige uitwerkzelen gehad en wij voor ons zouden wenschen dezelve nog voor 1819 te

---

1) Verg. bl. 25.

2) In het Staatsblad de drukfout 1816; bedoeld wordt het besluit op bl. 133 vermeld. — 3) Zie bl. 196.

4) Op bl. 144—145.

laten werken, daar nog niet alle de koffijplanters en huurders der koffijtuinen genot hebben gehad van het liberale, hetwelk in het stelzel voor de Koffijteelt aangenomen, voor hun ligt opgesloten. Dit stelzel was nu nog te nieuw, en voor en aleer de Javaan het begreep, had hij zich bereids laten bedriegen. Vele hebben dit verzwegen gehouden om reden dat die misleide menschen, zouden zij het tegendeel betrachten, hadden moeten beginnen met aan de koopers terug aan te bieden het geld, in voorschot van deze ontvangen, en dit was veelal hun door de vingers gegaan toen men hen door dat besluit van den 9 April j.l. N°. 2 in de gelegenheid stelde om op te komen met hunne bezwaren tegen de voldoening aan de overeenkomsten door hun aangegaan.

Alzoo behoefden zich die *arme misleiden* over het genoten voorschot zonder nakoming van verplichtingen niet moeilijk te maken!

Behalve in het Pasoeroeansche, waarover nader[1], had „de invoering van het stelzel nergens eenige hindernissen" ontmoet, uitgezonderd in de residentie Grissee. Wat was daar namelijk aan den dag getreden? Dat de Inlanders er blijkbaar niet hadden willen inloopen; resident De Groot[2] deelde toch mede: „dat in die residentie, noch de eerste aanleggers van koffijtuinen, noch andere Javanen hebben verkozen die tuinen te huren". Maar de Inspectie van het Herstel is een model geworden voor alle latere vliegende inspecteurs van koffie- en andere cultuur, uit de fatale tijden, dat geen goed gevormde deskundigen hiervoor werden geroepen. De zaak was dan ook doodeenvoudig. Dat zulk een heerlijke onderneming mislukte, viel te wijten, niet aan hare gebreken, maar... aan den resident! Rapporteurs erkenden wel, dat de mindere geschiktheid der gronden — stel u voor in het zout- en laagland Grissee!! — een ongunstige factor was: „echter deze weigering ook wel eenigsints hieraan moet worden toegeschreven dat aldaar bij de invoering van het stelzel zelve niet zoo volledig de onderrigtende leiding is gegeven als wel noodzakelijk is vereischt geworden, terwijl het tegen-

1) In de volgende afdeeling, letter *b*.
2) Verg. over hem *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. II, Voorwerk bl. XXI.

deel mogelijk (ofschoon somtijds niet in die algemeene uitgestrektheid) de invoering van het stelzel zoude hebben doen reusseren, zooals in andere residentiën het geval is geweest; èn dit baseren wij op de opgaven van den resident zelven. Die ambtenaar zegt dat dit jaar de koffijvruchten door die zelfde volkeren zijn geplukt en in natura zonder eenige betaling aan het Gouvernement geleverd zijn. Trouwens de hoeveelheid daarvan moet gering zijn; de resident geeft op dat dezelve bedraagt 68 pikols, en het laat zich denken dat die menschen toch verkieselijker zullen vinden, hoe gering het dan ook wezen mag, een aandeel in de vruchten te hebben voor den arbeid, welken zij daaraan toch hebben moeten verrigten, dan voor dien arbeid geen betaling te bekomen". Laat zich dat denken, wanneer men daarna aan het pakhuis moet wachten om de armzalige betaling van enkele centen in ontvangst te nemen[1]? Ook oordeelden rapporteurs, dat de resident dan art. 3 van de voorwaarden der Koffieverhuring had moeten toepassen, houdende immers, dat bij gebrek aan liefhebberij „de tuinen voor Gouvernements rekening bewerkt worden in daghuur"[2]. Het is zeer zeker jammer geweest, dat de resident niet dat deel van de comedie heeft aangedurfd! Voor het overige had „nergens", verzekerden rapporteurs, het stelsel „bij de invoering botsingen" ontmoet „en dit herhalen wij bij deze, nergens heeft men, toen de Javaan eerst met het stelzel behoorlijk bekend was, moeite gehad hetzelve in te voeren; dan iets dat bij den beginne nog al veel aansporing heeft noodig gehad, was het in orde brengen der koffijtuinen. Deze waren overal in eenen zoo deerlijk verwaarloosden staat, dat de huurders er tegen opzagen om het schoonmaken met dien voldoenden ernst aan te vatten als noodzakelijk was, zoude men dezelve eenigsints in goede orde herstellen. Hierbij kwam nu nog dat èn het stelzel nieuw, èn de ambtenaren bij vele andere bezigheden meestal ook nog niet voegden die voldoende

1) Verg. het oordeel in *Hogendorp-Besch.* op bl. 89—90, overgenomen hierna op bl. 165. — 2) Verg. bl. 139.

kennis van de koffijcultuur, die er vereischt wordt om geruster daaromtrent werkzaam te zijn; dit een en ander heeft dan ook aanleiding gegeven en teweeg gebragt dat het tellen van de boomen en het classificeren derzelve niet met die accuratesse is geschied als men dit in den vervolge verwachten mag het geval te zullen zijn; de ambtenaren zijn nu een weinig meer met de kulture bekend geworden en beseffen beter dan in den beginne de strekking van het stelzel zelve; dit doet ons vertrouwen, dat zijlieden de koffijculture onder een hunner voornaamste zorgen zullen rangschikken, en dit is het, wat vooral in den beginne noodzakelijk is en waarom bevelen van de zijde van het Gouvernement, die strekking hebbende, door ons als heilzaam beschouwd worden."[1]

In Semarang en Pekalongan had men last van het berooven der koffietuinen, waarvan de oorzaak moest gezocht worden in slechte politie; maar anders, werd weer herhaald, „is de werking van het stelzel redelijk en goed en het belooft in den vervolge volkomen aan het oogmerk te zullen beantwoorden". En alsof aldus niet reeds heel veel toekomstmuziek was voorgespeeld, luidde het nog: „Meer als dat kunnen wij over de gevolgen van het stelzel zelve niet zeggen: het bestaat pas, en men zal eerst dan die gevolgen kunnen

1) De Inspectie der Cultures heeft ook in latere tijden steeds het nut harer eigen kunde naar voren weten te brengen. Dit mocht te meer treffen, omdat die inspecteurs even groote leeken waren als de ambtenaren, die zij zeiden te onderwijzen. Wat betreft de Koffiestatistiek, zij ontaardde, tijdens ik controleur was, in een ware razernij. Vandaar mijn artikel in *Ind. Gids*, jaarg. II (1881), dl. 2, bl. 1—26, over „De regeling der statistiek bij de gouvernementskoffiecultuur". Op bl. 3 aldaar wees ik aan, hoezeer men onder de leuze van vereenvoudiging, telkens het oude weer opnam, bijvoegde en alles tot de „nietswaardige staterij" verlaagde, dat mij Darwin deed naschrijven: „Wanneer men den gestippelden salamander (*Salamandra puntata* Cuv.) een of meer pooten glad bij het lichaam afsnijdt, dan groeien op de afgesneden plaatsen wederom nieuwe pooten aan, die na verloop van ongeveer een maand geheel aan de oude gelijk zijn, en volkomen dezelfde spieren, zenuwen, aderen, slagaderen, beenderen en tanden bezitten als deze. Rukt men hem een oog uit, dan vormt zich na eenigen tijd een nieuw oog, geheel aan het oude gelijk, zelfs al heeft men daarenboven de oogleden met een schaar weggeknipt."

beoordeelen, wanneer men bij ondervinding ziet of de koffijculture door dat stelzel uitgebreid wordt; want dit toch zal de basis moeten zijn, waarna de gevolgen van het stelzel veelal zullen moeten worden beoordeeld. Bestaat die uitbreiding, zoo wordt daardoor bewezen, dat de Javaan zijn belang begint te begrijpen en het oogmerk is bereikt en in waarheid wij hebben geen reden aan deze uitbreiding te twijffelen." Naar rapporteurs' oordeel, leverden de residentiën Semarang en Cheribon hiervan het bewijs door de vrijwillige talrijke aanplantingen, maar vooral verdiende de residentie Pasoeroean ten deze de aandacht.

j. Eens aangenomen, dat inderdaad de cultuur vrij kon gedreven worden op de wijze als C.C.G.G. zich voorstelden, dan bleef toch altijd de prijsbepaling het zwakke punt, als een getuigenis te meer, dat, onder welken vorm ook! de cultunr „opgevat als belasting, een zeer plomp instrument der staatszorg" moest blijven [1]. Het brutovoordeel der schatkist was natuurlijk het verschil tusschen dien prijs en den marktprijs; maar daarbij moest dan tevens rekening gehouden worden met het feit, dat de regeering het verschil om tweeërlei redenen niet geheel in handen had:

1°. omdat zoo zij, wegens te verwachten lagen marktprijs, den inkoopprijs ook laag moest stellen, dit toch begrensd werd door den eisch, dat de planters althans iets dragelijks dienden te ontvangen, wilden zij niet geheel ontmoedigd worden, terwijl er al, om te beginnen, een groot deel af ging als belasting [2];

2°. omdat, de regeering den inkoopprijs moest bepalen zóó lang vóór de marktprijs bekend was, dat de mogelijkheid van zich sterk te vergissen geenszins bleef uitgesloten. De inkoopsprijs kon dus tot werkelijke schade der schatkist veel te hoog zijn; terwijl, wanneer die te laag bleek, de meer bij de hand zijnde en de door geen belofte gebonden opkooper een gemakkelijke concurrentie kon aanbinden.

Voor 1818 had de regeering den inkoopsprijs bepaald op

1) De aanhaling uit *Priangan*, dl. I, bl. 160*. — 2) Verg. bl. 144.

14 gulden 5 stuiver per pikol. Wegens den daarna gevolgden hoogen marktprijs werd alzoo een groot voordeel door de schatkist verkregen; doch dit deed de Inspectie in het vermelde rapport[1] het volgende schrijven, waaruit wij nog beter het onpractische van het „stelsel" leeren kennen:

Tijdens Uwe Excellentien in het laatst van 1817 de prijs voor het loopende jaar bepaalden, was er geen vooruitzigt, dat de marktprijs zoo énorm hoog zoude stijgen. Toen ter tijd bedroeg dezelve *f* 22 de Pikul, en Uwe Excellentien bepaalden dat, om den handel aan te moedigen en de handelaren in de gelegenheid te stellen koffij te kunnen koopen, de prijs voor den jare 1818, voor welken de koffij bij het Gouvernement zoude worden ontvangen, wezen zou *f* 14:5, en naar dezen lagen standaart werd dan ook de belasting of huur der koffijtuinen berekend.

Gedurende den loop van dit jaar is de marktprijs van de koffij zoo varieerend geweest, en dezelve is thans op zulk eene hoogte, dat het moeijelijk is op goede gronden met zekerheid te kunnen zeggen wat de marktprijs zijn zal in 1819. Wij mogen niet voor Uwe Excellentien ontveinzen, dat wij in de gegeven omstandigheden ons wel wenschten te kunnen verschonen Uwe Excellentien voor te dragen welke prijs, onzes inziens, het gouvernement voor 1819 dient te bepalen, naar welke de huur der koffijtuinen zal berekend, en tegens welken de koffij voor den Lande zal aangenomen worden; dan, naardien wij gevoelen dat het niet zeer pligtmatig zoude zijn gehandeld in deze een stilzwijgen te bewaren, daar wij de overtuiging voor ons hebben, dat, indien wij dwalen, Uwe Excellentien uit hoofde van de moeijelijkheid der zaak ons dit niet zullen ten kwade duiden, zoo nemen wij in dit eerbiedig vertrouwen de vrijheid aan Uwe Excellentien in consideratie te geven om de gemiddelde prijsbepaling van de koffij voor het aanstaande jaar 1819 aan te nemen op achttien Spaansche matten de pikul, en dienvolgens, overeenkomstig art. 12 en 14 van de voorwaarden gearresteerd bij besluit van den 7en November 1817, de standaart ingevolge welke de belasting over het aanstaande jaar moet worden geregeld en tegen welke de koffij in natura door de huurders der tuinen te leveren, zal worden aangenomen, nagenoeg 25 pct. lager stellende dan boven gemelde gemiddelde waarde, te bepalen op dertien Spaansche matten en twee en veertig stuivers of dertig Indische Guldens.

1) Op bl. 151.

De regeering was nog royaler en bepaalde den prijs op *f* 33 : 10! Alvorens echter de beschouwingen ten deze voort te zetten, geef ik over de jaren 1818/26: A. *de vendutieprijzen te Batavia*; B. *de prijzen, die de regeering toezeide aan den planter*; steeds per pikol, zoomede in guldens en *stuivers*:

Jaren	A[1]	B		
1818	*f* 44	*f* 14—5 :	Stbl.	1817—56;
19	„ 49 1/2	„ 33—10 :	„	1819—3;
20	„ 42 2/3	„ 30.— :	„	1820—1;
21	„ 54 1/2	„ 30.— :	„	1820—51:
22	„ 49	„ 35.— :	„	1822—6;
23	„ 43 1/2	„ 35.— :	„	1833—2;
24	„ 31	„ 33—10 :	„	1824—5;[2]
25	„ 28 1/4	„ 23—10 :	„	1825—4;
26	„ 24 4/5	„ 23—10 :	„	1826—4.

Bij de prijscijfers hebbe men er aan te denken, dat het verschil tusschen die in A en B geenszins uitdrukt de winst; immers er vielen nog vele kosten bij B te tellen[3]. Deze

1) Deze vendutieprijzen op bl. 11 van *Du Bus-Kol.*

2) Op bl. 11 *Du Bus-Kol.* wordt een fout gemaakt, die zeer hinderlijk is, omdat zij het daar gehouden betoog eenigermate beheerscht. Er staat toch: „De Gouvernementsprijs, die in 1823 *f* 35 was, *daalde in 1824 op f 23.10* ... Maar de marktprijs daalde inmiddels in nog grooter evenredigheid dan die van het Gouvernement. Te Batavia viel hij in 1824 op *f* 31 ... *hij was derhalve dáár ter plaatse nog altijd hooger dan de Gouvernementsprijs*". Voor 1824 was dat niet juist daar de Gouvernementsprijs niet bedroeg *f* 23.10, maar *f* 33.50: zie het vermelde Staatsblad. Ook wordt zoowel voor dat jaar als voor de jaren 1825 en 1826 (zie de laatste alinea van bl. 11) de fout gemaakt, dat *Du Bus-Kol.* in plaats van 10 *stuivers* gewaagt van 10 centen. Weliswaar leest men in het Staatsblad van 1824 nevens de prijsbepaling „op *drie en dertig* guldens en *tien* stuivers de pikol", dat de planters alzoo voor huurschat „kunnen volstaan met de betaling van *f* 33.10 voor elk pikol", doch de enkele punt vòòr deze 10 zal wel een drukfout zijn. — Over de gewoonte om met stuivers te rekenen, zie *Munt-episodes-V. d. K.*, bl. 274—275.

3) Op bl. 11 *Du Bus-Kol.* leest men: „De verpligte vervoer van het product naar Batavia, drukte in de andere zeehavens regelmatig met een paar gulden, ten minste, op derzelfs prijs, terwijl de kostbare transporten van de binnenlanden tot aan die zeehavens, de prijzen landwaarts in gelijktreds met de afstanden deden afnemen, ongerekend de tolpoorten, die bovendien nog juist op die tuinen kwamen te vallen, die het diepste landwaarts in lagen, en alzoo in allen opzigte reeds de minst begunstigde waren."

kosten bezwaarden ook aanzienlijk de opkoopprijzen der particulieren; overigens werd de planter eerder naar dezen dan naar het bestuur gedreven, wanneer hij hooger prijzen kon besteden. Tot en met het jaar 1823 waren de marktprijzen A, naar wij zien, aanmerkelijk hooger dan de gouvernementstarieven B. De opkoopers konden dus meer dan B betalen, hetgeen den planter moest verlokken, ook ter vermijding van andere lasten, aan bestuursbemoeiing eigen, om het gouvernement voor de pacht specie te geven en het daarvoor aangehouden product, zoowel als het belastingvrije gedeelte aan den particulier te verhandelen[1]. Met 1824 zien wij echter de magere jaren aanbreken. De regeering verlaagde weliswaar het tarief; maar dit overtrof toch in 1824 den marktprijs, zoodat ze op de koffie moet verloren hebben, voor zoover zij ze opkocht; de marge in 1825 gaat nog eenigszins, doch in 1826 zal er, denk ik, wel weder verlies op het ingekochte zijn geleden. Twee gevolgen moet dit prijsverschil, zou men verwachten, op de hoeveelheden ingekochte koffie gehad hebben. Ten eerste: waar de opkooper slechts kon geven *f* 20, *f* 15 p. p. en minder, terwijl het officieel tarief was *f* 33.50, *f* 23.50, stroomden, naar men mocht verwachten, de planters met het belastingvrije gedeelte naar het gouvernement, dat wel verplicht was de belofte gestand te doen en alzoo het product tegen te dure prijzen aan te nemen. Maar, herinnerde later landvoogd Du Bus, „zoo desniettemin mogt komen te blijken, als wezenlijk het geval geweest is, dat het Gouvernement eene, met terugzigt op den geheelen pluk, uiterst geringe hoeveelheid koffij in zijne magazijnen heeft opgenomen, als in 1824 niet meer dan 25000, en in 1825 (N.B. bij nog veel lager prijzen en zeer veel grooter oogst dan het vorige jaar) nog geen 10000 pikols, zoo zal de eerste en

1) Op bl. 10 van *Du Bus-Kol.* leest men: „Tot 1823 ingesloten, heeft het Gouvernement niet één jaar drie duizend pikols koffij behoeven aan te nemen, vermits het belang der planters zulks in geenen deele medebrengt en zij, bij de hooge marktprijzen van hun product, in de voldoening in specie eene wezenlijke verligting van hun aanslag in natura op den gepresumeerden oogst konden vinden."

eenige oorzaak van dit verschijnsel wel niet verre te zoeken zijn"[1]. Wat zat er dan achter? Het ongeloofelijke, dat de plaatselijke ambtenaren eenvoudig weigerden de koffie aan te nemen en vermoedelijk de regeering zich van den domme hield! Wij lezen het eerste in een rapport van den resident van Kedoe aan den betrokken departementschef.[2] Er aan herinnerende, dat het Koffiebesluit den planter beloofde, dat hij desverkiezend zijn pacht in natura of in geld en zijn vrij product mede den Lande kon leveren en dat hem dit nu voordeeliger werd dan bij den opkooper met de zooveel lagere prijzen ter markt te komen, schreef hij het volgende als *overal* (!) gebeurd[3]:

„Intusschen is alomme noch het een noch het ander geschied; want niettegenstaande de prijs van de koffij in den handel slechts *f* 17—*f* 19 is geweest[4], heeft het Gouvernement weinig of geen koffij voor *f* 23.10 van den planter ingekocht[5]; niet omdat deze niet genegen was die te leveren, maar omdat zulks door de ambtenaren onder 's hands is tegengegaan, eensdeels om het Gouvernement voor verliezen te behoeden, en ten andere, omdat daarvoor geene fondsen voorhanden waren. In de residentie Pasaroean alleen zou men in dit jaar 7 à 8 maal honderd duizend gulden noodig gehad hebben."

En verder:

„Dat het Gouvernement geen reden tot klagten heeft van

---

1) *Du Bus-Kol.*, bl. 12. Het rapport van Du Bus over de Kolonisatie is hier en daar slecht en verward gesteld. Op de in den tekst aangehaalde woorden volgt b.v. niet, wat eigenlijk bedoeld wordt. De ontwerper van het stuk, W. van Hogendorp zelf, klaagde over „de incohaerente en oppervlakkige denkbeelden" van den landvoogd, die hij verwerken moest. „Het eerste gebrek van het stuk is gebrek aan genoegzame orde in de voorstelling. Dit komt van te veel werk." *Hogendorp-Besch.*, bl. 99.

2) De directeur had een circulaire aan de residenten gericht d.d. 23 October 1826 hoofdzakelijk ten doel hebbende om de inning van specie te verzekeren. Bijl. S, van *Du Bus-Kol.*, bl. 208—210. Vandaar het rapport van den resident. Zie bovendien over de getuigenissen van „kooplieden en planters", zoomede „van Engelhard en Muntinghe" hierna bl. 166. — 3) In *Du Bus-Kol.*, bl. 18.

4) Marktprijzen te Semarang. Hierna zullen wij zien, dat de resident voor Magelang de prijzen van *f* 13 à *f* 17 opgeeft.

5) Over die *f* 23.10 in plaats van *f* 23.50 hiervóór bl. 157 noot 1.

te veel koffij van den planter te moeten ontvangen, zal, zoo ik vertrouw, aan geen twijfel onderhevig wezen, wanneer ik U Edel Gestrenge informeer dat, niettegenstaande de marktprijs alhier slechts van *f* 13—*f* 17 per pikol is geweest, de koffij-renten geheel in geld worden betaald."

Dat wilde zeggen, memoreerde Du Bus, „dat de planter, die op 5 pikols twee schuldig is aan het Gouvernement, in stede van in natura ter waarde, de pikols van *f* 13—*f* 17 en alzoo gemiddeld van *f* 15, makende voor twee pikols *f* 30, nu in geld naar 's Gouvernements prijsbepaling van *f* 23.10 de pikol heeft gegeven *f* 47, om welke *f* 47 te vinden hij geen twee, maar meer dan drie pikols op de vijf heeft moeten besteden."

Maar ook al had de daling der koffieprijzen niet storend ingegrepen, zoo brachten èn de regeling der pacht èn de aard der desatoestanden mede, dat het Koffiebesluit tot een ergerlijke mislukking leidde. De pacht heette te zijn [1] $^1/_2$, $^2/_5$, $^1/_3$, eerst later werd zij, naar ik zoo dadelijk zal mededeelen [2], uitsluitend $^2/_5$. Hoe was er met zulk een belasting, als 50 % van het bruto-inkomen!! liefhebberij in den landbouw te verwachten? Hoe konden C.C.G.G. zelven, bij eenig doordenken, zich hiervan een illusie maken [3]? En nochtans gaat de verdwazing van 's regeerings adviseurs, die C.C.G.G. op dezen heilloozen weg leidden zóó ver — maar hadden dan C.C.G.G. zelven in het geheel geen eigen oordeel hierover? — dat niet alleen die belasting van een $^1/_2$, $^2/_5$, $^1/_3$ wordt aanbevolen, maar tevens nog de mogelijkheid opengesteld, dat het Gouvernement het derhalve in zijn hand heeft „de onmiddelijke voordeelen op dit product"

1) Zie bl. 143—144.

2) Op bl. 163.

3) Ik reken hier niet bij de kortingen wegens de voorschotten, op bl. 140 bedoeld, daar zij wel niet zullen zijn verstrekt. „Ik geloof", schreef Du Bus in zijn Kolonisatie-rapport, bl. 10, „dat eene pacht, rente, belasting, hoe men het noemen wil, van twee vijfden op het ruwe product (en naar de eerste instelling kon zij tot op de volle helft gebragt worden), meer is dan men met billijkheid in gewone tijden en matige prijzen van den planter vorderen kan."

op te drijven o. a. „door eene verhooging der belasting" [1]! Zeer zeker, de aanzienlijke prijzen, die de koffie toenmaals behaalde, deden veel vergoeden; maar het was niet de planter, die het leeuwenaandeel van de communaal ontgonnen tuinen opstak, „Het zijn", schreef de resident van Cheribon, in voldoening aan de daareven vermelde directeurscirculaire van 1826 [2], „de hoofden alléén, die, niettegenstaande alle aangewende voorzorgen en moeite, nog altijd het grootste aandeel in de koffijleverantie hebben. Hiervoor bewijzen te geven, valt niet zwaar, dewijl nog heden, terwijl het Gouvernement *f* 23 1/2 per pikol geeft [3], dus 23 1/2 cents per katti, de planter (dat heet de gemeene man uit de dessa) een gedeelte van zijn koffij verbergt en steelsgewijze verkoopt voor vijf cents per katti, om maar spoedig wat geld in handen te hebben. En die zucht, om wat gereed geld te hebben, is algemeen over het geheele eiland. Het is een karakteristieke trek van den Javaan. Voor gereed geld, voor een voorschot, verkoopt hij het nog niet eens op het veld staande gewas; hij verkoopt daarvoor zijn land, en zelfs driemaal meerder koffij dan hij zelf weet en overtuigd is, dat zijne boomen leveren.

„Hier van daan, dat, nu nog maar eenige jaren geleden, toen de koffij gerezen was tot 20 en 24 Spaansche matten en aan de kooplieden werd toegestaan, in de binnenlanden te gaan en vooruit te contracteren met den Javaan voor de leverantie van koffij, zoowel de Javaan als de koopman bedrogen werd. De Javaan, omdat het niet de planter was die het voorschot genoot, maar enkel het hoofd; en de kooplieden, omdat zulk een hoofd zijn oogst twee à driemaal verkocht aan verscheiden kooplieden, die, als de tijd van leverantie daar was, alle drie ieder voor zich het gewas gekocht hadden." [4]

---

1) In het advies van den Raad van Financiën: zie *Deventer's Gezag*, bl. 193.
2) Verg. bl. 159 noot 2. De door mij aangehaalde woorden in *Du Bus-Kol.*, bl. 12. — 3) Er staat nu goed *f* 23 1/2, en niet *f* 23.10: verg. hiervóór bl. 157 noot 2. — 4) Verg. bl. 152.

k. Aangezien het Koffiebesluit van 1817, gelijk het Muntstelsel van dat jaar [1], als een product van wijsheid door den wetgever zelf werd bewonderd en in die dagen invloedrijke Van de Graaff op gelijken toon over de verbinding van de Koffiecultuur met het Landelijk stelsel naar Holland schreef [2]: „dat het Nederlandsch Gouvernement niet erkentelijk genoeg kan zijn voor hetgeen Commissarissen Generaal ten dien opzigte hebben gedaan" ! — laat het zich verklaren, dat de regeering, die dat fraaie werk tot stand bracht, ongaarne er radicaal op terugkwam. Nochtans zien wij een kenmerkende zwenking, toen met het einde van den 6-jarigen huurtijd de wetgever in ieder geval zich opnieuw over de toekomst ten deze wel moest doen hooren. Aan Van de Graaff zelf waren intusschen reeds de oogen open gegaan voor het feit, dat de koffiegeschiedenis, niettegenstaande al het fraai gedoe in de wetgeving, een mislukking moest heeten uit een oogpunt van volkscultuur. Den 7en Juli 1821 toch schreef hij aan Elout in Holland [3]: „Dit middel is steeds door mij met veel omzigtigheid behandeld, om den afkeer, die bij de inlandsche bevolking tegen deze cultuur zoo diepe wortelen had geschoten, zoo veel mogelijk uit te doven, daar de hooge prijzen, welke de bezitters der koffijtuinen in de laatste jaren voor hun product behaald hebben, naauwlijks dezen tegenzin hebben kunnen verminderen. Ik heb echter gemeend, dat het nu tijd ware, om door algemeene en bepaalde voorschriften, de maatregelen, door HH. Commissarissen-Generaal bij besluit van 7 November 1817 genomen, te verzekeren, en tevens te zorgen, dat het product, door eene ondoelmatige en slechte behandeling, niet verder nog wierd gedeprecieerd. Met dit oogmerk heb ik eene instructie ontworpen, en laten drukken, waarop ik de consideratiën der residenten zal vragen, ten einde deze mesure met meer gerustheid aan het Gouvernement te kunnen voordragen" [4].

---

1) Verg. *Herstel-V. d. K.*, bl. 103—104. — 2) In een brief aan Fabius d.d. 1 Januari 1818. — 3) *Graaff-Brieven-V. d. K.*, dl. II, bl. 180—181.
4) Over deze instructie verg. bl. 127.

In overeenstemming met dien nu gebleken weerzin tegen de koffiecultuur deelde een publicatie van 2 December 1823, Stbl. N°. 51, mede, dat hetgeen de 6-jarige huurtijd had geleerd, tot teleurstelling had geleid; doch daar de wetgever nog niet gereed was met nieuwe bepalingen — men had anders tijd van voorbereiding genoeg gehad! — moest men maar voor 1824 op denzelfden voet voortgaan, behoudens dat in plaats van de klassenverdeeling $^1/_2$, $^2/_5$ en $^1/_8$, „in het algemeen" zou worden gesteld: „als maximum, *twee vijfde* gedeelte van het berekende gewas"; want, zoo luidt het, „het tweeledige oogmerk", hetwelk men zich in 1817 had voorgesteld, „om, aan de eene zijde, aan het Gouvernement een billijk en regtmatig aandeel in de inkomsten der koffijtuinen te verzekeren, en om, aan den anderen kant, de huur of *heffing* gelijkelijk door de *belastingschuldigen* te doen dragen" was niet ten volle vervuld, waarom nu het enkele cijfer van $^2/_5$ werd vastgesteld „voor huur of *belasting*". In de drie door mij gespatieerde woorden wordt de finale mislukking middellijk erkend: men houdt wel het woord *huur* aan, omdat men het eenmaal gebruikt had, doch voegt er alternatief *heffing*, *belasting* achter, alsof dit hetzelfde was![1] De dwang verving nu wettelijk de vrijheid op papier. Inderdaad was het nooit anders dan dwang geweest, gelijk een ieder, eenigszins met de Inlandsche toestanden bekend, kon weten en wist; maar C.C.G.G. en hun aanhang, als 'n Van de Graaff, zouden de ambtenaren, die de dwaasheid ervan hadden tentoongesteld, voor dompers hebben gehouden. Met het optreden van commissaris-generaal Du Bus behoefde men zich echter niet meer ten aanzien dezer aangelegenheid in te houden. Referendaris W. van Hogendorp, die wel goed uit zijn oogen zag, schreef in 1828[2]: „Te Passaroean liet ik mij diets maken, dat de cultuur daar inderdaad vrij was en door de bevolking vrijwillig uitgebreid werd. Te Samarang zag ik den Heer Valck, die onlangs van Passaroean naar de Cadoe is overge-

1) Zie dergelijk alternatief reeds onder C.C.G.G. op bl. 143.
2) *Hogendorp-Besch.*, bl. 92.

plaatst[1] en mij hartelijk uitlachte. *Zij worden met den stok naar de tuinen gedreven, als overal elders*, zeide hij." En met een beroep op tal van ontvangen berichten, deelde Du Bus in zijn door W. van Hogendorp samengesteld rapport mede[2]:

De tuinen zijn bearbeid en nieuwe tuinen zijn aangelegd! Maar hoe? Door het gezag der residenten en adsistent-residenten! Door de bemoeijenissen der opzieners van de landelijke inkomsten! Door tusschenkomst van regenten en districts-hoofden! Vrijwillig is niets onderhouden van wat bestond, veel minder iets nieuws aangeplant! Niet eens door de districts- en dessa-hoofden, die zich het onderhoud der bestaande koffijtuinen en den aanleg der nieuwe lieten opdringen; maar in geen geval althans door den gemeenen Javaan, die in niets gekend wordt, maar lijdelijk den tuin gaat bearbeiden, waarvoor zijn hoofd verbonden is.[3] Met dezen alleen heeft het Gouvernement zich opgehouden, en wanneer die aanwijzing had van wat dit van hem vorderde, zoo mogt hij verder zorgen, dat zijn volk de zaak tot stand bragt. En dit is dan ook te werk gegaan, op eene wijze, waarbij Java's bevolking, voor zooverre zij de vrije koffijtuinen heeft leeren kennen, thans veel minder dan ooit tot die cultuur is opgewekt... de getuigenissen zijn deswege eenstemmig en de zaak van volstrekt algemeene notoriteit. De eene resident mag ze wat zachter behandelen en de andere ze met wat meer klem aantasten, maar ik durf er mij bij Uwe Excellentie borg voor stellen, dat er niet één is, die zich niet zelf en uitsluitend de eer toekent van de ontwikkelingen en uitbreidingen die de koffijcultuur in zijne residentie mag ondergaan hebben, niet één, die aan dien geheelen koffijtuinen-huur en bouw het minste begrip van vrijheid hecht. De onwilligheid van den inlander is bij niemand in twijfel; de eenige vraag is op wat wijze men hem niettemin zal laten planten...

De archiven van elke residentie duiden de wijze aan, op welke ten dezen opzigte is gehandeld. Het Gouvernement beschouwde

1) In het werk staat *overgetrokken*, dat wel niet bedoeld zal zijn.

2) Zie bl. 9—21 *Du Bus-Kol.* — De Commissaris-Generaal stelde gaarne in zijn rapporten aan Koloniën op den voorgrond, dat hij tot zijn bevindingen was gekomen door eigen onderzoek op een reis over Java: zie *Du Bus-Kol.*, bl. 2, laatste alinea en bl. 9 alinea 2: maar W. van Hogendorp heeft met dit landvoogd-onderzoek als een looze fanfaronnade duchtig den spot gedreven.

3) Verg. bl. 138.

deze cultuur als de voordeeligste. De ambtenaren gaven de inlandsche regenten den wensch van het Gouvernement te kennen, om deze zooveel mogelijk uit te breiden, en *overal met eenigen en in vele districten met niet weinigen tegenzin*, werden koffijtuinen aangelegd en onderhouden.

Ik durve hieromtrent niet één district uitsluiten over het geheele eiland. Deze groote aanplanting heeft dan ook vele ongeregeldheden doen geboren worden. De bearbeider der tuinen hield zich zelven te vreden met de onderwerping aan den arbeid van onderhoud en liet volgaarne de inzameling van het product over aan schraapzuchtige dessa'shoofden en vreemden;...

Ik bepale mij en besluit uit al het boven verhandelde, dat de koffij-cultuur over gansch Java niet meerder vrij is dan in de Preanger en Buitenzorgsche landen;...

Alzoo wetgevend onvermogen vereeuwigd ten aanzien van *les bons principes*, waarmede Elout in een brief van 21 December 1817 aan Falck, de geboorte van het Koffiebesluit der C.C.G.G. huldigde![1] „Het was," schreef W. van Hogendorp in 1828[2], „het oude liedje: onder den schijn van gunstige voorwaarden werd de inlander evenzeer uitgeplunderd als onder Grootmoeder Compagnie. Wanneer de Javaan zijn ²/₅ aan het Gouvernement wil uitkeeren, zijn oogst nemende als zij is, wordt hij dadelijk afgewezen; het Gouvernement neemt niet anders dan de beste boontjes. Zoo wil ik een zak meel of een emmer melk ook deelen; ik neem blom en room voor mij en laat den ander wat dan overblijft. Maar room en melk scheidt zich van zelf, en de coffyboontjes niet dan bij handenarbeid. Het wordt gedaan voor een enkelen pikol, die men als present-coffy naar Holland zendt; doch verbeeld u geheele oogsten, die boon voor boon door de vingers van den ongelukkigen planter gaan moeten om de beste ²/₅ af te leveren, en voor zijn zweet en arbeid den afval over te houden, die geen prijzen meer doet en het transport naar Europa niet meer waard is. Wat ik U hier schrijf weet ik al zoo lang; maar

1) *Gedenkschriften*, bl. 451. Zie ook hiervóór bl. 15.
2) *Hogendorp-Besch.*, bl. 89—90. Verg. hiervóór bl. 153.

wie kan het gelooven of durft het naar Holland overbrieven zonder meer dan zeker van zijn zaak te zijn; mijne zegslieden waren tot nog kooplieden en planters. Nu verneem ik het van Engelhard en Muntinghe beide, ieder afzonderlijk, ieder sprekende en redenerende uit zijn eigen oogpunt, dat van de oogst van dit loopende jaar geen enkele pikol in 's Gouvernements-magazijnen geleverd is, om de reden voormeld, dat de Residenten het eene bezwaar op het andere stapelen en ze het ga hoe het wil niet nemen willen. Beiden hebben mij verklaard de zaak met de meeste naauwkeurigheid te hebben onderzocht en alzoo bevonden." [1]

Het Kolonisatierapport van landvoogd Du Bus, waarin deze de mislukking der koffiemaatregelen van C.C.G.G. verhaalde, werd op het departement van Koloniën ontvangen, toen oud-c.g. Elout aan het hoofd ervan stond. Hij legde het den koning over bij rapport d.d. 13 Mei 1828. De minister trok zich echter Du Bus' harde beoordeeling, dat de gansche Koffieverhuring van den aanvang af slechts een comedie was geweest, volstrekt niet persoonlijk aan. Wel verre toch van de mislukking der beoogde vrijheid te zoeken bij het gemis aan doorzicht en kennis der C.C.G.G., werd enkel verwezen naar de opvatting der tegenwerkende ambtenaren — zoovele breede ruggen! — en in het algemeen de aandacht gevestigd op de reactie tegen de vrijzinnige beginselen der C.C.G.G. onder de landvoogdij van Van der Capellen [2].

Afdeeling 3.

a. Gelijk ik mededeelde [3], was de residentie Cheribon niet in de verordening van 1817 uitzonderend genoemd geworden; en wel omdat inderdaad vermeend werd, dat zij ook daar volledig kon werken en werkte. De Inspectie er echter komende, trof nog bijzondere van het Tusschenbestuur herkomstige bepalingen aan, zoo met betrekking tot

---

1) Verg. bl. 159. — 2) Zie bl. 130—134 van *Elout-rap. 13 Mei 1828.*
3) Op bl. 136.

de verhuring der tuinen als tot den verkoop en uitvoer van koffie; zij waren gewettigd om het gouvernement niet aan belangrijke verliezen bloot te stellen, door sluikschen invoer van dit product uit de Preanger, waar er minder voor betaald werd. Dientengevolge had het Tusschenbestuur den vrijen handel hierin voor de residentie Cheribon verboden.

Hoe wenschelijk men het ook oordeelde, dat het besluit van 1817 evenzeer op de ingezetenen van Cheribon, zonder eenige beperking, werd toegepast, erkende de Inspectie, dat de plaatselijke omstandigheden, althans voorloopig, speciale bepalingen vorderden om het gouvernement niet bij voortduring aan belangrijke verliezen bloot te stellen. Zij schijnt er echter tegen opgezien te hebben, om met ronde woorden gewag te maken van maatregelen, voortvloeiende uit den Compagniesstaat der Preanger „waardoor de vrijheid van de aangrenzende residentie Cheribon zoo spoedig reeds moest belemmerd worden" [1]. Hierdoor krijgen wij een magnifieke zeggensmanier in de missive der Inspectie aan C.C.G.G. d.d. 8 Maart 1818 N°. 1. Zij zoude nagelaten hebben, leest men er in, bijzondere maatregelen aan te bevelen, ware het niet, dat zij er de voorschriften van het Tusschenbestuur hadden aangetroffen, die lijnrecht strijdig waren met het ingevoerde stelsel der landelijke inkomsten en met de liberale beginselen van vrijen handel en cultuur, door het Britsche gouvernement bij de invoering van het stelsel geproclameerd. Elke maatregel daarentegen, welke minder afweek van die beginselen en met minderen druk voor de ingezetenen kon worden ingevoerd, moest een weldadige uitwerking voor de Cheribonsche bevolking hebben en het heilzame oogmerk ter aanmoediging van de koffiecultuur, ook in deze gewesten, helpen bevorderen. Op deze gronden stelde de Inspectie voor om de resolutie van 7 November 1817 zonder verwijl ook in Cheribon ten uitvoer te leggen.

Dit moest echter plaats hebben onder zoodanige door haar aangegeven bepalingen, dat die resolutie *niet* werd ten uit-

---

1) *Swieten's Bedenkingen*. bl. 23.

voer gelegd! Het besluit d.d. 9 Maart 1818 N°. 3, Stbl. N°. 15, met de voorstellen instemmende, bepaalde toch dat „zonder verwijl en met den meesten spoed" het besluit van 7 November 1817 in werking zou worden gebracht, echter onder de navolgende voorloopige beperkingen [1]:

1°. De planters, die hun koffiepacht in natura wilden voldoen, moesten hun product brengen „in 's Lands pakhuizen te Cheribon, waarvoor aan hen zal worden betaald het transportloon, berekend naar den afstand der plaatsen van waar de koffij afgevoerd is";

2°. De oogst, waarover de planters de vrije beschikking hadden, en die zij aan opkoopers wilden afstaan, zoomede de pachtplichtige koffie, doch waarvoor zij geld wilden opbrengen, ten einde ook dat product voor de koopers ter beschikking te houden, mocht niet in de desa verkocht worden, daar de aflevering slechts zou geschieden, wanneer aan 's Lands pakhuizen te Cheribon gebragt; „welke koffij, bijaldien de beschikking daarover niet zoodanig is dat dezelve dadelijk van dáár wordt uitgevoerd", er moest worden opgeslagen; „doch dezelve dadelijk uitgevoerd wordende, zal die koffij aldaar slechts gewogen en aan de koopers of uitvoerders afgeleverd worden";

3°. Bij levering aan het gouvernement, zouden de planters niet slechts de bij het Koffiebesluit van 1817 bedoelde betaling ontvangen, doch „daarenboven het transportloon, berekend naar den afstand der plaatsen van waar de koffij is uitgevoerd";

4°. Overigens konden de planters „vrijelijk en naar willekeur" met het product handelen: „mits de afhaal der koffij geschiede binnen de vier maanden, nadat dezelve in 's Lands pakhuizen zal zijn ontvangen, en dadelijk bij die beschikking worde uitgevoerd"; was men hierin nalatig, dan verviel

---

1) Het schijnt den schrijver van *Deventer's Gezag* ontsnapt te zijn, dat het gansche besluit met breede overwegingen in Stbl. 1818 N°. 15 werd afgekondigd. Hierdoor verviel toch de reden om het in bijlage LI (bl. 240—241) op te nemen; er wordt daar trouwens ook niet naar het Staatsblad verwezen.

het product aan het gouvernement, doch tegen de bij art. 3 vastgestelde betalingen.

5°. Het product werd echter bij 's Lands pakhuizen ingenomen tegen 102 katties per pikol, in plaats alzoo van 100 katties: „het daaruit ontstane verschil van 2 katjes per pikol", zou ten behoeve van den Lande worden ingehouden „voor spillagie, ter bestrijding van de administratie- en andere kosten der pakhuizen";

6°. Aan de Inspectie werd opgedragen om met overleg van den resident van Cheribon de maatregelen te nemen om, aan den eenen kant, de executie der hiervoren gemaakte bepalingen te verzekeren, en, aan den anderen kant alle belemmeringen zooveel mogelijk te voorkomen, „welke uit eene verkeerde applicatie daarvan voor de ingezetenen zouden kunnen ontstaan".

In haar koffierapport van 16 December 1818[1] opperde de Inspectie twijfel aan de goede handhaving van vorenstaande bepalingen. Zij meende, dat men, in verband met de productie, de statistiek der cultuur beter diende te behartigen: „opdat de hoeveelheid kan vergeleken worden met die welke de koffijboomen in het Cheribonsche kunnen afwerpen, waardoor ontdekt moet worden of onder den naam dat het koffij is, die in het Cheribonsche gegroeid is, geen koffij-vruchten, die uit de Preanger reg. zijn herkomstig, uitgevoerd worden". Bij besluit d.d. 5 Januari 1819 N°. 18 kreeg dientengevolge de resident een vermaning; ook het gewestelijk bestuurshoofd van de Preanger ontving een aansporing met opdracht tevens om den regent van Soemedang te doen weten, dat C.C.G.G. evenzeer op dit gebied vrucht verwachtten van zijn bekenden ijver en trouw![2]

b. Het grondbeginsel der verhuringsvoorwaarden, naar de regeling van 7 November 1817, was, dat de tuinen verdeeld werden in goede, middelmatige en slechte, waarvan de huurder had op te brengen de $^1/_2$, $^2/_5$ of $^1/_3$ van

1) Zie bl. 151.

2) Het besluit in bijl. X.

het gewas, zijnde per 100 boomen 40, 20 en 9 katjes [1]; „de pagger- en andere koffie, welke buiten de geregelde tuinen wordt gevonden", zou, bepaalde het slotartikel 21, „ten aanzien van de bepaling der pachtpenningen, worden gelijk gesteld met de boomen van de tweede soort" [2]. Bij missive, gedagteekend Semarang d.d. 31 Mei 1818 N°. 18, wees Van Lawick C.C.G.G. op de bijzondere toestanden in sommige streken van Pasoeroean. „Het district Malang en het daaronder sorterend district Antang [3]", leverde nu reeds, meldde hij, 6000 à 8000 pikols koffie, waarvan slechts 1/4 of 1/8 uit geregelde tuinen; het overige was boschkoffie, zoodat het aandeel van het Gouvernement in het product dezer boomen bezwaarlijk naar den maatstaf van het vermelde besluit kon worden berekend. Hij stelde daarom voor de boomen in deze districten niet tot verschillende klassen te brengen, maar alle, dus ook die, welke in tuinen gevonden werden, te rangschikken onder tweede soort, en alzoo overeenkomstig art. 21 van het product 2/5 te nemen; verder zou men het aandeel niet heffen naar het berekend bedrag, doch naar de wezenlijke opbrengst. Ten einde haar te verzekeren, moest bepaald worden, dat geen koffie uit de vermelde districten mocht worden vervoerd, zonder eerst in 's lands pakhuizen, die er tot dat einde moesten verrijzen, gewogen te zijn; verder diende de vervoerder daar een schriftelijk bewijs te erlangen vermeldende de uit te voeren hoeveelheid, zoomede het getal draagbeesten; het bewijs zou niet langer dan 2 etmalen van waarde blijken. Ook mocht de uitvoer slechts geschieden langs 2 of 3 bepaalde wegen, onder straffe van verbeurdverklaring; op die wegen moesten langs de grenzen van de vermelde districten wachthuisjes verrijzen, waar de bewijzen vertoond en de uit te voeren hoeveelheden desnoods door weging geverifieerd dienden te worden. Rapporteur berichtte, dat hij ten

---

1) Verg. bl. 142. — 2) Zie over paggerkoffie bl. 142—143.
3) Een district, dat onder een ander ressorteert? Ik vat de bedoeling niet.

deze voor een goed deel had gevolgd, hetgeen door de regeering voor Cheribon was vastgesteld; om het door hem ten aanzien van Malang en Antang voorgestelde te geruster te kunnen aanbevelen, had hij zich „vooraf ten volle verzekerd of de bewoonders van die districten ook daartegen gegronde zwarigheden hadden in te brengen, en niet alleen, dat dit *niet* het geval is, maar dezelven zijn meer dan te vreden met die bepalingen, die ik hun heb beloofd aan Uwe Excellentiën te zullen voordragen". Ondertusschen had hij ze reeds gedeeltelijk voor het loopende jaar in werking doen treden.

Van Lawick's adjunct bevond zich destijds in West-Java. Aan hem werd het schrijven door C.C.G.G. in handen gesteld, waaruit voortvloeide zijn advies, gedagteekend Batavia 14 Juli 1818. Hij zeide zich wel te kunnen vereenigen met hetgeen door Van Lawick bevolen was, doch liet er dit op volgen: „Dan deze bepalingen bevatten mijns oordeels eene zodanige afwijking van het ingevoerd stelsel omtrent de verhuring der koffijtuinen, dat ik dezelve minder doelmatig acht om ook voor het vervolg als eene duurzame inrigting te worden geadopteerd; daar ingevolge deze maatregelen het wezentlijk voortbrengsel van den grond zoude worden belast, terwijl bij het ingevoerde stelsel der Landrenten, zoowel als bij het systhema omtrent de verhuring der koffijtuinen aangenomen, de belasting op het gecalculeerd product van den grond moet zijn gevestigd, en ik in alle gevallen, waarin de noodzakelijkheid wordt erkend om van dit beginsel eener reguliere grondlast af te wijken, het verkieselijker zoude oordeelen, om even gelijk zulks bij artikel 2 van het meermalen aangehaald besluit van 7 November, ten aanzien van de Preanger Regentschappen en Banjoewangie is bepaald [1], de beheering der koffijtuinen óf te laten op den ouden bestaanden voet, óf wel daaromtrent bijzondere voorzieningen daar te stellen, in stede van het nieuwe stelsel te appliceren, wanneer hetzelve niet in deszelfs volle integriteit kan werken." [2] Rapporteur besloot met voor te stellen:

1) Zie bl. 136. — 2) Het „systhema" deed alzoo de koffie vorderen van „het *gecalculeerd* product": bedoeld werd de vaststelling van het ²/₅ zonder onderscheid.

1°. De genomen maatregelen goed te keuren;

2°. Om na een nieuw plaatselijk onderzoek zoodanige maaatregelen voor te dragen als geschikt om het besluit van 7 November 1817 N°. 17 ook in de bedoelde districten van de residentie Pasoeroean op een duurzame en regelmatige wijze te doen werken [1].

Het resultaat was een besluit van d.d. 17 Juli 1818 N°. 8. Onder goedkeuring van het door Van Lawick verrichte, werd de Inspectie gemachtigd om de door hem aanbevolen maatregelen, met overleg van den resident van Pasoeroean „zonder verwijl in werking te brengen" en staat er „met verdere last om de onderwerpelijke materie op nieuw in overweging te nemen, en aan Commissarissen Generaal na een nader plaatselijk onderzoek zoodanige maatregelen voor te dragen, als zij geschikt zullen oordeelen, om het besluit van den 7 November 1817 N°. 17 ook in de bedoelde districten in de Residentie Passerouang op eene duurzame en regelmatige wijze te doen werken".

Het daarop gehouden onderzoek leverde niet geheel bevredigende resultaten, gelijk door de Inspectie werd uiteengezet in het hiervoren vermeld koffierapport van 16 November 1818 [2]. C.C.G.G. hielden ter voorziening hierin een bijeenkomst met de Inspectie. Men kwam tot het besluit, gelijk nedergelegd werd in de verordening van C.C.G.G. d.d. 3 Januari 1819 N°. 2, Stbl. N°. 2, dat in de districten Malang en Antang, in weerwil van de door Van Lawick aangeprezen en uitgevoerde maatregelen, nog steeds een groot gedeelte der gewonnen koffie ter sluik, en zonder de daarvoor verschuldigde grondhuur te betalen, werd uitgevoerd. Het eenige geschikte middel zou zijn, om er het „koffijstelsel" ten volle in werking te brengen, dat alzoo vorderde ... „het aanleggen van de bosschen, waarin de koffij thans in het wild groeit, tot geregelde tuinen"! In afwachting hiervan diende echter eenige bijzondere maatregelen genomen te worden:

1) De stukken in *Eloutbundel* N°. 29.

2) Zie bl. 151.

„om aan den lande te verzekeren, het genot van de wettige voordeelen, aan hetzelve toekomende, doch met den minsten hinder aan de heilzame gevolgen, welke het stelsel zelf voor de ingezetenen bedoelt"! C.C.G.G. verklaren wel „te volharden bij het besluit op den 17en Julij 1818 N°. 18, betrekkelijk de vestiging van het koffijstelsel, op den 7en November 1817 vastgesteld, genomen"; doch tegelijkertijd zeggen zij er de volgende wijzigigen in te brengen m. a. w. *niet* te volharden:

1°. Geen koffievervoer in de beide districten dan langs de groote en gewone wegen, leidende naar de pakhuizen, waar de koffie moet worden gebracht, gewogen en de verschuldigde betaling voldaan.

2°. Koffie buiten die wegen aangehaald, wordt verbeurd verklaard.

3°. Belooning voor de aanhalers.

4°. „Ter betere voorkoming van het ter sluik uitvoeren van koffij" werd de resident gemachtigd: „om aan de bewerkers der koffijgronden, die zulks verkiezen mogten, twee derde gedeelten voor te schieten van de waarde op welke de huurprijs gedurende dezen jare is bepaald, en wel onder de noodige voorzorgen, dat de ontvangers dezer gelden de daarvoor verschuldigde koffij aan den lande leveren."

5°. De resident moest het besluit in de beide districten bekend maken „op eene gepaste, zekere en verstaanbare wijze".

Afdeeling 4.

Ik deelde ook reeds mede[1], dat niet in al de gouvernementslanden van Java het de vrijheid huldigend Landelijk stelsel werd ingevoerd, met name niet in Banjoewangi en de Preanger. Wat eerstgenoemd gewest betrof, de bevolking bestond er uit betrekkelijk weinige aldaar thuis behoorenden; verder uit Baliërs, die van tijd tot tijd overkwamen en er

1) Op bl. 136.

bleven; eindelijk uit bannelingen. C.C.G.G. achtten wegens dezen bijzonderen toestand, Banjoewangi niet geschikt voor de elders toegekende weldaad; zij meenden, speciaal ook wegens de bannelingen, dat er meer voordeel in gelegen was om er de gedwongen koffiecultuur te wettigen. Uit dien hoofde overwoog een besluit d.d. 7 November 1817 N°. 9: „Dat de noodzakelijkheid van 's Lands belangen vordert, dat deze voorzieningen zoo spoedig mogelijk plaats grijpen", waarom er de resident met „de directie en administratie van alle de koffijtuinen te Banjoewangi" belast werd onder de bepalingen van een tevens vastgestelde instructie. C.C.G.G. droegen daarna bij besluit d.d. 20 Juli 1818 N°. 23 een onderzoek aan de Inspectie op met uitnoodiging om mede van advies te dienen. Hiervan was een rapport d.d. 3 November 1818 N°. 3 het gevolg[1]. De tot de bevolking van Banjoewangi behoorende desabewoners, ten getale van 1842 huisgezinnen, verkozen, in plaats van landrente op te brengen, bij de koffiecultuur ingedeeld te worden en 500 boomen te onderhouden. Verder waren er nog:

1°. 300 huisgezinnen van daar geborenen, bestaande uit oude lieden, onvermogend om te arbeiden en dientengevolge onderhouden wordende door de bloedverwanten.

2°. 1000 huisgezinnen, waarvan ruim 300 vreemdelingen, zijnde handelaren, visschers, ambachtslieden: zij woonden ter hoofdplaats en betaalden geen andere belasting dan die van gebouwde eigendommen gevorderd; dat jaar was er aan opgebracht *f* 737.

3°. 400 huisgezinnen bestaande uit hoofden en afstammelingen.

De Inspectie beval aan om van de bouwgronden geen landrente te laten heffen, doch overeenkomstig den wensch der bevolking koffie te doen planten en oogsten.

Eindelijk waren te Banjoewangi nog een groot getal Balineezen gevestigd. De rapporteurs achtten: „dat het

1) In *Eloutbundel* N°. 32.

Gouvernement onbillijk zoude handelen, wanneer hetzelve deze menschen niet liet genieten diezelfde regten en vrijheden, als de op- en ingezetenen van Banjoewangie; immers is het de hongersnood en het bedrog, hetwelk die menschen als slaven uit het land hunner geboorte naar Banjoewangie heeft gevoerd; dezelven naar hun geboorteland terug te zenden, zoude men tot hun ongeluk bijdragen; dat men hen dus te Banjoewangie houde en hen ook even als de andere bevolking van Banjoewangie tot de koffij-culture employere". Ook beval de Inspectie aan, dat men „de bannelingen, welke zich thans bereids te Banjoewangie bevinden of in den vervolge daar zullen worden geplaatst", „tot de koffij-culture moet gebruiken".

C.C.G.G. gingen in deze voorstellen mede bij een breed besluit d.d. 6 November 1818 N°. 8. De desa-ingezetenen en de Balineezen werden tot de cultuur verplicht met een aantal van 500 boomen; de vruchten uitsluitend te leveren tegen een bepaalden prijs aan het gouvernement. De bannelingen ontvingen ieder tot taak 600 boomen tot beplanting en onderhoud, terwijl hun werd uitgekeerd de helft van den prijs voor de vruchten, dien aan de cultuurplichtige bevolking toeviel. Uitvoer voor rekening van particulieren mocht niet plaats vinden [1]. „In den vervolge zal uit de koffijteelt waarschijnlijk groot voordeel voor den lande te wachten zijn", schreef Elout over de toekomst ervan, welke zich echter ook geenszins heeft verwezenlijkt [2].

Afdeeling 5.

Deze afdeeling wensch ik te wijden aan de bijzondere toestanden der koffiecultuur in de Preanger, aan wier Compagniesverleden dr. F. de Haan zoo vele belangrijke bladzijden heeft gewijd. Alvorens echter dit onderwerp in

---

1) Zie over dit besluit *Hoek*, bl. 278. — De uitzonderingen op het Landelijk stelsel behandelden C.C.G.G. ook in hun op bl. 133 vermelde depêche d.d. 23 December 1817 N°. 89: *Deventer's Gezag*, bl. 232—233.

2) De aangehaalde woorden op bl. 45 van het *Elout-rap. 27 Sept. 1819.*

behandeling te nemen, vordert de helderheid van voorstelling, dat herinnerd worde aan de gewichtige wijzigingen, die C.C.G.G. met betrekking tot de indeeling der residentie, in verband met de onderhoorigheid van Krawang, aanbrachten.

a. Reeds ten tijde der Compagnie had Krawang tot de Preanger behoord, doch door Daendels was bij besluit d.d. 2 Maart 1811 het noordelijk gelegen gedeelte, met de districten Tjiassem en Pamanoekan van de Preanger afgescheiden en tot een afzonderlijk gewest gemaakt, onder bijvoeging der districten van het landdrostambt Cheribon, die zich aan deze zijde van de Tjimanoek bevonden [1]. Het Tusschenbestuur achtte echter deze zelfstandigheid, na den verkoop van een gedeelte der Krawangsche landen in 1813 onnoodig, zoodat het gewest weder aan de Preanger werd gehecht [2]. Een deel van het Krawangsche was intusschen gouvernementsland gebleven [3]. Te Indramajoe hadden C.C.G.G. met de aanvaarding van het bestuur aangesteld als assistent-resident, tevens koffiepakhuismeester en collecteur der douanerechten, den heer Martheze, die er fungeerde tijdens de moeilijke toestanden, door de Krawangsche onlusten van 1816 verwekt [4]. Hij werd in den aanvang van 1817 beloond met de benoeming tot resident van Menado [5]. Ongeveer tegelijkertijd, nl. bij schrijven d.d. 2 Februari 1817 N°. 28, had de resident der Preanger, onder wien immers Krawang ressorteerde, bij C.C.G.G. het denkbeeld voorgestaan om aan het ambt van assistent-resident te Indramajoe niet langer te verbinden de functiën van koffiepakhuismeester en collecteur der douane, waardoor de assistent-resident beter in de gelegenheid zou zijn politie op

---

1) Zie het breede besluit in *Plakkaatboek*, dl. XVI, bl. 591—594.

2) Zie tevens de voorstelling hiervan door Offers in *Herstel-V. d. K.* bl. 226—227.

3) Verg. *Herstel-V. d. K.*, bl. 191, ad noot 1.

4) Verg. *Herstel-V. d. K.*, bl. 289 en 291—292; *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. I, bl. 41—57.

5) Verg. *Bestuur-1817-V. d. K.*, bl. 289.

de landen te houden. Terwijl Martheze zich „onverwijld" naar de plaats zijner bestemming moest begeven, schreven C.C.G.G., tengevolge van het splitsingsvoorstel, resident Van Motman bij besluit d.d. 7 Februari 1817 N°. 18 aan „om provisioneel de waarneming van den post door het vertrek van den Heer Martheze opengevallen op te dragen aan een zoodanig persoon als hij daartoe geschikt zal oordeelen". De resident zond dientengevolge naar Indramajoe den opziener over de koffiecultuur te Tjiandjoer G. Vriese; met het opzienersschap aldaar bekleedde hij zijn assistent-resident, Van de Poel [1]. De resident deelde het de regeering mede bij missive d.d. 10 Februari 1817 N°. 27 [2]. Deze heer Vriese had reeds onder het Tusschenbestuur gediend en was een man van eenige bekwaamheid; men schijnt daarmede rekening gehouden te hebben, toen hij destijds quaestiën kreeg, waarvan het karakter mij echter onbekend is [3]. De waarneming duurde langer dan de resident blijkt verwacht te hebben. Bij schrijven d.d. 10 April 1817 N°. 31 [4] wees hij de regeering op de bezwaren hiervan; hij stelde voor Vriese tot assistent-resident van Indramajoe te benoemen, alsmede tot koffie-opziener te Tjiandjoer den klerk Fisscher, zoodat zich Van de Poel weder tot zijn eigenlijke werkzaamheden als assistent-resident ter hoofdplaats kon bepalen.

Ook de commissie, door de regeering benoemd tot onderzoek van de oorzaken der onlusten van 1816, sprak in haar rapport van 7 Maart 1817 ten deze mede [5]. Zij stond evenzeer voor, dat te Indramajoe een assistent-resident zou zijn

1) Verg. over Van de Poel *Herstel-V. d. K.*, bl. 289, 294—297.

2) Verh. bij besluit d.d. 14 Februari 1817 N°. 18.

3) Verg. bl. 179 ad noot 1.

4) Verhandeld bij het besluit d.d. 15 April 1817 N°. 16. In *Herstel-V. d. K.*, bl. 289, noot 2, haal ik voor de benoeming van Vriese dit besluit aan. Ik verschreef mij daarmede. Zoowel in dit besluit, als in dat onder noot 2 vermeld, staat Van *der* Poel: wat juist is, weet ik niet. Verg. bl. 58, noot 1; of de daar bedoelde dezelfde persoon is, kan ik evenmin zeggen.

5) Over deze commissie verg. *Herstel-V. d. K.*, bl. 289—299. Hierna in hoofdstuk IX letter *b* kom ik op haar terug.

zonder belast te worden met de vermelde nevenambten; maar bovendien achtte zij het, in overeenstemming met resident Van Motman gewenscht, om nog een assistent-resident in het gouvernementsland van Krawang aan te stellen, zijnde: „niet alleen voor den Inlander noodig", maar ook „noodzakelijk": „alzoo daar omstreeks op Tjassem en Pamanoekan, zoowel als op Indramajoe particuliere schepen komen laden, hebbende weinig tijd geleden daar een resident gelegen".

C.C.G.G. volgden dit advies, toen zij op hun Javareis te Soemedang verbleven[1]. Bij een besluit d.d. 28 Juli 1817 N°. 3 overwogen zij nl.: „dat uit het rapport der Commissie, benoemd geweest tot onderzoek der onlusten in het Crawangsche, gebleken is, dat het voor eene goede administratie der policie in die landen het nuttig zoude wezen, eenen assistent-resident te doen verblijf houden op zoodanige plaats als meer geschikt is, om een dadelijk toezigt te houden, dan Indramajoe".

Dientengevolge werd bepaald:

1°. Aan de functiën van assistent-resident te Indramajoe zouden niet meer verbonden worden die van koffiepakhuismeester en ontvanger der douane;

2°. Er zou een assistent-resident gevestigd worden te Tjiassem, waartoe op een maandelijksch traktement van *f* 330 werd benoemd G. Vriese;

3°. Aan den zoutpakhuismeester te Indramajoe, H. de Groot, werden „provisioneel" de werkzaamheden van koffiepakhuismeester en ontvanger der douane opgedragen;

4°. Over diens bezoldiging moest nader de gedachte van den resident worden ingewonnen;

5°. Tot koffie-opziener te Tjiandjoer, inplaats van G. Vriese, werd aangesteld F. W. B. Fisscher.

---

1) Verg. *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. II, bl. 340. — Bij de artt. 12 en 13 van het besluit d.d. 11 Juli 1817 N°. 29 hadden C.C.G.G. den resident der Preanger nog advies gevraagd over de voorstellen der commissie. Van dit besluit verschenen de eerste 8 artikelen in Stbl. 1817 N°. 43, die door mij behandeld worden in hoofdstuk IX, letter *a*.

Met dit besluit werden twee ontevredenen gemaakt, de een, omdat hij zijn bijbaantjes verloor, de andere, omdat hij die kreeg!

Vriese achtte zich verongelijkt; hij hield den resident voor den man, die hem dat koopje had gegeven en requestreerde bij de regeering zoo tegen zijn overplaatsing als tegen het verlies van de betrekking van koffiepakhuismeester. Hij verzocht naar de bewoordingen van het besluit d.d. 10 September 1817 N°. 15: „in zijne betrekking als assistent-resident-pakhuismeester te worden gecontinueerd, totdat hij mondeling zal kunnen worden gehoord", wenschende „rechtvaardiging wegens hem door den fungerenden resident in de Preanger regentschappen aangedane verongelijking", zooals het nader luidde in een besluit van 1 October 1817 N°. 22. Van Motman, aan wien de klager zijn snelle bevordering tot assistent-resident toch geheel te danken had, gevoelde zich diep geërgerd, toen hij van de regeering de tegen hem gerichte klacht ter behandeling kreeg. Hij betuigde „in het algemeen zijne verwondering over de demarche door den assistent-resident in het werk gesteld, daar hij reeds van de beginne af, met ter zijde stelling van het gebeurde onder het voormalig bestuur [1], dezelve heeft doen voorkomen als iemand wiens bekwaamheid in het houden eener correspondentie en gedeeltelijke kennis van de koffijcultuur aanleiding moesten geven om bij het Departement, hetwelk hij, Resident, surveilleert, te worden gebruikt, en wel ter plaatse waar hij, resideerde". Nooit in zijn twintigjarigen dienst, verklaarde Van Motman, had hij „een van zijn ondergeschikten onrechtvaardig of onheusch" behandeld dan wel verongelijkt.

Wat betrof pakhuismeester De Groot, deze schreef zoowel aan den resident, als aan de regeering, dat hij bezwaar moest maken om de hem toegedachte bijbaantjes te aanvaarden, zoo wegens de zwakte zijner gezondheid, als de zware ver-

1) Wat bedoeld wordt, weet ik niet. De resident heeft bij zijn schrijven ook het relaas gegeven van een samenkomst tusschen hem en zijn voorganger Macquoid „over het gedrag van den assistent-resident Vriese".

antwoordelijkheid, die het pakhuismeesterschap medebracht; hij verzocht zijn pensioen[1].

Gelijk wij lazen[2], had de regeering bij art. 4 van het besluit dat 28 Juli 1817 N°. 3, den resident advies gevraagd over de voor die bijbaantjes aan den zoutpakhuismeester toe te kennen belooning. Van Motman antwoordde bij schrijven d.d. 17 September 1817 N°. 42[3]. Vóór het Tusschenbestuur moest de koffiepakhuismeester van Karangsamboeng den collega te Indramajoe salarieeren; de verplichting had geen bezwaar, daar in de koffiepakhuizen te Karangsamboeng ca $^2/_3$ der koffie van de Preanger inkwam; deze regeling beoogde ook in het bijzonder te voorkomen, dat de inkoopkosten der koffie van het gouvernement niet zouden verhoogd worden. De resident adviseerde daarom, dat de koffiepakhuismeester van Karangsamboeng aan dien van Indramajoe uitbetaalde 1 stuiver per pikol van 128 pond en wel van de 6 stuivers per pikol, die eerstbedoelde ontving. Het collecteursschap der douane kon de zoutpakhuismeester wel gratis doen, zoodat dit etablissement slechts op *f* 63 per maand zou komen te staan.

Intusschen volgde Vriese zijn bestemming naar Tjiassem niet, en zorgde hij, naar zijn beste weten, dat het bijbaantje der koffie-administratie hem geen windeieren legde. Hij schijnt toen reeds fortuin te hebben gehad; althans hij kocht een paar maanden later $^1/_4$ aandeel in de particuliere landen Indramajoe en Kandanghauer[4]!

Het geschil met Vriese kwam eindelijk tot een oplossing, toen de Inspectie bij schrijven d.d. 25 Maart 1818 N°. 14 een goed uitgewerkt rapport inzond over de veel omvattende werkzaamheden van den resident der Preanger. Onder zulk een druk konden onmogelijk de belangen der koffiecultuur goed behandeld worden; één reis per jaar door al de

1) Missive van den resident d.d. 18 September 1817 N°. 46; besluit d.d. 1 October 1817 N°. 21.

2) Op bl. 178.

3) Verh. bij besluit d.d. 1 October 1817 N°. 18.

4) Zie in bijl. II het besluit d.d. 9 December 1817 N°. 34.

regentschappen was zelfs niet doenlijk; daarbij kwam, dat ook het toezicht dier cultuur „in de districten van Buitenzorg" tot zijn werkkring behoorde, ofschoon men daar toch ook een resident had. De bemoeiingen met de pakhuisadministratie waren mede noodeloos bezwarend, doordien de pakhuismeesters niet genoegzaam een eigen verantwoordelijkheid hadden. Ten slotte was de grootte van het gewest veel te aanzienlijk ten gevolge van de aanhechting der Krawangsche districten. Het rapport stelde uit dien hoofde o. a. voor:

1°. De koffiecultuur in Buitenzorg aan den resident aldaar op te dragen met toevoeging van een Europeeschen opziener.

2°. De Krawangsche landen, gelegen tusschen Tjitaroem en Tjimanoek tot een zelfstandig gewest te verheffen, voor zoover betreft de benedenlanden.

3°. De daarvoor te benoemen resident moest zijn zetel hebben ergens in het midden van het nieuwe gewest, terwijl er een assistent-resident behoorde te zijn, niet slechts te Indramajoe, maar ook te Krawang.

Tevens werd hierbij opgemerkt, dat de te Indramajoe fungeerende heer Vriese terstond ontslagen moest worden, zijnde mede-eigenaar van Indramajoe en Kandanghauer en die derhalve „in die districten niet geëmployeerd kan worden".

5°. De pakhuismeesters te Buitenzorg, Tjikao, Karangsamboeng en Indramajoe moesten voor hun administratie persoonlijk verantwoordelijk gesteld worden, met ondergeschiktheid aan den Raad van Financiën en rekenplichtigheid aan de Rekenkamer.

Over deze voorstellen werd eerstgenoemd college gehoord. Blijkens zijn advies d.d. 24 April 1818 N°. 51 kon het er zich slechts gedeeltelijk mede vereenigen[1]. Het gaf wel toe, dat de residentie Preanger voor haar hoofd te groot was om met het nu beschikbaar personeel de menigvuldige zaken goed te behartigen: „speciaal vereischt de koffijculture eene aparte administratie, wil deze culture goed gesurveilleerd

---

1) De rapporten van de Inspectie en van den Raad in *Eloutbundel* N°. 29.

worden, dat voor dien ambtenaar, zoo als het tegenwoordig gesteld is, bijkans onmogelijk is"; — maar de Krawangsche landen waren van te weinig belang om er een afzonderlijke residentie van te vormen „als kunnende misschien de kosten niet eens goed maken". De Raad wilde uit dien hoofde de grenzen van het gewest onveranderd laten, doch de verlichting der werkzaamheden zoeken in de geheele onttrekking van de zorgen voor de koffiecultuur aan den resident; in plaats daarvan moest een afzonderlijke administratie in het leven worden geroepen, die uitsluitend voor deze cultuur had te waken.

Ik kan mij wel voorstellen, dat C.C.G.G. in deze niet met den Raad zijn medegegaan. Die cultuur toch greèp zóózeer in de gewestelijke huishouding, dat men er bezwaarlijk den resident buiten kon laten. Ziehier in ieder geval, wat zij bij besluit d.d. 20 Juli 1818 N°. 27, Stbl. N°. 53, o. a. bepaalden:

1°. Ontheffing der bemoeiingen van den resident der Preanger met de cultuur in Buitenzorg en overdracht ervan aan den resident aldaar;

2°., 4°. en 5°. De benedenlanden van Krawang tusschen de Tjitaroem en Tjimanoek gevormd tot een residentie Krawang;

3°. De Krawangsche bovenlanden, bestaande uit de districten Gandasolie, Tjinoesa en Wanijassa, bleven bij de residentie Preanger;

6°. Aan den resident van Krawang worden toegevoegd twee assistent-residenten, nl. een te Indramajoe en een te Krawang.

Nu volgen de artt. 7 t/m 17, die wij in Stbl. 1818 N°. 53 enkel aangegeven vinden met 'n *Enz.* bij art. 7. Ik breng ze hier in herinnering:

7°. De vroegere opdracht aan zoutpakhuismeester De Groot om zich tevens te belasten met de functiën van koffiepakhuismeester en ontvanger der douane werd veranderd door de bepaling, dat men het zoutpakhuismeesterschap te Indramajoe vereenigde met de werkzaamheden van koffiepakhuismeester, terwijl den titularis tevens werd opgedragen de inning der douanerechten. Hiervoor werd een maandelijksch traktement

toegekend van *f* 350 „zonder eenige andere winsten of voordeelen te mogen genieten", een bijvoeging, die verband hield met de poging om ernstig op te treden tegen de pakhuismeesters, die uit de spillagiën enz. nog emolumenten wilden trekken; hierop kom ik nader terug[1].

8°. De resident van Krawang moest een voordracht doen „nopens de ondergeschikte ambtenaren, welke hij zou vermeenen noodig te hebben".

9°. Tot resident van Krawang werd benoemd H. A. van den Broek, die aldus geloond werd voor de zeer ondankbaar gebleken commissiereis naar Bali[2].

10°. De assistent-resident G. Vriese werd ontslagen „van deze en alle andere ambtsbetrekkingen". Dit geschiedde, denk ik, niet slechts, omdat hij als mede-eigenaar der landen van Pamanoekan en Kandanghauer er geen belangeloos bestuurder meer kon zijn: immers dit ware met een benoeming elders te verhelpen geweest; maar hiertoe zal wel medegewerkt hebben zijn onbehoorlijk request betrekkelijk de overplaatsing naar Tjiassem en misschien ook, omdat het aan den dag was getreden, dat hij als koffiepakhuismeester de voorschriften op de spillagiën enz. ten eigen bate misbruikt had, overigens een punt, waarop ik bij het te behandelen onderwerp terugkom.

11°. Aan zoutpakhuismeester De Groot was, naar wij lazen, de toevoeging van het koffiepakhuismeestersschap en van het collecteursschap der douane niet bevallen. Naar de resumtie in een besluit van 23 September 1817 N°. 23, verzocht hij „uit hoofde van gevorderde jaren en lichaamsgebreken, dat hij van deze twee laatste posten mag worden ontslagen, en hem toegestaan het pensioen van L[t] Kolonel, welke rang hij zedert het jaar 1810 heeft gehad". Art. 11 van het besluit van 20 Juli 1818 gaf De Groot zijn ontslag als zoutpakhuismeester zonder meer.

---

1) Onder letter *f*.

2) Zie mijn artikel: „Het verblijf van commissaris Van den Broek op Bali van 18 December 1817 tot 24 Juni 1818" in *Bijdr. Inst.*, dl. L, bl. 331—385. Over zijn benoeming tot resident van Krawang, aldaar op bl. 384—385.

12°. De benoeming van een assistent-resident te Indramajoe werd in advies gehouden.

13°. Te Krawang werd tot assistent-resident aangesteld J. G. Engel; weldra echter vervangen door J. W. van Idsinga. Het volgende deed zich daarbij voor, dat ons een kijk geeft op een meening van de administratie dier dagen, zóó verschillende van die in latere jaren. Van Idsinga verzocht drie maanden voorschot op zijn traktement ten einde de reis te kunnen maken en andere noodzakelijke uitgaven te doen. Een besluit d.d. 4 Augustus 1818 N°. 19 stelde het request in handen van President en Raden van financiën. Het advies d.d. 7 December 1818 N°. 30 refereerde „aan onderscheidene door dezelve ingediende rapporten, waarin zij de nadeelen, welke uit het geven van voorschotten voortvloeijen, hebben ontvouwd". Op dezen grond wezen C.C.G.G. bij besluit d.d. 15 December 1818 N°. 10, waaraan ik de resumtie ontleen, het verzoek van de hand. Ook typeerend voor de door het bestuur van C.C.G.G. ingewijde administratie: 4 maanden had men alzoo noodig gehad om antwoord te geven op zulk een eenvoudig verzoek![1]

14°. Tot pakhuismeester te Indramajoe werd benoemd H. Specht.

15°. Betrekkelijk de overgave der pakhuisadministratie.

16°. De resident van Krawang moest verslag uitbrengen over „den staat der Gouvernementslanden in Crawang gelegen".

17°. De resident der Preanger behoorde een nadere voordracht te doen: „betrekkelijk de voeging der Crawangsche landen, in zijne Residentie gelegen, aan een der Regentschappen, en tevens opgeven of alsdan voor de koffijteelt in die landen een bepaalde opziener zou nodig wezen".

Nu volgt art. 18 van het Staatsblad, volgens welk de pakhuismeesters te Buitenzorg, Tjikao, Karangsamboeng persoonlijk verantwoordelijk voor hun beheer en rekenplichtig aan de Rekenkamer werden gesteld. Het artikel maakte hen aansprakelijk voor tekorten; aan de betrokken residenten moesten zij steeds opening geven en hun bevelen volgen.

1) Verg. *Bestuur-1817-V. d. R.*, dl. I, Alph. reg. voce *Langzaamheid*.

Wat overigens ten aanzien van het pakhuisbeheer in dit Staatsblad werd uitgevaardigd, breng ik nog hierna in herinnering [1]. Wij moeten nu tot de meer rechtstreeksche beschouwing der koffiecultuur in de Preanger overgaan.

b. Bij de instructie, behoorende tot het besluit der C.C.G.G. d.d. 3 Augustus 1816 N°. 3 voor den heer Van Motman, benoemd om de Preanger van den Britschen resident over te nemen, werd o. a. voorgeschreven [2]:

Art. 7, dat de regenten moesten verzekerd worden van de genegenheid van het Nederlandsche Gouvernement en van de voortduring der wederzijdsche betrekkingen, zoo als die toen bestonden.

Art. 8, om zich te gedragen naar de voorschriften en wetten door het Britsch Gouvernement uitgevaardigd.

Art. 19, om zich bijzonderlijk met het bestier der koffijtuinen en met de kultuur der koffij bekend te maken.

Een jaar later volgde de groote reis over Java, waarop de Preanger het eerst aan de beurt kwamen [3]. Als een inleiding tot hun nadere regeling der koffiecultuur mag een te Soemedang genomen besluit d.d. 28 Juli 1817 N°. 4 gelden [4]. C.C.G.G. oordeelden: „dat uit de mondelinge informatiën te Tjanjor, Bandong en hier ter plaatse ingewonnen bij de onderscheidene regenten der Preanger Regentschappen en Opzieners van de koffietuinen, welke alle in perzoon zijn gehoord; voorts uit het algemeen verslag over de administratie der residentie [5], en uit het rapport van den Super Intendent der koffij cultuur [6] is gebleken, dat het noodig zal zijn ten aanzien van de administratie van deze tak van inkomsten eenige voorzieningen te maken". De daarop volgende bepalingen beteekenden echter niet veel, daar zij zich vooral

---

1) Sub *f* van dit hoofdstuk.

2) *Rees' Preanger*, bl. 151. Betrekkelijk de overneming verg. *Herstel-V. d. K.*, bl. 274; over de instructiën in het algemeen, zie ook hiervóór, bl. 6.

3) Verg. *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. II, bl. 329 en 340.

4) Ook reeds op bl. 126 aangehaald.

5) Verg. het werk der voorlaatste noot, bl. 340, ad noot 4, zoomede hiervóór bl. 99.

6) Superintendent was de resident zelf: zie hiervóór bl. 17, ad noot 2.

in adviesvragen oplosten. Art. 3 gelastte echter dat aan de regenten „bij wijze van voorschot" moest worden uitbetaald: de helft van hetgeen hun voor koffieleverantie aan pikolgelden verschuldigd zou zijn[1]. Op eenige andere bepalingen kom ik terug; al het bestaande bleef vrijwel gehandhaafd, totdat de Inspectie der L.I. van haar bevindingen verslag kon uitbrengen. Dit voorloopige betrof echter enkel de regeling der cultuur in bijzonderheden, niet het hoofdbeginsel, waarover C.C.G.G. reeds een vaste gedachte hadden, nl. dat de bevolking der Preanger geen landrente zou betalen, maar verplicht moest blijven voor geringer belooning dan elders op Java koffie te planten en te onderhouden, evenals ten tijde van de Compagnie en van het Tusschenbestuur. Wanneer zij dan ook daarna het Landelijk stelsel van zoogenaamde vrijheid elders op Java grondvesten, schrijven zij in hun toelichtende depêche van 23 December 1817 over de Preanger[2]:

Het landelijk stelsel is daar niet ingevoerd. Toen over de aanneming van dat stelsel geraadpleegd werd onder het Britsche bestuur, werd door sommige voorstanders van hetzelve dadelijk op den voorgrond gesteld, dat het zich over de genoemde streken *niet* moest uitstrekken; en tot op den laatsten tijd der Britsche beheering is het steeds een punt van geschil gebleven, of en tot welke hoogte het stelsel daar zou kunnen en behooren te worden ingevoerd, gelijk wij uit de gesprekken die wij meermalen met de aanzienlijkste en verlichtste Engelsche regeringspersonen over deze belangrijke onderwerpen gehouden hebben, mogen opmaken. Wij zullen ons nu onthouden van eene volledige behandeling dezer gewigtige vraag, welke mogelijk eenmaal opzettelijk door de Hooge Regering zal worden overwogen, maar willen slechts het volgende aanmerken.

In de oostelijke gedeelten van Java was er geene eigenlijk gezegde regelmatige beheering; zij moest dus onverwijld worden daargesteld. De vorige staat van zaken was vernietigd; en hoezeer verward en onregelmatig, waren de nieuwe inrichtingen meer overeenkomstig met de overige beginselen van de daar aangenomen landelijke administratie, waaraan de inwoonders dier streken eenigermate reeds

1) Over de pikolgelden nog hierna, onder lett. *j*.

2) Verg. bl. 133. De woorden op bl. 233 van *Deventer's Gesag*.

gewoon waren, en welke ook wij in waarheid meer overeenkomstig de gronden eener gezonde staatkunde beschouwden.

In de Sundasche districten, daarentegen, is alles nog bij het oude. De bevolking in dezelve is dun, en gewoon sedert onheugelijke tijden aan die wijze van behandelen, van een geheel anderen inborst, sprekende eene andere taal.

In de oostelijke districten niet te blijven bij de goede beginselen of waar men er van was afgeweken niet toe terug te keeren, zou achteruitwerken zijn geweest. In deze landen, daarentegen, deden wij niet dan behouden wat er was, zonder dat deze bepaling voor den vervolge binden kon. Bij de twijfeling van velen was dit toch veiliger, vooral wanneer men ook de zaak uit het oogpunt van het onmiddelijk voordeel voor den Lande beschouwen wilde, een oogpunt uit hetwelk ook ten tijde van het Britsche bestuur de zaak beschouwd is, en hetwelk wij altans bij de eerste overname dezer gewesten en de groote kosten daaraan verknocht niet mogten voorbijzien.

En met referte aan hetgeen C.C.G.G. alzoo den 23en December 1817 uiteengezet hadden ter motiveering van de Preanger-uitzondering, herhaalden zij een en een kwart jaar later in hun groote Landrentedepêche van 16 Maart 1818[1]:

Het heeft in den eersten opslag wel iets onregelmatigs, om voor een gedeelte van Java zoo geheel andere beginselen van regeer- en staathuishoudkunde aan te nemen, dan voor de overige gedeelten; dan wat heeft de ondervinding geleerd van die zucht, om alles tot eene slaafsche eenvormigheid te willen brengen? Kunnen de strenge regelen eener burgerlijke bouwkunde, hoe schoon op zich zelve, worden nagekomen, bij het optrekken van het groote gebouw van een staat? ja, zou men in dit niet willen toestaan, hetgeen men in een bijzonder huis als geene kwetsing der architektuur aanziet, om namelijk in het eene vertrek een andere bouworde dan in het andere te volgen; men zorge maar, dat het voor den bewoner niet te zeer ongeschikt zij. En van de allegorische voorstelling tot de wezenlijkheid teruggaande, kunnen wij met eenigen roem zeggen, dat wij den toestand der ingezetenen van die landen geenszins met onverschillige oogen aanzien.

Wij hebben ons, gedurende ons verblijf aldaar, ernstig bezig gehouden met het onderzoek der belangen van die menschen. Wij

1) Vermeld op bl. 46. Zie de in den tekst volgende aanhaling in *Deventer's Bijdr.*, dl. I, bl. 393—394.

hebben nu weder den inspecteur- en adjunct-inspecteur-generaal gelast, naauwkeuriglijk na te gaan, wat men ten hunner nutte en ter wering van alle ongemak, uit een te moeijelijk vervoer van koffij als anderszins, zou kunnen doen, blijkens het voorgeschrevene bij art. 14 van de instruktie voor die ambtenaren vastgesteld [1]. En om aanvankelijk te toonen, dat wij hen wilden ontheffen van te groote bezwaren, hebben wij eene belasting afgeschaft, die gedurende het Britsche bestuur hun was opgelegd, en waarover allen klaagden. Die belasting strekte ter bekostiging van de ambtenaren, met de bevordering der koepok-inenting belast, en werd geheven bij wege van verhooging op het familiegeld. Zonderling was het, dat juist alleen in deze districten en nergens elders, zulk eene belasting geheven werd; zonderling, dat niet juist integendeel het geheele familiegeld was afgeschaft door een bestuur, dat zoo zeer met het lot dier ingezetenen begaan scheen te zijn, daar juist die belasting nooit vroeger op zulk eenen voet geregeld was geweest. Wij zullen dan ook dit nog tot een onderwerp onzer beraadslagingen maken; en zoo zullen daden van de Nederlandsche regtvaardigheid spreken. [2]

De *allegorische voorstelling* typeert den advocaat [3]; doch dit daargelaten; het laat zich verwachten, wat de vermelde inspecteurs er nader van zullen zeggen. Ik wil hiermede niet te kennen geven, dat zij C.C.G.G. maar zouden napraten; ter kwader ure zullen zij ten aanzien der grondenuitgifte toonen van dezen afwijkende meeningen wel aan te durven. Maar de quaestie liep niet over hetgeen allegorisch, ethnographisch ter verdediging werd aangevoerd; men had er een geopend oog voor, dat hetgeen ook Raffles uit een financieel oogpunt onaangetast had gelaten, een bron van inkomsten gaf, die men bij de heerschende penurie onmogelijk kon missen. Er was niets tegen, dit in allen eenvoud te zeggen, wèl dat men in een menschlievende en wetenschappelijke bombarie de waarheid verduisterde. De Inspectie verdient den lof, dat zij althans dit financieele punt behoorlijk naar voren deed treden. Wanneer

1) Verg. bl. 25 en 195—196.

2) Verg. *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. II, bl. 341—342 en hierna hoofdstuk VI, sub *a*.

3) Verg. *Teruggave-V. d. K.*, bl. 134—135.

zij toch in haar nader te noemen rapport van 5 December 1818 [1] voorstaat de Preangerregeling te handhaven, m. a. w. niet het Landelijk stelsel er voor in de plaats te wettigen, voert zij mede als reden aan, dat dit niet „aan het Land kan vergoeden die voordeelen welke het bestaande stelsel hetzelve thans aanbrengt" „en een zoodanig voordeel voor 's Lands kas aanbrengt dat dezelve buiten dezen waarschijnlijk de uitgaven niet zoude kunnen bestrijden". Nochtans, evenals Raffles, wil de Inspectie het groote beginsel der Landelijke vrijheid in de verbeelding althans handhaven, door de Preangerregeling voor te stellen als slechts tijdelijk, al kon die tijdelijkheid ook lang, heel lang duren [2]. Hun, die overtuigd zijn, dat de vrijheid van het Landelijk stelsel, op de koffiecultuur toegepast, een onware voorstelling gaf van de werkelijke toestanden, moet het weinig belang inboezemen, of men de Preanger wegens wat mindere betaling er al dan niet in opnam; doch wij behooren ons steeds te stellen op het standpunt eener regeering, die in papier opging en dientengevolge wel aan de verkondigde vrijheid geloofde. Zoo Van der Capellen [3]. Uit dien hoofde meende hij in een schrijven d.d. 8 Februari 1823 aan minister Falck nog eens te moeten uitleggen, waarom de Preanger voor dien heilstaat niet in aanmerking konden komen; waarom de illusiën, zoo warm in December 1816 uitgedrukt [4], opgegeven werden! Ziehier [5]:

De bergjavanen der Preangerlanden op zich zelven staande en afgescheiden van de andere residentiën zijn in vergelijking van vele anderen nog in eenen staat van kinderlijke eenvoudigheid. Zij zijn oneindig meer aan hunne hoofden en regenten ondergeschikt. Het bestaande koffiestelsel is daar zoo ingeweven in al de betrekkingen

1) Hierna op bl. 196.

2) Verg. over Raffles' voorstelling: *Norman*, bl. 240—241.

3) „Hij heeft zich laten leiden", schreef men naar Holland over Van der Capellen, „gezien wat men hem toonen wilde, geregeerd als in Holland op het papier. Rapporten over alles zonder einde, netjes, cierlijk, wel gesteld, cabinetstukjes, zooals een Engelsch vriend mij zeide, *written in fine language, but frothy, flowery and empty of all good*. Niet dat wij wijzer zijn; praten en schrijven en anders niet." *Hogendorp-Besch.*, bl. 31. — 4) Zie bl. 12—13.

5) *Gedenkschriften*, bl. 509—510.

van den regent af tot den minsten planter toe, de geheele inrigting is daar sedert lang zoodanig ingeworteld, het geheele bestuur zoodanig daarnaar gewijzigd, dat het even zoo onstaatkundig zoude zijn die inrigting nu te willen vernietigen, als het onvergeeflijk en onverantwoordelijk zoude zijn, om niet door alle mogelijke middelen te zorgen voor de welvaart van die goede bevolking, die onder dit stelsel leeft, en die, bij eene verstandige en ijverige beziging van die middelen die vele zijn, en die veel minder bestaan in het geven van geld, dan in het bevorderen van hetgeen tot hun gerief, en daardoor tot hun voordeel strekt, waarlijk verre is van zoo ongelukkig te zijn als men dit veelal gelooft, wanneer men niet van nabij met de omstandigheden bekend is, of wanneer men het stelsel slechts heeft zien werken onder ambtenaren die hun eigen belangen, hun eigen voordeel als het hoogste schatten, en die van de bevolking als eene onverschillige en aan dat eigen voordeel steeds ondergeschikte zaak beschouwden. Ik wenschte acht dagen met U in de Preanger regentschappen door te brengen; dit zoude meer afdoen dan alle mijne verhalen en mijne vertogen. Ik wil hier niet de lofredenaar van den resident zijn, maar ik stel mij voor U afschriften te zenden van zijne jaarverslagen over 1820, 1821 en 1822, zoodra ik dat van het laatstgenoemde jaar zal ontvangen hebben. Daaruit zal U blijken wat men voor de bevolking doen kan, wanneer men zich de zaak ter harte neemt; maar tevens zult gij daaruit zien, hoe noodzakelijk het is, in eene goede verhouding te zijn en te blijven met het zeer goed georganiseerd inlandsch bestuur.

Volken moeten maar goed zijn! Het „Landelijk stelsel" werd geprezen als een zegen; maar men schenkt dien niet aan hen, die er het eerst voor in aanmerking behoorden te komen, zoo men het karakter tot maatstaf nam. Natuurlijk aldus gezien van het standpunt der Elout's en Van der Capellen's; in werkelijkheid deed het er niets toe, want het was ginds geen zegen en werkte misschien nog fataler, omdat het te oneerlijker scheen. Luisteren wij naar Willem van Hogendorp's bitteren lof van 1827[1]:

De monopolie der Preanger is als zoodanig wel de mooist georganiseerde die er bestaat, wel te verstaan niet met terugzicht tot

1) *Hogendorp-Besch.*, bl. 88—91.

wie ze ondergaat. Wij doen alles door vier regenten, en die zijn rijk, vermogen alles op hunne bevolking, die diep ongelukkig, maar door haar blinde onderwerping aan hare regenten de laatste is, die ons verlaten zal zoolang deze voor ons zijn; en deze zijn ons door gouden ketenen verbonden. De regent van Sumadang alleen in een goed jaar heeft *f* 100.000. Een vierde gedeelte van hetgeen aan den planter is toegekend, thans 700 stuks duiten voor 225 pond coffy wordt boven over (?) aan den regent uitbetaald. Zij ontvangen alzoo, 4 in getale, 1/4 van hetgeen aan de geheele bevolking van 220000 zielen wordt uitgekeerd. Door hun invloed weten wij zoo krachtig het kwade te handhaven; waarom dien invloed verworpen, wanneer men het goede doen wil? Hij is tot dit zoo wel en beter te leiden dan tot het eerste. Dit loon van 700 duiten voor een pikol van 225 pond geeft in een voordeelig jaar aan een bevolking van 220000 zielen, vrouwen en kindren medegerekend, 148 stuks duiten per hoofd als loon van zijn verplichten arbeid aan den geheelen oogst, en al de kwellingen die dezen vergezellen. De geheele Preanger is in een staat van sequestratie; daar mag geen Chinees of Europees in. En daarvoor levert hij ze dan nog wel in 's Lands pakhuizen, soms dagreizen ver. In de naaste toch wel zoude men mogen vertrouwen? Zie slechts de kaart! De coffy van Soekaboemi (zij groeit langs de Zuiderhellingen van den Salak), die zooveel nader aan Buitenzorg ligt, wordt op Tjanjor geleverd...

Dat de bevolking doodarm is spreekt van zelve. Zij is vreemd aan het verdere Java door taal en afkomst en niet minder door onze wetten en instellingen. Want om ze te beschermen voor de schraapzucht der Chineezen, zoo als het heeten moet, maar inderdaad tegen de aanlokselen van genietingen, die zij toch niet voldoen kan, heeft de G.G. van der Capellen de Preanger voor hen gesloten. [1] De menschen zien er kloek en gezond uit; zij kwamen mij voor vroolijk en opgeruimd te zijn, tevreden met hun staat daar zij geen beter kennen. — Wat de resultaten van dit stelsel betreft met betrekking tot het belang der colonie voor het Moederland, zoo lijdt het wel geen twijfel, dat die oneindig gunstiger zijn, dan het tweeslachtig stelsel van pseudovrijheid, dat op het verdere Java in werking is. Ik zeg dit niet ter aanprijzing van het eerste, maar ter veroordeeling van het laatste. Een stelsel als dat der Preanger levert een batig slot aan den Staat, dat zeer aanzienlijk is en rijke ladingen aan

1) Zie Stbl. 1820 N°. 27 zoomede 1821 N°s. 4 en 6; eerst ingetrokken bij Stbl. 1871 N°. 130.

den handel geeft ter vervoer naar vreemde markten, maar geen débouché van gelijk belang voor de industrie van den Moederstaat. Wanneer men dezen menschen alles afneemt kan men niet vergen, dat zij fabriekaten van ons koopen.

c. Met het optreden van het Tusschenbestuur begrootte men de Javaproductie op 'n 100000 pikols koffie 's jaars; door de weinige zorg, die destijds aan de cultuur gewijd werd, verminderde dit in de eerste twee jaren van dat bestuur tot op de helft[1]: „en", wordt er in het zoo dadelijk te noemen Inspectierapport van 5 December 1818 waardeerend bijgevoegd, „het moet eenlijk worden toegeschreven aan den ijver met welke de Britsche Resident en Superintendent Macquoid de geheele uitroeijing der koffijboomen heeft tegengegaan[2] en daarna toen de koffij weder in prijs begon te stijgen, aan de aanplantingen, die door dezelven zijn gelast, en bestuurd, gevoegd bij het nauwkeurig toezigt, nu sedert twee jaren over deze gedwongen leverantie van koffij, plus minus 78000 pikols heeft bedragen; dat dit jaar bij een zoo schraal gewas als het geval geweest is en bestaan heeft, weinig minder zal geleverd worden, en dat binnen zeer *korten tijd* er weder 100000 pikols geleverd worden zal, in welke de Preanger Regentschappen, zooals dezelve thans bestaan, voor plus minus $^{3}/_{4}$ deelen zullen". Hieruit konden C.C.G.G. opmaken, dat de toekomst der cultuur in de Preanger „zeer goed" was, „gelijk wij", getuigden in het vermelde stuk de rapporteurs, die volgens art. 14 hunner instructie[3], sub 1° en 2° den staat der aanplantingen hadden na te gaan en over het toezicht er op te rapporteeren, „ten aanzien van de aanplantingen en schoonhouden der tuinen ook niet anders kunnen zeggen dan dat dit beide behoorlijk wordt gadegeslagen". Was dit wel zoo? Onder het Tusschen-

1) Over de Preanger schreef Van Motman in zijn verslag van 25 October 1816: „Bij de overgave van den staat der Koffijcultures, ten minste in geschrifte, zou de quantiteit, dit jaar te leveren, bedragen circa 40 à 42000 pic. van 128 ponden." *Deventer's Gezag*, bl. 124.

2) Over die uitroeiing, verg. bl. 129, noot 1. — 3) Verg. bl. 188, noot 1.

bestuur had resident Macquoid inderdaad goed voor deze aangelegenheid gezorgd; zijn opvolger echter, onze eerste resident der Preanger met het Herstel, de heer Van Motman, heeft, naar het schijnt, zich minder hiervoor beijverd[1]. Maar had de heer Van der Capellen niet tevens moeten bedenken, toen hij hierover ongunstige indrukken kreeg, dat nog in 1817 zoowel de Inspectie als de Raad van Financiën een persoonlijke leiding der cultuur door den resident, nagenoeg onmogelijk achtte, wegens de uitgestrektheid van het gewest en de overige belangrijke werkzaamheden[2]? 't Is waar, uit dien hoofde werden in 1818 de Krawangsche districten voor een deel afgescheiden en eenige andere beperkingen ten behoeve van den gewestelijken dienst aangebracht; beteekenden echter deze maatregelen zóóveel, dat nu wel aan den resident den eisch kon gesteld worden, om de tuinen te bezoeken? Van Motman stond ook niet, voor zoover mij bekend, bij C.C.G.G. ongunstig aangeschreven; speciaal in de Cheribon-Krawangsche onlusten van 1816 was hij met succes opgetreden[3]. Evenmin blijkt het, dat op de groote Javareis iets van ondeugdelijk bestuur gemerkt is. Of zijn heengaan in 1820 met het gemis aan ijver verband hield, is mij onbekend; maar stellig kwam hij in een ongunstig daglicht, sinds 's landsvoogds broeder, Robert van der Capellen, tot zijn opvolger benoemd werd. In verband met die aanstelling schreef de landvoogd, toen hij Falck over hem als zuiveraar der door Van Motman achtergelaten bedorven toestanden berichtte, dat hij niet „de lofredenaar van den resident" wilde zijn[4]. Het had er anders bijzonder veel van.

---

1) C.C.G.G. brachten in hun Koffiedepêche van 23 December 1817 (verg. bl. 133) lof aan Macquoid over hetgeen hij voor de cultuur deed: *Deventer's Gezag*, bl. 234, al. 2. Over Van Motman's benoeming, verg. *Herstel-V. d. K.*, bl. 280.

2) Verg. bl. 180—181. — 3) Zie de waardeering in bijl. I, zoomede *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. I, bl. 43, 47, 48, 55.

4) Zie op bl. 190 de aanhaling uit *Falck's Gedenkschriften*, bl. 510. — De Haan oppert over Van Motman het lang niet uit de lucht gegrepen vermoeden, dat zijn conciliante houding jegens de landheeren leidde tot de vervanging in Februari 1820: *Priangan*, dl. I, bl. 118.

Over den als officier uitgekomen nieuwen resident weet ik slechts mede te deelen, dat de Franschen hem in de omwentelingsdagen van 1813 als gijzelaar uit Holland naar Frankrijk medenamen [1]; dat hij in Indië, adjudant zijnde van den landvoogd, bij G. B. d.d. 8 Januari 1818 N°. 23 bevorderd werd van kapitein tot majoor; eindelijk, dat de quaestie-De Wilde een hoogst hinderlijk karakter aannam toen resident Robert beschuldigend tegen den landheer van Soekaboemi optrad en broer-landvoogd het geheel hiermede eens bleek te zijn. Hij vergoedde in ijver, wat hem aan kennis van binnenlandsche bestuurstoestanden moest ontbreken, ten gevolge van een geheel aan Indië vreemd verleden. Het nieuwe bestuurshoofd toonde zich baanvegend, gelijk trouwens nogal eens pas optredenden in Indië doen. Het trad aan den dag, dat de voorganger zich weinig aan inspectiën wijdde, dat hij o. a.: „zoo het schijnt, nimmer in persoon, zoo lang hij resident geweest is, de koffijtuinen bezocht", schreef eerlang Van de Graaff aan Elout in Holland, den achteruitgang der cultuur overigens op verschoonende wijze schetsende [2]. Erger stukjes bracht broer Robert aan het licht: de geheele administratie bleek in de war: dit althans lezen wij in de particuliere brieven van landvoogd Van der Capellen aan Falck [3]. „De Preanger Regentschappen hebben slechts 50/m pikols opgebragt", meldde hij. „De geheel willekeurige opgaven van den vorigen Resident Motman hadden mij op veel meer doen hoopen", klaagde de landvoogd. „Mijn broeder spaart geen moeite om de administratie van die belangrijke residentie op eenen goeden voet te brengen. Eene zuivering van de ambtenaren was er noodzakelijk. Vele verkeerde practijken heb ik er sedert de benoeming

---

1) *Falck's Gedenkschriften*, bl. 109 en 117.

2) Verg. *Herstel-V. d. K.*, bl. 281—282.

3) Den 16en en den 25en Maart 1820. In *Falck's Gedenkschriften* is de laatste brief niet opgenomen (zie aldaar bl. 499); van den eersten werd een fragment afgedrukt, trouwens niet zuiver en het door mij uit dien brief aangehaalde is er weggelaten: het gaat aan het in de *Gedenkschriften* gedrukte vooraf.

van mijn broeder ontdekt, en de meeste ambtenaren verwijderd. Commissarissen Gen[1] zijn op dit punt schandelijk bedrogen. Eenige van die zaken worden nog vervolgd." *Heb ik ontdekt!* Zoo schreef deze ijdele man; op allerlei gebied dragen soms zijn brieven of depêches dat persoonlijk karakter, alsof hij het was van wien het uitging. En een paar weken later: „De Preanger Regentschappen zijn nu bijkans gezuiverd van het zeer slecht gezelschap aan het welk 's Lands kostbare belangen, en die van het beste volk dat uit God's handen gekomen is, waren overgeleverd. Het is voor mij een groot genoegen mijn broeder daar werkelijk nuttig te zien."

Hieronder volge „eene opgave van den koffieoogst in de Preanger en Buitenzorgsche landen" over 1817/25, „als zijnde het product eener erkende dwang-cultuur en leverancie", memoreerde landvoogd Du Bus [1], nl.:

1817:	98902 pikols,	1821:	98082 pikols;
1818:	86137 „	1822:	91685 „
1819:	65430 „	1823:	67956 „
1820:	52675 „	1824:	70993 „
		1825:	115961 „

Deze cijfers toonen wel aan dat de productie onder Van Motman steeds achteruitging; maar welken invloed zijn opvolger op de aanzienlijker bedragen uitoefende, valt niet te zeggen. Du Bus erkende dien invloed niet; het jaar 1825 was, merkte hij op, over het geheel genomen „bekend als het beste koffij-jaar dat zich iemand op Java herinnert", zoodat de grootere productie „inderdaad enkel het gevolg is geweest van het bijzonder gunstig jaargetijde".

d. Art. 13 van de instructie d.d. 5 December 1817 in Stbl. N°. 62 [2] gelastte na te gaan: „den staat der koffieteelt in die residentiën, waar dezelve geheellijk onder administratie van den lande genomen is, of waar de koffie door den planter en grondeigenaar aan den lande moet geleverd worden". Het volgend artikel noemde 5 punten, waarop „bijzonderlijk" viel te letten, terwijl het 6e de Inspectie opdroeg

1) *Du Bus-Kol.*, bl. 6—7. — 2) Verg. bl. 25.

mede te deelen „Of, en welke verbeteringen ten aanzien van alle deze bijzonderheden, zouden kunnen worden ingevoerd".

Onder de lezers, voor wie het maar weinig duidelijk kan zijn, dat, met de fictie der verhuring van de tuinen op Java, die cultuur werd beschouwd als *niet* „geheellijk" onder 's lands administratie te zijn genomen, zullen er, naar ik vermoed, zich bevinden, die in dit art. 13 geenszins lezen, dat het enkel het oog had, behalve op de cultuur der particuliere landen in Buitenzorg en de Preanger, op het gouvernementsgebied in de residentie Preanger, waar het oude Compagniesbeheer in beginsel moest gehandhaafd blijven.

Verder gelastte art. 22 om over den staat der koffiecultuur dezer streken „een volledig verslag" in te leveren tegen 1 Juni 1818 „en voorts jaarlijks" in November. De instructie eerst vastgesteld zijnde na afloop der groote reis [1], waren voor de onderzoekingen aan de Inspectie mede in handen gesteld de stukken, door den resident der Preanger ingezonden ter opvolging van het besluit van 28 Juli 1817 [2].

Aan de gestelde data voor het indienen van het eerste verslag kon zij zich echter niet houden. Daartoe was niet slechts de omvang van hare overige onderzoekende werkzaamheden te groot, doch mede die van hetgeen de artt. 13 en 14 op het oog hadden. Aan art. 22 werd toch eerst voldaan bij een rapport d.d. 5 December 1818 N°. 1; maar het was dan ook zóó omvattend, dat het 115 bladzijden schrifts, officieel formaat telde! Wegens de kennis van intieme binnenlandsche bestuursaangelegenheden, die daarin doorstraalt en die adjunct Van de Graaff als leek en zonder bekendheid met de Inlandsche talen onmogelijk kon bezitten, acht ik dit rapport geschreven door den eersten onderteekenaar Van Lawick, die van 1801 tot 1810 gewichtige betrekkingen in de Preanger vervulde [3]: maar dan bevestigt het volkomen het oordeel van den heer P. J. Moquette

---

1) Verg. bl. 24 en bl. 17 noot 1.

2) Verg. bl. 185—186.

3) Zie *Priangan*, dl. I, bl. 103. Verg. hiervóór bl. 19.

over een ander door denzelfden hoofdambtenaar geschreven rapport, namelijk over aanmunting, hetwelk een „zeer langdradig en verward stuk" genoemd wordt[1]. Hoe men zoo door en door vervelend kon zijn, ook tegenover menschen, die in het onderwerp groot belang stelden! En de ellende der ernstige kennisneming van dit Koffierapport wordt verhoogd, doordien het in het Rijksarchief berustend afschrift blijkbaar is van iemand, die de Hollandsche taal niet kende; het is er nog ongenietbaarder door, ja hier en daar nagenoeg onverstaanbaar[2]. Zelfs zijn woorden en stukken van zinnen weggelaten. Niettemin staat onder het (w. g.) der handteekeningen van de Inspectie: „Voor eensluidend afschrift, De Secretaris van de Hooge Regering P. le Clercq" en ter zijde: „coll. V. W."!! Toch is het rapport daardoor niet onbruikbaar geworden; met vrucht kon ik er vele in deze afdeeling voorkomende bijzonderheden uit trekken. De gedane voorstellen hebben geleid tot het 27 artikelen tellend besluit van 3 Januari 1819 N°. 1, Stbl. N°. 1, „houdende", over de Preanger, Krawang en Buitenzorg, blijkens den aanhef: „Ten eerste, eenige bepalingen nopens het koffijstelsel in die residentiën, waar hetzelve geheellijk onder de administratie van den lande genomen is, of waar de koffij, door den planter en grondeigenaar, aan den lande moet geleverd worden. Ten tweede, afschaffing van het zoogenaamde familje- of huisgezinnengeld in de Preanger Regentschappen en Krawang."

De uiteenzettingen van het rapport geven een hoogst belangrijken kijk op de toestanden in de gouvernementslanden der Preanger. Alleen deze zullen het onderwerp der afdeeling zijn, ofschoon het rapport ook handelt over de koffiecultuur op de particuliere landen; hieraan wijd ik de volgende afdeeling. Verder zal ik de artikelen van het besluit d.d. 3 Januari 1819 noemen, waarbij C.C.G.G. beslissingen namen. Men zij echter indachtig, dat niet alle artikelen in het

1) *Munt-episodes-V. d. K.*, bl. 231.

2) Blijkens onderscheidene plaatsen in *Priangan*, heeft dr. De Haan ook het rapport gebruikt; ik krijg den indruk, dat hij een beter exemplaar in het Bataviasche archief aantrof.

Staatsblad zijn afgekondigd; ik maak dan van het besluit melding zonder van het Staatsblad te gewagen. Het slotartikel 27 hield onderscheidene voorstellen „buiten dispositie".

e. De gouvernementscultuur trof men aan in de vijf regentschappen Tjiandjoer, Bandong, Soemedang, Limbangan en Soekapoera[1]; zij werd gedreven naar de beginselen der O. I. C., waartoe in de eerste plaats behoorde, dat ieder gezin 1000 koffieboomen moest planten en voltallig houden. Aanvankelijk schijnt hun aantal op 400 per gezin te zijn gesteld; het werd echter in 1789 tot 1000 verhoogd: „een bizonder zware druk, zoo er de hand aan gehouden werd", merkt terecht De Haan op[2], hetgeen echter niet geschiedde, gelijk wij zoo dadelijk zullen lezen.

Ten einde op het aantal orde te stellen was reeds bij besluit van 28 Juli 1817[3] resident Van Motman bevolen: „om eenen naauwkeurigen staat in te zenden van alle de koffijboomen met bekendstelling van de jaren, waarin zij zijn geplant, en opgave van de namen, grootte en ligging der tuinen, en eindelijk van het getal boomen dat noodzakelijk afgeschreven moet worden, en daarbij te voegen de rapporten te dien aanzien opgenomen". Het vermelde art. 14 der instructie[4] droeg sub 3° aan de Inspectie op nategaan „of de verdeeling der werkzaamheden over de districten en huisgezinnen billijk is"; blijkens haar rapport kwam zij tot de overtuiging: „dat de verdeeling der werkzaamheden over de districten en huisgezinnen ongeregeld en onbillijk is". Volgens een Compagniesinstructie moest wel, naar ik memoreerde, „ieder huisgezin" 1000 boomen onderhouden[5]; maar het *tjatjah* voor *huisgezin* was door het Inlandsch bestuur opgenomen

1) Zie de onderverdeelingen dier vijf regentschappen in districten naar den toestand van 1867 bij *Rees' Preanger*, bl. 148—150.

2) *Priangan*, dl. I, bl. 157*. Daendels voerde het aantal zelfs op tot 3900 boomen! Zie bl. 450* aldaar.

3) Verg. bl. 185. — 4) Verg. bl. 195.

5) Dit was nl. voorgeschreven in een instructie van 1789, opgenomen in *Priangan*, dl. II, bl. 635—643; de inleiding op bl. 631—634 van De Haan is belangrijk.

als „eene gehele famielje van nauwe bloedverwanten, bijvoorbeeld: een vader heeft zonen en schoonzonen; deze alle echter rekenen maar", merkte de Inspectie op, „voor een tjiattja koffij, in weerwil dezelve dikwijls 3 en 4 huisgezinnen uitmaken en ieder op zich zelve woonachtig zijn" [1]. In Buitenzorg trof de Inspectie hetzelfde aan, zoodat de residenten van beide gewesten door C.C.G.G. werden aangeschreven, om „naauwkeurig te doen onderzoeken het verschil dat in zijne Residentie bestaat, tusschen de Tjiatjas koppie en het getal huisgezinnen, na te sporen de oorzaken van dit verschil en wijders hiervan den Gouverneur-Generaal verslag te doen" [2]. Het resultaat is mij niet bekend; de taks van 1000 boomen per gezin bleef intusschen gehandhaafd.

f. Ten behoeve der bevolking van het uitgestrekte gewest der Preangerregentschappen bestonden slechts drie pakhuizen, waar men het product kon brengen om er betaling voor te erlangen, nl.: te Buitenzorg, waarheen van de Preanger gebracht werd uit het regentschap Tjiandjoer [3]; te Karangsamboeng of eigenlijk het daarbij gelegen Tomo [4] — een naam, dien men echter slechts weinig genoemd vindt — in Soemedang; eindelijk te Tjikao in het regentschap Bandong. De pakhuismeesters van Buitenzorg en Tjikao hadden voor den afvoer naar Batavia te zorgen; de pakhuismeester van Karangsamboeng verzond de koffie naar het pakhuis te Indramajoe, van waar het product over zee afgescheept werd. Karangsamboeng lag aan de Tjimanoek, die langs Cheribons westzijde bij Indramajoe in zee valt; Tjikao was gebouwd

---

1) In *Priangan*, een schat van kennis over het belangwekkende tjatjahonderwerp. De aangehaalde woorden in dl. IV, bl. 403. In dl. I, bl. 364* leest men reeds over den Compagniestijd: „Een tjatjahsgezin, vermeerderd met de gezinnen der naar oud gebruik inwonende schoonzoons en met die van de arbeiders vormde dus eene groep van familiën, welke door haar aantal handen voldoende in staat was om de verzwaarde diensten voor de Compagnie te presteeren."

2) Art. 4 van het op bl. 197 vermelde besluit d.d. 3 Januari 1819.

3) Verg. *Priangan*, dl. III, bl. 638 § 1048 en hiervóór bl. 191.

4) Zie o. a. art. 18 van Stbl. 1818 N°. 53: „Tomo bij Karangsambong".

aan de Tjitaroem, stroomende langs Krawangs westzijde naar zee; het landschap Krawang werd door deze beide rivieren omvat[1]. De Inspectie oordeelde deze twee pakhuizen voor het verdere koffietransport zeer geschikt: „als liggende aan de oevers van twee kapitale rivieren langs welke de koffij op eene zeer gemakkelijke wijze met vaartuigen naar Indramaijoe en Batavia wordt afgebragt". Hoe zagen er echter deze pakhuizen uit? W. van Hogendorp, in 1828 te Tjikao komende, geeft er de volgende beschrijving van[2]:

Het eerst wat zich daar aan ons oog vertoonde, waren Z[r] M[s] coffypakhuizen aan den rechteroever der rivier, waar wij ons op Preanger grondgebied bevonden. Daar komen de Preanger ingezetenen voor hunne 7 guldens van 25000 tot 40000 pikols coffy brengen, die dan in groote praauwen de Tjitaroem afzakt en over zee naar Batavia gaat... Koningspakhuizen, monopoliehuizen, en dan nog van zulk een aanzienlijk product, verwacht men aangelegd te vinden uit een ruime beurs en op onbekrompen voet. Ik vond ellendige barakken van hout, van bamboes met rieten daken, welke één vonk in vlam zet; en dan in een land waar iedere dag ongeveer een onweder oplevert. Ik schaamde mij dood toen de magazijnmeester mijn Engelsche reisgenooten vertelde dat *f* 15000 voldoende zoude zijn om goede, hechte voor ongeval verzekerde pakhuizen te leveren, terwijl nu voor tonnen gouds in eenige uren tijds verbranden kan. Had men nu nog maar pannen daken, die een zeer geringe uitgaaf zouden vorderen. Maar neen! om een handvol geld te besparen maakt men ze van riet en waagt er schatten aan. Wat de ruimte betreft, de coffy versch aangebracht moet luchtig liggen en geregeld omgeroerd om goed te kunnen uitwasemen; zij lag er acht voeten hoog bij gebrek aan ruimte, blootgesteld aan broeiing en vermuffing.[3]

Het reeds meermalen aangehaald art. 14 der instructie, droeg sub 4° op, om na te gaan: „Of er een genoegzame waarborg is voor eene goede, wigtige leverantie in 's lands pakhuizen, zoo

1) Art. 2 van Stbl. 1818 N°. 53 verhief „de benedenlanden van Krawang", gelegen tusschen deze beide rivieren, tot een afzonderlijke residentie Krawang: verg. bl. 182. — 2) *Hogendorp-Besch.*, bl. 193—194.

3) Over het uitbreken der hierin opgesloten rebellen van 1816, zie *Herstel-V. d. K.*, bl. 298, *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. I, bl. 17 en *Consignatie-V. d. K.*, bijl. IV.

wel als voor het rigtige gewigt van het door den gemeenen man geleverde, en de volle betaling daarvan aan hem, volgens de bestaande bepalingen, en in het algemeen, of aan de eene zijde aan het land gewordt, wat aan hetzelve toekomt, en aan de andere, of de gemeene man het zijne geniet, en niet gekweld en willekeurig behandeld wordt."

Welke stellige bepalingen onder het Tusschenbestuur bestonden ten aanzien van spillagiën, overwichten, enz. blijkt niet; misschien bleef ten deze het Daendels-reglement van 19 October 1809 van kracht[1]. Zooveel is zeker, dat C.C.G.G. reeds bij besluit d.d. 16 Augustus 1817 N°. 6, Stbl. N°. 44, in het algemeen voorschreven: „dat geene spillagie zal worden goed gedaan, ten zij bij behoorlijke en beëedigde verklaringen blijke, dat buiten toedoen van den bewaarder of overbrenger, de mindere hoeveelheid der bewaarde of overgevoerde goederen is verloren geraakt"; terwijl zij daarbij overwogen: „Dat van het grootste gewigt voor 's lands belangen is, om ten spoedigste de verkeerde begrippen tegen te gaan, welke nog, ondanks de verklaringen door den Gouverneur-Generaal in rade, in den jare 1809 gegeven, plaats vinden, als ware de overbehouden spillage als een wettig middel van bestaan voor de overbrengers en bewaarders van 's lands producten te beschouwen, daar nogtans het woord spillagie genoegzaam het oogmerk aanduidt, hetwelk men daarmede heeft en alleen hebben kan, namelijk, de scheeps-overheden en administrateuren voor verliezen en tekortkomingen te dekken."

Volgens het Daendels-reglement werd aan koffie den pakhuismeester niet aangerekend een tekort van 1 op 125 ℔, zoo binnen het jaar afgeleverd, en 2 op 125 ℔, zoo overjarig; bleek het tekort minder, dan verviel dit toch den Lande, evenals alle meerbevindingen. Onwillekeurige tekorten konden speciaal ontstaan door indroging van het product; de meerbevindingen niet slechts, wanneer de indroging in mindere mate plaats vond, maar ook doordien er meer werd

1) *Plakkaatboek*, deel XV, bl. 930—936.

ontvangen dan men boekte[1]. Hoe, in weerwil van Stbl. 1817 N°. 44, de feitelijke toestand was, beschreef de Inspectie, naar aanleiding van een door Van Lawick ingesteld onderzoek, in een speciaal daaraan gewijd stuk d.d. 24 Maart 1818 N°. 13, hetwelk geleid heeft tot eenige nadere bepalingen in het reeds vermelde besluit van 20 Juli 1818 N°. 27, Stbl. N°. 53, dat overigens met de gebruikelijke wetgevende verwarring dier dagen, in de eerste plaats handelde over de reorganisatie van de Preanger en Krawang[2].

De nominale gewichtseenheid, waarmede de koffie in de Preanger aan den planter werd berekend was de z.g. *Bergsche pikol*, waaronder werd verstaan een pikol, niet van 125, doch een van 225 pond, het „tot dusver alleen in de Preanger bekend pikolgewicht"[3]. Hiervoor werd den planter 6 gulden 12 stuiver betaald. 's Mans lot ten deze zullen wij nog speciaal uiteenzetten; hier wensch ik alleen de aandacht op de administratie der pakhuismeesters te vestigen, waartoe enkele aanhalingen uit het vermelde rapport worden gedaan. Zij zijn wel wat bezwaarlijk te lezen, doch om de onmogelijke toestanden te leeren kennen, dienen wij het ons te getroosten.

Te Buitenzorg werden in stede van 225 pond voor één Bergsche pikol aangenomen 227 pond, dus eerst daarvoor de *f* 6—12 betaald, bovendien: „buiten een doorslag die bij het wegen genomen wordt en hetwelk op één pond per Bergsche pikol kan worden gesteld, wordende bij het inwegen de *twee* ponden boven de *225* bij het overige gewigt op de schaal gezet, en waardoor den planter 228 ponden voor één Bergsche pikol afgeeft"! De koffie uit dit pakhuis werd per as naar Batavia vervoerd per pikols van 128 pond: „en op ieder zoodanige pikol een doorslag gegeven van $^3/_4$ pond, ... dus doorslag berekend op de Bergsche pikol van 225 ponden bekomt men 226 $^1/_2$ schaars: aldus bestaat aldaar een verschil

1) Over de toestanden onder de Compagnie zeer belangrijke mededeelingen in *Priangan*, dl. III, hoofdstuk X (bl. 677). Over indroging in § 1124.

2) Verg. bl. 182.

3) De aanhaling uit *Priangan*, dl. I, bl. 453*.

tusschen de ontvangst en de wederaflevering van ruim $1\frac{2}{3}$ pond op de Bergsche pikol ofte ruim $\frac{2}{3}$ Percent".

„Te Tjikauw wordt de koffij ingewogen bij de zak, houdende 80 ponden met een doorslag van éen pond op iedere zak: dit maakt dat door den planter voor een Bergsche pikol wordt geleverd $227\frac{13}{16}$, men mag stellen 228 ponden."

„De koffy te Tjicau wordt (daar dezelve meestal dadelijk na de ontvangst met platboomde prauwen langs de rivier Tjitaroem naar Batavia wordt afgevoerd) evenzoo afgescheept als dezelve is ontvangen, dat is in zakken van 80 ponden met dezelfde doorslag als bij de aantooning van de wijze van ontvangst is gezegd.

„De koffie, die naar Batavia wordt afgescheept, wordt gerekend en verhandeld tegens 128 ponden, terwijl de doorslag op deeze hoeveelheid (naar volgens wat dezelve is op 80 pond bij de ontvangst) bedraagt $1\frac{3}{5}$ pond."

„Te Tomo bij Karangsambong wordt de koffij ontvangen bij de zak, welke wordt gerekend op $\frac{1}{3}$ Bergsche pikol ofte 75 ponden ieder, doch op de schaal staat $75\frac{1}{2}$ ponden en de doorslag, die men neemt op iedere zak bedraagt schaars *een half* pond; aldus wordt door den planter aldaar voor een Bergsche pikol geleverd weinig minder dan 228 ponden."

„De koffij wordt te Tomo bij Karangsambong afgescheept naar s' Gouvernementspakhuizen te Indramaijoe en langs de rivier Tjimanoek met platboomde prauwen derwaarts vervoerd in zakken van $75\frac{1}{2}$ ponden zonder doorslag, welke zak van $75\frac{1}{2}$ ponden egter slechts wordt gerekend te bevatten 75 ponden; de pikol bij den afscheep wordt gerekend tegens 128 ponden, doch houdt dan werkelijk, naar luid, dat de $75\frac{1}{2}$ slechts voor 75 ponden wordt gerekend, $128\frac{64}{75}$ ponden; aldus is het verschil tusschen de ontvangst en de afscheep te Karangsambong $1\frac{1}{2}$ pond op de Bergsche pikol van 225 ponden, hetwelk bedraagt $\frac{2}{3}$ percent."

„De koffij wordt te Indramaijoe ingenomen bij 6 zakken te gelijk, die te Karangsambong tegens $75\frac{1}{2}$ de zak of te samen inhoudende 453 ponden afgescheept zijn, welke hoe-

veelheid dan gemeenlijk op de reize naar Indramaijoe verloren heeft *een* pond, zoodat als dan slegts wordt ontvangen 452, die echter voor niet meer dan 450 ponden bij de pakhuisboeken worden ingenomen."

Onder al dit verward gedoe, treft het meest, dat de planter, die, naar wij nog lezen zullen, toch al zooveel lasten had te dragen, en reeds zulk een geringe betaling voor het pikol van 225 pond moest ontvangen, niet eens voor dat gewicht betaald werd. „De drie ponden", schreef hierover de Inspectie, „die men boven de bepaling van den planter neemt, kan niet dan als een drukkend bezwaar (dog hetwelk hij zig door zijne onverschilligheid laat welgevallen of wel niet opmerkt) worden beschouwd, en wij zijn van gevoelen dat dit behoort op te houden, en dat daar waar het noodzakelijk is, de verliezen of spillagie, die de koffie geeft, moet komen ten laste van den Lande."

Ook de manupulatiën van den pakhuismeester te Indramajoe keurde de Inspectie ernstig af.

Het zeer doorwerkte rapport stelden C.C.G.G. in handen van den Raad van Financiën, die er op adviseerde bij schrijven d.d. 24 April 1818 N°. 51 [1]. Dit stuk begon nog eens in herinnering te brengen, wat o. a. door de Inspectie was geschreven. Over Tjikao, Karangsamboeng en Buitenzorg was toch gerapporteerd: „dat de koffij over het algemeen door den gemeenen man in deze drie pakhuizen geleverd wordt de bergsche pikol van 225 ℔ tegens 228 ℔ en dus met een uitslag van 3 ℔ per pikol; van deze 3 ℔ geven de pakhuismeesters op Buitenzorg en Karangsambong bij den afscheep van de koffij [2] een uitslag van circa 1½ ℔, gerekend op deze quantiteit ponden, zo dat een en een half pond voor indroging overschiet; de pakhuismeester van Tjicau scheept de koffie even zo af als dezelve bij hem

1) De beide stukken in *Elloutbundel* N°. 29.

2) *Afscheep* van Buitenzorg kon natuurlijk niet plaats hebben; doch het was een uitdrukking, niet noodzakelijk insluitende: „dat de koffie aldaar in vaartuigen wordt geladen"! Zie *Priangan*, dl. III, § 1048 (bl. 638).

ontvangen wordt en dus met 3 ℔ overwigt, zo dat deze niets voor indroging rekent". Voor Indramajoe, waarheen de koffie van Karangsamboeng werd gezonden, kwam dit hierop neer: „De pakhuismeester van Indramaijoe ontfangt dus de koffij, welke van Carrangsambong naar derwaards afgevoerd wordt, met een uitslag van 1½ ℔, doch waarvan gemeenlijk ½ ℔ op weg verloren gaat, zo dat nog 1 ℔ overblijft, dat op de picol van 125 ℔ ruim een half pond bedraagt; bij dit halve pond komen nu nog 3 ℔, die hij op iedere pikol van 128 ℔ minder inneemt, als mede 1 ℔, dat hij bij afscheep bovendien nog voor spillagie afschrijft, dat dus te zamen uitmaakt ruim 4½ ℔; hiervan geeft hij echter bij den afscheep van koffie een uitslag van ¾ ℔ per pikol van 125 ℔. zo dat nog overschieten 3 ¾ ℔, die onverantwoord blijven." De Inspectie had wijders geoordeeld, dat de voornoemde 3 ℔, welk minder dan 128 ℔ p. p. ingenomen werd, moest beschouwd worden als „ongequalificeerd en strijdig met het Reglement", zoodat de pakhuismeester dit den Lande behoorde te vergoeden.

De Raad gaf ten aanzien van de Indramajoesche handeling, het verkeerde toe: „hoezeer dat dit steunt op een gebruik onder de Engelsche administratie ingevoerd, zo is dit echter door het Engelsche Gouvernement nimmer gehomologeerd, en is het eer een misbruik, onder dat bestuur ingeslopen, zo als wij dit bij ons aan Uwe Excellentiën ingediend rapport onder dato 24 Februarij ll. N°. 33 ook in het breede aangetoond hebben". Overigens was het 1 pond spillage gegrond op het Reglement, terwijl de order nog niet bestond „om zich aangaande de spillage bij werkelijke tekortkomst eerst te purgeeren", gelijk nu voorgeschreven was in het besluit van 6 Augustus 1817 [1]. „Wat aangaat de ruime inweging bij ontfangst van koffij van den gemeenen man, als ook de ruime uitslag bij wederafscheep van dezelve, zoo is dit eene gewoonte zedert lange jaren reeds in gebruik, die dus eerst dient verboden te worden, voor dat dezelve misdadig wordt en kunnen wij ons dierhalven ook zeer wel met het

1) Op bl. 201.

5e point vereenigen, namelijk dat voor den vervolge afgeschaft worde het nemen van overwigten van den gemeenen man en dat dus de 3 ℔ welke boven de 225 ℔ voor een bergsche picol gegeven zijn geworden cesseren, en dat de planter alleen 225 ℔ netto en niet meer voor een bergsche pikol behoeft te geven, als mede dat dan als een gevolg van dien bij transport van koffij het zij met prauwen of met karren een half pond per picol voor spillage gevalideerd worde, onder zoodanige bepalingen als ten aanzien der te doene verklaringen wegens het te kort bevondene bestaan".

Ik deelde reeds mede, dat een gevolg dezer overwegingen is geweest het besluit van 20 Juli 1818 N°. 27 in Stbl. 1818 N°. 53, waaruit over de comptabiliteit der pakhuismeesters mede een bepaling werd aangehaald[1]. Er werden echter meer belangrijke voorschriften ten deze gegeven. Bij het innemen der koffie door den planter in de pakhuizen van Buitenzorg, Tjikao en Karangsamboeng te leveren, moest voortaan „de bergsche pikol van 225 ponden netto ontvangen worden"; „afgeschaft en stellig verboden" werd alzoo „de gewoonte om de pikol in te wegen tegen 228 ponden, of eenigen meerderen of minderen uitslag van den gemeenen man te nemen". De residenten van Buitenzorg en de Preanger behoorden van dit verbod aan regenten en hoofden kennis te geven „ten einde zulks langs dien weg aan den gemeenen man bekend worde" (art. 19). Voor het nakomen dezer bepaling „en opdat, in het algemeen, bij het innemen en uitleveren der koffij, geene abuisen of verkeerde practijken plaats hebben" moest de Raad van Financiën „onverwijld" aan de pakhuismeesters toezenden „juiste en beproefde schalen, balansen en gewigten, behoorlijk geijkt" (art. 20). „Geene andere" dan deze stukken mochten de pakhuismeesters in bezit hebben en gebruiken „zullende zij, die deze bepalingen niet mogten in acht nemen, dadelijk van hunne bedieningen worden ontzet, met vrijlating aan den Openbaren aanklager, om zoodanige bedriegers

1) Zie bl. 184 en 202.

crimineelijk te vervolgen" (art. 21). De residenten moesten op de nakoming dezer bepaling „zorgvuldiglijk" letten; zij werden uit dien hoofde verplicht: „om, zonder voorafgaande waarschuwing, van tijd tot tijd de pakhuizen en wat daartoe betrekking heeft te onderzoeken en verders bij den gemeenen man of andere leveranciers, zoodanige berigten in te winnen, als ter bereiking van het heilzaam oogmerk van Commissarissen Generaal dienstig is te weten" (art. 22). Dit alles werd over balansen enz. bepaald medio 1818; maar op het einde van dat jaar was aan het *onverwijld* nog geen gevolg gegeven! Immers, naar het Inspectierapport van 5 December 1818 mededeelde, wist de planter eigenlijk niet, welke hoeveelheid, waarvoor betaling kon gevorderd worden, hij aanbracht; want men woog hem voor: „met stukken klipsteenen, waarvan tienmaal de zwaarte zoo veel bedraagt als bij hen onder den naam van een pikol bekend is, en waarvoor zij *f* 6 : 12 betaling ontvangen en dat onverschillig hoeveel gewigt men ook aan de Gouvernementspakhuizen zoude willen op de schaal zetten, de afleveraars der koffij zich niet zouden bezwaard gevoelen zoo lange de evenaar in het midden blijft en niet in zijn nadeel overslaat" [1].

Volgens het slotartikel 23 der verordening in Stbl. 1818 N°. 53 hadden de pakhuismeesters zich ten aanzien van spillagiën enz. „stiptelijk" te gedragen „naar de bestaande bepalingen te dien aanzien, door de Hooge Regeering in den jare 1809 vastgesteld, en het nadere besluit, door Commissarissen Generaal, op den 16den Augustus 1817 N°. 6, genomen, en zulks alles tot dat op dit stuk nadere verordeningen zullen worden vastgesteld". Dit geschiedde kort na de ontbinding der Commissie-Generaal. Bij een resolutie in Rade van 16 April 1819 N°. 38 werd namelijk het eerste spillage-reglement na het Herstel uitgevaardigd;

1) Verg. *Priangan*, dl. IV, bl. 794: „de bevolking had alleen te maken met pikols van 225 ℔ of zoo zwaar als de Hoofden die geliefden te wegen"; de bevolking werd niet betaald „volgens het ingeleverde aantal pikols van 225 ℔, maar volgens hoeveelheden, afgewogen met inlandsche gewichten".

voor de koffie werd dit spillage-tarief nu 1 en 1½ pond per 100 pond, al naar gelang minder of langer dan één jaar het product had gelegen.[1]

Hiermede was echter de geschiedenis niet ten einde. Ter loops zij opgemerkt, dat met art. 23 wel Stbl. 1818 N°. 53 besluit, doch dat bovendien een art. 24 aan de inspectie en de residenten opdroeg, na onderzoek c. q. voorstellen te doen: „omtrent de spillagien, welke nog... aan praauw- of karrenvoerders zouden behooren gegeven te worden, wordende echter bij deze bepaald, dat bij aflevering uit de pakhuizen te Indramajoe aan schepen of particulieren de pikol altijd tegen 125 ℔ netto zonder eenigen uitslag moet worden afgeleverd".

De regeering wilde alzoo van geen pikols groot 128 ponden meer weten; maar zij was tevens van oordeel, dat deze regel ten aanzien van het pakhuisbeheer reeds van kracht was onder het beheer van G. Vriese als assistent-resident en pakhuismeester te Indramajoe[2], zoomede, dat hij geenerlei recht had gehad om zich maar steeds 1 % spillage toeteeigenen, ook al ware dit niet verloren gegaan. Wij lazen[3], dat de Raad van Financiën een verschoonend woord hierover in het midden bracht; doch C.C.G.G. lieten zich niet bepraten. Nadat zij, zegt een besluit van denzelfden datum 20 Juli 1818[4], doch N°. 28, nader gedelibereerd hadden over de missive van den Raad van Financiën d.d. 24 April 1818 N°. 51[5], handelende over het beheer der pakhuizen, speciaal omtrent het pakhuis te Indramaijoe door den assistent-resident en fungeerend pakhuismeester G. Vriese; voorts over al de ingekomen stukken nog hadden geraadpleegd met de Inspectie, zoo luidt het verder:

En in aanmerking genomen, dat uit het onderzoek door alle deze ambtenaren en collegien gedaan, blijkt:

Dat de Pakhuismeester te Indramaijoe de koffie telkens heeft

1) Verg. bl. 201. Het Reglement werd in 1827 onder Du Bus door een nieuw vervangen. Men vindt het opgenomen in het Bijblad op het Staatsblad van N. I. N°. 1678; het zou een langen levensduur beschoren zijn.

2) Verg. bl. 177—179. — 3) Op bl. 205. — 4) Verg. bl. 202.

5) Zie bl. 204.

ingenomen bij pikols van 128 ℔ en dezelve bij aflevering heeft uitgewogen tegen 125 ℔;

Dat bij de pakhuisboeken de geheele hoeveelheid ingenomen kofffij, bij de wederafscheeping wordt afgeschreven, zonder dat daarbij van het verschil der bovengenoemde drie ponden eenige melding gemaakt wordt;

Dat deze handelwijze is ongeoorloofd, strijdig met de bestaande bepalingen, en door geen tegengestelde gewoonte ook niet ten tijde der Britsche regering is, of zou kunnen worden gewettigd;

Dat dierhalven de pakhuismeester Vriese gehouden is, de alzoo stilzwijgend ingehouden drie ponden, op de hoeveelheid gedurende zijne behering in het pakhuis ingenomen, en daaruit afgeleverde koffij alsnog aan den Lande te verantwoorden;

Dat de eigendunkelijke afschrijving van 1 ℔ per pikol voor zoogenaamde spillagie strijdt tegen de bepalingen door de Hooge Regering ten jare 1809 en daarna vastgesteld, welke uitdrukkelijk vorderen, dat de spillagie, welke geenzints als eene geoorloofde winst mogt worden aangemerkt, bleek waarlijk gevallen te zijn;

Dat deze bepalingen nog zijn uitgebreid bij het besluit van 16 Augustus 1817 N°. 6, hetwelk eischt eene verklaring van den bestierder, dat in waarheid buiten zijn toedoen die spillagie is veroorzaakt;

Dat uit de gedane opname, erkend door den pakhuismeester van Carangsambong Swaluw voor de aflevering, en door den pakhuismeester van Indramaijoe G. Vriese voor den ontvang, administratie en verhandeling, blijkt, dat na de gunstigste berekening en alle mogelijke aftrek ten zijnen voordeel door hem Pakhuismeester de drie alzoo stilzwijgend ingehouden ponden over 38674 pikols en 9 ℔ bedragen 111.145 ℔ of 889-20 pikols.

Op al deze gronden werd besloten:

1°. G. Vriese te belasten met de 889 pikols en 20 ℔, voor zoover hij ze niet nader kon verantwoorden.

2°. Niet goed te keuren „de afschrijving van 1 ℔ spillagie en de door hem verhandelde hoeveelheid eigener gezag gedaan, met vrijlating echter aan denzelve om de wezenlijke spillagie ten bedrage van 1 ℔ per pikol achtervolgens de bepalingen door bewijzen te staven".

Dat Vriese bovendien in Juli 1818 ontslagen werd, deelde ik reeds mede[1].

g. Heb ik het noodig geacht eerst het vorenstaande uiteen te zetten, opdat de lezer zich steeds voorstelle, wat de planter aan de pakhuizen met zijn bergsche pikol ad 225 ponden vóór medio 1818 te wachten had, wij moeten nu de betaling zelve nader beschouwen. Daendels stelde vast, dat de planter zou ontvangen 4 rijksdaalders voor zulk een pikol: „eene niet overdreven hooge betaling", merkt De Haan op, „in een tijd toen de pikol van 125 pond te Batavia werd verkocht voor vier- of vijfmaal dat bedrag". Het schijnt bovendien de bedoeling niet te zijn geweest om in zilver uit te keeren. „En toen nu tijdens Commissarissen-Generaal de standpenning werd bepaald op 120 duiten[2], kreeg de Preangerman in plaats van 4 Rd' zilver maar 6 gulden en 48 duiten"[3]. De gedachte aan verhooging van deze lage betaling — men houde er echter steeds rekening mede, dat geen landrente van bouwgronden gevorderd werd — rees bij de Inspectie, te eerder, wijl destijds de marktprijs aanzienlijk bleek[4]? Nochtans was de conclusie in haar rapport van 5 December 1818 het bestaande te handhaven. Waarom? Het motief is te curieus om niet letterlijk weer te geven, maar ook van belang, omdat later Van de Graaff een evenzeer beden-

1) Zie bl. 183. — 2) Verg. *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. I, bl. 111.

3) De aanhalingen uit *Priangan*, dl. I, bl. 456*—457*. Zoo ook deel IV, bl. 807 van dat werk. De geheele uitzetting is zeer belangrijk. — Dat in Daendels' tijd 4 rijksdaalders niet 10 gulden wilden zeggen, wordt ook gememoreerd in *Haan-Faes*, bl. 176. — Resident Van Motman schreef in zijn verslag van 25 October 1816: „Het komt voor een hardheid te zijn dat de inlander der Regentschappen, wien bij verre na zooveel niet voor zijn koffij wordt toegelegd als den cultivateurs op de vrije landen, *gansch in koper geld* wordt uitbetaald, en de andere gansch in zilver. De koffij, welke van de in 1813 door het Engelsche Gouvernement verkochte landen geleverd wordt, zooals Goenong Parang, Oedjong Broeng, moet bij uitsluiting alle aan het Gouvern[t] geleverd worden, in het naastbij gelegen pakhuis, en daarvoor wordt betaald ses rijksdaalders zilvergeld voor een pikol van 140 ℔, ingevolge besluit van het voormalig Gouvernement van 13 Maart 1815." *Deventer's Gesag*, bl. 126—127.

4) Verg. bl. 156.

kelijke redeneering heeft gehouden tegen de Landverhuur in de Vorstenlanden! Rapporteurs schreven dit: „Eene verhooging van de prijsbepaling, waaraan de volkeren der Preanger Regentschappen zoo lang gewoon zijn, zoude het lot derzelve niet verbeteren, maar integendeel aan hen behoeften leeren kennen, die zij thans niet ontberen, en nieuw voedzel verschaffen aan de hebzucht hunner regenten en hoofden, welke laatste zelve gewoon zijn om de oude instellingen te eerbiedigen, omdat hun eigen gezag daaraan zoo nauw is verbonden, doch daarentegen elke verandering van den onderwerpelijken aart, slechts als een middel zouden beschouwen om zich zelven ten kosten van hunne onderhoorigen te verrijken, die dit nauwlijks zouden ontwaren of zeer zeker, zoo lang men hunne oude gewoonten slechts ongeschonden laat, nimmer op dit denkbeeld zouden geraken om zich daarover te beklagen". [1] Rapporteurs stelden nochtans voor het pikol van 225 pond à *f* 6—12 te verminderen op 200: „en als dan in ieder district een gewigt te laten afgeven ter zwaarte van twintig ponden, wanneer ook wederom tien maal die zwaarte een bij hem bekend pikol zal uitmaken". Zoo zou de planter, volgens dit voorstel, toch eenige verhooging erlangen. Stellig is het, dat C.C.G.G. vooralsnog er niets aan deden, houdende dit deel van het inspectierapport „buiten dispositie". Schreef ook Van der Capellen niet, dat men de verlichting niet zoo zeer moest zoeken „in het geven van geld"! [2] Alleen droegen zij bij art. 6 van het besluit d.d. 3 Januari 1819 den Raad van Financiën andermaal op: „om onverwijld en zonder verzuim, overeenkomstig het besluit van den 20 Julij ll. N°. 27" [3], naar de plaatsen waar

---

1) In overeenstemming met deze zonderlinge redeneering, — „een onstichtelijk beginsel", noemt De Haan haar (*Priangan*, dl. I, bl. 431*) — veroordeelde later Van de Graaff de Landverhuur in de Vorstenlanden, op grond dat de hoofden daardoor tot aanzienlijken welstand konden komen en dan gevaarlijk dreigden te worden voor ons gezag: zie bl. 158 van Van de Graaff's befaamd geworden rapport over de intrekking van de Vorstenlandsche landverhuur, door mij gepubliceerd in *Ind. Nijv. Landb. Tijdsch.*, dl. XLI, Decr. 1890.

2) Zie bl. 190. — 3) Verg. bl. 206—207.

de koffij werd ontvangen, en in die districten, van waar de koffij naar de pakhuizen werd gevoerd, „goed geëikte schalen en gewigten toe te zenden"! Aldus het *onverwijld* der Indische administratie.

h. Dagreizen ver lagen soms de tuinen van de woningen der planters. Dit drukte hen niet alleen voor de bewerking der gronden, doch ook voor den oogst, als het product weggebracht behoorde te worden. En waarheen? Niet naar een op den weg liggend binnenlandsch pakhuis; maar de cultuurplichtige moest het gansch via de districtscentra naar de hoofdplaatsen der regentschappen vervoeren, volgens het beginsel, dat het bij voortduring de regent was, aan wien hij zijn koffie had te leveren. En ook dan niet was de planter van het hem vloekwaardig product af. Immers gansch naar de vermelde pakhuizen Karangsamboeng of Tjikao, om niet van Buitenzorg hier te spreken, moest het overgebracht worden, waar hij, onder bedrog met schalen en gewichten, 6 gulden 12 stuivers kon in ontvangst nemen voor hetgeen men hem als een pikol van 225 ℔ voorstelde. Bovendien ging hij niet derwaarts op zijn eigen, vrij gekozen gelegenheid. Het vervoer geschiedde in troepen onder geleide van mandoors. „Ieder Javaan bij de koffij culture geëmployeerd", schreef de resident der Preanger inlichtend aan C.C.C.G.[1], „brengt de pluk van zijn getal koffijboomen, hem tot onderhoud toegekend, nadat dezelve gedroogd, door stampen gepeld en wijders uitgezocht is (dat zich daar geene slechte halve boonen of stukken in bevinden, die hij tot huisgebruik bewaart)[2] aan het hoofd van zijn district, ten einde de hoeveelheid gewogen worde en daarvan behoorlijk aanteekening worde gehouden, een voorzorg, welke men verpligt is geweest in te voeren, om voor te komen, dat zijlieden op weg daarvan niet bij kleine quantiteiten verkoopen. Dan worden zij bij partijen van een gezamenlijk bedragen van 15 tot 20 pikols onder een koffiemandoor, voorzien van eene lijst der hoeveelheden naar de pakhuizen verzonden (: deze mandoors zijn

---

1) In het op bl. 213 nader te vermelden rapport d.d. 17 September 1817 N°. 43. — 2) Verg. bl. 165.

voor alle verpligtingen, aan de koffijleverancie gehecht, verantwoordelijk door de toelegging over hun gedeelte van den een kwart rijksdaalder der eene rijksdaalder aan de regenten[1], alwaar de pakhuismeester de inlanders, op die lijsten genoemd, naar mate der kwantiteiten daarin bepaald en door hem nagewogen, voldoet de Bergsche Grootpikols van 225 ℔, gerekend tegen vier rijkdaalders van 48 stuivers."

Om eenigermate de lasten van het transport te verminderen, lag het voor de hand, dat er in de binnenlanden pakhuizen werden gevestigd. Het onderwerp trok reeds de aandacht der C.C.G.G. op de Javareis. Art. 1 sub 2 van hun Soemedangsch besluit d.d. 28 Juli 1817[2] droeg den resident-superintendent op te rapporteeren: „omtrent de middelen, om ten gerieve van den gemeenen man, de koffij ook elders dan in de pakhuizen te Carang Sambong in te nemen en meer bijzonder of daartoe in de verschillende districten pakhuizen aangelegd zijn of zouden kunnen worden, en eindelijk om bepaaldelijk op te geven de wijze waarop thans de leverantiën plaats hebben". Volgens het breede bericht van den resident d.d. 17 September 1817 N°. 43 waren er wel binnenlandsche pakhuisjes, doch enkel bestemd voor de menschen, die niet in staat bleken zelf de koffie verder te brengen![3] Hij schreef toch: „dat er zich werkelijk in de districten kleine pakhuizen bevinden, waarin het hoofd van zoodanig district verpligt is te ontvangen de koffij van zoodanige planters als niet in staat zijn hunne koffij naar de groote pakhuizen te transporteren doordien zij lieden geene bezitters van draagbeesten zijn en somwijlen te oud zich met zulk eene vracht te beladen, ook van weduwen en wezen, welke ten tijde van een onmatigen pluk zich in de tuinen begeven, wordende voor die koffij betaald drie rijksdaalders voor den ordinairen Bergschen pikol van 225 pond aan 't kleine pakhuis, waar dezelve blijft opgeschuurd tot

---

1) Zie bl. 227, noot 2. — 2) Zie bl. 185.

3) Men vindt den brief in den *Eloutbundel* N°. 48. Het stuk werd reeds in de noot 1 op bl. 212 aangehaald. Zie ook over het onderwerp der „Tjoetakspakhuizen": *Priangan*, dl. III, bl. 637, § 1046 v.v.

tijd en wijlen de andere cultivateurs hunne koffij reeds naar de groote pakhuizen hebben vervoerd, welke alsdan gezamenlijk met hunne draagbeesten worden gebruikt om voor de nog overige 1 rijksdaalder transportloon per pikol den voorraad uit de kleine pakhuizen naar de groote pakhuizen over te brengen, 't welk hoogstens kan getaxeerd worden op een tiende gedeelte van de geheele leverantie". [1]

De resident ontraadde intusschen om deze gelegenheid tot het brengen der koffie in binnenlandsche pakhuizen voor alle planters te openen. Men zou dan een zeer uitgebreide, kostbare administratie moeten invoeren, die onmogelijk aan Inlandsche hoofden kon worden toevertrouwd: „dewelke, zoo geneigd tot knevelen, zonder twijfel zouden overgaan tot het te kort doen van den onnozelen bergjavaan", terwijl daarop geen contrôle viel uit te oefenen; doch ook al ware dit anders, „welke moeite zou men dan alweder niet hebben om het transport naar de groote pakhuizen te bewerkstelligen; men zou immers dezelfde personen en hunne draagbeesten moeten requireren om dit te volbrengen".

Van C.C.G.G. mocht men een flink besluit verwachten, om aan deze ongeredderde toestanden een einde te maken! Het rapport werd echter in handen gesteld van den Raad van Financiën om advies. Alzoo de eindelooze papiermolen, onder het bestuur der C.C.G.G. gevestigd en sinds toenemend ontwikkeld! Natuurlijk, dat men met geen enkele schrede in de voorziening van dit dringend belang gevorderd was, toen de Inspectie zich in 1818 deed hooren. Zij wees weder op de treurige wantoestanden. Vele planters hadden noch draag- noch trekbeesten voor het transport. Zij, die ze wel bezaten, kochten den oogst van die planters op onder aftrek der transportkosten, zoodat er òf niets, òf zoo weinig voor

1) *Priangan*, dl. I, bl. 455* over Daendels' regeling: „Het gebruik dat de bevolking, in plaats van aan het afscheeppakhuis, tegen eene korting op de betaling hare koffie ook afleveren kon aan de kleine pakhuizen, vanwaar het Tjoetakshoofd 't transport overnam, bleef gehandhaafd; in Bandoeng bedroeg die korting een vierde."

de afgekochten overbleef, dat zij ten slotte verkozen den heelen oogst weg te werpen, stellig er niet voor zorgden om de koffie aan het Land op te brengen [1]. Rapporteurs wenschten dien opkoop onder toezicht van Europeesche ambtenaren te stellen. De aldus verkregen koffie moest vervoerd worden door middelen, die de regenten zouden verstrekken, dank voorschotten van wege de regeering te verleenen. Ook dan werd weliswaar het transportloon van de inkoopsom gekort; maar de resident had het bedrag der korting te bepalen, zoodat geen misbruiken hiermede konden plaats vinden. Alzoo is ontstaan art. 11 van het besluit in Stbl. 1819 N°. 1, waarbij ingetrokken werd: „de tegenwoordige wijze, op welke wordt opgekocht de koffij van onvermogenden, of van hen, die ontbloot zijn van middelen tot vervoer van dezelve, naar de pakhuizen te Karangsambong of Tjikao", terwijl „daarentegen, in de onderscheidene districten, pakhuizen zullen worden aangelegd, in welke, onder het oppertoezigt van den Resident van de Preanger Regentschappen, die koffij zal worden aangenomen, ontvangen en betaald; wordende hem Resident gelast, aan den Gouverneur-Generaal eene voordragt te doen, tot het opslaan dier pakhuizen in de onderscheidene districten, waarin zulks noodig is". Aldus na een regeering van drie jaren de doodeenvoudige quaestie om binnenlandsche inkooppakhuizen tot stand te brengen ten einde den reeds zoo zwaar bezochten planter eenigermate in het transport tegemoet te komen!

Tegen de ligging der twee afvoerpakhuizen Karangsamboeng en Tjikao had de Inspectie weliswaar geenerlei bezwaar [2]; maar het transport derwaarts uit het binnenland, al waren er dan ook wat meer plaatselijke inkooppakhuizen, beschouwde zij als „een der drukkendste" lasten. Daargelaten dat, gelijk ik mededeelde, de bevolking tot het brengen van het product naar de afvoerpakhuizen verplicht werd, waren de menschen niet eens vrij om dit te doen, wanneer

1) Over het „weggesmeten worden om er af te zijn", zie ook *Priangan*, deel III, bl. 637 § 1046. — 2) Verg. bl. 199—200.

en zooals het hun behaagde: dit vond plaats uit ieder regentschap een of tweemaal per maand... in karavanen!! Het had ten gevolge: „dat daar het transport moeilijk en niet voordeelig is, de eigenaars van de draagbeesten niet dan schoorvoetende bij elkander komen; van daar", leest men in het rapport, „dat den eenen op den anderen op die verzamelplaats moet wachten en dikwijls wel een halve maand daar moet blijven leggen". Alleen in het regentschap Tjiandjoer — met de toenmalige residentiehoofdplaats van dien naam [1] — was dit minder crimineel geregeld [2]. „De ondervinding leert ons in het Regentschap Tjiandjoer", schreven de Inspecteurs, onder aanbeveling van deze regeling ook in de andere regentschappen toe te passen, „dat de afvoer bij kleine transporten of iedere kampong of Hoofd met zijn volk op zich zelve, verre de voorkeur verdient" [3]. C.C.G.G. gingen hierin mede, door bij art. 16 van het besluit in Stbl. 1819 N°. 1 te gelasten, om het vervoer te doen geschieden „naar de gewoonte in het Regentschap Tjanjor", verbiedende „groote transporten te gelijk".

Men hebbe zich tevens voor te stellen den tijd, die voor dergelijke vervoeren gevorderd werd. Er „zijn districten", staafde het rapport, „waarvan de bewoners meer dan een maand doorbrengen voor de heen- en terugreis" [4]. De oorzaak hiervan lag in de ongehoord slechte wegen, die zelfs door de anders geen eischen stellende karren niet te gebruiken waren [5]. De Inspectie stelde daarom voor het aanleggen van „goede wegen, die met karren kunnen worden gepasseerd", zoomede het beschikbaar stellen van een genoegzaam aantal karren, buffels en draagbeesten; bovendien wenschte zij het doen aanmaken van ijzerwerk, benoodigd om aan de zadels der draagbeesten de manden vast te maken. De wegen moesten

1) Verg. *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. I, bl. 38, noot 1.

2) Het koffietransport uit dit regentschap geschiedde echter via Buitenzorg: verg. bl. 199 ad noot 3.

3) Ook aangehaald in *Priangan*, dl. III, bl. 644 § 1058. — 4) Verg. bl. 218.

5) Over het niet kunnen gebruiken van karren wegens gemis aan wegen, zie ook *Priangan*, dl. III, bl. 641 § 1053.

echter door de bevolking aangelegd worden, meenden rapporteurs „buiten kosten van het Gouvernement": gelijk de gewoonte was, verduidelijkten zij.

Ook in deze aanbeveling zijn C.C.G.G. getreden. Bij art. 8 van hun besluit van 3 Januari 1819 schreven zij toch den resident der Preanger aan: „om, ten einde zoo veel mogelijk met alle middelen den vervoer van de koffij uit de districten naar de pakhuizen te Karang Sambong en te Tjicouw gemakkelijk te maken, bijzonderlijk daartoe de wegen, langs welke die koffij vervoerd wordt in goede orde te houden, te verbeteren, met anderen te vermeerderen, en wel op dezen voet, dat de vervoer met karren daar, gelijk elders, zoo veel mogelijk worde aangemoedigd"; terwijl art. 9 hem machtigde: „om overeenkomstig het door hem voorgestelde, onder zijn toezigt te doen aanleggen, een karreweg loopende van de Hoofdnegorij Limbangan tot naar Karang Sambong, met verdere aanschrijving, dat de planters van de koffij daardoor zoo weinig mogelijk worden bezwaard, en mitsdien dat het gedaan worde in het jaar, dat de bevolking òf met geheel geene, òf geringe nieuwe aanleg belast is, wordende hem Resident voorts gelast om ingeval van buitengewone uitgaven of moeite zoodanige voordragt aan den Gouverneur Generaal te doen als dezen kan om de bevolking eenigzins te gemoet te komen". Oef!

Wat betrof de verstrekking aan de bevolking van karren en buffels, niet enkel het gemis van wegen belemmerde het gebruik, doch ook ontbraken de noodzakelijke trekbeesten. Juist wegens deze behoefte aan buffels en de zucht der eigenaren om ze buiten de residentie te gaan verkoopen ten einde aldus af te komen van de lasten, waardoor de menschen uit hoofde van de gedwongen transporten gedrukt werden, had men in den Compagniestijd zeer dikwerf bepalingen tegen den verkoop ervan uitgevaardigd[1]. Immers liet men den handel vrij, dan had dit ten gevolge, memoreerde het rapport: „dat daar waar zich in een district

---

1) Verg. *Priangan*, dl. IV, bl. 480 v.v.

weinig buffels bevonden", „de bewoners zich dubbeld bezwaard gevoelden als niet in staat om met het weinig getal buffels hunne koffij af te brengen", zoodat „men gretig de gelegenheid omhelsde om zich van dat gering getal ook nog te ontdoen, waardoor dezelve van den last van het transporteren hunner koffij bevrijd werden en met dewelke alsdan andere districten werden belast". Dit heette zóó waar, dat zij, die reeds door hun maatschappelijken staat geen transportmiddelen bezaten, als oude lieden en weduwen, er in zeker opzicht beter aan toe waren, dan de meer bemiddelden, uitsluitend wegens het vervoer naar Karangsamboeng en Tjikao[1]! Van de misdeelden toch werd door het bestuur de koffie in de districtspakhuizen opgekocht onder aftrek van de transportkosten; de buffelbezitters echter moesten dan, nadat zij eerst hun eigen koffie hadden afgevoerd, nogeens de opgekochte wegbrengen! „ja zelfs tot den afvoer van die opgekochte koffie werden menschen en buffels uit verafgelegen districten geprest". Dit alles tegen de armelijke betaling van *f* 1 : 18 per 225 ℔: „en hiervoor is een man met ten minsten twee van zijne buffels een maand van zijn woning verwijderd". Bovendien ving het transport van dit naproduct steeds zeer laat aan: „daar de eigenaars van buffels, bewust zijnde, dat toch hunne buffels weder zullen moeten worden gebruikt om de koffie van anderen" af te voeren, veel langer dan strikt noodig was onderweg bleven voor het transport van hun eigen oogst. Zoo ontstond dan de zeer verklaarbare zucht om zich buiten de residentie van de trekbeesten te ontdoen, waartegen het bestuur weer reageerde met verbodsbepalingen tot verkoop, hetgeen er echter toe leidde: „dat districten, waarin men een groot getal buffels aantreft en zelfs grooter als voor eigen gebruik van de bewoners benoodigd is, dezen niet alleen niet vermogten over dat meerdere getal te beschikken, maar daar zij bezitters waren van buffels moesten die bezitters tegen een geringe betaling daarmede buiten hunne

1) Verg. *Priangan*, dl. IV, bl. 486 § 2159.

eigene koffie ook die van andere districten transporteren, terwijl tijdens de handel in buffels onder restrictiën was toegestaan, hiervan weinig anderen dan de autoriteiten zelven de voordeelen genoten, die het aan anderen moeilijk maakten, ten einde daardoor de eenigste handelaren in buffels naar de benedenlanden te kunnen zijn". Liefelijk oord!

Wat hier voor het zwaar beproefde land te doen viel, scheen klaar als de dag: het transport ten volle betalen; dan toch kon men gerust den handel geheel vrijlaten „gelijk dezelve overal op dit eiland plaats vindt", merkte de Inspectie op, maar... dan raakte men aan het Preanger-„stelsel"!! Dáárom beval zij aan eventueele vervreemding toch afhankelijk te maken van de goedkeuring des residents, zoodat deze behoorde aangeschreven te worden: „dat het Gouvernement zoo om den wille van zijne plaatselijke kennis der omstandigheden als om redenen niemand beter dan die ambtenaar in de gelegenheid is om te kunnen oordeelen uit welke districten den vervoer van buffels kan geschieden zonder nadeel toe te brengen aan de bestaande middelen van transport der koffij, het Gouvernement vertrouwt dat door hem, Resident, hierin naar zijn beste kennis en de belangelooste wijze worde te werk gegaan, en door dien ambtenaar worde toegezien dat de opzieners over de koffijcultuur direct of indirect geen handel drijven, het zij in buffels noch in koebeesten, hetwelk wij vermeenen dat die ambtenaren ten ernstigste behoort te worden verboden". C.C.G.G. stemden met dit niets beteekenend geschrijf in, blijkens de artt. 20 en 21 van het besluit in Stbl. 1819 N°. 1.

Nochtans werd ook iets positiefs verricht. De Inspectie beval aan om de regenten voorschotten te verstrekken, ten einde de bevolking te gemoet te komen in de behoefte aan karren en beesten. Het besluit van 3 Januari 1819 stelde de mogelijkheid ervoor open. Art. 10 droeg toch den resident op: „aan de Regenten te kennen te geven, dat het Gouvernement, ten einde den aanmaak van karren en het inkopen van buffels gemakkelijk te maken, besloten heeft aan hen, Regenten, eenige gelden voor te schieten, en daarna in

termijnen en vrij van eenige renten terug te erlangen". Volgens art. 13 werd de resident eraan herinnerd, dat de aldus ingekochte karren en buffels bij voorkeur moesten gebruikt worden tot het transport van die koffie, welke in de plaatselijke pakhuizen was gekocht van hen, die geen vervoermiddelen bezaten: „ten einde zoo spoedig mogelijk niemand in de noodzakelijkheid zal gebragt worden zijne eigen buffels te geven". Art. 14 verlangde van den resident een voorstel: „omtrent de wijze van vervoer der koffij in de kleine pakhuizen aangekocht, voor zoo verre bijzondere personen daartoe de middelen van vervoer in hun bereik hebben". Art. 12 hield mede een bepaling in om die middelen „zooveel mogelijk te vermeerderen en te verbeteren". Art. 15 eindelijk machtigde den resident: „om ten koste van den lande te doen aanmaken het ijzerwerk voor de zadels en het zadeltuig voor de draagbeesten op welke de koffie vervoerd wordt".

i. Het product der koffiepakhuizen te Karangsamboeng, Tjikao en Buitenzorg werd vervoerd door de pakhuismeesters, waarvoor erlangden in koper:

die van	Karangsamboeng	naar Indramajoe	12	stuiver;
„ „	Tjikao	„ Batavia	19 1/5	„ ;
„ „	Buitenzorg	„ Batavia	10	„ ;

per „Compagniespikol" van 128 pond[1]. Deze pikolsoort dateerde uit den tijd van Daendels; de oude pikolsoort was van 160 pond[2]. Het transport van Karangsamboeng en Tjikao had plaats per prauw, waartoe de koffie gedaan werd in zakken „welke meestal uit groene lappen bestaan", leest men in het Inspectierapport. Deze emballage werd berekend op 2 stuiver p. p. van 128 pond, waardoor de kosten der

1) Zie in *Deventer's Gesag*, bl. 126; de cijfers zijn getrokken uit het verslag van Van Motman; doch ten onrechte is daar gedrukt geworden 19 1/2; er staat in het verslag 19 1/5, gelijk behoorde. Zoo ook leest men in het Inspectierapport: „Het Gouvernement betaalt voor transportloonen van de koffie, die van Karang Sambong naar Indramaijoe en van Tjikao naar Batavia wordt gevoerd per 128 ponden twaalf en negentien en een vijfde stuiver."

2) Verg. *Priangan*, dl. I, bl. 454*.

koffie te Indramajoe en te Batavia voor het Gouvernement rezen tot *f* 6—20 en *f* 6—27.

Wat Karangsamboeng betreft, aan de prauwvoerders betaalde de pakhuismeester „naar volgens een al oud gebruik", memoreerde het Decemberrapport, slechts 15 stuivers voor 225 ℔, dus ruim 8½ stuiver voor 128 ℔: „zijnde de eigenaars der praauwen, welke door hem tot dien afvoer worden gebezigd met die betaling tevreden en waardoor het verschil van 3½ stuiver per 128 ponden thans komt ten voordeele van den pakhuismeester te Karang Sambong" [1]. Overeenkomstig het door de Inspectie in overweging gegevene, verzekerden C.C.G.G. aan de prauwvoeders een paar duiten meer, terwijl den pakhuismeester het emolument geheel werd afgenomen, art. 17 van het besluit in Stbl. 1819 N°. 1 bepalende: „dat, voor vrachtloon van Karangsambong naar Indramaijo, zullen worden betaald negen stuivers voor de 125 ponden, en dat aan den Pakhuismeester van Karangsambong niet meer dan negen stuivers voor gelijke hoeveelheid zullen worden te goed gedaan". Het terugbrengen van 128 op 125 pond hield verband met het voorschrift in art. 7 van het Staatsblad, intrekkende: „de tot nu bestaan hebbende bepaling om, bij de pakhuisboeken en rekeningen, een pikol koffij te verhandelen met 128 ponden, en te bepalen dat voortaan de pikol zal inhouden 125 ponden". Van Indramajoe werd het uit Karangsamboeng ontvangen product over zee verzonden, hetzij naar Batavia, hetzij rechtstreeks naar Holland; de regeering charterde daarvoor schepen [2]. Begrijpelijkerwijze rees echter bij C.C.G.G. de vraag aan den resident der Preanger: of niet de vaartuigen, die de koffie langs de Tjimanoek naar Indramajoe brachten zoodanig konden ingericht worden, dat dezen tevens het product over zee naar Batavia voerden, zoodat de kostbare administratie te Indramajoe

---

1) Zie ook *Priangân*, dl. IV, bl. 800, § 2906.

2) Verg. *Herstel-V. d. K.*, bl. 432 en *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. I, bl. 57 noot 3 over de komst te Indramajoe o. a. van de *Aurora* om koffie naar Holland te vervoeren.

onnoodig werd[1]. De resident antwoordde, dat hij de rivier onderzocht had; maar zij was door ondiepten slechts bevaarbaar voor de platboomde koffieprauwen, die men gewoon was daarvoor te gebruiken[2] en geheel ongeschikt moesten geacht worden voor het bevaren van de hooge zeeën tusschen Indramajoe en Batavia. Het intrekken der pakhuizen te Indramajoe achtte hij dan ook ten eenenmale onmogelijk[3].

De te Tjikao opgeschuurde koffij ging in vaartuigen de Tjitaroem af naar Batavia, en wel door onderweg de Antjolsche vaart in te slaan[4]. Zeetransport had dus daarbij niet plaats. Ten behoeve van dezen dienst bezat de Tjikaosche pakhuismeester een aantal prauwen, die door hem aan de bewoners van de desa verhuurd werden ter afvoer van het product; de menschen ontvingen hiervoor ½ van de den pakhuismeester toekomende vrachtpenningen[5]: „eene ongeregeldheid", meenden rapporteurs, waarover niet uitgeweid behoefde te worden „daar dezelve den weg openstelt tot alle verkeerde praktijken". Te zuurder verdiend was het loon der prauwvoerders, omdat de Tjitaroem lag „vol met ruijgten en stompen van boomen, welke door groote afwatering derwaarts, gevoegd bij het vallen van het water en vermindering van den stroom aan den grond raken". De voerders moesten, om hun reis te vervolgen, de belemmeringen eerst wegnemen. Aldus ging het dan de rivier af; maar terugkomende kon men de prauwen niet aan lijnen optrekken, wijl iets, dat naar een jaagpad geleek, werd gemist, zijnde de oevers met dik hout en onkruid bewassen. Na een eind de Tjitaroem bevaren te hebben, moest men haar verlaten om de Antjolsche vaart naar Batavia in te slaan; dit z.g. kanaal was echter in den regel te ondiep voor de van Tjikao komende prauwen; de voerders moesten in dat

1) Besluit d.d. 28 Juli 1817 N°. 4. — 2) Verg. bl. 203 alinea 5.

3) Missive d.d. 17 September 1817 N°. 44, verh. bij besluit d.d. 1 October 1817 N°. 20. — 4) Over deze vaart, zie *Priangan*. dl. III, bl. 10, § 18 en bl. 654, § 1073; men leze ook in dat deel de belangrijke mededeelingen over de geheele vaart naar Batavia te water: bl. 649 § 1065 v.v.

5) Hij ontving 19½ stuiver per pikol van 128 ℔: verg. bl. 220 ad noot 1.

geval op hun eigen kosten de koffie in kleinere vaartuigen overladen[1]!" Hoe kon hetzelfde rapport gewagen van „eene zeer gemakkelijke wijze" tot afvoer der koffie!?[2]

Ten einde aan de bezwaren tegemoet te komen, bepaalden C.C.G.G. in Stbl. 1819 N°. 1:

in art. 18: „dat de koffij voortaan van Tjikao niet zal mogen worden vervoerd met praauwen, toebehoorende aan den Pakhuismeester aldaar". De vaartuigen werden van hem overgenomen „tegen eenen billijken prijs"; verder verlangden C.C.G.G. advies over de wijze, waarop voortaan dit transport moest geschieden.

in art. 19: de residenten van Buitenzorg, Krawang en Batavia kregen een aanschrijving: „om, ieder in den zijnen, te zorgen, dat de rivieren en binnen-wateren, langs welke de koffij van Tjikao naar Batavia wordt vervoerd, diep en schoon gehouden worden, en dat de oevers van de rivier Tjitaroem schoon gekapt of gebrand zijn, ten einde de praauwen met de lijn langs dezelve te kunnen optrekken".

Het koffietransport eindelijk van Buitenzorg naar Batavia geschiedde mede gedwongen, tegen betaling echter, naar wij lazen (bl. 220), van 10 stuivers het pikol van 128 pond[3]. De inhoud van een G. B. d.d. 21 September 1818 N°. 25 teekende den druk van dezen dienst. Overwegende namelijk: „dat de afvoer van Buitenzorg naar Batavia zonder toevoeging van gepreste buffelkarren niet met den vereischten spoed kan voortgang hebben", werd den resident van Buitenzorg en den baljuw der Ommelanden gelast: „om te zorgen dat dagelijks uit hunne respectieve jurisdiktien vijftien buffelkarren

1) Verg. *Priangan*, dl. III, bl. 654 § 1074 en bl. 655 § 1075. Op laatstgenoemde bladzijde haalt De Haan een zinsnede aan uit het rapport van 5 December 1818 (verg. hiervóór bl. 197, noot 2): „dagen achter den anderen" moesten soms de prauwen wegens de ondiepte sukkelen. Deze manier van zeggen geeft eenige aanwijzing over den op bl. 196—197 vermelden stijl van het rapport. — 2) Zie bl. 200.

3) Ofschoon deze afdeeling uitsluitend handelt over de Preanger, brengt de eenheid van voorstelling mede, dat het transport van Buitenzorg, dat wel niet uitsluitend daar geteelde koffie, doch immers ook Preangerproduct omvatte (verg. bl. 216, noot 2), in deze afdeeling een plaats krijgt.

te Buitenzorg aanwezig zijn, tot het afvoeren van koffij, wordende zoowel de Resident van Buitenzorg als President en Raden van Financiën[1] bij deze gelast, bijzonderlijk te letten en te zorgen, dat de karrenvoerders geen onnoodig oponthoud bij de Pakhuisdirectien ontmoeten, noch op de eene noch op de andere plaats, maar integendeel alle hulp en tegemoetkoming ontvangen in het bevorderen hunner reizen". Het rapport der Inspectie oordeelde over deze geregeld terugkeerende pressie zeer gestreng, opmerkende: „De koffij wordt van Buitenzorg per as afgevoerd, en hiertoe worden meestal geprest de karren van particuliere landen. Dit is niet alleen een zeer drukkende last voor de eigenaars van die karren, maar zweemt daarenboven naar willekeurige handelwijze; vandaar dan ook dat de menschen zich daaronder zeer bezwaard gevoelen." Ten einde hierin verbetering te brengen, herinnerde Van Lawick, eerste onderteekenaar van het rapport, als volgt aan den Compagniestijd, toen Tjiandjoer zijn koffie mede op Buitenzorg leverde:

De eerste teekenaar in zijne voormalige betrekking van Commissaris tot en over de zaken van den Inlander heeft nimmer gebruik behoeven te maken van dwang om karren tot transport te bekomen; dan het Gouvernement in die tijden gaf verlof om aan bekende personen een zeker voorschot in geld te doen; dit waren dan de zoogenaamde karrenmandoors; ieder zoodanig man zorgde alsdan voor een bepaald getal karren, welke dan bij voorkeur werden gebruikt tot de afvoer van de koffij. Deze menschen vonden daaruit hun bestaan, en het geld dat men hun in voorschot had gegeven om zich karren en buffels aan te schaffen, werd door hen bij termijnen verevend, door de te goed makende vrachtloonen; nimmer heeft het Gouvernement hierbij een duit te kort gekomen.

Onder het bestuur van den Gouverneur Generaal Daendels is het met de zaken van deze menschen veelal verlopen en hunne karren en buffels bestaan niet meer[2].

---

1) Dit college beheerde destijds nog Batavia en ommelanden: verg. bl. 26—27.

2) Over het *Vervoer van Buitenzorg naar Batavia*, zie breeder *Priangan*, dl. III, bl. 665—666 § 1090 en § 1091, waarin mede de aangehaalde woorden van Van Lawick, althans gedeeltelijk, voorkomen.

Rapporteurs hadden bij de herinnering hieraan den resident van Buitenzorg bericht verzocht over het doen herleven van een dergelijke instelling; door het bestuurshoofd was geantwoord: „dat 12 personen zich hebben opgedaan om twee honderd karren tot den afvoer van de koffij te willen leveren mits dezelven een voorschot bekwamen van *f* 20 à *f* 25 voor iedere kar". Aangezien de resident voor de nakoming van dergelijke overeenkomsten instond, deelde de Inspectie tevens aan C.C.G.G. mede: „Wij beschouwen dit middel, door proefondervinding goed bevonden, zoo simpel en het gevraagde voorschot voor het Gouvernement van zoo weinig belang, dat wij hetzelve niet dan gunstig Uwe Excellentiën ter aanneming mogen aanbevelen." Zij voegde er echter bij, dat de aan de karrevoerders op te leggen verplichting niet verder behoorde te gaan dan tot het brengen der koffie op Tanah Abang te Weltevreden, en alzoo niet naar het pakhuis in de stad Batavia „waar zij geen weide voor de buffels hebben en waar zeer dikwijls de karren ongelukken krijgen doordien het gewoel van menschen en rijtuigen de buffels bevreesd maakt"; bovendien oordeelden de contractanten, dat zij, die van een gezond klimaat als Buitenzorg kwamen, „meestal ziek worden, wanneer zij in de stad Batavia moeten overnachten". De Inspectie, die voor deze bezwaren gevoelde, beval aan om op Tanah Abang een loods te vestigen, waar de koffie kon ontladen worden; zij stelde daarbij in het licht, dat de zaak „niet eene geheele nieuwigheid" was; want „voorheen werd de koffij, die van Buitenzorg werd afgevoerd om die zelfde redenen als wij hiervoren hebben aangehaald, niet direct naar 's lands pakhuizen door de karren getransporteerd, maar op Jacatra in prauwen gescheept met welke dezelve dan naar de pakhuizen vervoerd werd" [1].

---

1) In *Priangan*, dl. III, bl. 666—667 § 1092 zijn deze woorden mede aangehaald, terwijl in de volgende § een uiteenzetting is opgenomen over de ongezondheid van Batavia. — In Appendix A, dl. II, bl. I—XIV, van *Raffles' History* een breede nota met statistieken, betrekkelijk de „Unhealthiness of Batavia". — In het Tijdschrift van het Kon. Inst. van Ingenieurs, afd. Ned.-Indië, 1912, afl. 1 komt onder den titel: „Ongezond Batavia, vroeger en nu",

Dat C.C.G.G. aan deze opmerkingen een welwillend oor leenden, blijkt uit de artt. 24 en 25 van het besluit d.d. 3 Januari 1819[1]. De resident van Buitenzorg toch werd gemachtigd: „om met de gegoede ingezetenen van de Buitenzorgsche en andere particuliere landen overeenkomsten aan te gaan tot het leveren van een vast getal karren, tot het vervoer van de koffij van Buitenzorg naar Batavia en om bijzonder door eenig voorschot, de aanschaffing van karren en buffels gemakkelijk te maken"; terwijl de Raad van Financiën de opdracht verkreeg[2]: „om te onderzoeken of het niet verkieslijk ware, dat de voerders der koffijkarren, voortaan niet hunne koffij naar het pakhuis binnen de stad Batavia brengen, doch volstaan kunnen met dezelve te brengen tot Tanahabang, om van daar met praauwen verder te worden verzonden, met aanschrijving om bij dit onderzoek alles na te gaan wat tot eene billijke en voor de voerders weinig drukkende bepaling leiden kan, bijzonderlijk ook ten einde daardoor zoo veel mogelijk het bekomen van karren tot vervoer van Buitenzorg tot Tanahabang gemakkelijk en zonder dwang te doen plaats hebben".

j. Al naar het aantal pikols, dat jaarlijks de regentschappen aan de pakhuizen afleverden, ontvingen de regent en de hem ter zijde staande Europeesche opziener over het product van ieder regentschap, zoomede de pakhuismeesters te Tjikao en Karangsamboeng voor het door dezen in ontvangst genomene een vaste som per pikol van 128 pond. Van het den regent toekomend deel moest echter een bepaald quotum afgestaan worden ter belooning van het ondergeschikt Inlandsch personeel. Dat deze menschen hierbij nog weleens te kort schoten, laat zich begrijpen. De pikolgelden, die natuurlijk de strekking hadden om den ijver voor de koffiecultuur aan te wakkeren, verhoogden echter de zelf-

---

door J. W. van Gorkom een zeer doorwerkt stuk voor (in 1913 verschenen). Men zou deze belangrijke verhandeling niet in een ingenieurspublicatie verwacht hebben.

1) Het besluit vermeld op bl. 197—198. — 2) Verg. de noot 1 op bl. 224.

kosten van het product. In Van Motman's verslag werd er als volgt een overzicht van gegeven in kopergeld, Java-ropijen en stuivers:

Betaling	aan	den	planter	:	3—19.
Pikolgeld	„	„	opziener	:	0—12.
„	„	„	regent	:	1—18.
„	„	„	koffiepakhuismeester	:	0—06.
					5—25 [1]

De autoriteit, onder wiens zedelijken invloed, de gedwongen cultuur werd gedreven, was de regent. Behalve, dat hij inkomsten genoot, die hem volgens oude gebruiken toevielen en die meer bestonden in dagelijksche benoodigdheden voor de huishouding dan in belangrijke heffingen van de onderhoorigen — althans bij normale opvatting! — ontving hij het hier uitgetrokken pikolgeld van 1—18 ropijen koper [2]. Van deze som moest hij echter 12 stuiver p. p. ter beschikking stellen van de mindere hoofden [3].

De Inspectie wenschte het pikolgeld eenigszins te verhoogen door, met behoud van het tarief, het pikol op 125 pond te stellen. Men had steeds te bedenken, herinnerde zij, dat in de Preanger aan den invloed der regenten en mindere hoofden op hun onderhoorigen moest worden toegeschreven, zoo niet uitsluitend dan toch voor het grootste gedeelte, „de lijdzaamheid der onderhoorigen", een invloed, die genen uit een geheel ander oogpunt moest doen beschouwen dan de hoofden elders op Java, waar men „zeer waarschijnlijk" hetzelfde, wat men er nu vordert, zou kunnen verkrijgen zonder de regenten aldaar. „Wij zijn van gevoelen", oordeelden rap-

---

1) In *Deventer's Gezag* op bl. 126 is dit eenigszins onduidelijk afgedrukt, door achter de ropijencijfers een punt te stellen, alsof daarop centen volgen.

2) Bij besluit d.d. 4 April 1809 had Daendels de betaling gesteld op 1 Rijksdaalder zilvergeld p. p. van 126 of 128 pond, waarvan ³/₄ voor de regenten en ¹/₄ voor de mindere hoofden: *Plakkaatboek*, dl. XV, bl. 652. Zie ook *Priangan*, dl. IV, bl. 797 § 2604.

3) Over de verdeeling der 12 stuivers, zie *Priangan*, dl. IV, bl. 798 § 2607, zoomede in dl. I, bl. 455*—456*. Zie ook hiervóór bl. 213 ad noot 1.

porteurs, alias Van Lawick, over de Preangerhoofden, „dat wanneer de invloed van deze Regenten op hunne onderhoorigen ophield, ook tegelijk het stelsel van gedwongen arbeid zoude ophouden te bestaan, tenzij door den sterken arm gedirigeerd; vandaar dan ook, dat men het aanzien van deze Regenten en de uiterlijke pligtplegingen ten hunne opzigten niet moet uit het oog verliezen; men moet tevens hen door goede inkomsten aan het Gouvernement verbinden." Daardoor geleid, bevalen zij aan den pikol op 125 ℔ terug te brengen: „gelijk een zoodanige hoeveelheid algemeen voor een pikol is erkend"; zij oordeelden het te rationeeler: „daar deze hoeveelheid van 128 ponden voor een pikol te rekenen zich slechts dagteekent van de tijd, toen de koffij door bijkomende omstandigheden langen tijd in 's Gouvernements pakhuizen moest blijven opgeslagen" [1]. Ik vermoed, dat art. 7 van Stbl. 1819 N°. 1 een algemeen karakter droeg [2] en dus in dit deel van het voorstel der Inspectie mede is getreden; doch bovendien stelden rapporteurs voor: „Het inkomen van de Regenten met eenige stuivers van ieder Pikol te verhoogen, bij voorbeeld met zes stuivers, en dat van de mindere hoofden met drie stuivers; dit zal hen aanmoedigen, hen meer aan het Gouvernement verbinden, en al het mogelijke doen aanwenden ter voorkoming en tegengang van den clandestienen vervoer der koffie." Zeker is het, dat deze aanbeveling behoort tot dat deel der voorstellen van het rapport, hetwelk bij art. 27 van het besluit d.d. 3 Januari 1819 werd gehouden „buiten dispositie".

De regent werd door een Europeesch ambtenaar ter zijde gestaan, die den bescheiden titel van opziener voerde. „In ieder Regentschap heeft men", memoreerde het Inspectierapport, „een Europeesch ambtenaar, die eigenlijk slegts moest zijn navolgens zijn titel *opziener over de koffiecultuure*, doch deze is ook tevens in wezendlijkheid degene, die met den Regent het Regentschap bestuurt." Hem was evenzeer

1) Verg. bl. 220 ad noot 2. — 2) Zie bl. 221.

pikolgeld over de productie van het regentschap toegelegd, doch slechts 12 stuivers [1]. De Inspectie deed geen voorstellen om in de positie verandering te brengen; misschien was het echter bedoeld ook haar middellijk te verbeteren, door het pikol van 128 op 125 pond te verlagen.

k. De resident van het Herstel deelde in den pikolgeldzegen niet. Vóór de Britsche verovering was dit anders. Aan den „Gecommitteerde over den Inlander" en daarna aan den hoofdambtenaar, die hem verving, werd toegekend over de productie van het geheele gewest 12 stuivers p. p. van 128 pond [2]. Doch reeds op het voetspoor van Janssens, die verordende, dat 's residents salaris niet meer uitsluitend van de koffie afhing [3], maakte het Tusschenbestuur aan de geheele regeling een einde door den resident aan te stellen op een vast salaris van *f* 1100 's maands, waarbij echter kwam een bijzonder inkomen als superintendent der koffiecultuur over geheel Java. Het rapport van 16 December 1818 wees er op, dat dit superintendentschap moest ingetrokken worden [4]. terwijl het rapport van den 5en t. v. er de aandacht op vestigde, dat het residentsinkomen der Preanger van *f* 1100 's maands lager was dan van eenig ander resident op Java, de bezoldiging van Krawangs resident uitgezonderd, en dat niettegenstaande de residentie Preanger „meerder voordeel geeft dan verscheidene andere Residentiën te samen getrokken"; bovendien, terwijl dezen in landswoningen huisvestten, moest de resident der Preanger „in zijn private woning" verblijf houden „naardien ter plaatse zijner residentie geen Gouvernementslokaal voor dien ambtenaar gevonden wordt". De Inspectie stelde daarom voor den resident *f* 1600 's maands toe te kennen en wel berekend naar pikolgelden op 8 stuiver per 125 ℔ ingeleverde koffie.

---

1) Verg. *Priangan*, dl. IV, de 2e alinea van § 2608 op bl. 799.

2) Onder Daendels was het, zoowel voor den opziener in het regentschap, als voor den resident in het gewest, „een kwart rijksdaalder per pikol": *Priangan*, dl. I, bl. 456*.

3) *Priangan*, dl. I, bl. 456*.

4) Verg. bl. 18.

C.C.G.G. hielden echter dit voorstel bij art. 27 van hun besluit d.d. 3 Januari 1819 evenzeer „buiten dispositie"; wel is in Juni d. a. v. de koop van Van Motman's huis te Tjiandjoer voor landswoning goedgekeurd [1].

l. Hiermede zijn de door de rapporteurs in den aanvang hunner beschouwingen over de Preangerkoffijcultuur gestelde punten afgehandeld; doch onder den indruk eensdeels van de zware lasten, die de koffiedwang aan de bevolking oplegde, anderdeels van de ongelijkheid der voorschriften, waar overig Java meer verschoonend scheen behandeld te worden en de betaling voor de koffie in ieder geval hooger was, bevalen zij nog ter intrekking aan een huisgezinnenbelasting, die ik echter eerst in een later hoofdstuk zal behandelen [2]. Volledigheidshalve teeken ik bovendien aan, dat het uit het rapport gevolgd besluit van 3 Januari 1819 o. a. nog de volgende bepalingen inhield [3]:

Art. 1. De resident der Preanger werd gemachtigd tot afschrijving van 1728653 koffieboomen.

Art. 2. De resident van Buitenzorg tot afschrijving van 513000 boomen.

Art. 3. Aan beide residenten werd opgedragen: „dat de alzoo afgeschreven koffijboomen niet verder ten bezwaar van de planters strekken, maar deze onder het oog te brengen, dat zij van alle onderhoud der alzoo afgeschreven boomen zijn ontheven".

Art. 5. Goedgekeurd werd het voorstel van den resident der Preanger om 2883200 boomen te doen aanplanten: „onder te kennen gave dat het daarvoor gehouden wordt, dat de Resident dit voorstel in verband met de plaatselijke omstandigheden, en overeenkomstig de verpligting, welk ieder planter mag worden opgelegd, heeft voorgedragen" [4].

Afdeeling 6.

Het onderwerp van de koffiecultuur op de Particuliere landen hebben wij te beschouwen naar drie van elkander onafhankelijke onderdeelen:

---

1) Zie noot 1, bl. 38 van *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. I.

2) In hoofdstuk VI sub letter *a*.

3) Verg. bl. 197—198. In het rapport komen nog beschouwingen over andere onderwerpen betrekkelijk de koffiecultuur voor, als die der particuliere landerijen. Hieraan wijd ik de nu volgende afdeeling. — 4) Verg. bl. 198 alinea 2.

a. waar de regeering, niettegenstaande de grond eens anders eigendom was, de opgezetenen verplichtte tot de gouvernementskoffiecultuur; hier kon het als een bijkomende quaestie worden beschouwd, of aan den eigenaar dan wel aan de regeering behoorde, hetgeen aan koffie meer dan de eens gedachte hoeveelheid werd verkregen en hetgeen de eigenaar oogstte door het gebruik van zijn heerendienstplichtigen dan wel door het aanwenden van vrijen arbeid;

b. waar geen gedwongen koffiecultuur bestond, maar de landheer koffie oogstte, hetzij van oude Compagniestuinen, hetzij van in vrijen arbeid bewerkte gronden; hier was de hoofdzaak: of die koffie tegen lagen prijs al dan niet aan de regeering moest worden geleverd;

c. waar de cultuur werd gedreven wel op een particulier land, maar waarover de regeering zeker beschikkingsrecht meende te kunnen uitoefenen.

a. Toen de Nederlanders zich op Java vestigden en Batavia stichtten, was het Buitenzorgsche een ondoordringbare wildernis. Eerlang kwam hierin verandering, met name van 1678 af. Staatkundige verwikkelingen in Midden-Java maakten een doortastend handelen van de Compagnie noodzakelijk, wilde niet haar hoofdstad aan rijstgebrek ten prooi worden. Tijdens de regeering van landvoogd Maetsuyker had er een kolonisatie van Javanen plaats onder den Inlandschen luitenant Tanoe Djiwa, die benoorden het tegenwoordige Buitenzorg aan de overzijde der Tjiliwoeng het in de geschiedenis der particuliere landerijen zoo veelvuldig genoemde Kampong Baroe stichtte. De „troep" werkvolk, de pioniers der vestiging, zou aan deze laatste ontginning den plaatsnaam Bogor hebben doen geven. Aanvankelijk was het hoofd van Kampong Baroe ondergeschikt aan den kapitein der Ooster-Javanen. In 1730 werd echter de luitenant van die ondergeschiktheid ontheven, en met den titel van demang zelfstandig. Hij was er de eerste regent, die echter een arm dorpshoofd geleek, tot hij met de invoering van de

koffiecultuur binnen ettelijke jaren een rijk en voornaam hoofd werd![1]

Het regentschap omvatte destijds acht districten of z.g. tjoetaks: Tjiceroa, Pondok Gedé, Tjiawi, Tjidjeroek, Tjiomas, Sindang Barang, Dermaga en Bloeboer[2]. In 1808 werd dit aantal met Kampong Baroe vermeerderd[3]. Ruim een halve eeuw te voren trad echter reeds de periode in, die op de lotgevallen dezer streken een zoo overwegend belang heeft uitgeoefend. In het midden der 18e eeuw was Buitenzorg een particulier land geworden, door den afstand aan landvoogd Van Imhoff in officio; met 1743 ving hij aan de „particularisatie" der Buitenzorgsche landen. Evenals in de Preanger waren de opgezetenen tot de cultuur van koffie verplicht en wel 1000 boomen per tjatjah van 4 gezinnen[4]. Behalve de taks, die aldus was opgelegd, konden de landeigenaren ook nog vrijwillig koffie doen planten, waarvan echter het product evenzeer aan het gouvernement moest geleverd worden; nochtans was dit slechts tot aanneming verplicht van een vooraf bepaalde hoeveelheid[5]. Sinds 1766 steeg de koffieproductie aanhoudend; de laatste oogst vóór dat Daen-

1) Ontleend aan *Haan-Faes*, bl. 104—108. Zie ook over „Kampongbaroe (Buitenzorg)" *Priangan*, dl. I, bl. 138—145.

2) *Faes' Buitenzorg*, bl. 62, met de fout aldaar, dat eerst in 1745 het regentschap zou ingesteld zijn: verg. *Haan-Faes*, bl. 157.

3) *Faes' Buitenzorg*, bl. 128, 145, 240. Zie ook over het bestaan der 9 districten een rapport van den inspecteur-generaal Von Winckelmann d.d. 20 April 1834 in *Faes' Buitenzorg*, bl. 258. Een heldere voorstelling, hoe Kampong Baroe, dat dan toch eigenlijk de moedervestiging van het regentschap geweest was, eerst in 1808 als een district werd toegevoegd, heb ik niet.

4) Zoo althans heette de taks later te zijn: „Elke tjatjah wordt getaxeerd jaarlijks 1000 boomen te moeten onderhouden", luidt het o. a. nog in een schrijven van den assistent-resident van Buitenzorg d.d. 30 Juni 1834: *Faes' Buitenzorg*, bl. 262; verg. over de tjatjahquaestie bl. 198—199 hiervóór. — Over de dwangcultuur zelve leest men op bl. 167 van *Haan-Faes*: „Al lang vóór 1747 kende het Regentschap Kampong Baroe de dwangcultuur, die met harde middelen zoo hoog mogelijk werd opgevoerd. Van dit Regentschap waren de Buitenzorgsche landen de beste koffiegronden."

5) Verg. *Faes' Buitenzorg*, bl. 134—135.

dels zich Buitenzorg toeëigende, die van 1807, bedroeg 7877 pikols[1]. In het begin van 1804 telde het regentschap 1079000 koffieboomen; tengevolge van den grooten aandrang uit Nederland tot uitbreiding werden er van 1804 t/m 1807 1162975 aangeplant. In 1806 was de productie gestegen tot 6510 pikols. Het behoorde tot een der voorname verplichtingen van den regent voor die cultuur te zorgen; hijzelf trok er wel groote voordeelen uit, doch tevens huurder van Buitenzorg wordende en daardoor mede aangewezen op een inkomen uit het rijstgewas der bevolking door heffing van de sawahs, lag hierin toch eenige beperking tegen al te straffe opdrijving van de koffiecultuur, althans zoolang op hem geen pressie werd uitgeoefend, gelijk ten slotte wel geschiedde. Het gevolg was, dat de rijstbouw achteruitging, doordien een groot aantal heerendienstplichtigen aan de behoorlijke bewerking der sawahs onttrokken werd.

Bij de resolutie van 2 Maart 1808, die het regentschap Buitenzorg aan Daendels en zijn erfgenamen toekende[2], werd de verplichting jegens het gouvernement ten aanzien van de koffiecultuur nochtans gehandhaafd en dientengevolge het voorbehoud gemaakt: „dat de koffij-leverantie zonder bemoeienis van den eigenaar, zal blijven op 8 à 10000 pikol 's jaars en het gemeld landgoed, zoo lang zulks noodig geoordeeld wordt, zal worden geconsidereerd als een regentschap, ten dezen opzichte gesubmitteerd blijvende aan het toezicht van den gecommitteerde tot en over de zaken van den inlander"[3].

Wij zien hier de productie op een zeker getal pikols gesteld, onafhankelijk derhalve van het beginsel der 1000 boomen per tjatjah. Het was voortgevloeid uit Daendels' eigen aanbod om, als hij de vrije beschikking over Buitenzorg kreeg, 8 à 10000 pikols te zullen leveren, een aanbod, dat hij, gegrond op de vroegere resultaten, zonder bezwaar

---

1) *Haan-Faes*, bl. 165.
2) Zie *Plakkaatboek*, dl. XIV, bl. 664—666.
3) Zie breeder betrekkelijk deze overdracht *Priangan*, dl. IV, bl, 862 v.v.

kon gestand doen, vooral wanneer hij maatregelen nam om zijn landen beter te bevolken[1]. Hierdoor kwamen echter de Buitenzorgsche landen in een positie, zeer verschillend van die der Bataviasche ommelanden en van de later onder het Tusschenbestuur verkochte streken. In deze twee categorieën van eigendommen mocht de regeering na den verkoop geen koffie meer doen planten. Van het monopolie bleef enkel de verplichting op den landeigenaar rusten, om het product, dat geoogst werd, hetzij van vroegere Compagnies-aanplantingen, hetzij van hetgeen hij zelf wenschte te planten, aan de regeering te leveren tegen een door haar vastgestelden prijs, die natuurlijk beneden den marktprijs was[2]. Alleen zoo het monopolie een einde nam, moest ook deze verplichting vanzelf ophouden.

Den 6en April 1808 had de eigendomsoverdracht der Buitenzorgsche landen aan Daendels plaats; zonderling, dat de akte niet vastlegde het Daendels-aanbod over het koffieservituut, waarvan bij de resolutie d.d. 29 Maart t. v. aanteekening was gehouden[3]. Na die overdracht in 1808, liet hij èn dat jaar, èn in 1810 zijn eigendom perceelsgewijs verkoopen, behalve Bloeboer en de gronden om het Buitenzorgsche lusthuis[4]. Een klein gedeelte van Pondok Gedé en een gedeelte van Kampong Baroe kwamen aan Pieter Tency; Tjiomas, Tjidjeroek, Dermaga en Sindang Barang vervielen aan N. Engelhard, W. J. Cranssen en P. W. H. van Riemsdijk; Tjiawi, het overige van Pondok Gedé, waartoe ook Tjiceroa gebracht werd, en een gedeelte van Kampong

1) *Haan-Faes*, bl. 165.

2) Zie het Plakkaat van 7/21 Mei 1790 en het Biljet van 7/25 Januari 1791 in het *Plakkaatboek*, dl. XI, bl. 225—228 en bl. 256—257. De prijs, dien het Gouvernement aan de landheeren voor de koffie betaalde, was 6 rijkdaalders het pikol van 140 ℔; verg. bl. 210, noot 3.

3) *Faes' Ontwerp*, bl. 261.

4) Bloeboer was in 1808 weder aan het gouvernement afgestaan, doch zonder dat er een formeele eigendomsoverdracht plaats vond, zoodat de regeering zich in 1868 verplicht zag zich haar eigendomsrecht, op grond van een meer dan 30-jarig bezit te doen toekennen: zie *Faes' Buitenzorg*, bl. 251, noot 1.

Baroe werden het eigendom van W. J. Cranssen, P. Engelhard en P. W. H. van Riemsdijk [1]. Bij den verkoop echter van 1810 zorgde Daendels er voor, dat het koffieservituut wèl vermeld werd, want in de koopvoorwaarden van 11 September 1810 stond uitdrukkelijk bepaald [2]: „Dat aanstaande eigenaren verpligt en gehouden zullen zijn, om even als bevorens, de inwoonders van gemd. landen, het bepaald getal van vrugtdragende koffie-boomen, het houden en de jaarlijksche te ordonneren aanplantingen van koffijplanten tot instandhouding van duizend vrugtdragende boomen te laten doen en in behoorlijken staat te houden..." De planters waren verplicht hun product naar het pakhuis te Buitenzorg te brengen [3]; blijkens besluit d.d. 15 Maart 1808 werd voor deze koffie — en in het algemeen die in de Jacatrasche en Preanger-regentschappen geoogst — 4 rijksdaalders zilver voor het ingeleverde pikol van 225 ℔ te goed gedaan [4]. Later is dit voor de Buitenzorgsche landen verminderd tot *f* 7 koper = *f* 5.88 zilver d. i. voor het pikol van 125 ℔ *f* 3.88 koper = *f* 3.24 zilver; een besluit hierover werd echter „nergens" gevonden [5]. Voor zoover mij bekend, kwam tot aan de opheffing van het servituut in deze treurige betaling geen verandering.

Ernstig heeft het alzoo opgelegde koffieservituut tot levering van 8 à 10000 pikols, zoowel de heerendienstplichtige opgezetenen als de eigenaren der landerijen bezwaard [6]. In haar rapport van 5 December 1818 [7] bracht de Inspectie de lasten der bevolking ten deze onder de aandacht. Zij achtte:

---

1) *Faes' Buitenzorg*, bl. 240—241; *Wordingsgeschiedenis-V. d. K.*, bl. 59; *Priangan*, dl. IV, bl. 863—865, § 2714—§ 2717.

2) *Faes' Buitenzorg*, bl. 245.

3) Ook de koffie van Soekaboemi, tijdens het particulier land was, werd daar gebracht. Zie bl. 199 ad noot 3 en bl. 236 ad noot 4.

4) Zie *Plakkaatboek*, dl. XIV, bl. 641: verg. hiervóór bl. 210 over de beteekenis van 4 rijksdaalders zilver.

5) Zie *Faes' Buitenzorg*, bl. 285—286 en bl. 402—403.

6) De beteekenis van het onbepaalde in 8 à 10000 pikols is mij niet recht helder. Het karakter van het servituut vereischte n. f. een stellig cijfer, te meer, waar de quaestie rees, gelijk wij nader lezen, of de landheeren aldaar over het meerdere de beschikking hadden. — 7) Verg. bl. 196.

„dat de koffie-kulture in het Buitenzorgsche voor vele der opgezetenen veel drukkender is dan het geval is in een der andere Regentschappen" [1]. Menig planter toch was zóó ver van de tuinen verwijderd, dat de menschen „(voornamentlijk in den pluktijd) dagen zoo niet maanden achter den anderen in die tuinen moeten overnachten, zonder ten hunnent te kunnen keeren". Verder leverde „het verschil tusschen de Tjiattjas koppie en dat der huisgezinnen in het regentschap Buitenzorg op verre na dat onderscheid niet" „van hetgeen dat het geval is in de andere Regentschappen", m. a. w. het aantal huisgezinnen per tjatjah was in Buitenzorg veel kleiner dan in de Preanger [2]. Eindelijk, terwijl in de Preanger de cultuurplichtige zich bepalen kon om de koffie te brengen naar de pakhuizen van Karangsamboeng of Tjikao, waaruit het product dan op kosten der regeering verder werd gebracht [3], moesten „de opgezetenen van Buitenzorg niet alleen hunne karren" geven „om hunne eigene koffie tot Batavia te brengen (hetwelk van geen koffijplanter in de andere Regentschappen gevergd wordt); maar ook nog om de koffij van de Particuliere landen van Tjipoetri en Goenoeng Parang derwaarts" af te voeren [4]. Ook op de particuliere landeigenaren drukte het koffieservituut middellijk als een zeer ernstige last, niet slechts wegens het op zichzelf genomen reeds hinderlijke, dat zij het moesten aanzien, dat op hun eigendom derden het voor het zeggen hadden om over de bevolking te beschikken [5]; doch ook doordien de onder-

1) Met *in een der andere Regentschappen* worden die der Preanger bedoeld; Buitenzorg had vroeger mede tot de Bataviasche Preangerregentschappen behoord.

2) Verg. bl. 198—199. Daarentegen schreef de assistent-resident van Buitenzorg in zijn op bl. 232 noot 4 vermeld bericht d.d. 30 Juni 1834 aan den Directeur der Cultures: „Men kan hier voor het Regentschap Buitenzorg, zoo wel als voor die der Preanger Regentschappen, zijnde die vroeger onder uw bestuur geweest, tot beginsel stellen, dat elk tjatjah door elkander gerekend, is samengesteld uit p.m. 22 zielen of ruim vier huisgezinnen." *Faes' Buitenzorg*, bl. 261—262. Misschien echter hadden zich in 1834 de verhoudingscijfers gewijzigd.

3) Zie bl. 220, sub *i*. — 4) Deze beide landen behoorden aan De Wilde. Goenoeng Parang meer bekend als Soekaboemi, waartoe Tjipoetri ook wel werd gerekend. — 5) Verg. *Faes' Ontwerp*, bl. 59.

neming van de op het land aanwezige werkkrachten moest bestaan, speciaal ten aanzien van de bewerking der sawahvelden, op wier product de eigenaren voor $^1/_5$ het recht hadden, zijnde een der voornaamste bronnen van inkomst voor de landheeren [1].

Om de gouvernementscultuur beter ter harte te doen nemen, trok Daendels in 1811 den post van regent in; hij verving hem door twee ranga's: een, belast met de gewone bestuurszaken, de ander speciaal met de koffiecultuur; maar de laatste stelde hij aan op de helft van de inkomsten, die de regent vroeger genoot [2]. Het Tusschenbestuur ontsloeg in 1812 den 1en ranga, waarvoor de 2e in de plaats werd benoemd, die dus weder als regent van Buitenzorg optrad; in 1815 werd hem de titel van Adipatie verleend [3]. Evenals in de Preanger ontving deze regent één gulden 18 stuivers per pikol ingeleverde koffie van 128 ℔, waarvan 12 stuivers moesten afgestaan worden voor de mindere hoofden [4]. Hij genoot bovendien een traktement van *f* 500 's maands, waarvan evenzeer *f* 60 aan de mindere hoofden toevielen. In haar rapport van 5 December 1818 [5] wees de Inspectie der L.I. er C.C.G.G. op, dat, naar een jaarlijkschen oogst van 10000 pikols, het inkomen van den regent, afgescheiden van hetgeen hem de sawahvelden opbrachten, kon berekend worden op *f* 17000. Zij achtte dit zóó ruim, dat geen vrijheid werd gevonden tot een voorstel om het pikolgeld met 6 stuivers te verhoogen, gelijk voor de Preanger gedaan was [6]; maar wel beval zij ook hier aan om de inkom-

---

1) Verg. *Faes' Buitenzorg*, bl. 137; over de tjoeké-heffing nader in hoofdstuk IX sub *a*. Ondanks de pogingen tot opdrijving is ook in latere jaren bij uitzondering meer dan 10000 pikols koffie verkregen: zie de jaarcijfers in *Faes' Buitenzorg*, bl. 255—257.

2) *Faes' Buitenzorg*, bl. 254.

3) *Haan-Faes*, bl. 176 en zeer uitvoerig in *Priangan*, dl. I, bl. 142—145, zoomede dl. IV, bl. 865—866. Verg. over den adipatie van Buitenzorg *Herstel-V. d. K.*, bl. 275—277 en *Priangan*, dl. I, bl. 144—145.

4) Verg. 227.

5) Zie bl. 196.

6) Zie bl. 228.

sten der mindere hoofden met 3 stuivers p. p. te vermeerderen. Dit voorstel trof echter hetzelfde lot als de voor de Preanger gewenschte verhoogingen: het werd gehouden „buiten dispositie" [1].

Rapporteurs hebben zich bij deze gelegenheid tevens de vraag gesteld, of men het regentschap niet zou opheffen. „Dikwijls is de kwestie geopperd", memoreerden zij, „of men te Buitenzorg wel een regent noodig had en of men het niet buiten dezen ambtenaar zoude kunnen stellen". Zij achtten echter de handhaving noodzakelijk, in aanmerking nemende: „dat aan het bestaande stelzel van gedwongen arbeid meer klem wordt bijgezet en de landeigenaren beter binnen de palen van hunne verpligtingen zullen te houden zijn". Het regentschap bleef sinds nog een halve eeuw bestaan; het werd toch eerst opgeheven bij Stbl. 1864 N°. 26.

Buitenzorg was behalve een regentschap tevens een residentie; naar elders werd aangeteekend, fungeerde er onder C.C.G.G. resident Hardy, in Augustus 1818 echter vervangen door C. S. W. van Hogendorp [2]. De Inspectie droeg in het gemeld rapport ook dit gewestelijk bestuurshoofd, evenals den resident der Preanger, voor om verhooging van inkomen, nl. 8 stuivers p. p. van 125 ℔ boven zijn traktement; wél rustten op den Buitenzorgschen resident, erkenden rapporteurs, niet zulke uitgebreide verplichtingen als op zijn collega van de Preanger, doch hij had althans te zorgen: „dat er 10000 pikols koffij geleverd wordt". De regeering hield mede dit voorstel „buiten dispositie".

Onder de eerste indrukken van de tweeslachtigheid, dat er op de particuliere landen van Buitenzorg, en uitsluitend dáár, gedwongen gouvernementskoffiecultuur bestond, hebben C.C.G.G. bij art. 1 sub 5 van hun Soemedangsch besluit [3] den resident Van Motman, als „superintendent" over de cultuur aangeschreven om met den resident van Buitenzorg

---

1) Zie bl. 228.

2) Verg. bl. 53.

3) Verg. bl. 185.

te confereeren en gezamenlijk rapport uit te brengen: „over de verplichtingen der eigenaren der verkochte gouvernementslanden te Buitenzorg, met betrekking tot de leverancie van koffie met opgave in hoeverre daaraan wordt voldaan, en bijvoeging hunner consideratiën of deze leverenciën niet door eene betaling in geld zouden kunnen worden vervangen". Ook de Inspectie bracht in haar groot rapport van 5 December 1818 [1] de gouvernementskoffiecultuur op de particuliere landen ter sprake; maar de voorname vraag, of men het servituut niet op de eene of andere wijze kon veranderen, bleef, voor zoover mij bekend, buiten verdere beschouwing.

Wij lazen [2], dat de Inspectie de dienstplichtige bevolking zeer beklaagde wegens den zwaren druk, dien de koffiecultuur haar oplegde. Haar door en door verward gesteld rapport [3] deelde dit echter niet mede om voorstellen tot verlichting te doen; het wilde er enkel op wijzen, dat de druk nog ernstiger trof door den eigenbaat der landheeren, die meer vorderden dan de bepalingen toelieten, speciaal met betrekking tot de tjoekéheffing en de persoonlijke diensten. Hierop kom ik nader terug [4]; doch wat de Inspectie mede ergerde, was het feit, dat de landeigenaren voor zichzelf de hoeveelheid koffie opvorderden, die meer opgebracht werd dan de stereotiepe 8 à 10000 pikols [5]. De Inspectie schreef het volgende tegen deze uitlegging der vermelde koffievoorwaarde [6]:

Die landeigenaren gronden deze hunne pretentie hierop, dat tijdens zij koopers zijn geworden van de Buitenzorgsche landen, bepaald is, dat de bewoners zouden blijven bezwaard met eene verpligte leverantie van 8 à 10000 pikols koffij, zonder meer, en dat wanneer er nu meer geleverd wordt als zooveel, dit ten hunnen voordeele komen moet.

---

1) Verg. bl. 196.
2) Op bl. 235—236.
3) Verg. bl. 196—197.
4) In hoofdstuk IX sub *a*.
5) Verg. de noot 6 op bl. 235.
6) De voorwaarde, aangehaald op bl. 235.

In die bepaling ligt ons inziens niet opgesloten het regt van de landeigenaars op het meerdere dan 10000 pikols. Deze bepaling grondde zich op een ruwe calculatie en werd aangenomen om reden Buitenzorg nimmer veel meer dan 10000 pikols koffij geleverd heeft.

Wij hebben gezegd, dat door de verkoop van de Buitenzorgsche landen niet is verstaan, dat den opgezetenen eenige meerdere lasten zouden worden opgelegd aan de eene zijde, doch ook aan de andere zijde geene mindere lasten zouden dragen als waarmede dezelve destijds waren bezwaard. Door de gemaakte bepaling omtrent de leverantie van koffij heeft het Gouvernement zich willen verzekeren ten dezen aanzien bij die verkoop niet te verliezen. Destijds werd alle de koffij, die Buitenzorg opleverde, aan het Gouvernement geleverd; alzoo moet ook nu in den vervolge alle de koffij welke die landen voortbrengen aan het Gouvernement geleverd worden, gelijk aan den landeigenaar niet kan worden vergund om voor hunne eigen rekening op die landen koffij te planten, gelijk door hen ondersteld wordt daartoe het regt te hebben.

Het voorstel der Inspectie om alzoo te besluiten: „Dat de koffiecultuur in de Buitenzorgsche landen geheel behoort aan het Gouvernement en buiten de bemoeienis der landeigenaren is, onverschillig wat de gewoonte is", bracht echter art. 27 van het besluit der C.C.G.G. van 3 Januari 1819 tot de onderwerpen, die vooralsnog „buiten dispositie" werden gehouden [1]. Aan deze kwestie knoopten zich twee andere vast. De landeigenaar had recht op een bepaald aantal dagen heerendienst van den opgezetene: was dit enkel voor huisdiensten, als het snijden van gras, het kappen van hout, enz., of mocht de dienstplichtige ook voor de bebouwing der velden van den landheer, w. o. koffietuinen, te werk gesteld worden? En zoo de landheer aldus voor zichzelf koffie won, dan wel, zoo hij die verkreeg door vrijen arbeid op zijn land, moest hij dan toch het product tegen den bepaalden lagen prijs aan het bestuur afstaan of had hij op meer aanspraak? De landheeren verklaarden tot een en ander recht te hebben; de Inspectie bestreed dit; de regeering zweeg Gode! of liever zij verzamelde al de

1) Verg. bl. 228.

geschilpunten in... de adviesmand [1]. Wat met deze 'quaestie gebeurde, schijnt inderdaad ongelooflijk. Het Regeerings-Reglement van 1830 gaf nog een goede gelegenheid om eindelijk eens de onzekerheid op te heffen en dus aan willekeur en twisten perken te stellen. De eerste zinsnede van art. 111 handelde immers over de koffieteelt op de particuliere landen; doch zij bepaalde enkel: „Alle bijzondere landerijen op het eiland Java en Madura, op welk de gehoudenis rust van eene verpligte teelt en levering van koffij, zullen bij voortduring en tot zoo lange daaromtrent anders door den Koning zal zijn bevolen, aan die verpligting onderhevig zijn." Hierin staat alzoo niets anders dan: Wat gij verplicht zijt te doen, zult gij doen. Het liep echter juist over de vraag, tot hoever die verplichting ging [2]. Eerst bij het reglement van 1836, in art. 27, werd uitgemaakt, trouwens onbillijk genoeg, dat zoolang het koffieservituut op de Buitenzorgsche landen rustte, de heerendienstplichtigen niet mochten aangewend worden voor landbouwarbeid, immers slechts voor „het onderhouden van wegen en bruggen en het doen van wachten bij woon- en pakhuizen". Toen alzoo bij Stbl. 1855 N°. 75 het koffieservituut werd opgeheven [3], doordien

1) Het Inspectierapport wijdt nog op het einde vele bladzijden aan het goed recht der regeering om alle koffie van de Particuliere landheeren voor zich op te eischen tegen den door haar vastgestelden prijs. Ik neem dat slot over in bijl. VI. Als in 1820 hoofdinspecteur Van de Graaff opnieuw dat recht tegenover reclames van landheeren moet betoogen — zie *Wordingsgeschiedenis-V. d. K.*, bl. 60—62 — zal hij wel zijn plakkaten- en biljettenkennis uit het rapport van 1818 hebben geput. In een brief d.d. 26 Juli 1823 bijl. XI schreef Van de Graaff aan Fabius over het voorstel van 1818: „Een ander belangrijk onderzoek is thans sedert vier jaren hangende, over de rechten der particuliere (Europesche) Landeigenaren op Java, voornamelijk ten aanzien der bevolking, op die particuliere landen gezeten; en welke thans niet veel beter worden behandeld dan als lijfeigenen — en 2° ten aanzien der verpligting, waaronder die landeigenaren zijn, om de koffij op hunne landen groeijende, voor eenen bepaalden prijs, uitsluitend, aan het Gouvernement te moeten leveren. Ook over deze zaak is reeds in 1818 eene stellige voordragt aan het Gouvernement ingediend, waarop door Commissarissen Generaal echter niet is besloten."

2) Verg. *Faes' Buitenzorg*, bl. 328 en *Wordingsgeschiedenis-V. d. K.*, bl. 63—65. — 3) Verg. bl. 96.

de cultuur steeds achteruitging, waartoe het allengs ontstaand gebrek aan geschikte gronden medewerkte, schenen de landheeren, naar men zou zeggen, het recht teruggekregen te hebben om door de dienstplichtigen ook landbouwarbeid te doen verrichten; men bleef het hun echter van bestuurswege betwisten [1]. Het nieuwe reglement van 1912 in Stbl. N°. 422, art. 30, al. 3, stelt het beginsel, dat de landheer slechts „koelie-arbeid" mag vorderen, „waaronder in geen geval worden verstaan die werkzaamheden, waarvoor de bijzondere ervaring van den ambachtsman wordt vereischt" [2].

b. In overeenstemming met den weerzin, dien het Tusschenbestuur tegen de gouvernementskoffiecultuur betoonde, — doch overigens onafhankelijk van de invoering van het Landelijk stelsel, dat immers de Preanger buitensloot, terwijl bovendien Soekaboemi vóór die invoering verkocht werd [3] — deed Raffles landsdomein als Particuliere landen van de hand zetten, onder de belangrijke dubbele voorwaarde, dat weliswaar geen gouvernementscultuur op de landen zou worden bevolen, doch dat de aldaar groeiende koffie steeds aan het gouvernement, tegen den vastgestelden lagen prijs moest geleverd worden. Aan deze laatste voorwaarde, die immers ook voor Buitenzorg gold [4], hielden zich echter de landheeren niet; maar het werd door de vingers gezien, hetzij, omdat de hoeveelheden te onbeduidend, hetzij, omdat de marktprijzen zeer laag waren [5]. C.C.G.G. wilden daarentegen van deze ontduiking niet weten; zij wenschten haar koffijrecht te hand-

---

1) Verg. *Wordingsgeschiedenis-V. d. K.*, bl. 97—104; *Sol's Woord*, bl. 60—72; *Faes' Buitenzorg*, bl. 330 v.v.

2) De dienstplichtige moet ontvangen „behoorlijke voeding", bestaande „uit één kati rijst (bras) en een daarvoor voldoende hoeveelheid zout". De regeling in de al[s] 4 en 5 art. 30 van het nieuwe reglement strekt tot voorkoming van hinderlijke geschillen, waarover in *Sol's Woord*, bl. 65—67.

3) Het Landelijk stelsel werd afgekondigd d.d. 15 October 1813, verg. bl. 64; Soekaboemi was verkocht d.d. 25 Januari t. v.

4) Verg. bl. 235.

5) Zie in bijl. VI, houdende het betoog der Inspectie d.d. 5 December 1818.

haven[1]. Het leidde eindelijk tot een grooten strijd met het land Soekaboemi, officieel geheeten Goenoeng Parang en waaronder ook het in 1817 van Michielsz gekochte Tjipoetri behoorde[2]. Dat de twisten vooral daar en niet op de andere tot die categorie behoorende landen ontstonden, zal wel zijn aanleiding gevonden hebben in de klimatologische gesteldheid, die het Krawangsche minder, het Soekaboemische zeer geschikt voor koffiecultuur deed zijn.

In de oorspronkelijke Rafflesiaansche voorwaarden van verkoop stonds eensdeels (in art. 2 sub 5°), dat de landen zouden onderworpen blijven: „aan de algemeene wetten en coloniale bepalingen van het Gouvernement", anderdeels (in art. 2 sub 3° en 4°), dat behoudens het arbeiden aan wegen en bruggen, de bevolking bevrijd zou zijn: „van alle heerendiensten aan het Gouvernement"; en dat: „geene heerendiensten zullen van de op deze Landerijen woonende lieden worden gevorderd"[3]. Hierbij kwamen nog vijf aanvullende artikelen, waarvan er een luidde: „dat het den kooper vrij zou staan om al dan niet koffie te planten"[4]; deze vrijheidsverleening ging echter gepaard met de verplichting van den landheer om eventueel geoogste koffie aan de regeering te leveren en wel tegen den rijksdaalder het pikol, dien vroeger de regent ontving[5]. De oorspronkelijke voorwaarden van verkoop maakten weliswaar niet uitdrukkelijk van de verplichte levering aan het gouvernement en den vermelden prijs gewag; doch deze lag opgesloten in de bepaling der onderworpenheid aan de bestaande koloniale verordeningen. Het Tusschenbestuur nam het althans zoo op, blijkens een besluit van Raffles d.d. 19 Augustus 1814,

1) Verg. *Wordingsgeschiedenis*, bl. 59—63.

2) *Rees' Preanger*, bl. 148 en *Priangan*, dl. I, bl. 305.

3) De vijf artikelen der voorwaarden van 5 November 1812 o.a. in *Wordingsgeschiedenis*, bl. 113—115. Deze bepalingen zijn uitdrukkelijk gehandhaafd bij art. 30 van het nieuwe reglement in Stbl. 1912 N°. 422.

4) De vijf aanvullende artikelen van 22 Januari 1813 is met de hoogst knoeierige geschiedenis verhaald in *Regl. Part. Land.-V. d. K.*, bl. 229—235.

5) Verg. *Priangan*, dl. I, bl. 294. Voor de levering van de koffie der particuliere landen aan de groote pakhuizen zorgden de landheeren zelven; zij had alzoo plaats buiten tusschenkomst van het Inlandsch bestuur.

dat op dien grond afwees een vordering van den administrateur van Soekaboemi A. de Wilde, eigenaar pro parte, die reeds destijds deze vrijheid van beschikking over de koffie van dat land verlangde; de verordening, waarnaar De Wilde werd verwezen, was het op bl. 234, noot 2, vermelde plakkaat van 25 Januari 1791; echter werd bij besluit d.d. 13 Maart 1815 de uitkeering op 6 rijksdaalders p. p. (ƒ9 — 8 st.) gebracht[1]. De aldus afgewezene herhaalde zijn pogingen bij de herstelde Nederlandsche regeering, die aan zijn wenschen evenmin tegemoet kwam. C.C.G.G. dachten anders lang niet ongunstig over de persoonlijkheid van De Wilde: een in menig opzicht goed mensch. „De Wilde is een actif en industrieus landbouwer", schreef Van der Capellen d.d. 15 Juli 1819 uit Soekaboemi aan Falck[2]; „dit kan men hem niet ontnemen. Hij is voornemens met het einde van dit jaar naar Europa te gaan om gedurende eenigen tijd zich aldaar om te zien en van het geen hem voorkomt zoo mogelijk nut te trekken ter toepassing alhier bij zijne terugkomst." Maar het bezoek in 1820 aan Holland had een veel

---

1) Verg. *Priangan*, dl. I, bl. 206 en *Regl. Part. Land.-V. d. K.*, bl. 234—240. Het besluit van 13 Maart 1815 is hetzelfde, dat resident Van Motman in zijn verslag van 1816 vermeldde; verg. bl. 210 noot 3. In *Wilde's Adres*, bl. 25—26, wordt de voorstelling gegeven, dat Raffles de afwijzende beschikking niet nam uit overtuiging van de billijkheid ervan, maar dat hij, ter ontzenuwing der beschuldigingen van Gillespie wegens den verkoop der landerijen, begreep „niets beters te kunnen doen, dan, door Soekaboemi met onregtmatige gestrengheid te behandelen, en alzoo met terzijdestelling en schennis van het wettige interest zijner medeëigenaren, tot zijne eigene regtvaardiging, zijne belangeloosheid en onpartijdigheid ten hunnen kosten ten toon te spreiden, en met verkrachting der overeenkomst, de verpligte leverantie der koffij te vorderen." Zie ook *Regl. Part. Land.-V. d. K.*, bl. 237. — Men denke er aan, dat De Wilde niet uitsluitend, doch met N. Engelhard en Macquoid eigenaar was; te voren had Raffles zelf aan het schandelijk bedrijf medegedaan, doch hij werd verplicht zijn aandeel op te geven. — Over de beschuldigingen tegen Raffles en zijn verweer, zie *Wordingsgeschiedenis-V. d. K.*, bl. 185—234 en de vrijspraak in de *Statement*, bl. 24—27. Verg. overigens *Teruggave-V. d. K.*, bl. 8—17. De quaestie-De Wilde heb ik mede behandeld in *Graaff-Brieven*, dl. I, bl. 132—140 en in vermeld *Regl.*, bl. 232—247.

2) *Gedenkschriften*, bl. 486.

grooter resultaat dan Van der Capellen wel kon verwachten. De Wilde bood over de koffiegrieven en over andere bijzonderheden betreffende zijn land den Koning een adres aan, echter bestaande: „uit eene aaneenschakeling van gewilde onjuistheden", gelijk men leest in de fraaie, objectief geschreven verhandeling van De Haan [1]. De zaak, waarom het ging, was deze: Art. 2 sub 3 bepaalde niet alleen, dat de landen zouden bevrijd zijn van alle heerendiensten „aan het Gouvernement"; maar ook „van alle geforceerde leverancien tegens onevenredige prijzen" m. a. w. noch de landheer, noch het bestuur mocht den opgezetene dwingen goederen af te staan, als kippen, bamboe, enz. enz., tegen een betaling, beneden de waarde. De Wilde liet dit echter minister Falck anders lezen, nl., dat dus ook de regeering niet het recht had, hem voor de koffie een betaling te geven, die destijds verre beneden den marktprijs was.

In zoo'n speciaal binnenlandsche bestuursaangelegenheid, waaromtrent uit het adres zelf moest blijken, dat verschil van meening met het Indisch bestuur bestond, deed nochtans minister Falck den Koning beslissen, zonder daarover eerst dit bestuur te hebben gehoord. 't Is dan ook een weinig geschikte daad op koloniaal gebied geweest, die de lichtvaardigheid der behandeling van zaken door Falck op typische wijze aan den dag deed treden. Met vlag en wimpel liep de minister op De Wilde's drogredenen in. Bij koninklijk besluit toch werd niet alleen een aanzienlijke prijsverhooging aan de koffie van Soekaboemi toegestaan, doch ook, gelijk wel onafwijsbaar was, aan het product van alle andere particuliere landerijen, hetgeen de reeds zoo lijdende Indische

1) *Priangan*, dl. I, bl. 298. De daar voorkomende mededeeling, dat mij dit request „blijkbaar onbekend is gebleven", moet ik beamen. Van der Capellen's ergernis over het adres blijkt o. a. uit zijn schrijven d.d. 31 Januari 1821 aan Falck: zie *Gedenkschriften*, bl. 504. Hij noemt het „een samenweefsel van onwaarheden", dus als dr. De Haan, die echter Van der Capellen's brief bij de samenstelling van zijn Priangandeel nog niet kende, hetgeen aan de uitspraak te meer waarde geeft. De monographie over De Wilde in *Priangan*, dl. I, bl. 284—309 is zeer belangrijk.

kas aanzienlijke sommen zou gekost hebben [1]. De Indische regeering, door de koninklijke beslissing in zeer moeilijke omstandigheden geplaatst, doch overtuigd, dat verkeerde voorstellingen het opperbestuur op een dwaalspoor hadden gebracht, durfde het aan om vooralsnog het besluit niet uit te voeren. Zij wendde zich in plaats hiervan tot den koning met de „bedenkingen, welke bij haar tegen de *dadelijke* uitvoering van het opgemelde besluit zijn ontstaan" [2].

Gelukkig stelde de verdere loop der zaak het opperbestuur buiten de noodzakelijkheid om nu tusschen de heeren De Wilde en Van der Capellen te kiezen [3]. De vroeger niet ongunstige verhoudingen tusschen Regeering en Soekaboemi hadden natuurlijk door de beschreven geschiedenis geleden. Van Motman werd d.d. 29 Februari 1820 vervangen door den broeder des landvoogds, en van toen af „was eene reeks maatregelen genomen, die het karakter van plagerij droegen" [4]. Daartoe had tevens medegewerkt het ontdekken van berispelijk geachte stukjes, tijdens De Wilde's verblijf in Holland [5]. De weleer zeer geachte beheerder was nu, naar

1) Het besluit van 11 Juli 1821 is afgedrukt in *Wilde's Adres*, bl. 63—65. Het werd echter eerst aan den landvoogd gezonden bij depêche d.d. 30 September d.a.v., waarvoor stellig een bepaalde, maar mij niet bekende, reden bestaan heeft; dit stuk op bl. 66—68 van *Wilde's Adres*.

2) Zie het zeer breedvoerig besluit dd. 17 Juli 1822 in *Wilde's Adres*, bl. 69—90.

3) Van de Graaff schreef d.d. 26 Juli 1823 aan Fabius (zie bijl. XI): „De zaak van het landgoed Soekaboemi is verhandeld bij een aantal uitgewerkte stukken, welke alle, hoezeer eenigzins laat (door de schuld van mijnen collega Muntinghe), naar Nederland zijn opgezonden en waarschijnlijk nu reeds bij het Gouvernement ontvangen zullen zijn. Deze zaak is door de Indische regering op de duidelijkste en stelligste bewijzen en volgens regelen van regt en billijkheid beslist. God geve, dat dezelfde overtuiging, die de Indische Regering geleid heeft, ook bij den Koning en het Ministerie mogen geboren worden en dat vooral de Koning moge inzien, hoe deerlijk men hem misleid heeft." Het *God-* of *de Hemel geve* is een gebruikelijk stopwoord van Van de Graaff.

4) *Priangan*, dl. I, bl. 302, alwaar over die maatregelen in bijzonderheden wordt getreden. De schrijver heeft de gansche zaak uitnemend grondig bestudeerd. Verg. hiervóór bl. 193—195 over het optreden van den nieuwen resident.

5) De resident Van der Capellen had ze aan het licht gebracht. Hierover schreef broer-landvoogd d.d. 21 Januari 1822 aan Falck: „Bij dit alles moet ik

's landvoogds woorden in „den sluwen de Wilde" veranderd [1]. Teruggekomen op het land, ging hij gebukt onder de nauw te beschrijven „veelvuldige kwellingen", die de particuliere landen, maar inzonderheid Soekaboemi, gedurende 1820—1823 ondergingen [2]. Hetzij, dat aldus het zelfvertrouwen op de toekomst te zeer verloren was gegaan, hetzij, dat De Wilde genoeg voordeel bij een verkoop vond, hijzelf nam er het initiatief toe, hetgeen in Januari 1823 leidde tot de overdracht aan de Indische regeering voor de som van 8 ton. [3] Nogal zeer vreemd wendde hij zich dientengevolge in 1838 tot den Koning over hetgeen door hem genoemd werd een „gedwongen afstand", „onder de benaming van *koop* schijnbaar gewettigd", op grond dat de Indische regeering slechts „door eene reeks van arbitraire

---

nog voegen, dat ik sedert zijn vertrek eenige zaken van zijnen broeder, die hem op zijne reis vergezelt, vernomen heb, die met zijn voorkennis moeten hebben plaats gehad, welke hem weinig eer aandoen en een punt van onderzoek voor den Procureur Generaal uitmaken." Deze aanhaling is weggelaten in de *Gedenkschriften* op bl. 504; zij moet staan vóór het „Gij kent mij genoeg" aldaar.

1) Zie den brief der vorige noot in *Falck's Gedenkschriften*, bl. 504. Faes, ofschoon onbekend met die Gedenkschriften, schrijft, naar aanleiding van een nog door mij te behandelen tjoeké-heffing over „de wijze hoe A. de Wilde deze zaak op de meest sluwe wijze voordraagt": zie bl. 54 van *Faes' Ontwerp*. Dit wordt echter bestreden in *Priangan*, dl. I, bl. 292.

2) Zie *Wilde's Adres*, bl. 49, zoomede aldaar noot 1 op bl. 51.

3) Ik heb hier de zaak slechts zeer summier aangeroerd, gelijk in het kader van dit werk paste; men zie echter, behalve het op bl. 244, noot 1 aangehaalde in *Graaff-Brieven* en *Regl. P. L.*, *Faes' Ontwerp*, bl. 56—88, en vooral *Priangan*, dl. I, bl. 298—305. Op bl. 138 der *Graaff-Brieven* schreef ik: „Hoe meer ik deze zaak overdacht en het breede betoog van den heer Faes tegen den heer De Wilde nogmaals toetste aan de stukken, hoe meer ik geneigd ben te gelooven, dat aan Soekaboemi's eigenaar onrecht werd gedaan, ook door den heer Faes. Ik neem gaarne aan, dat De Wilde niet altijd in zijn beweringen correct is geweest; maar een ieder, die eigen belangen te verdedigen heeft gehad, weet hoe licht men komt — maar niet door kwaden trouw — tot eenzijdigheid, die door onbillijke tegenspraak en hardhandige behandeling wordt geprikkeld." In een noot aldaar geef ik nog „een voorbeeld van te harde beoordeeling door den heer Faes". Sinds verscheen dl. I *Priangan*. Op bl. 289 noemt De Haan onder „het partijdigste" der Soekaboemi-geschriften, „dat van J. Faes",

maatregelen geslaagd is", hem en zijn mede-eigenaren „tot den afstand hunner voornoemde bezittingen te noodzaken, en zulks tegen eenen prijs, niet alleen zeer verre beneden derzelver toenmalige inwendige waarde, en buiten alle verhouding tot de jaarlijksche revenuën, maar zelfs verre beneden eigene schatting van hen die daartoe door de Indische Regering waren gecommitteerd"[1].

Ik kan niet anders zeggen, dan dat met den terugkoop (hetzelfde jaar 1823 gevolgd door dien van Swalue's Oedjong Brong voor *f* 151000[2]) een voortreffelijke daad werd verricht; de ellendige toestanden in de gouvernementslanden mochten den tijdgenoot er soms anders over doen oordeelen, waar een De Wilde zich als een voortreffelijk beheerder, ook voor zijn volk, deed kennen, wij behooren de zaak uit een meer algemeen oogpunt van landsbelang te beschouwen[3]. Wat daarvan ook zij, geenszins onmogelijk is het, dat deze Indische regeeringsdaad tot niet dadelijke opvolging van 's Konings bevelen indirect een verkeerde uitwerking heeft ten gevolge gehad op een geheel daaraan vreemd terrein. De lezer weet, dat ons tegenwoordig Regeerings-Reglement de manier aangeeft, waarop de Indische regeering moet handelen, zoo deze bezwaren heeft tegen haar ter uitvoering opgedragen maatregelen van het opperbestuur. Destijds bestonden die alleszins wijze voorzieningen niet; de bemoeiingen van het opperbestuur in zaken van kolonialen aard bleken trouwens zóó weinig omvangrijk, dat er geen behoefte aan scheen te bestaan. Wat minister Falck in de quaestie-De Wilde, na de bedenkingen van den landvoogd vernomen te hebben, verricht heeft, weet ik niet; dus ook niet, of hij zich bepaald heeft er het zwijgen toe te doen, nu eenmaal het twistpunt met Soekaboemi's terugkoop van de baan was. Maar, gelijk

---

1) *Wilde's Adres*, bl. 1—2 en 10. De afwijzende beschikking op dit request: aldaar op bl. 94—95. — 2) Vroeger De Wilde's eigendom: zie *Priangan*, dl. I, bl. 297 en 302, noot 1; in *Rees' Preanger* bl. 148 dus minder juist.

3) In *Hogendorp-Besch.*, wordt op bl. 202 over De Wilde gehandeld. Aan de verdienste van den terugkoop laat de briefschrijver m. i. te weinig recht wedervaren.

de lezer mede weet, eenige jaren later deed zich het geval voor, dat slechts de minister, echter Elout, een last gaf, dien de regeering van Van der Capellen weigerde op te volgen, nl. om een zekere hoeveelheid koffie aan uit Nederland gezonden schepen mede te geven en dat ook toen de Indische regeering dat bevel, althans gedeeltelijk, niet nakwam, omdat zijzelf het product ten verkoop noodig had, terwijl nu de opdracht slechts bleek uitgegaan te zijn van den minister. Elders heb ik beschreven, hoezeer deze zoo rijk in de gevolgen plaats gehad hebbende weigering ongetwijfeld gevoed is geworden door het te voren reeds menigvuldig zich opdoende geval, dat de Indische regeering de kredietbrieven, van wege het ministerie aan de gezagvoerders medegegeven om koffie te koopen, niet erkende [1]. Hierbij intusschen mag het vermoeden wel niet geheel onwaarschijnlijk geacht worden, dat de fameuse en welgeslaagde opschorting van het koninklijk besluit in zake De Wilde mede in de herinnering leefde, toen aan het koffiebevel van minister Elout onvolledig uitvoering werd gegeven. Elout was intusschen van een andere natuur dan Falck; deze trouwens kon in de overtreding dank den verkoop berusten; gene heeft tereeht van het koffie-incident een ernstige zaak gemaakt. [2]

c. Aan „een der voorzaten van den nu laatst overledenen Regent van Tjandjor", behoorde, naar het Inspectierapport van 5 December 1818 memoreerde, het particuliere land Tjikalong, in 1788 geheeten een „aangenaam en vrugtbaar regentschap", dat „fraije coffietuijnen" bezat [3]. De bedoelde

1) Zie in *Eloutverh.-V. d. K.*, het hoofdstuk XI, bl. 197: „Weigering van de Indische regeering in Juni 1825 om gevolg te geven aan een ministerieel schrijven, waarin 's Konings opdracht niet vermeld stond."

2) Verg. *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. I, bl. 238—252.

3) Zie *Priangan*, dl. III, bl. 133, § 227. Het ligt ten noorden van Tjiandjoer, ten oosten van Tjipanas. Over Tjikalong breedvoerig in het vermelde werk dl. I, bl. 178—180 en bl. 174 (geheel verkeerd gebonden, althans in het door mij geraadpleegde exemplaar, daar op bl. 172 volgt 174 en op bl. 164 bl. 173; evenzoo op bl. 168 bl. 162.).

voorzaat, regent van Tjiandjoer geworden zijnde, maakte van zijn eigendomsrecht zóó weinig werk, dat men ten slotte niet anders meende, dan dat Tjikalong onder het regentschap behoorde. Raffles, tot den verkoop van landen besluitende en evenzeer met het karakter van Tjikalong onbekend, nam het onder de te verkoopen streken op. De toenmalige regent van Tjiandjoer, Raden Adipatti Wira Tanoe Datar, reclameerde. Een besluit d.d. 22 Januari 1813 gaf hem hierop het perceel ten geschenke, als een schadeloosstelling voor alle verliezen, welke hij mocht lijden bij de toenmalige regeling, zoomede als een erkenning van zijn karakter en gehechtheid aan de Britsche belangen[1]. Onder welke verplichting bestond nu dit land met betrekking tot de koffiecultuur: kon de regeering, evenals in het Buitenzorgsche, de bevolking dwingen dat product te telen, ten behoeve van den Staat, of kon deze slechts verplicht worden geacht de koffie aan het landspakhuis af te staan, voor zoover men het product verkoos te oogsten? De feitelijke toestand was, dat de bevolking tot de koffiecultuur verplicht werd. De zaak over het karakter van het eigendomsrecht moest door C.C.G.G. onder de oogen gezien worden, omdat bij het overlijden van den regent van Tjiandjoer d.d. 2 April 1813[2], het land aan diens zonen was vervallen en dezen nu besloten het in perceelen te deelen, ten einde ze te verkoopen. De Inspectie der L.I., Raffles' besluit van 22 Januari 1813 aan C.C.G.G. overleggende, merkte op; „Houden wij ons aan de letterlijke zin van die Resolutie zelve", zoo „zou het gevolg daarvan zijn, dat wij zouden oordeelen dat die afstand onvoorwaardelijk is geschied, en dat wijlen de laatst overledene Regent van Tjandjoer het regt heeft gehad om over dat Landje Tjikalong naar welgevallen te beschikken",

1) Zie breedvoerig de gedachtenwisseling over dit geschenk bij *Rees' Preanger*, bl. 135. Heel duidelijk is mij nochtans de geschiedenis niet: de regent had óf een welbewezen eigendomsrecht, dat daarom erkend diende te worden zonder meer, óf hij bezat dat recht niet. Verg. *Priangan*, dl. I, bl. 174, over het besluit van 22 Januari 1813.

2) Zie *Priangan*, dl. I, bl. 171.

en alzoo „niet verpligt te zijn om door de bewoners koffie te doen planten; dan nemen wij in aanmerking de redenen en motieven, welke tot dien afstand aanleiding gegeven hebben, zouden wij overhellen tot het gevoelen, dat dit land is afgestaan om daardoor aan de familie van wijlen dien Regent een bestaan te verzekeren, en dat deze familie niet het regt heeft om dit land te veraliëneeren, terwijl wij ten aanzien van de verpligting, welke op de bewoners van dat Landje zoude liggen om koffij te moeten planten, hieromtrent nergens, noch bij de Resolutie, noch bij de Regulatiën van het Britsche Gouvernement, de minste inlichting vinden; was het dus niet, dat wij die verpligting daar zien vervullen op denzelfden voet als toen dat district of landje nog gehoorde tot het regentschap Tjandjoer, zouden wij hetzelve *niet onder gedwongen aanplanting van koffij hebben kunnen rangschikken.*" Voor het overige, meenden rapporteurs, dat de erfgenamen geen recht tot verdeeling van het land hadden en het alzoo in zijn geheel moest blijven. De eerste onderteekenaar Van Lawick herinnerde er aan, dat hijzelf lid van de commissie was geweest op wiens rapport tot den afstand werd besloten en dat men toen geen andere bedoeling had gehad dan om het land in zijn geheel op de familie te doen overgaan.

C.C.G.G. hebben daarop een eenigszins crimineele beslissing genomen. Bij art. 23 van het besluit in Stbl. 1819 N°. 1 verboden zij de vervreemding, zoodat het land moest „blijven in deszelfs geheel, om alzoo over te gaan op de wettige afstammelingen in de nederdalende lijn". [1] Dit was tot daaraan toe; doch tevens werd bepaald: „dat, bij ontstentenis van zoodanige afstammeling, het genoemde land wederom zal vervallen aan het Gouvernement; wordende de Resident van de Preanger Regentschappen aangeschreven, deze bepaling te brengen ter kennis van de belanghebbenden en toe te zien dat aan dezelve behoorlijk voldaan worde". Over de al of niet verplichting van de opgezetenen ten aanzien

1) Alzoo het besluit vermeld op bl. 197.

der koffiecultuur werd niets gezegd, wellicht uit overweging, dat men die verplichting nakwam en het dus beter was, daaraan niet te tornen. Bijzonderheden, hoe het in de nu volgende jaren toeging, ken ik niet, schoon de gegevens er voor wel schijnen te bestaan [1]; maar als feit is het volgende geboekstaafd [2]: „Op den terugkoop van Soekaboemie volgde, ongeveer eene maand later, de eigenmachtige *terugname* van het land Tjikalong, toebehoorende aan de erven van den in 1813 overleden Regent van Tjiandjoer, Raden Adipatti Wiera Tanoe Datar, den laatsten van dat geslacht, tegen eene jaarlijksche schadeloosstelling aan de daarop regthebbenden te betalen door den fungerenden regent van Tjandjoer (Resolutie van 25 Februarij 1823 N°. 23)."

---

1) „De mededeeling van hetgeen verder met dit land is voorgevallen, zou het onderwerp kunnen uitmaken van eene afzonderlijke lijvige nota." *Rees' Preanger*, bl. 135, over hetgeen na 1816 voorviel.

2) *Rees' Preanger*, bl. 148.

HOOFDSTUK VI.

VAN HUISGEZINNENGELD.

Het onderscheid van administratieve regelingen tusschen de Preanger en die elders op Java treedt ook in bovenstaand onderwerp aan den dag, naar ons uit het volgende zal blijken.

a. Op het einde der 18e eeuw had men in sommige regentschappen van de Preanger een belasting per huisgezin, die ingevoerd was als een equivalent voor de vrijstelling van indigo- en garenlevering. Daendels' besluit d.d. 15 Maart 1808 over de bevordering der koffiecultuur in de Preanger deed dit familiegeld vervallen, door bij art. 2 te bepalen: „dat de geforceerde leverantien van indigo en van cattoene garens zullen zijn en blijven afgeschaft, zonder dat de in- en opgezetenen daarvoor eenig equivalent, 't zij in gelde of anderszints, zal worden opgelegd"[1]. Het voormalige 24-stuivers-familiegeld herleefde echter onder het Tusschenbestuur krachtens proclamatie van 4 November 1812[2]. Bij een proclamatie, gedagteekend Tjiandjoer, 9 November 1812, kondigde de resident der Preanger Macquoid de belasting in zijn gewest af: „By order of the Hon. Lieutt. Governor in Council"[3]. Hieruit blijkt, dat de invoering verband hield

---

1) *Plakkaatboek*, dl. XIV, bl. 641. Zie over de vóórgeschiedenis *Priangan*, dl. III, bl. 826—827.

2) Zie *Priangan*, dl. III, § 1342 (bl. 828). In de *Proclamations* vindt men Raffles' verordening niet; evenmin die over het in den tekst nog te vermelden opgeld. Zie ook *Norman*, bl. 243 en *Hoek*, bl. 278. „Het is evenmin als aan den Heer Levysohn Norman mogen gelukken de besluiten te vinden, waarbij beide heffingen werden uitgeschreven", memoreert *Rees' Preanger*, bl. 143.

3) Deze proclamatie vindt men afgedrukt in *Deventer's Gesag*, bl. 13—14.

met de opheffing der passerpacht: „Whereas the present system of farming the Bazaars in the Batavia Regencies to the Chinese having been found not to answer the purposes for which they were at first established". Tevens hield de herleving verband met de afschaffing „van het monopolie der Regenten in zout en suiker", zoodat, proclameerde de resident mede „all persons within these Regencies are permitted to purchase salt and sell their sugar wherever they please, free of any tax or duty whatsoever" [1]. Dit familiegeld werd ten slotte nog verhoogd met een opgeld van 12 stuivers ten einde uit het aldus verkregen fonds de kosten voor de koepokinenting te bestrijden [2]. Het opgeld werd huishoudelijk beheerd, zoodat er in de landsboeken geen verantwoording van plaats had [3].

Bij C.C.G.G. stond de afschaffing van het opgeld ter gelegenheid van de Javareis op het programma; zij wenschten tevens het familiegeld zelve op regelmatiger voet te brengen; resident Van Motman werd bij besluit d.d. 28 Juli 1817 N°. 2 opgedragen over een en ander nader te rapporteeren, waaraan hij voldeed bij schrijven d.d. 25 October d. a. v. N°. 50 [4].

In dit stuk vindt men medegedeeld: „Dat de belasting onder den naam van familiegeld (wang somahan) bestaat in de betaling van 24 stuivers per huisgezin, wordende de opnamen van de huisgezinnen gedaan bij de formeering der jaarlijksche zielsbeschrijvingen van elk Regentschap afzonderlijk, en wel door de priesters, dewelke ter voorkoming van fraudes genoodzaakt zijn hunne bevindingen voor de echtheid te bezweeren in den tempel." Het geld werd door de districts-, de tjoetakshoofden, geïnd en aan den regent verantwoord, die het den resident deed toekomen of wel aanhield: „om voor de posterijen ofte andere beta-

1) Verg. *Priangan*, dl. III, § 1342 (bl. 828).

2) Zie *Priangan*, dl. III, § 1342 (bl. 828). In dl. IV van dit werk op bl. 528 v.v. belangrijke mededeelingen over de pokken en vaccine.

3) Verg. bl. 257 en *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. II, bl. 341.

4) *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. II, bl. 340—341.

lingen te blijven bestemd ter voorkoming van transporten over den landweg van zulke bezwarende aard als kopere spetie werkelijk is". Op de particuliere landen Goenoeng Parang en Tjipoetri (Tjandjoer), zoomede Oedjong Brong (regentschap Bandong) werd de belasting evenzeer geheven[1], gelijk ook in de 2 tjoetakken Batoe Sirap en Sagalahierang der particuliere landen Pamanoekan en Tjiassem. Art. 5 der Additioneele voorwaarden van verkoop d.d. 22 Januari 1813 maakten van het handhaven dezer belasting op die landen melding, ofschoon het hoofdgeld aan de andere particuliere landen niet was opgelegd[2]. Deze ongelijke behandeling meende de resident te moeten toeschrijven eensdeels aan het feit, dat in de vermelde districten de belasting bij den verkoop bestond; anderdeels „omdat de koffijcultuur aldaar wel verwaarloosd, echter niet vernietigd was". De resident kon zich met het ongelijke in de vordering van het familiegeld niet vereenigen. „Alhoewel ik ten volle inzie", merkte hij op, „de zwarigheden, welke gepaard zullen gaan met de inzameling van het zelve, in die Districten, waar eenlijk de rijst en andere culturen, met uitzondering van koffij, wordt gecultiveerd, zoo komt het mij echter voor eene ongeregeldheid, zo wel als eene hardigheid te zijn, dat eene dusdanige belasting zo irregulier wordt geheven in een en dezelfde residentie onder een en hetzelfde bestier, waarbij nog komt de heffing der twaalf stuivers voor het goedmaken der kosten van de koepok-inenting, welke alleenig in de regentschappen en in geen een district der vrije landen wordt ingevorderd, en dus het gezamentlijke dezer heffingen wezentlijk zo irregulier maakt, dat het onbegrijpelijk voorkomt hoe zulks

1) Zie over deze landen bl. 243 en 248.

2) Zie het artikel op bl. 230 van *Regl. Part. Land.-V. d. K.*, handelende over het hoofdgeld „recently established in the Batavian and Preanger regencies". Op bl. 234 aldaar de mededeeling: „dat het eigenlijk nooit geheven is geworden" op de particuliere landerijen. Ik twijfel nu aan de juistheid hiervan, zij alleen geldende voor „de landen gelegen in het Indramaijosche", waar, volgens Goldman, „deze heffing is, zoo verre mij bekend, nimmer geschied": zie bl. 152 van *Wordingsgeschiedenis-V. d. K.*

op die wijze is ingevoerd"[1]. Hij stelde daarom voor: „om met afschaffing van de verhooging van twaalf stuivers, bestemd tot het goedmaken der kosten van de koepokinenting, een belasting van vier en twintig stuivers per huisgezin over de geheele residentie zonder uitzondering in te voeren". Daarbij werd voorgerekend, dat het gouvernementsland Krawang telde 2673 huisgezinnen; het vrije land Indramajoe 1361 en Kandanghauer 1602, totaal 2693; het vrije land Pamanoekan 717 en Tjiassem 581, totaal 1298; te zamen alzoo 6934 huisgezinnen. Gesteld op 24 stuivers, werd dit *f* 5547—6 st., waaruit men geheel de kosten der vaccine kon bestrijden, die nu weliswaar bedroegen *f* 1215 's maands, doch die men best op *f* 450 's maands kon verminderen: „alzoo de tractementen tegenwoordig voor meergemeld vaccine-etablissement, veel te hoog zijn".

De Raad van Financiën, hierover door C.C.G.G. gehoord, adviseerde bij rapport d.d. 2 Februari 1818 N°. 12[2]. Ook dit college beschouwde „de verhoogde belasting van 12 stuivers per huisgezin in de regentschappen, alwaar de ingezetenen minder voordeelen genieten en meerdere lasten dragen, dan die van eenig ander gedeelte van Java, als een drukkende, en, mogen wij het zeggen, onregtvaardig bezwaar, het welk niet te spoedig kan worden opgeheven"; te eerder, omdat die verhooging voor de bestrijding van kosten aan traktementen ten behoeve der vaccine nergens elders op Java werd aangetroffen. „Daar echter", betoogde de Raad nader, „deze geldelijke bezoldigingen over het algemeen in de overige gedeeltens van Java zeer gering waren, en verre

1) Van Motman had ook reeds in zijn verslag van 1816 over deze heffing medegedeeld: „Maar sinds den beginne tot nu toe is dezelve nimmer door de eigenaars der landerijen of hunne inwoners voldaan." Zie *Deventer's Gezag*, bl. 127. Muntinghe had anders in zijn verdediging van den Raffles-verkoop er op gewezen, dat dit opgeld van 12 stuivers wèl werd gevorderd van de particuliere landen, waar hij herinnert aan „de capitation tax of 36 stivers": zie *Wordingsgeschiedenis-V. d. K.*, bl. 214, § 91 en *Regl. Part. Land.-V. d. K.*, bl. 234. Ik houd het er echter voor, dat Muntinghe zich minder rekenschap gaf van de opvolging der voorwaarde.

2) Verg. *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. II, bl. 341.

het grootste gedeelte der kosten van de vaccine werd bestreden uit een afstand van landelijke inkomsten, welke bij de boeken en rekeningen nimmer paresseeren, heeft men daaraan waarschijnlijk (hoezeer ook ten onregte) minder gewigt gehecht, dan aan de betalingen, welke in de Preanger regentschappen enkeld en alleen in geld geschieden, en alzoo meer directelijk wierden gevoeld. En aan deze omstandigheid, welke op de meeste gedeelten der publieke administratie eenen grooteren invloed hebben uitgeoefend, dan men zich bij eene oppervlakkige kennis van zaken kan voorstellen, mag men daaraan misschien ook toeschrijven, dat het Britsch Gouvernement in de Preanger regentschappen, een afzonderlijk fonds ten laste der ingezetenen heeft gemeend te moeten creëeren, ter bestrijding van dezelfde uitgaven, welke elders overal buiten bezwaar der ingezetenen geheel en alleen door den lande werden bekostigd. Opmerkenswaardig intusschen is het ons voorgekomen, dat noch de belasting van twaalf stuivers, welke jaarlijks wierd geheven, noch de uitgaven van het etablissement der vaccine, welke daaruit werden gevonden, bij de Britsche rekeningen en boeken immer bekend zijn geweest, veelmin ooit bij het accountant office zijn verantwoord."

Tot zoover overeenstemming tusschen Raad en Resident; maar omtrent de twee andere punten: uitbreiding van het familiegeld tot alle particuliere landen der Preanger en vermindering van de bezoldigingen voor de vaccine, stonden de adviezen tegenover elkaar.

Het eerstvermelde denkbeeld keurde het college af:

1°. omdat de zoogenaamde Gouvernements Landen, in de Crawangsche districten gelegen, welke onmiddellijk voor 's Gouvernements rekening worden geadministreerd, en waarover men deze belasting zoude extenderen, nu reeds aan landelijke opbrengsten onderworpen zijn en als 't ware eene Landrente in natura betalen, welke geene nieuwe pecunieele belasting, vooral van zoodanig drukkenden aard, gedogen;

2°. omdat de overige door den resident bedoelde landen Indramaijo, Kandanghauer, Pamanoekan en Tjiassem door het Gouvernement

indertijd verkocht zijn op voorwaarden (advertentie van den 5 november 1812)[1] welke het regt van het Gouvernement twijfelagtig maken, tot het leggen van nieuwe belastingen op die landen, die bevorens niet bestonden of welke niet uitdrukkelijk bij die voorwaarden zijn vermeld;

3°. en eindelijk, omdat wij de belasting op de hoofden der huisgezinnen in geld, op zich zelve en ook zonder de daarop gelegde verhooging van Twaalf stuivers, beschouwen als een bezwarende last, die elke inlandsche bevolking moet drukken zoo lang dezelve geenen hoogeren graad van beschaving zal hebben bereikt en zich zelven eene meerdere faciliteit in de verkrijging en aanwending van geldmiddelen zal hebben verworven.

Tegen het verminderen der vaccine-uitgaven had het college bezwaar, eensdeels omdat zij „geene bezuinigingen zouden wenschen te introduceren ten kosten en nadeele van eene inrigting, welke veilig onder de heilrijkste, ook in deze gewesten kan worden gerekend"; anderdeels omdat het oogenblik niet geschikt werd geacht voor bezuinigingen „welke de Inlandsche geestelijkheid ongetwijfeld tegen het Nederlandsche Gouvernement zouden innemen". Echter kon wel het maandelijksch traktement van den superintendent, „waartoe geen man van groote bekwaamheid gevorderd wordt", gevoegelijk op slechts *f* 200 worden gesteld en dat der 3 assistenten op *f* 50. Het aantal Inlandsche priesters ten behoeve van dezen diensttak behoorde men voor Krawang en Indramajoe te brengen van 6 op 12 tegen *f* 10 's maands bezoldiging, ten einde „door deze mesure ook die districten, welke thans van de weldadige instelling der koepokinenting verstoken schijnen te zijn, daarin te doen deelen, zoo wel ter bevordering van het heil dezer districten zelve als ter beveiliging van de Landen, welke, aan deze districten grenzende, steeds aan de verderfelijke epidemie blijven blootgesteld".

Het resultaat van de adviezen was, dat C.C.G.G. bij

1) Verg. bl. 243, noot 3.

besluit d.d. 6 Februari 1818, Stbl. N°. 10, het opgeld afschafte [1].

Het door den Raad evenzeer in beginsel afgekeurde familiegeld zelf bleef dus bestaan. Hiertegen richtte zich echter opnieuw het koffierapport d.d. 5 December 1818 van de inspectie-generaal [2]. Men had, gelijk wij zoo dadelijk zullen lezen, buiten de Preanger op Java een huisgezinnengeld, maar dat rustte uitsluitend op niet-landbouwenden, dus niet-landrenteplichtigen. Het familiegeld der Preanger belastte daarentegen alle huisgezinnen, dus ook de landbouwende, die door hun indeeling bij de koffiecultuur, reeds belasting betaalden [3]. Het was deze dubbele druk, dien de Inspectie afkeurde, hierover opmerkende: „In alle de overige residentiën op Java bestaat deze belasting niet, namelijk de landbouwer betaalt aan het Gouvernement noch huisrenten, noch hoofdgeld, en deze bevolking, welke alle landbouwers zijn, door wie het Gouvernement zulke aanzienlijke voordeelen toevallen, betalen eene belasting onder de benaming van familjegeld of huisgezinnengeld. Deze belasting is onder het Britsche Gouvernement hernieuwd geworden, dezelve heeft voor oude tijden in deze Regentschappen bestaan, maar is ingetrokken, toen het Gouvernement met ernst de koffijkulture daar begon uit te breiden. Het verlies, dat aan den Lande zal worden toegebracht, wanneer deze belasting wordt ingetrokken, kan niet opwegen tegen de weldaad, welke hetzelve daardoor betracht en de billijkheid komt te vorderen." Het rapport beval alzoo de hernieuwde intrekking aan, behalve op het particuliere land Soekaboemi — de eigenaar kon, mits in vrijen arbeid, er al dan niet koffie doen planten — en met het voorbehoud, „Dat die intrekking zich provisioneel zal bepalen tot die

1) Verg. bl. 188. De adviezen van Resident en Raad in *Eloutbundel* N°. 49

2) Verg. bl. 196.

3) „een stuk van 1812 zegt, dat in de Preanger 'all the inhabitants are employed in the coffee-culture', en dit zal wel niet ver van de waarheid zijn, voor zoover Regenten en Hoofden het volk niet ten eigen gerieve aan de Gouvernements-cultuur onttrokken." *Priangan*, dl. I, bl. 451*.

districten, alwaar de koffijkulture bestaat en wordt voortgezet", met name niet zou plaats vinden in het regentschap Soekapoera, aan de zuid der Preanger, waar, wegens moeilijk transport, de cultuur nog met weinig ernst werd gedreven. Rapporteurs wenschten, dat de resident eerst onderzocht, wat de toekomst der cultuur in dit regentschap kon zijn, speciaal of zij door verbetering der toestanden ook daar niet tot meer ontwikkeling kon gebracht worden. Eindelijk moest het bestuurshoofd er ernstig tegen waken, dat, bij intrekking der belasting, de hoofden ten eigen profijte het familiegeld bleven heffen.

C.C.G.G. gingen weer met dit voorstel mede, en wel zonder de uitzondering voor Soekapoera en Soekaboemi. Bij art. 22 van het besluit in Stbl. 1819 N°. 1 (bl. 197) schaften zij de belasting af: „thans in de Preanger Regentschappen en Krawang geheven wordende", met opdracht aan de residenten dier gewesten om: „zorgvuldiglijk toe te zien, dat noch Regenten, noch mindere Inlandschehoofden, noch bijzondere landeigenaars die belasting van hunne onderhoorigen of inwoners afvorderen; met verderen last aan den Resident der Preanger Regentschappen, om nu in die districten, in welke de koffijteelt minder bloeit, dezelve meer aan te moedigen". Tegelijkertijd werd de intrekking als een fameuse daad bij een bijzondere proclamatie in hetzelfde staatsblad afgekondigd, omdat dit huisgezinnengeld „in waarheid nog te drukkende is voor de goede ingezetenen"; en, leuterde het verder: „Wij grijpen gretig elke gelegenheid aan, om ter voldoening aan de begeerte van den Koning, alle bezwaren, die de inlandsche bevolking drukken, weg te nemen, voor zoo verre zulks maar eenigzins met de algemeene belangen kan worden overeengebragt; wij verlangen daarvan te dezen een vernieuwd blijk te geven" [1].

Zulk publiceerend vuurwerk scheen voor C.C.G.G. steeds een groot genoegen! Wenden wij ons nu tot overig Java,

---

1) Verg. de uitlatingen der C.C.G.G. erover, in hun brief op bl. 188.

waar zij ook een huisgezinnengeld aantroffen, doch dat door hen gehandhaafd bleef.

b. Toen Raffles de Landrente wettigde, is hem in de gedachte gerezen, dat er vele ervenbezittende Inlanders konden zijn, die niet het genot van landrenteplichtige gronden hadden. Aangezien de nieuwe belasting slechts de bouwvelden trof, zouden die uitsluitende erfbezitters niets aan 's Lands kas blijven opbrengen: vandaar zijn *Tenement tax* [1]. Het daarin nedergelegd beginsel om ook de erfbezitters te doen betalen, werd echter niet zuiver doorgevoerd, daar een landrenteplichtige, ofschoon tevens erfbezitter, niet onder de belasting werd gebracht. Onze Landrenteverordening van 1818 schafte, blijkens de artt. 6 en 7, dezen door haar genoemden *Huistaks* af, doch enkel voor hen die „verre buiten de hoofdnegorijen" woonden; „in de hoofdnegorijen en andere plaatsen, waar zulks zonder bezwaar der landrenten kan zijn", bleef dus de belasting gehandhaafd: „naar eene billijke regelmaat, waartoe eene opname van al de bewoners zal worden gedaan". De Inspectie der L. I., deze aangelegenheid vervolgens nader onderzoekende, schreef er het volgende over in haar rapport van 24 December 1818 [2]:

Het Britsche Gouvernement had, ten aanzien dezer belasting, bij de revenu instructien van den jare 1814 in het 38, 40 en 41 artikul, het navolgende voorgeschreven [3]:

„It is also considered but just, that to equalize, in some measure, the payment from all ranks of people, a tenement tax (or more properly, a small rent for the ground on which their houses stand) should be levied on those who contribute nothing to the landrents.....

„The principle on which it must proceed will be to divide the

---

1) Zulk een belasting hieven de landheeren der Particuliere landerijen, althans in het Buitenzorgsche, nl. *f* 2,50 's jaars van ieder opgezetene, die zich niet met het telen van eenig gewas bezighield. Het reglement van 1836 deed echter dit hoofdgeld aldaar vervallen. Verg. *Beusechem's rapport*, bl. 309 sub *f* en 321 alinea 1. Het was een inbreuk op de rechten der eigenaren: zie *Sol's Woord*, bl. 32—33.

2) Verg. bl. 42. — 3) Zie *Raffles' Substance*, bl. 189.

houses into three classes, according to their size and the general circumstances of their owners.

„These will be assessed according to the classes, at three, two and one Java Rupee per annum; and where, in any instance, from the indigence of the householder, even this small payment would become a hardship, the Collector shall not include him at all in the assessment."

Bij het onderzoek, hetwelk in dezen jare omtrent deze belasting op nieuw heeft moeten plaats hebben, is nader gebleken, dat de door ons hierboven aangehaalde bepalingen van de Britsche regering, bijkans in geene enkele residentie op eene regelmatige wijze in werking zijn gebragt geworden, daar de engelsche ambtenaren, op vele plaatsen, de belasting, naar hunne zinnelijkheid hebben verhoogd of verlaagd, zonder zich om de schaal te bekreunen, welke door het Gouvernement zoo stellig was voorgeschreven geworden [1], terwijl men op sommige plaatsen ook de Chineesche bevolking onder dezen last heeft gebragt, waaronder dezelve volgens de wet, niet behoorde, en ongeacht door deze, reeds eene afzonderlijke belasting, onder de benaming van hoofdgeld, werd betaald.....

Wij zijn mitsdien eerbiedig van gevoelen, dat ook deze bepalingen voor het vervolg behooren te blijven standhouden; dat het alleen niet overbodig zoude zijn om aan de residenten aan te bevelen, om onder de belasting van de huistaks alleen te begrijpen, de huizen aan Javanen toebehoorende, en om mitsdien daarvan zorgvuldig af te scheiden de lasten, die door de Chinezen en anderen onder deze of soortgelijke benamingen worden opgebragt.....

Overeenkomstig dit advies luidden de artt. 10 en 11 der Landrenteverordening van 1819. De belasting trof alleen: „de huizen aan Javanen toebehoorende, welke geene landbouwers zijn", terwijl daarbuiten viel — w. t. v. buiten de regelingswijze; de belasting verviel niet — „de belasting, welke de Chinezen en anderen, onder deze of soortgelijke benaming, opbrengen". Ook in de Verpondingsordonnantie werd over den Huistaks gehandeld, ofschoon daar evenzeer misplaatst als er de landrente was (bl. 94). Eerst een resolutie in Stbl. 1829 N°. 97 verklaarde terecht: „Dat de belasting op het middel der Verponding geheel is afgescheiden van het

1) Zoo stellig?? Er werd niet eens een schaal aangegeven.

middel, bekend onder den naam van Huistaks, en beide deze belastingen dien ten gevolge met elkander niets gemeens hebben"; verder, waarop het feitelijk neerkwam: „Dat het middel der huistaks is eene belasting op het bedrijf der ingezetenen en dezelve dus, boven en behalve de belasting der verponding, moet worden geheven". Een breede verordening in Stbl. 1829 N°. 19 had de heffing geregeld; maar het bedrijfskarakter was er niet uitdrukkelijk in aangegeven, daar er onder begrepen werden *alle*: „geene landbouwers of ambtenaren zijnde" en wel van *f* 1 tot *f* 5. Eigenaardig, dat ook hier, op het voetspoor der Landrente, van een beginsel voor de bepaling der hoegrootheid van den aanslag geen melding werd gemaakt! En evenzeer opmerkelijk, dat men de voorschriften zeide vast te stellen o. a. „in verband met de §§ 38, 39, 40 en 41 van het Reglement voor de Landelijke inkomsten, in het jaar 1814 uitgevaardigd"! Eerst Stbl. 1837 N°. 26 doopte uitdrukkelijk deze heffing een „belasting op het bedrijf".

Alzoo is de loop der zaak deze geweest: Rafflès stelde een belasting op de erven in, zonder ten deze consequent te zijn. C.C.G.G. misten het inzicht, om er dan een bedrijfsbelasting van te maken, die de landrenteplichtige landbouwers, voor zoover zij niet tevens bedrijfuitoefenenden waren, buitensloot. Om tot zulk een eenvoudigen stap te komen, zien wij vele jaren heengaan. En eindelijk duurde het tot 1872, alvorens ook de erven als landrenteplichtige gronden werden beschouwd; ten minste eerst toen zijn zij in de nieuwe landrenteregeling opgenomen; want reeds vóór dien tijd schijnt men hier en daar de erven belast te hebben [1].

---

1) Ik lees althans op bl. 5 eener in 1850 verschenen brochure over Kruseman en Canter Visscher's belastingvoorstellen (verg. hiervóór bl. 77 van noot 4 op bl. 76): „Op eenige plaatsen wordt, behalve van de rijstvelden, ook *tuinhuur* of belasting geheven, van de voortbrengselen uit de dorpen."

HOOFDSTUK VII.

OVER DE UITGIFTE VAN GRONDEN[1].

Door C.C.G.G. was ter nauwernood de regeering in Augustus 1816 aanvaard, of er kwamen bij hen verzoeken om gronden in. Adressanten wenschten deels de bevestiging van nog niet volkomen geregelde onder het Tusschenbestuur verleende concessiën dan wel nakoming van in dezen destijds gegeven beloften; deels boden zij geheel nieuwe aanvragen aan. Het publiek zag zich niet weinig tot dergelijke verzoeken geprikkeld door den roep, dien C.C.G.G. van zich deden uitgaan, dat zij op dit gebied vrijzinnig dachten.

Onder de eerste aanvragers behoorde de firma Jessen, Trail en C°. te Batavia. Zij verzocht tot het aanplanten van katoen een zoodanige hoeveelheid onbebouwde landen in Soerabaja of Pasoeroean, als zij mocht noodig hebben, op voorwaarde:

1°. Gedurende de drie eerste jaren geen landhuur te betalen en, indien de cultuur niet slaagde, de gronden te mogen teruggeven;

2°. Daarentegen na verloop van dien tijd de gronden bij slagen der cultuur te huren, zonder ervan ontzet te kunnen worden, zoolang de huur behoorlijk werd betaald;

---

1) Ofschoon volstrekt niet tot het tijdvak onzer behandeling behoorende, stelt de lezer misschien de aanteekening op prijs, dat, behalve de stukken vermeld op bl. 36 noot 1, te Batavia ter Landsdrukkerij een werk werd uitgegeven in 1911, met een vervolg in 1915, over „Agrarische regelingen", zijnde een hoogst nuttige „Handleiding voor de toepassing van de wettelijke bepalingen en administratieve voorschriften betreffende het agrarisch recht in Nederlandsch-Indië."

3°. De vrijheid te erlangen de gronden te koopen tegen de voordeeligste voorwaarden, die de regeering aan andere koopers van gronden zou hebben toegestaan.

Het adres werd bij besluit d.d. 30 Augustus 1816 N°. 19 in handen van den Raad van Financiën gesteld[1]: „ten einde berigten in te nemen, of er in de residentien van Soerabaya en Pasoeroean onbebouwde landen liggen, welke tot het oogmerk van de requestranten geschikt voorkomen, en om ten aanzien van de zaak zelve in te winnen de consideratiën van den Directeur tot de zaken van den Landbouw[2], om daarna met volkomen kennis van zaken en zonder prejudicie van alle zoodanige algemeene bepalingen als ten aanzien der uitgifte van nieuwe Landerijen in den vervolge zullen moeten in het oog gehouden worden, te dienen van bericht, consideratiën en advies". [3]

Op dezelfde wijze werd naar den Raad van Financiën bij besluit d.d. 6 September 1816 N°. 39 een verzoek om grond gezonden, aangeboden door Louis Petel, een bekwaam en ijverig man, die een indigofabriek in Pekalongan bezat met een productie van 12 à 15000 pond 's jaars[4].

Ant. le Marchand te Batavia, „onlangs van het eiland Bourbon herwaarts overgekomen", mededeelende voornemens te zijn „zich tot den landbouw te bepalen", verzocht grond in het Bantamsche; het besluit d.d. 17 December 1816 N°. 26 bracht het stuk evenzeer bij den Raad. [5]

Beslist wordt dus niets; het rad van adviesvragen wentelt steeds rond, gelijk wij verder lezen.

Joseph Johannes, een Armenisch koopman in Semarang, verlangde „eenige landerijen gelegen aan den berg Oenarang" ten einde er „koffij- en pepertuinen aan te leggen".

---

1) Het in *Deventer's Bijdr.*, dl. I, bl. 347 voorkomend nommer 191 is fout.

2) Dus Reinwardt: verg. bl. 24. — 3) Verg. bl. 25 en 280.

4) Naar een mededeeling van 1826 in *Du Bus-Kol.*, bl. 52 en 153, eindigde Petel „geruïneerd" ten gevolge van de reactionnaire richting van Van der Capellen's bestuur.

5) *Deventer's Bijdr.*, dl. I, bl. 347; de datum van 27 December aldaar is foutief, m. z. 17.

Bij besluit d.d. 6 September 1817 N°. 31 in advies gehouden: „tot dat over de uitgifte van Landerijen zal worden gedelibereerd".

De Semarangsche firma Deans Scott en C°. hadden eerst eenige gronden in het gewest hunner vestiging aangevraagd. In plaats daarvan verzochten zij nader: „dat aan hun het regentschap Koedoes in huur mag worden afgestaan, ten einde aldaar koffij-tuinen en zuikerplantagien aan te leggen". Aan de heeren werd niet per omgaande te kennen gegeven, dat hun verzoek te gek was om alleen te loopen; maar bij besluit d.d. 14 September 1817 N°. 14 zond men het naar den resident van Japara om advies.

Frans Rijnkert Myer verzocht: „dat aan hem in erfpacht worden afgestaan eenige Landerijen van het Tengersche Gebergte en bij het bepalen der pachtpenningen in acht genomen worde, dat deze landerijen ongeschikt zijn om daarop padie te bouwen en alleenlijk aardappelen en moeskruiden voort te brengen, zoodat de inwoners met moeite derzelver belastingen kunnen voldoen". C.C.G.G., destijds te Soerabaja, zonden het stuk bij besluit d.d. 1 October 1817 N°. 71 naar den resident van Pasoeroean.

Ook John Davidson te Soerabaja verzocht een stuk onbebouwd land te Pasoeroean te mogen uitzoeken ter grootte van 500 jonken onder de bepalingen, als het gouvernement zou vaststellen ten aanzien van Europeesche landbouwers in het algemeen; hij wenschte dan tevens eenige schikkingen te mogen treffen met de Inlandsche mannelijke opgezetenen voor den arbeid: „en wel zoodanige als meest overeenkomende zijn met hunne instellingen en met het generale stelsel van administratie". Het besluit d.d. 8 October 1817 N°. 37, mede te Soerabaja genomen, droeg den resident van Pasoeroean op zulk een stuk grond uit te zoeken [1].

Een Chinees requestreerde om 500 morgen grond met een paar door hem in het Soerabajasche gelegen desa's: „ten

1) Davidson wijzigde nader zijn verzoek door grond in Probolinggo te vragen: besluit d.d. 26 December 1817 N°. 29.

einde suiker te planten en suikermolens op te rigten". Het besluit d.d. 16 October 1817 N°. 6 stelde het verzoek in handen van Soerabaja's resident.

Als men onder het hoofd Landerijen de klappers op de verbalen der C.C.G.G. naslaat, zal men ontwaren, dat ik slechts enkele besluiten als voorbeelden van grondaanvragen heb genomen; geenszins beoogde dan ook mijn opgave een volledige lijst. Ik wenschte slechts aan het licht te doen treden, dat men wel Europeesch kapitaal voor cultures wilde wagen, zonder daarom beslag op de werkkrachten en de producten van de bevolking te leggen, gelijk met de Particuliere landerijen het geval was en waarmede men aangevraagde gronduitgiften op wanhopende wijze verwarde. De verzoeken schijnen soms wat zonderling, wat onbestemd; maar in plaats van waarschuwend te verkondigen geen adressen hierover in te dienen, alvorens algemeene regelen en voorwaarden waren vastgesteld, verwees de regeering alles maar naar de verzamelmand van „in advies". Ter verklaring strekke, dat de regeering in gemoede meende, dat zij binnen niet al te langen tijd, tot de afkondiging dier beginselen voor uitgifte van gronden zou komen; zóó zeer deelde zij die meening, dat C.C.G.G. bij hun rondreis over Java gegadigden opriepen tot het inzenden van aanvragen om gronden [1]!

Er was echter een zekere categorie van verzoeken ten deze, waaromtrent de regeeriug minder liberaal dacht, namelijk over de landenuitgiften onder het Tusschenbestuur, deels reeds ingewilligd, deels in het vooruitzicht gesteld, speciaal wat betreft den afstand van landsdomein in het Krawangsche en in de Preanger. Dat bestuur toch hield Java slechts in précair bezit [2]; zijn bevoegdheid tot vervreemding viel zóózeer te betwisten, dat de prijzen op de door

1) Hoe de oproeping plaats had, weet ik niet. Ik ontleen het aan *Hogendorp-Besch.*, bl. 80, waar de bewerker over C.C.G.G. schrijft: „Bij hun rondreis door Java in 1817 (*er staat 1819*) en tijdens hun verblijf te Samarang riepen C.C.G.G. nog alle liefhebbers op om hunne aanvragen om landerijen in te dienen. Die aanvragen vloeiden toe, maar... bleven onbeantwoord."

2) Zie over de „Bewaring": *Teruggave-V. d. K.*, bl. 4, 19, 20.

Raffles aangekondigde vendutiën gedrukt werden wegens de mogelijkheid, dat het Nederlandsch gouvernement de verbintenissen niet zou aanvaarden [1]. Met het Herstel had zelfs „een ieder verwacht", gelijk Van der Capellen aan Falck jaren daarna schreef, dat het zou geschieden [2]. Raffles had in zake terugneming van vervreemde landen het voorbeeld gegeven, door den Chineeschen eigenaar van Probolinggo tot den afkoop als het ware te verplichten [3]. Van de Graaff beweert mede, dat „de verstandigste lieden in Indië, en de koopers der landen zelven" voorzagen, dat C.C.G.G. tot den terugkoop zouden besluiten; doch dat zij ervan werden weerhouden door de adviezen van belanghebbenden, die destijds invloed op de bestuursmaatregelen uitoefenden, als de Engelhard's, de Muntinghe's enz. [4]. Muntinghe zelf trouwens zou in 1817-1818 zijn landen verkoopen; hij had de overtuiging, dat dergelijke agrarische toestanden niet geduld behoorden te worden [5]. Waarom echter werden de landen dan niet door C.C.G.G. gekocht?? Slechts één land, doch van kleine afmetingen en uit den tijd van Daendels herkomstig, nl. Tjabang Boengin, is onder hen weer landsdomein geworden; ook was dit niet uit beginsel, daar het enkel geschiedde op aanbod van den eigenaar zelf [6]. Radicaal optreden trof men echter bij C.C.G.G. nagenoeg niet aan. Misschien hebben zij er bezwaar in gezien om zoo spoedig na het Herstel een daad van Britsch beheer ongeldig te verklaren, waardoor ook Engelschen, die het er niet bij gelaten zouden hebben, uit hun eigendom werden ontzet. Misschien ook is hun groot gebrek aan geld een factor geweest om ieder oprijzende gedachte eraan te

---

1) *Wordingsgeschiedenis-V. d. K.*, bl. 189.
2) Zie *Gedenkschriften*, bl. 504. Brief d.d. 21 Januari 1822.
3) Verg. *Herstel-V. d. K.*, bl. 65.
4) In Van de Graaff's brief d.d. 26 Juli 1823 aan Fabius in bijl. XI.
5) Verg. bl. 34 en zie hierna bl. 280—281.
6) *Herstel-V. d. K.*, bl. 284; *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. I, bl. 60. — „Daendels' gunsteling, de Drossaard Zegers Veeckens, die het belangrijk perceel Tjabangboengin bemachtigde" had met dit land eenig fortuin gemaakt. De aanhaling van *Priangan*, dl. I, bl. 475*.

onderdrukken. Aanvankelijk zullen zij ook niet van het groote kwaad zijn doordrongen; veeleer de zaak beschouwd hebben als een middel tot hetgeen zij kolonisatie noemden, een ingenomenheid, die steun vond bij G. K. van Hogendorp, „misleid door valsche daadzaken", spatieert Van de Graaff niet ten onrechte [1]. De beter verkregen kennis ten aanzien van het wezen van dit landbezit zal stellig Elout en Van der Capellen erover van gedachten hebben doen wisselen, doch tot daden leidde het niet. Dat het denkbeeld aan terugkoop hun niet vreemd is gebleven, blijkt uit Van der Capellen's schrijven d.d. 15 Juli 1819 aan Falck over het land Soekaboemi, waarin wij lezen: „Stricto jure zouden wij den koop wel hebben kunnen vernietigen, maar ook dit is aan vele bedenkingen onderhevig. Ik refereer mij gaarne aan het geen de Heer Elout U daarvan *en detail* kan opgeven" [2]. Ook uit ondervolgende mededeeling van Van der Capellen aan Falck d.d. 21 Mei 1821, naar aanleiding eener quaestie met de eigenaren der Pamanoekan- en Tjiassemlanden kan men niet anders dan de gevolgtrekking maken, dat hun goede gedachten aan terugkoop door *menagementen* niet tot uitvoering kwamen:

Deze omstandigheid heeft mij op nieuw doen zien hoe nadeelig de verkoop van Landen aan particulieren door Daendels aangevangen en door Raffles voortgezet in vele opzigten voor het Gouvernement is. De materie is te belangrijk en vereischt eene te breedvoerige ontwikkeling om die nu intetreden. Ik wacht met ongeduld een rapport daarover van de Commissie reeds door C.C.Gl. benoemd doch waarbij ik den Heer Muntinghe gevoegd heb [3], die de redactie op zich genomen heeft, en daarmede thans bijna gereed is. Ik zal dus gelegenheid hebben U daarover in het breede te onderhouden. Intusschen wil ik U niet verbergen dat zoo als ik de zaak nu inzie, ik geloof dat C.C.Gl. beter gedaan hadden om dadelijk de verkoopingen van Raffles te vernietigen tegen schadeloosstelling, dan

1) In Van de Graaff's brief aan Fabius d.d. 26 Juli 1823, bijl. XI. Verg. bl. 280.

2) Getrokken uit het origineel op het Rijksarchief. Zooals de brief is opgenomen in de *Gedenkschriften* op bl. 486, werd het beroep op Elout *weggelaten!*

3) De commissie, vermeld in hoofdstuk IX, sub *b*. Verg. *Wordingsgeschiedenis-V. d. K.*, bl. 6.

daarmede zoo vele menagementen te gebruiken als wij gedaan hebben, en waartoe ik in der tijd, de gevolgen minder kennende dan thans, volgaarne geconcurreerd heb. Zoo lang wij de koffij monopolie in de Preanger Regentschappen volhouden is het bezit van Landen door Particulieren in diezelfde streken ten uitersten nadeelig. En tot eene spoedige afschaffing van dat systema aldaar zie ik nog geen kans.[1]

Hebben dus C.C.G.G. in beginsel aan de onder het Tusschenbestuur uitgegeven particuliere landen op Java niet durven raken, dit gold intusschen enkel daden, voor zoover zij niet verricht waren na den tijd, dat het tractaat van Augustus 1814 bekendheid had erlangd. Er waren toch ook sinds gronden uitgegeven, zelfs nadat C.C.G.G. zich reeds te Batavia bevonden en het tijdstip der regeeringsverwisseling naderde; aangezien het tractaat het Tusschenbestuur verplichtte de kolonie terug te geven in den staat, waarin zij zich bij de sluiting bevond, achtte de herstelde Nederlandsche regeering zich niet volstrekt door deze uitgiften gebonden, ofschoon er toch blijkbaar ook toen tegen op gezien werd om de aldus ontstane verbintenissen zonder meer te vernietigen[2]. Het zij er echter tevens bij aangeteekend, dat de hier bedoelde concessiën over het geheel genomen geenszins het verderfelijk karakter droegen, dat aan de particuliere landen eigen was, eensdeels omdat zij min of meer woeste gronden betroffen, anderdeels omdat zij niet in eigendom werden uitgegeven. Daardoor verliest de ten deze door C.C.G.G. betoonde gestrengheid veel van haar waarde.

Wij vangen aan met kennis te nemen van de aan John

---

1) Voor dat alles staat op bl. 500 van *Falck's Gedenkschriften*, gedrukt: „Deze omstandigheid heeft mij opnieuw doen zien hoe nadeelig de verkoop van landen aan particulieren, door Daendels aangevangen en door Raffles voortgezet, voor het gouvernement is. Ik geloof dat C.C.G.G. beter gedaan *(hadden)* met dadelijk de verkoopingen van Raffles te vernietigen. Zoo lang wij het koffiemonopolie in de Preanger regentschappen volhouden, is het bezit van landen door particulieren in die zelfde streken ten uitersten nadeelig..."

2) Over de quaestie zie ook bl. 88—89. Verg. *Teruggave-V. d. K.*, bl. 81, 170, 406 over het tractaat van 1814. — Nahuijs had 5 Maart 1816 Batavia bereikt, om aan het Tusschenbestuur de aanstaande komst der C.C.G.G. mede te deelen en zij zelven zetten er in April—Mei d. e. v. voet aan wal: bl. 252 als voren.

Hunt gedane uitgifte, die in de geschiedenis van het Landelijk stelsel zelfs eenige vermaardheid heeft verkregen.

Bij brief d.d. 9 September 1816 deelde de resident van Banjoewangi J. F. Roos mede, dat de ondernemer Hunt den 14[en] Mei 1816 van het Tusschenbestuur in pacht had ontvangen 500 jonken woesten grond in 7 stukken „benevens de meeste gezuiverde koffijtuinen in welke laatste alle boomen sedert drie jaren zijn omgehakt". De pacht bedroeg 5328 Java-ropijen 7 stuiver 2 penny en kon duren 7, 14 of 21 jaren, met dien verstande, dat de regeering zich had voorbehouden om na ieder dezer termijnen de concessie in te trekken, tegen betaling van schadeloosstelling voor de gedane uitgaven. Verder berichtte de resident, naar het te noemen besluit van 1 October 1816 resumeerde: „Dat deze John Hunt zedert zeven maanden dagelijks vaartuigen naar Balij zendt en van daar volk laat halen, om zijne landen tot koffijtuinen en padij te cultiveeren; en ofschoon gemeld volk alleen door hongersnood schijnt gedwongen om over te komen, hij vermeend heeft dit ter kennisse te moeten brengen van Commissarissen Generaal daar het verbod van slavenhandel deze invoer bedenkelijk schijnt te maken". De resident bleek overigens niet onwelwillend tegen Hunt gestemd te zijn, althans een missive d.d. 23 December 1816 N°. 34 berichtte nader over hem het volgende, dat ons mede een kijk geeft op de Banjoewangische toestanden onder het Tusschenbestuur [1]:

De van Madras geboortige heer John Hunt, pagter der oude coffytuinen alhier, heeft zig blijkens inleggende missive bij mij geaddresseert om 't nodige water in zijn coffytuinen te mogen hebben en hoe zeer ik de billijkheid van dit verzoek inzie, kan ik daaraan zonder Uwe Excellentiens order niet voldoen en wel om reeden dat hierdoor veele pady- en andere thans bebouwde velden door gebrek aan water onbeplant zouden moeten blijven liggen en zulks een aanmerkelijke schaade van ropijen 2827 Balysche duiten jaarlijks aan 't Gouvernement toebrengen. Deze schade zoude egter meerendeels vergoed worden indien de coffytuinen door 't afgeeven van

1) In *Eloutbundel* N°. 46.

water weder in order wierden gebragt en hierdoor een groote hoeveelheid van coffyboonen alhier uitgevoerd werden, waarop ingevolge order van 't voormalig Gouvernement een ropij zilver geld per picol ten voordeele van 't Gouvernement geheven word.

In de laatste jaaren van 't voormalig Hollandsche bestuur toen 't Gouvernement de voordeelen der coffytuinen voor zig behield, wierden hier in vergelijking van 't geene nu beplant word, niet meerder als de helft der padyvelden bebouwd en waardoor de coffytuinen van genoegzaam water voorzien konden worden, dog hetgeen zonder Uwe Excellentiens geëerde order thans geen plaats kan vinden.

Ik neem zeer eerbidig de vrijheid gemelde heer Hunt in uwe Excellentiens Hoogst vermogende protectie aantebevelen daar dezelve door het lot van den oorlog tot een totaale armoede is vervallen en zonder dit zijn verzoek toe te staan geheel ongelukkig zoude zijn en genoodzaakt om zijn plan van de coffytuinen weder te beplanten, moeten laten vaaren.

Inmiddels hadden C.C.G.G., naar aanleiding van het residentsrapport d.d. 9 September 1816 den Raad van Financiën bij besluit d.d. 1 October 1816 N°. 10 opgedragen „om ten spoedigste zoo ten aanzien van het onderhavig geval als van dergelijke concessiën van landerijen door het Britsch Gouvernement gedaan in het algemeen te dienen van consideratiën en advies". De Raad antwoordde bij schrijven d.d. 21 October 1816 N°. 41. Het college behield zich voor om over bedoelde concessiën nader te rapporteeren, doch gaf ten aanzien van het contract-Hunt al dadelijk te kennen: „dat hetzelve zoude behooren te worden vernietigd, en dat de in deze te nemen bepaling zoude moeten worden geëxtendeerd tot alle zulke concessiën als in het jaar 1816 door het Britsche Gouvernement op Java in voegen voorschreven zijn verleend; dat evenwel, indien er omtrent gemelden Heer Hunt of andere individus in dezelfde categorie verserende, favorable termen voorhanden waren om hen op nieuw de benevolentie van het Nederlandsch Gouvernement waardig te maken, men aan dezelve nieuwe actens van cessie, concessie of pacht zoude kunnen toestaan overeenkomstig het deswegens nader aan te nemen principe, waar-

omtrent zij zich de bepaling bij het algemeen rapport voorbehouden".

Het besluit d.d. 29 October 1816 N°. 26, waaraan bovenstaande resumtie is ontleend, stelde de stukken in handen der Adviseerende commissie[1]. Bij missive 11 November d. a. v. werd geantwoord. Ook dit advies verlangde de concessie vernietigd; bovendien niet alleen deze, doch evenzoo de concessiën van „alle andere landen op soortgelijke acten door gezegd voormalig Engelsch Gouvernement in huur uitgegeven" en wel „hoe eer hoe liever". Verder beval de Commissie aan: „De bruikers in het bezit te laten van de door hen zelve *opgerigte gebouwen* met vrijheid daarover en over de producten en voortbrengselen dier landen, bij hunne ontzetting reeds verzameld, binnen een nader te bepalen tijdvak naar welgevallen te disponeeren". Eindelijk moest ten aanzien van het Balische werkvolk, den resident van Banjoewangi worden aangeschreven de overkomst naar Java niet tegen te werken „maar veeleer te faciliteeren", al behoorde men dan ook op deze menschen „een wakend oog te houden", uit vrees voor onlusten.

Het besluit d.d. 19 November 1816 N°. 14, waarin deze resumtie voorkomt, besliste geheel overeenkomstig de beide rapporten[2].

Het nam in overweging:

Dat het gewezen Britsch Gouvernement op Java tijdens het aangaan en goedkeuren van huur der Landerijen, op 14 April en 14 Mey dezes jaars 1816 afgestaan, daartoe geene de minste bevoegdheid had[3];

Dat deze onbevoegdheid aan de gebruikers zelven niet onbekend kon wezen;

Dat het voor het belang van den Lande hoogst noodig is na te gaan of meerdere diergelijke uitgiften door het gewezen Britsch bestuur van Java mogten gedaan zijn;

Dat de overkomst der Balijers op zich zelve niet dan voordeelig kan zijn, in een zoo weinig bevolkt district als Banjoewangie, doch dat het onzerzijds nuttig is op derzelver gedrag een wakend oog te houden.

---

1) Verg. over deze commissie *Herstel-V. d. K.*, bl. 146—154.

2) Op bl. 20 der *Econ. oorz.-V. d. K.* incidenteel van dit besluit melding makende, gaf ik er ten onrechte het nummer 4 aan.

3) De uitgifte van 14 April ziet op een andere concessie.

Dientengevolge werd bepaald:

Art. 1. Intrekking der concessie-Hunt; belanghebbende kon desverkiezend binnen één maand na ontvangst van het besluit zoodanig verzoek inzenden, als hij zou goedvinden „ten aanzien dier landen te doen"; liet hij dit na dan kwamen ze aanstonds onder het beheer van den resident.

Art. 2. Alle residenten werden aangeschreven: „om naauwkeurig te onderzoeken, of, in welk tijdvak, en op welke voorwaarden eenige landerijen in hunne residentie gelegen, door het gewezen Britsche Gouvernement in huur zijn afgestaan" [1].

Art. 3. Den resident van Banjoewangi werd opgedragen: „om de overkomst der Balijers ongestoord te doen voortgaan, maar tevens op derzelver gedrag een wakend oog te houden". [2]

Naar het voorkomt had de nieuwe regeering oneindig verstandiger gedaan iedere concessie op zich zelve naar de omstandigheden te toetsen en, zonder dadelijk tot intrekken te besluiten, in een geval, als zich met Hunt voordeed, te onderhandelen over wijziging der voorwaarden, voor zoover zij naar waarheid voor het openbaar belang schadelijk konden geacht worden. In 7 jaren liep de huur desverkiezend reeds af: er diende alzoo o. a. gezorgd te worden, dat men van regeeringswege zou weten, wat dan als schadeloosstelling viel te bepalen. Men schijnt echter

---

1) De residenten der Vorstenlanden hebben deze aanschrijving ook gekregen, m. a. w. C.C.G.G. achtten evenzeer hier, niettegenstaande het zelfbestuur, bemoeiïng met grondenuitgifte op haar plaats. Het worde aangeteekend, omdat alzoo resident Nahuijs bezwaarlijk ter gelegenheid der Landverhuurquaesties kon volhouden, dat hij ten deze daden vermocht te doen buiten weten van de regeering. De residenten hebben op deze aanschrijving geantwoord, dat in de Vorstenlanden geen uitgifte van gronden aan niet-Inlanders had plaats gevonden, of zooals het luidt in het resumeerend besluit d.d. 17 December 1816 N°. 9, over het bericht van den assistent-resident van Jogja d.d. 10 t. v. N°. 224 (de resident was destijds afwezig, verg. *Herstel-V. d. K.*, bl. 127): „dat geene Gouvernements Landen onder de residentie gehorende aan particulieren anders als Javaansche ingezetenen zijn verhuurd". Zie nog over deze quaestie bijl. XI.

2) Over het gebruik dier Baliërs en de toepassing der gedwongen koffiecultuur in Banjoewangi, zie bl. 174—175.

deze *parasieten*, *gelukzoekers*, *projectenmakers*, *individu's*, zooals het bij Van de Graaff c.s. heet [1], een verachtelijk ras te hebben gevonden; hoe ver, naar de getuigenis van een ander, de minachting tegen particulieren ging, teekende ik mede reeds aan. [2] 't Is mogelijk, dat C.C.G.G. er niets mede willen te kennen geven; maar als zij d.d. 23 December 1817 aan Koloniën over de quaestie-Hunt berichtten, schreven zij mede, dat alsnog werd overwogen: „in hoever dien man te gemoet te komen" [3]: *dien man!* Hoe ook, ziehier wat verder ten deze gebeurde; het is zoo teekenend voor het gansche beleid.

Hunt requestreerde om een ander land. Het verzoek werd gehouden in advies bij besluit d.d. 25 Februari 1817 N°. 16! Er volgde een nieuw request, daar adressants belangen „door een langer uitstel zeer veragterden"; tevens verzocht hij, dat de residenten van Probolinggo of Soerabaja werden aangeschreven om hem te vergunnen er woeste gronden te zoeken: ook dit stuk werd bij besluit d.d. 20 Juni 1817 N°. 3 gehouden „in advies". Belanghebbende zond 'n derde request, houdende: 1°. om den resident van Banjoewangi te bevelen tot het overnemen van het beheer der landerijen aldaar en de gemaakte kosten terug te betalen; 2°. om hem gronden te geven in Panaroekan, Loemadjang of Malang op zoodanige voorwaarden, als billijk mochten voorkomen.

Er wordt andermaal gezwegen! Maar toen C.C.G.G. te Soerabaja kwamen, ging Hunt er strijkages maken. Het hielp zoowaar, althans het besluit d.d. 4 October 1817 N°. 1 nam in aanmerking: „dat het voor den Lande belangrijk is weder in het bezit te geraken der koffijtuinen en andere landerijen, in de uitgifte aan den suppliant begrepen geweest, terwijl aan de andere kant behoort te worden onderzocht

1) In den meermalen aangehaalden brief van 26 Juli 1823 aan Fabius, bijl. XI; zie ook bl. 285.

2) Op bl. 147; zie in noot 2 aldaar de woorden van den bewerker der *Hogendorp-Besch.*, bl. 75.

3) In de op bl. 133 vermelde depêche d.d. 23 December 1817: bl. 233 van *Deventer's Gezag.*

of aan zijn verzoek tot bekoming van andere landerijen in de residentien van Bezoekie, Probolingo of van Passaroean zoude kunnen worden voldaan". Vandaar dat:

1°. Den resident van Banjoewangi werd opgedragen „om zoo spoedig mogelijk" het beheer der 7 stukken land van Hunt over te nemen en de rekening der gemaakte kosten te doen samenstellen;

2°. De residenten van Besoeki, Probolinggo en Pasoeroean een aanschrijving kregen om met Hunt te onderzoeken, of er „onbebouwde landerijen" uitgegeven konden worden.

Bij missive d.d. 4 November 1817 N°. 38 zond de resident van Banjoewangi de rekening in, groot 8414 ropijen. De Raad van Financiën, die er op moest adviseeren [1], maakte bij missive d.d. 17 December 1817 N°. 75 tegen het bedrag bezwaar, er zich bovendien niet mede kunnende vereenigen, dat de resident scheen genoegen genomen te hebben: „met bloot deze rekening van John Hunt over te nemen, zonder dat blijkt dat aan de eene zijde daartegen eenige bedenkingen geopperd of aan de andere zijde opgelost zijn". Bij besluit d.d. 19 December 1817 N°. 27, dat deze resumtie inhield, werden de stukken al weder om advies in handen gesteld, nu van de Inspectie der L. I. onder opdracht om „met John Hunt in onderhandeling te treden", ter gelegenheid, dat de Inspectie Banjoewangi bezocht!

Onder de antwoorden, ten gevolge der aanschrijving sub 2°. noem ik alleen de missive van Pasoeroean d.d. 22 November 1817 N°. 26. De resident gaf te kennen:

Dat hij ingevolge bekomen last het district Malang heeft geinspecteerd, waaruit hem is gebleken, dat alsnog zeer omzigtig moet worden te werk gegaan in de uitgiften van Landen in dat district; dat aldaar nog onbebouwd liggen meer dan 4000 morgen, welke in perceelen van 30 à 40 personen in der tijd zouden kunnen worden uitgegeven, welke daarvan een goed bestaan zullen vinden, zijnde het Land voor het grootste gedeelte met schone rivieren doorsneden;

Dat de Heer Hunt aanvrage doet om 600 jonken, welke in dat district nagenoeg gelijk staan met 5200 morgen lands en in welke gedeelten zich ook houtbosschen bevinden;

---

1) Ingevolge besluit d.d. 27 September 1817 N°. 1.

Verzoekende alvorens dat eenige uitgifte gedaan worde, dat aan hem moge worden toegezonden een landmeter tot het opnemen en afmeten van het district Malang, ten einde hetzelve in perceelen te kunnen verdeelen;

Gevende voorts in consideratie om bij het verpagten der domeinen met ultimo December mede daaronder te mogen begrijpen den Vogelberg in het Malangsche district, ten einde de waarde van dezelve te leeren kennen, daar dezelve misschien van meer belang is dan bekend is en om welke, immers om den grond, waarop dezelve ligt, reeds aanvrage is gedaan.

Het besluit d.d. 5 December 1817 N°. 4, waaraan deze resumtie ontleend wordt, stelde het stuk om advies in handen van de Inspectie!

Aldus heeft de regeering der C.C.G.G. dat berucht geworden systeem eener Secretarie-regeering ingewijd, dat de energie doodt door eindeloos doen wachten op eenige uitkomstgevende beslissing. Het is inderdaad verschrikkelijk [1].

Hunt had een lotgenoot of medeschuldige, zooals de nieuwe regeering eigenlijk meende, den heer Charles Dupont van Pekalongan. Deze deelde mede, dat hij van het Tusschenbestuur voor 25 jaar in huur had gekregen het land Banjoemati, tegen betaling van *f* 510 's jaars en dat hij reeds aanzienlijke uitgaven had gedaan voor het planten van koffie en indigo. Hij verzocht in 1816 bevestiging van deze concessie. De zaak bleef hangende, nadat zij bij besluit d.d. 1 November 1816 N°. 26 was gezonden aan den Raad van Financiën. Eerst bij schrijven d.d. 9 November 1818 N°. 9 adviseerde er de Inspectie der L. I. op. Deze kwam na kennisneming van al hetgeen de stukken aangaven, zoomede van hetgeen in het archief te Pekalongan erover werd aangetroffen, tot de conclusie, dat Dupont, gelijk geresumeerd werd in het besluit d.d. 14 November 1818 N°. 10, „geene geregte aanspraak kan maken, doch uit hoofde van het ongeluk, waarin hij bij een totaal gemis van dat land zou vervallen, hem aan de edelmoedigheid van het Gouvernement aanbevelende tot eene gunstige dispositie onder zekere bepa-

1) Verg. *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. I, bl. 7 en het *Lit.* aldaar N°. 70, bijl. XVIII.

lingen". C.G.G.G. gingen echter hierin niet mede. Het besluit d.d. 24 November 1818 N°. 19 nam toch in aanmerking[1]:

Dat daargelaten in hoe verre het Britsch bestuur geregtigd was tot den afstand van land, in een tijdstip dat de teruggave van het Eiland aan het Nederlandsche Gouvernement was bepaald, er ten aanzien van deze vergunning verscheidene omstandigheden te zamen lopen, welke tegen de verzogte bekrachtiging ten sterkste militeeren, als zijnde het uit het onderzoek en de door de Generale Inspectie overgelegde stukken ten duidelijkste gebleken:

Dat het Britsch Gouvernement geen voornemen heeft gehad aan den Suppliant eene grooter uitgestrektheid grond toe te staan, dan tot een bepaald einde dienstig was, te weten tot het oprigten eener Indigo fabriek;

Dat hetzelve hem aanvankelijk niet heeft willen vergunnen landen tot den aanteelt der plant, maar begeerde dat hij deswegens overeenkomsten met de landvolkeren zoude treffen;

Dat het Britsche Gouvernement in het váste denkbeeld stond, dat het land ter groote van 85 jonken, hetwelk hetzelve naderhand tot het cultiveeren van Indigo op de opgegevene voorwaarde afstond, woest was, en tot het bepaald oogmerk moest dienen, om daarop Indigo te planten;

Dat ten aanzien van de waarde van de daarop liggende koffijtuinen het toenmalig Gouvernement door valsche berigten is misleid geworden;

Dat het bij nader onderzoek is gebleken, dat de Suppliant niet is in bezit van zoodanig stuk land als hem is afgestaan, maar integendeel van een stuk grond beplant met een aanmerkelijk getal koffijboomen;

Dat de Suppliant zich niet heeft bepaald tot het oogmerk waartoe hem de afstand was gedaan, als zijnde de aanleg der Indigofabriek eerst onlangs op een zeer kleine schaal begonnen;

en eindelijk:

Dat ook uit de verzoekschriften van den Suppliant zelve niet is gebleken, dat zijne opgaven der waarheid overeenkomstig zijn geweest.

En nog in aanmerking genomen zijnde dat het met het belang van den lande en het aangenomen stelsel overeenkomt dat het Gouvernement zich in het bezit der koffijtuinen stelle en dat ook in een daarmede eenigermate overeenstemmend geval met C. Hunt in de residentie Banjoewangie op dit grondbeginsel is te werk gegaan:

1) Ook opgenomen op bl. 20—21 van *Econ. oorz.-V. d. K.*

Zoo werd:

1°. Het huurcontract vernietigd verklaard;

2°. Den resident van Pekalongan opgedragen om het land over te nemen en de rekening der kosten toe te zenden, die belanghebbende voor het verhuurde land had uitgegeven.

Bij deze afwijzende houding tegenover handelingen van het Tusschenbestuur in zake gronduitgifte, trekt een uitzonderende toezegging de aandacht ten aanzien van ondernemingen in het Bantamsche. Omtrent twee landen aldaar, waarvan de uitgifte nog niet regelmatig haar beslag had gekregen, verzekerden C.C.G.G. aan belanghebbenden, dat zij met de exploitatie gerust konden voortgaan; landen, „welke", schreef Van de Graaff in een brief van 1823, „thans nog bezeten worden door een Engelsch huis Jessen, Trail en C°., en door twee individus, Le Marchand (eenen Franschman) en Abbott (eenen Amerikaan), ondersteund door Bengaalsche fondsen" [1]. Ik vermoed, dat C.C.G.G. die verzekering gaven, toen zij nog onbekend waren met het hoogst schadelijke karakter van hetgeen een Particulier land wordt geheeten; hun gestrengheid tegenover eenvoudige aanvragen van woeste gronden steekt er althans onverklaarbaar bij af [2]. Hoe ook, zij waren allengs onder den drang van adviezen gekomen, die voor een rationeele uitgifte van land niet dan ongunstig mocht heeten. Hiervoren [3] deelde ik nl. mede, dat de Raad van Financiën bij missive d.d. 11 Juli 1817 N°. 65 een breed rapport had ingezonden, hetwelk handelde, behalve over „de Landelijke inkomsten en de administratie der koffijtuinen", over „eenige andere zaken

1) De brief d.d. 26 Juli 1823 aan Fabius in bijl. XI. Over het huis Jessen en over Le Marchand, als aanvragers van gronden, verg. bl. 264 en 265. Abbott vind ik ook wel geschreven *Abbatt*.

2) Jessen enz. richtten in Bantam een katoenonderneming op, die zij echter blijkens een rapport van 1826, „met groot verlies" „hebben laten varen"; *Du Bus-Kol.*, bl. 153. Belangrijke bijzonderheden over deze Tjikandische landen en de ellendige behandeling, die de ondernemers ondervonden, in een rapport d.d. 17 April 1827, gevoegd bij *Du Bus-Kol.*, bl. 223—237. Men neme ook kennis van *Faes' Tjikandi*. — 3) Op bl. 13—14.

daarmede in verband staande". Nadat dit stuk in advies was gehouden bij besluit d.d. 15 Juli 1817 N°. 17, werd het bij besluit d.d. 23 December 1817 N°. 34b in handen gesteld van de Inspectie der L. I.: „met last bijzonderlijk, om ten aanzien der bepalingen op de uitgiften van gronden te maken, met de meeste spoed hunne consideratien in te zenden". *Meeste spoed:* C.C.G.G. kwamen nooit tot eenige beslissing!

De Inspectie had alzoo rekening te houden met 's Raads advies van 11 Juli 1817. Gestreng was het oordeel van den Raad tegen het landbezit van niet-Inlanders, hetgeen op C.C.G.G. een te dieper indruk moest maken, omdat president Muntinghe, schoon zelf voornaam landeigenaar, immers dit vonnis had opgemaakt. Hoe was het mogelijk?? Over dit niet onbelangrijke incident in 's mans veelbewogen leven, merkte hij in een advies van 22 Maart 1822 op[1]: „Dat welke denkbeelden ik ook in vroegere jaren omtrent het nut van den afstand in eigendom van grond aan Europeanen hier in Indië moge hebben gekoesterd, en in welke begrippen ik mij nimmer zal schamen, de voorlichting van eenen overigens zoo bevoegden rechter over onze Indische zaken te hebben gevolgd, als den heer Gijsbert Karel Graaf van Hogendorp, ik echter reeds eenen geruimen tijd, door meerdere ondervinding en beter onderrigt geleerd, ten dezen opzigte een geheel tegenovergesteld gevoelen heb gemeend te moeten omhelzen." Ik vind geen aanleiding over deze verandering van overtuiging schamper te glimlachen; dat hijzelf landeigenaar was en nochtans niet schroomde er den staf over te breken, schijnt mij lofwaardig toe. Zoo de bekeering een aanmerking bij mij deed rijzen, dan was het, dat zij eenigszins laat kwam. Want Muntinghe stond vóór den koop der Krawangsche landen als eigenaar van Laanhof en Japan te boek. Hij had dus over het fatale der toestanden gelegenheid gehad dáár ervaring op te doen, en, al ware dit ook anders, kon hij — de scherpzinnige! — onbekend zijn gebleven met het lot der Buitenzorgsche opgezetenen? Dan,

---

1) Het advies reeds vermeld op bl. 34 ad noot 2.

ten tijde van Raffles, verkocht hij Laanhof en Japan ten einde Indramajoe en Kandanghauer te kunnen koopen, hetgeen onderhands geschiedde. Hiermede wilde hij, werd voorgewend, aan zijn reeds lang opgevat plan, om uit den staatsdienst te treden, uitvoering geven ten einde dan in een aangenaam klimaat zijn laatste levensdagen te kunnen doorbrengen! Zoo nam hij onder Raffles inderdaad zijn ontslag als raad van Indië. Op mij heeft dit verlaten van den Britschen staatsdienst den indruk gemaakt, dat het geschiedde om aldus in zuiverder verhouding tot een hersteld Nederlandsch bestuur te komen, waarvan de nadering door den bekwamen man wel voorzien kon worden.[1]

Hoe ook, voor het fatale van dit particulier landeigendom waren hem in 1817 de oogen open gegaan. Of hij toen reeds voornemens was zich er geheel van te ontdoen? Het feit valt slechts te constateeren, dat hij in 1817 een $^3/_4$ aandeel zijner landen verkocht[2]. Maar ook al had hij zijn gansche land destijds van de hand gedaan, gelijk men ten onrechte beweerd heeft, — ik kom hierop nader terug[3] — dan viel daartegen nog niets hoegenaamd te zeggen; veeleer zou men het met het oog op de veranderde overtuiging geheel natuurlijk moeten vinden. Slechts is het als een verderfelijke dwaling te betreuren, die voor Van de Graaff en Van der Capellen zoomede voor Indië's toekomst tot groote schade is geweest, dat hij zijn vonnis evenzeer uitsprak over alle andere soorten van landbezit door niet-Europeanen, w. o. uitgifte van gronden zonder bevolking, dus woeste gronden, immers „zonder welke bevolking de ledige landen toch geen' prijs noch waarde in het oog van onze Europeesche landheeren bezitten". Dit valt te ernstiger te betreuren, omdat hij het is, die den Europeeschen landbezitter veroordeelt als „eene parasite plant, die, zonder zelve eenig nut aan te brengen,

1) Verg. *Wordingsgeschiedenis-V. d. K.*, bl. 190 en *Teruggave-V. d. K.*, bl. 7. Den verkoop van Laanhof en Japan deelt Muntinghe zelf mede in zijn verweerschrift tegen Gillespie's beschuldigingen: zie eerstgenoemd werk, bl. 202 § 31.

2) Zie de bijlage II, vermeld op bl. 180 ad noot 4.

3) In hoofdstuk IX sub *a*.

zich voedt ten koste der Inlandsche bevolking, en ten koste der wettige voordeelen van het Gouvernement" [1]. Voor deze harde toonen had de vroegere landheer zich moeten bewaren.

Overigens is het door hem opgemaakte Raadsadvies van 11 Juli 1817 weder, opmerkelijk genoeg, zóó hoogst verstandig, dat het eigenlijk niet anders inhoudt, dan wat onze latere agrarische wetgeving heeft veroorloofd en verboden! Ziehier [2]:

1°. Geen afstand van *bebouwden* grond en van hetgeen men tot de desa meent te moeten brengen, anders dan aan de Javasche bevolking;

2°. Doch wel afstand aan niet-Javanen van *woesten* grond, maar de werkkrachten moeten geheel vrijwillig en tegen „vol dagloon" worden verkregen;

3°. Toezicht van ambtswege op de overeenkomsten ten deze;

4°. De woeste gronden moeten behoorlijk opgemeten worden; overigens mocht men daarop niet vestigen: „een regt van eigendom op den grond, maar alleen een regt van erfelijk gebruik van den grond, en van hetgeen daar thans op staat, met een regt van eigendom op al hetgeen daarop verder door landbouw, kunst en nijverheid zal worden voortgebragt en opgetimmerd";

5°. Voor het gebruik van het land hadden de ondernemers te betalen „noch koopschat in eens, noch jaarlijksche huur", aangezien: „het hun gratieuselijk zal worden geschonken, tegen afgave slechts van eenen geringen *canon* van 10 à 20 Javasche standpenningen jaarlijks, in erkentenis van het regt van eigendom, het gouvernement steeds blijvende kompeteren".

---

1) De aanhalingen uit het op bl. 34 vermelde advies d.d. 22 Maart 1822: zie *Sturler*, bl. 20 alinea 1 en bl. 19 alinea 3.

2) In *Deventer's Bijdr.*, dl. I, bl. 344—348 over „Verzoeken door particulieren gedaan, ter erlanging van gronden". Op bl. 345—347 aldaar de 12 punten voor uitgifte van woeste gronden aan niet-Inlanders, waarvan ik den inhoud slechts zeer summier mededeel. Zie ook *Faes' Tjikandi* met de inleidende beschouwingen op bl. 5—11.

Hoe is het toch gekomen, dat dit zoo door en door goed opgevat advies tot niets heeft geleid? Men hebbe dit in de eerste plaats toe te schrijven aan hetgeen ik meen te mogen noemen de omraming, waarin het voorstel tot uitgifte geplaatst werd. Het zegt niet uitdrukkelijk, dat de opgegeven punten de grondbeginselen eener regeling behooren te zijn, ofschoon men het erin zou kunnen lezen; doch aan de opsomming gaat het volgende vooraf: „Wij zijn dan van oordeel, dat Uwe Excellentiën *in het algemeen* de ondernemingen *van de verzoekers*, tot voortzetting van den landbouw, *zouden kunnen begunstigen*, onder de volgende bepalingen", waarna dan de punten volgen. De spatieeringen zijn van mij: wij zien er uit, dat *het algemeene* wordt beperkt tot de *actueele* verzoekers, die men, nu ze eenmaal toezeggingen onder een vorig bestuur hadden gekregen, wel kon ter wille zijn, niet echter als recht, doch als *gunst*. Zoo is dan ook de algemeene lezing[1]. Maar deze zeer beperkte opvatting is in strijd met de voorstelling door Van de Graaff, die zelf tot het advies van 11 Juli 1817 had medegewerkt, ervan gegeven. In een brief dd. 26 Juli 1823 aan Fabius deelt hij namelijk mede, dat de Raad eigenlijk uitgifte van gronden afkeurde, doch wetende, dat C.C.G.G. hierover gansch anders dachten, te kennen gaf, dat, zoo in weerwil van de geopperde bezwaren, C.C.G.G. uitgifte *in het algemeen* wenschelijk bleven achten, het dan moest geschieden onder de daarbij vermelde voorwaarden[2]. Hoe ook, hier was het moment, dat

---

1) Zie o. a. *Mindere welvaart*, boek VI^d (1912), bl. 8*—9*, waar over het rapport van 11 Juli 1817 (*niet* 14 Juli; in *Faes' Tjikandi*, bl. 5, is de datum juist; verg. hiervóór bl. 14, noot 1) te lezen staat ten aanzien enkel van *de verzoekers* om gronden: „Nochtans meende de raad, dat de verzoekers, als belooning voor hun loffelijken ijver den steun van 't gouvernement verdienden, mits die zonder nadeel voor de bevolking verleend kon worden; wat zou kunnen geschieden door aan de inwilliging der verzoeken een aantal, in 't rapport aangegeven bepalingen en voorwaarden te verbinden."

2) Ofschoon ik den brief opnam in bijl. XI, vind ik het punt te belangrijk om niet ook hier de woorden letterlijk weer te geven. Na 's Raads bezwaren

de regeering, dat Elout, die zich later zoo bitter over den loop dezer zaak heeft beklaagd, haar wel kon doorzetten; maar de altijd om *consideratiën en advies* vragenden — „dat in ons land onvermijdelijk ingredient voor de afdoening zelfs van de onbeduidendste zaken", schreef Falck[1] — kwamen op de heillooze gedachte deze belangrijke zaak nogeens in handen te stellen van de Inspectie der L. I., d. w. z. van een onontwikkelden oudgast en van een op Indisch gebied geheel onbedreven rechtsgeleerde, door ethische opvattingen over den lieven Inlander geheel in de war gebracht. Bij de artt. 15 en 16 der instructie van 5 December 1817[2] werd haar toch opgedragen te onderzoeken: „den staat en de uitgestrektheid der nog onbebouwde woeste landen in elke residentie" en te melden „welk nut van dezelve voor den lande zal kunnen getrokken worden"; daartoe in het bijzonder na te gaan: „op welke wijze zij zullen kunnen worden uitgegeven, hetzij aan Inlanders, hetzij aan Europeanen, en of ook sommige streken geschikt zouden zijn, om door eene Europesche bevolking geheel te worden bebouwd, ten einde aan bijzondere personen in Europa, die daartoe mogten genegen zijn, gelegenheid te geven, om zich als kolonisten naar Java te begeven". De Inspectie heeft zich aan de letter van deze opdracht niet gehouden, terwijl C.C.G.G. vermoedelijk, omdat zijzelven zoo zwak in hun overtuiging ten deze stonden, haar daarop niet terechtgezet hebben met de opmerking: Wij vroegen uw oordeel niet meer over het beginsel, doch over de beste wijze van uitvoering. Het eigenaardige is hier verder, dat niet Van Lawick den baar Van de Graaff beheerschte, doch dat de ethische richting van deze, waaraan

---

geresumeerd te hebben, schrijft nl. Van de Graaff; „Dan dezelfde Raad, bewust van de gevestigde opinie van Commissarissen Generaal ten dezen opzigte, besloot deszelfs advies, met te zeggen, dat indien het Gouvernement echter tot eene uitgifte van landen aan anderen dan Javanen wilde overgaan, als dan eenige voorzorgen zouden moeten genomen worden, welke tegelijkertijd door den Raad werden voorgedragen."

1) *Gedenkschriften*, bl. 282.

2) Verg. bl. 18 en 25.

niet de maat van het gezond verstand werd gelegd, gelijk zoo dikwerf gebeurt, den Inspecteur-Generaal medevoerde tot een allerschadelijkst nietsdoen [1]. Want Van de Graaff was het, die, gelijk hij Fabius d.d. 26 Juli 1823 schreef, uitgifte van „quasi woeste en onbebouwde gronden" aan „gelukzoekers en projectenmakers" allerschadelijkst achtte: „onderanderen, omdat het Gouvernement daardoor buiten staat zoude geraken, om eene immense Indische populatie, met een handvol civiele en militaire Europesche ambtenaren in bedwang en rust te houden" [2]; omdat zich zulk een uitgifte niet liet denken „zonder de ware en duurzame belangens van het Gouvernement tevens op te offeren, door de Inlandsche bevolking prijs te geven aan de hebzugt en dwinglandij der Europische kolonisten; terwijl het de Inlandsche bevolking, voornamelijk en bijkans alleen is, uit welker blijvenden rijkdom en welvaart, het Gouvernement, deszelfs grootste en duurzaamste inkomsten moet hebben"! Waartoe dan, oordeelde de Inspectie, het hoofd te breken voor het mogelijk maken van zulk een door en door afkeurenswaardige zaak?

Aan C.C.G.G., aan Elout inzonderheid, viel zulk een advies geducht tegen. In Maart 1818 werd het de Inspectie teruggegeven, met de opmerking, dat haar bevinding, volgens welke iedere uitgifte aan niet-Inlanders moest leiden tot door geene voorschriften tegentegane misbruiken ten koste der Inlanders, te eenzijdig was beschouwd en dus de bezwaren nader uiteengezet moesten worden.

---

1) In zijn brief d.d. 26 Juli 1823 aan Fabius, bijl. XI, verhaalt Van de Graaff: „Gelukkig al wederom, viel de Heer Lawick van Pabst in mijne opinie, om alle uitgifte van land aan anderen dan Javanen, onvoorwaardelijk af te raden en te verklaren, dat zelfs de voorzorgen, door den Raad van financiën, bij derzelver advies opgegeven, naar ons oordeel, ontoereikend en onvoldoende waren, om het kwaad, uit zoodanige mesures onvermijdelijk moetende voortspruiten, èn door den Raad van financiën èn door ons zelven aangewezen, voor te komen en te stuiten."

2) Van de Graaff laat hierop volgen: „Vid. het Octrooi der Eng. O. Ind. Compagnie, vertaald en met zijne aanmerkingen in druk uitgegeven in 1802 door den Graaf G. K. van Hogendorp."

Het eerste gevolg was natuurlijk, dat vooralsnog geen woeste gronden aan niet-Inlanders werden uitgegeven. [1]

Op het einde van 1818 kwam het nader advies der Inspectie; zij bleef natuurlijk zich op het nu eenmaal ingenomen standpunt handhaven. Terwijl dat stuk zich deed wachten, stond de Commissie-Generaal op ontbinding en moest er, naar haar oordeel, een nieuw Regeerings-Reglement vastgesteld worden. Nog altijd in de meening, dat het tot een uitgifte van woeste gronden behoorde te komen, luidde art. 106 van dat d.d. 22 December 1818 vastgesteld Regeerings-Reglement: „De Regering moedigt, door alle middelen binnen haar bereik, den landbouw aan; zij beraamt, of stelt aan het Departement der koloniën voor, de beste middelen, om aanvankelijk, of bij voortgang, den landbouw, door uitgifte van landen en de vermeerdering van eene Europeesche bevolking en landbouwers uit te breiden." Zoo werd nu eigenlijk deze groote aangelegenheid tot het departement van Koloniën gebracht. Alsof men het dáár wel zou weten! En geheel in overeenstemming hiermede zonden C.C.G.G. bij een rapport d.d. 15 Januari 1819 N°. 163 al de over de zaak handelende stukken naar het moederland. De koning, dus de minister, moest nu maar beslissen. Wat C.C.G.G. met die opzending eigenlijk beoogden, weet ik niet; ik vermoed, dat in den boezem van het driemanschap verdeeldheid van meening bestond en dat men ter wille eener oplossing in collegiale eenstemmigheid besloot het

1) Ofschoon er slechts weinige gevallen van voorkomen, zijn aan Inlanders wel uitgiften toegestaan. Zoo b.v. bij besluit d.d. 9 Augustus 1817 N°. 6 aan den Kjaï Adipati, hoofdregent van Semarang in huur voor *f* 72 's jaars een stuk woesten grond voor 25 jaar, gelegen 5 palen van Semarang, ten einde er een suikermolen op te richten. — Tegelijkertijd, namelijk bij besluit van 5 Augustus 1817 N°. 21 werd in advies gehouden het voorstel van den resident van Pekalongan d.d. 1 Augustus 1817 N°. 592 om de desa's of gehuchten Tologo, Indro, Wonodadie, Koewalie en Tomba „voor den tijd van 25 jaren, met het regt van cessie en voor dezelfde prijzen, waarvoor zij in het huurjaar 1816/7 aan de Hoofden van die dessas zijn afgestaan in huur te willen geven, ten einde aldaar veefokkerijen en paardenstoeterijen aan te leggen en zulks op dezelfde voorwaarden als die Landen aan de Loerahs worden verhuurd".

onderwerp bij het opperbestuur aanhangig te maken. Zeker is het, dat Elout aan de uitgifte bleef hechten en dat Van der Capellen getoond heeft er niet van te willen weten. C.C.G.G. hadden toch de quaestie geenszins gelaten bij het beroep op 's konings wijzer oordeel. Immers, in de veronderstelling, dat eenmaal door het opperbestuur tot de uitgifte van woeste gronden zou overgegaan worden, noodigden zij bij besluit d.d. 8 Januari 1819 N°. 5 den achter te laten landvoogd uit om zoodanige voorloopige onderzoekingen te doen instellen, als geschikt zouden zijn om aan de uitvoering van een verwacht wordend koninklijk besluit hierover spoed bij te zetten [1]! Elout inderdaad, schoon aan het wankelen gebracht door de geopperde bezwaren, was er niet door overtuigd en bleef een voorstander van maatregelen ten deze. In de memorie van September 1819, dus zoo juist van Java teruggekomen! verhaalde hij den loop der zaak, zijn teleurstelling niet verbergende [2]. „Veel aanzoeken" van gronden waren gedaan; maar men was „huiverig geweest daaraan toe te geven zonder eene meer juiste kennis van zaken". Men — d. i. met name de Inspectie — had bezwaren geopperd, bijeengebracht en getrokken uit de beginselen van het Landelijk stelsel; maar, teekende Elout aan: „Mij is dit niet strijdig voorgekomen" en „Zooals ik de zaak inzie, komt mij de uitgifte van gronden aan Europeanen en Inlanders onder behoorlijke bepalingen verkiesselijk voor."

Minister Falck was echter volstrekt niet de man om in deze zaak tot een initiatief te komen, althans den landvoogd te schrijven, wat er van het door C.C.G.G. bevolen onderzoek] toch werd. Hij miste hiervoor kennis en arbeidslust [3].

Van der Capellen, nu los van de eenigszins beheerschende persoonlijkheid-Elout, gekomen onder den verleidelijken drang van Van de Graaff, werd toenemend gedreven naar hetgeen de ethische richting bij uitnemendheid werd: „het

1) Zie het voor het historisch verband hoogst belangrijk besluit van 8 Januari 1819 in *Eloutverh.-V. d. K.*, bl. 258—259 en *Econ. oors.-V. d. K.*, bl. 18.

2) Op bl. 49 van *Elout-rap.-27 Sept. 1819.*

3) Verg. *Gedenkschriften*, bl. 205 al. 1 en 281 al. 1.

weeren van Europeesch landbezit en het ontwikkelen der Javanen, zonder de tusschenkomst van Europesche planters"[1]; „ongeneigdheid voor Europeanen en eene overdreven of liever kwalijk beredeneerde liefde voor de Javanen"[2]. Voor de geweldddadigheden, die van bestuurswege dagelijks plaats vonden, sloot men, ik wil niet zeggen, het oog; doch de fatale gevolgen van zulk een isolement werden niet doorzien. Van de Graaff beschrijft zichzelf als de wachter tegen den loerenden vijand om woesten grond te erlangen. Helaas! hij kon niet alomtegenwoordig zijn. Als hij in 1820 een inspectie gaat maken door de Molukken en vandaar op Java terugkomt (bl. 27), ergert hij er zich aan, dat men het beroep op 's konings uitspraak, hetwelk een *talisman* heet te zijn! niet is blijven gebruiken om alle verzoeken om grond te weigeren, daar men in zijn afwezigheid aan een Chinees in Tegal 12 jonken land in huur had afgestaan[3]! Zoo had voor deze stoutigheid de landvoogd eigenlijk een berisping verdiend.... Onder zulke averechtsche inzichten werd het bestuur van Van der Capellen ten slotte een jammerlijke mislukking.

---

1) *Elout-rap. 13 Mei 1828*, bl. 137—138.

2) Elout's Aanteekeningen van 6 Maart 1829 in *Elout-bijdr.-1851*, bl. 204—205.

3) „Kort daarop gingen de functiën van de generale inspectie op mij over, als Hoofdinspecteur van financiën; en alle verzoeken om uitgifte van land, werden door mij afgewezen, op grond dat dezelve niet konden nog mogten geschieden, hangende de beslissing des Konings: en met dezen talisman gewapend, is het mij dan ook gelukt, allen verkoop of verhuur der landen, *anders* dan tot het opbouwen van woningen, fabrieken en trafieken, en dan nog in kleine uitgestrektheid, en zonder eenige beschikking over de bevolking — te beletten en tegentegaan. Hoe weinig echter mijne opinie algemeen was aangenomen, blijkt daaruit genoegzaam, dat men gedurende mijne afwezigheid naar de Molucco's, niettegenstaande ik zoo dikwijls tegen de zaak in het algemeen gedemonstreerd had, in 1820, twaalf jonken lands, voor twaalf jaren, aan een Chinees in Tagal verhuurde." Uit Van de Graaff's brief aan Fabius d.d. 26 Juli 1823, bijl. XI.

HOOFDSTUK VIII.

REGELEN VOOR HET CONTRACTEEREN VAN NIET-INLANDERS MET INLANDERS.

Al waren ook C.C.G.G. en de opvolgende regeering vrijzinniger geweest ten aanzien der uitgifte van gronden, dan toch zoude vermoedelijk de Europeesche nijverheid geen toekomst hebben gehad, tengevolge van de belemmeringen haar in den weg gelegd om normaal aan werkvolk te komen. Onder de Compagnie konden de ondernemers, behalve vrije arbeiders, slaven gebruiken. Nochtans bestond er herhaaldelijk op de suikermolens gebrek aan arbeidslieden of zoogenaamde boejangs; de regeering werkte mede om koelies van elders aan te werven. In art. 9 van de op 11 Februari 1803 vastgestelde instructie voor de gecommitteerden over de suikercultuur, werd hun uitdrukkelijk opgedragen met voorschotten werkvolk te verkrijgen, immers te zorgen: „dat bij tijds aan de mandoers der Javaansche dienstelingen handgeld gegeven werd om werkvolk in het Cheribonsche en de Jacatrase Preanger landen te werven". Ook werden voor het verhuren van gronden of het verrichten van werkzaamheden overeenkomsten gesloten met de hoofden en oudsten der dorpen, die alzoo hun onderhoorigen verbonden; wegens de groote misbruiken, waartoe dit leidde, verbood Daendels in beginsel bij resolutie van 14 Juli 1808 desaverhuur [1].

Met het Herstel wordt het onderwerp voor het eerst aangeroerd in het bij missive d.d. 11 Juli 1817 N°. 65 gegeven

1) *Plakkaatboek*, dl. XV, bl. 49—50.

advies van den Raad van Financiën; het slot toch van Muntinghe's rapport luidde, dat men veilig aan ieder kon toestaan „om met den middenstand der Javasche bevolking, doch niet met de regenten of hunne aanhoorigen" contracten te sluiten ter levering van voor den handel geschikte producten, mits deze verbintenissen werden gesloten „onder het oog van den resident ter plaatse, en daarop verder obtinerende, de goedkeuring van den raad van financiën, van welkers approbatie, de kontrakten als valide in regten zullen beschouwd, en bij den resident in loco worden geregistreerd" [1]. Daarna rezen quaestiën over aangegane contracten wegens de gelegenheid, die den particulier werd gegeven om koffie in de desa op te koopen; zij leidden tot Van Lawick's voorstel d.d. 21 Februari 1818 N°. 7, waarop volgde het Koffiebesluit d.d. 9 April 1818, Stbl. N°. 21 [2]. De ambtenaren bleven intusschen van oordeel, dat men de onnoozelheid en het gemis aan zorg bij den desaman misbruikte, en wel niet alleen ter verkrijging van producten, doch ook van werkkrachten. In Pekalongan speciaal rezen over het huren van arbeiders geschillen. De resident, met wiens eigengerechtigd optreden wij bekend werden en ter onderzoek waarvan de heeren Van de Graaff en Meylan gezonden waren [3], had eenvoudig de contracten, door een indigo-planter, met name Robert Scott Douglas, gesloten, vernietigd, zonder zelfs eerst den ondernemer te hooren! De vermelde commissie bevond, dat de resident ook ten deze „de grenzen zijner macht is te buiten gegaan", en herstelde dientengevolge de gesloten verbintenissen [4]. Tot 's residents bezwaren behoorde: „dat namelijk de Heer Douglas zich niet altijd had gehouden binnen de palen welke hij als bloot contractant met den inlander niet vermogt te overschrijden, van welke aard bijzonder was het aanstellen van opzichters over de indigo-teelt, die ofschoon bestempeld met den naam van kepala

1) Verg. bl. 13—14 en *Deventer's Bijdr.*, dl. I, bl. 349.
2) Op bl. 144—145. — 3) Zie bl. 149—150.
4) Gelijk blijkt uit het hierna te noemen besluit dd. 12 Juni 1818 N°. 22.

tom, het gezag in verscheidene dessas boven de Loehrahs hadden weten te bekomen". Dertien desahoofden hadden zich hierover bij den resident beklaagd, bovendien: „nog als eene zwarigheid voordragende, dat wanneer slechts een gedeelte der ingezetenen van een dessa contracteert, de overige, die zich aan het planten van indigo onttrekken, van hun aandeel worden uitgesloten, en dat aan vreemdelingen een aandeel in de sawahvelden gegeven wordt, alleen omdat zij de indigo-plantsoenen bewerken". Douglas, hierop door de commissie gehoord, had geantwoord: „van het bezwaar onkundig te zijn, doch gereed om mede te werken tot het doen ophouden van dezelve". En niet ten onrechte was door de commissie aan die klagende lummels van hoofden te kennen gegeven: „Dat zij, Loehrahs, verder de verdeeling der velden moeten doen, zonder acht te slaan of de ingezetenen indigo willen planten, al dan niet, en in den geest van het besluit van den 9 Maart ll. N°. 1, dat is naar billijkheid zonder partijdigheid" [1].

Het besluit d.d. 12 Juni 1818 N°. 22 erkende, dat de commissie „wel en te regt" de contracten hersteld had, doch hield tevens de volgende belangrijke overwegingen in:

Dat aan de andere zijde de fabrikant Douglas, in het aangaan dier contracten en in de middelen om zich daarbij te handhaven, niet in alle deelen gebleven is binnen de juiste palen;

Dat sommige personen met welke hij overeenkomsten heeft aangegaan, zich daarmede bezwaard hebben verklaard;

Dat ook in waarheid de voorwaarden en bepalingen dier contracten drukkende voor de Javanen, en weinig in overeenkomst met het landelijk stelsel voorkomen, en alzoo eene nadere en ernstige herziening van de zijde van het gouvernement vorderen;

Dat het over het algemeen nuttig en noodig is, ten aanzien der te maken contracten van dezen en diergelijken aard, vaste en zekere regelen van gouvernementswege voor te schrijven, ten einde alzoo, (zoo veel mooglijk) aan den gemeenen Javaan de vrugten van zijnen handenarbeid te verzekeren.

---

1) Het besluit van Maart, zie bl. 66. De voorafgaande aanhalingen uit een besluit d.d. 30 Juni 1818 N°. 21.

Op deze motieven werd bij art. 3 van het besluit aan de Inspectie opgedragen om: „zoo spoedig mooglijk zoodanige voorstellen omtrent de bepalingen, welke ten aanzien van zulke contracten in het algemeen van gouvernementswege zouden kunnen worden gemaakt, te doen, als zij ten meeste nutte van het Land, en de Javanen zelve zullen vermeenen te behooren". Deze opdracht zien wij een maand later herhaald bij besluit d.d. 17 Juli 1818 N°. 35[1].

Vandaar het rapport der Inspectie d.d. 25 December 1818 N°. 21. Herinnerende aan het contractenbesluit d.d. 9 April 1818 betrekkelijk den opkoop van koffie[2], schreven de beide inspecteurs het volgende:

Wij hebben in bedenking gestaan of wij deze laatstgemelde bepalingen, waarvan de doelmatigheid door de ondervinding genoegzaam is bewezen, als een algemeene mesure voor alle soorten van contracten tusschen de Javanen en anderen geen Javanen zijnde aangegaan wordende, aan Uwe Excellentien zouden voorgedragen worden; dan wij hebben voor zoodanig voorstel geene voldoende redenen van noodzakelijkheid gevonden, welke zouden kunnen opwegen tegen de inconvenienten, die daaruit zouden moeten ontstaan door het oponthoud hetwelk van zoodanig onderzoek als ten aanzien van de koffij is voorgeschreven onafscheidelijk zoude zijn, en dikwijls schadelijke gevolgen voor de wederzijdsche contractanten zouden kunnen veroorzaken.

Daarenboven is het ons voorgekomen dat dezelfde voorzorgen, die vereischt worden om den planter of huurder der koffijgronden vrije beschikking over zijn aandeel in het voortbrengsel te verzekeren en den zelven tegen de misleiding en dwang zijner eigene hoofden, waarmede zijn belang is verbonden, te waarborgen, niet gevorderd worden ten aanzien van de contracten of overeenkomsten welke door de gemeene klasse der Javanen tot levering van de producten hunner velden of tot prestatie van persoonlijke diensten worden aangegaan, daar deze laatstgemelde individuëel kunnen contracteren en de eerstgemelde dit niet altijd kunnen doen, aangezien de koffijtuinen óf aan gehele óf aan gedeeltens van dessa's verhuurd zijnde, deze daarover gemeenschappelijk moeten beschikken.

Aan den anderen kant zijn wij te zeer daarvan overtuigd dat de

1) Zie bl. 150. — 2) Zie bl. 144—145.

Javaan nog niet genoeg met zijne eigene regten bekend, en nog te weinig tegen misleiding van allerlei aart gewaarborgd is, dan dat wij alle voorzorgen ten deze ten zijnen aanzien als overtollig of ondoelmatig zouden beschouwen; alleen zouden wij deze voorzorgen niet verder willen uitstrekken dan gebiedend zal worden gevorderd en niet langer dan de omstandigheden die thans nog gevonden worden niet geheel zullen kunnen worden veranderd.

Wij zijn dan van oordeel dat de zorg van het Gouvernement en van deszelfs ambtenaren omtrend de contracten tusschen Javanen en andere personen geene Javanen zijnde aan te gaan zich alleenlijk behoord te bepalen tot zoodanige eenvoudige en weinig belemmerende maatregelen welke ten doel hebben om het Gouvernement de verzekering te geven dat aan den Javaan de vrije beschikking zoowel over zijne velden en over de voortbrengselen derzelve als over zijnen eigen handenarbeid word gelaten, en dat hij daarin noch door misleiding, noch door dwang noch op eenigerhande andere wijze word belemmerd.

Rapporteurs brachten op grond hiervan een reeks bepalingen voor, die nogmaals hun gemis aan inzicht, over hetgeen de werkelijkheid eischte, aan den dag bracht. Ongeveer tenzelfden dage, dat dit geschiedde, publiceerden C.C.G.G. het nieuwe Regeerings-Reglement van 22 December 1818 [1]. Aan de Inlandsche bevolking werd verzekerd „de bijzondere bescherming der regering". Natuurlijk waren „geldafpersingen, knevelarijen en willekeurige beschikkingen over der Inlanderen personen, goederen en arbeid" niet geoorloofd: art. 108. Desaverhuur „onder welke benaming ook" was en bleef „voor altijd" afgeschaft: art. 111; wel mochten „ingezetenen, welke tot voortzetting van eenigen bijzonderen tak van landbouw, of van eenige fabriek of trafiek, het zij gronden, of persoonlijke diensten van eenige dorpen noodig hebben", hieromtrent verbintenissen aangaan; doch overeenkomstig door de regeering vast te stellen „algemeene of plaatselijke bepalingen, tot bevordering van den landbouw en van de nijverheid en tot onderling gerief der ingezetenen".

De publicatie van 5 Januari 1819, Stbl. N°. 10, was het

1) Verg. bl. 25 en 286.

antwoord op de vraag, hoe C.C.G.G. zich die bevordering en vooral dat gerief voorstelden! De bepalingen waren trouwens zoo goed als geheel overgenomen uit het inspectierapport. Onheilspellend luidde reeds de volgende overweging der Publicatie: „Alzoo het ons genoegzaam is gebleken, dat de gemeene Inlander nog niet bezit die ondervinding en dat doorzigt, hetwelk noodig is, om op eenen gelijken voet over zijne belangen met anderen te handelen; en steeds werkzaam om te voldoen aan de op ons liggende verpligting, om de Inlandsche bevolking door alle middelen te beschermen, hebben wij ook de noodzakelijkheid ingezien, om dezelve te beveiligen tegen de misleiding en het verkeerde gebruik dat van hare onkunde zoude kunnen gemaakt worden."

Volgens art. 1 waren geene contracten „tusschen Javanen en anderen, geene Javanen zijnde, noch tusschen Javanen en hunne regenten of hoofden" veroorloofd zonder registratie door den resident. Deze bepaling, „alle overeenkomsten omvattende", zonder uitzondering, was „reeds daardoor praktisch vrijwel onuitvoerbaar"[1]. C.C.G.G. hadden voor de Landsmiddelen gemeentelijk bezit en dorpsaanslag gehuldigd[2]; zij zagen nochtans tegen de inconsequentie niet op om bij art. 2 den particulier te verbieden contracten te sluiten: „desa's gewijze, of met de hoofden der dorpen alleen, maar individueel met elk ingezeten"; slechts verzachtend was daaraan toegevoegd, dat met al de gegadigden in ééns de verbintenissen konden worden aangegaan bij één akte (art. 3). Art. 4 hield een herinnering in aan de Douglas-quaestie: de ondernemers konden wel opzieners aanstellen „ten einde de planters of werklieden in hunnen arbeid te besturen"; maar de aldus aangestelden mochten geen gezag uitoefenen hoegenaamd. Overigens lag het geenszins in deze zoo slecht geziene ethische richting om nu ook de Inlandsche werklieden strafbaar te verklaren, indien zij zich aan de verbintenissen niet hielden[3].

1) *Mindere welvaart*, boek VI^{d} (1912), bl. 21*.

2) Verg. bl. 66—67 en 110, noot 1.

3) Het heeft heel lang geduurd, alvorens in deze leemte behoorlijk voorzien

Naar aanleiding van deze bepalingen, schreef eenige jaren geleden Mr. A. Paets tot Gansoyen het volgende[1]:

Commissarissen-Generaal, zich op hetzelfde standpunt plaatsende dat te voren door het Engelsche tusschenbestuur was ingenomen, hadden dus geheel met het stelsel der Oost-Indische Compagnie gebroken; zij beoogden *een vrije cultuur, berustende op vrijen arbeid.* De Javaan werd door hen als een zelfstandig, denkend individu beschouwd, met wien men over een contract kon onderhandelen en een contract kon afsluiten. De tijden, waarin de bevolking in een middeneeuwsche toestand van aanhoorigheid verkeerde en geheel ondergeschikt was aan hare hoofden, die vrij over de werkkracht der bevolking mochten en konden beschikken, moesten voorbij zijn. De bevolking werd geëmancipeerd, en men achtte bepalingen noodig om haar in den vervolge niet alleen tegen dwang der hoofden, doch ook tegen willekeur der particuliere ondernemers in bescherming te nemen. Dat men een bevolking, die eeuwenlang in een toestand van quasi-slavernij had verkeerd, echter niet door een enkel staatsblad de bedoelde individualiteit kon geven, sprak wel van zelf, en dat de beoogde vrijheid van contracteeren derhalve feitelijk alleen op het papier bestond, is niet te verwonderen.

Alleen op het papier? De plaatselijke ambtenaren, verantwoordelijk voor de handhaving der voorschriften, moesten zorgen, dat aan de vrijheid niets tekort werd gedaan. Zij werden, gelijk zoo dikwerf, voor economisch niet te verwezenlijken toestanden gesteld. Stipte opvolging maakte ontwikkeling der Europeesche landbouwindustrie onmogelijk; wilde men dit niet, dan moest met het wettelijk gestelde de hand worden gelicht, gelijk inderdaad allengs geschiedde.[2]

---

werd. Over de geschiedenis ervan leze men de dissertatie van J. W. Kool (1884): „Art. 328a Wetboek van Strafrecht, voor Inlanders. Ind. Stbl. 1879, N°. 203."

1) Op bl. 16 zijner bijdrage: „De rechtsverhouding tusschen den werkgever en den inlandschen werkman op Java" (1909) in de uitgave van het *Nederlandsch-Indisch Landbouw.Syndicaat.* Handelingen van het Tiende congres 1909. Eerste gedeelte.: Praeadviezen. Derde stuk.

2) De in noot 1, bl. 298 te vermelden Nota teekent het volgende aan over de vervanging in 1838 van onze verordening: „In de praktijk was reeds lang vóór dien tijd, vaak met medeweten en goedkeuring der bestuurshoofden, de hand gelicht met de gestelde beperkingen, welke deels ondoelmatig, deels moeilijk uitvoerbaar bleken..."

Het laat zich echter begrijpen, dat aanvankelijk op de nakoming van het Staatsblad inderdaad ernstig werd gelet. Welken invloed dit op de Europeesche landbouwindustrie uitoefende, zette een paar jaar na zijn afkondiging landvoogd Du Bus uiteen, waar hij in het Kolonisatierapport het volgende opmerkte[1]:

Geen kapitalist, speculant of voorschieter, kan belang stellen in de cultuur van een of enkele morgen gronds. Om genoegzame winsten te kunnen maken, moet hij kunnen contracteren voor de cultuur van eene genoegzame uitgebreidheid. Bij het klein landbezit op Java, van een morgen gronds en daar beneden, moest hij het eens kunnen worden met heel wat planters tevens, en wel omtrent dezelfde cultuur, vóór en aleer klaar te komen. En wanneer hij het dan zooverre gebragt had, zoo moest hij met al zijn menschen voor den resident verschijnen, en ze daartoe eene reis van 16 of 20 uren of meer doen ondernemen, naar mate deze meer nabij of verder af woonden. Dit laatste vereischte alléén, maakte de zaak veelal reeds ondoenlijk. Ik zwijg van de luiheid, die men den Javaan te laste legt; maar ook zonder lui te zijn kan de landbouwer van een heel of half morgen gronds bij zoodanige contracten, wel niet ligt genoeg voordeel vinden, om hem eene heen- en weêrreis van ettelijke dagen te doen ondernemen, en tot zulke eene reis moesten niet een of twee of eenige weinigen besluiten, maar diende eene geheele dessa-bevolking een vijf-en-twintig- of vijftigtal, te worden aangespoord, om eene cultuur van eenig belang te verkrijgen, en die den speculant zijn voorschot en zijne moeite waard was.

Voor producten, wier aanplantingen en leverantien meer dan één jaar vereischen, mogt ook voor meer dan één jaar gecontracteerd worden; maar contracten, loopende over zoodanige aanplantingen of leverantien van op het veld wassende producten, die in een jaar konden afloopen, mogten voor niet langer dan één jaar worden aangegaan (art. 3). In deze classificatie, om alleen de op Java van ouds bekende culturen te noemen, valt de suiker, valt de indigo. De geldschieter mogt alzoo voor deze niet langer sluiten dan voor één jaar. Maar voor het product van één jaar kon hij toch wel geen fabriek met al haar omslag van gebouwen en gereedschappen oprigten. En deed hij dit, als sommigen het desniettegenstaande gedaan

1) *Du Bus-Kol.*, bl. 49—50.

hebben, zoo was hij een tweede jaar aan diezelfde bevolking prijs gegeven, die hem de prijzen stellen kon naar goedvinden, en hem telken jare op nieuw in het alternatief brengen, om zich naar hare eischen te schikken of zijn boel op te breken, met verlies van het halve kapitaal of meer, dat hij er in gestoken had.

Ik wees er reeds op[1], dat met het Kolonisatierapport den oud-c. g. Elout, als minister van Koloniën, een spiegel werd voorgehouden ten aanzien van het verkeerde beleid in zake het Landelijk stelsel. Doch ook nu toonde hij niet daarin eenig verwijt over betoonde onkunde voor zichzelven te gevoelen. „Volgens de bedoelde bepalingen", verklaarde hij den koning[2], „konde een Europeaan, bij voorbeeld, eenen suikermolen oprigten, zonder meer gronds in eigendom of in huur te bezitten, dan noodig was voor zijne gebouwen. Het benoodigde suikerriet kon hij zich verschaffen door middel van overeenkomsten met de omliggende Javaansche dorpen, hij kon met een woord, suikermolenaar worden, zonder te wachten naar de ingeroepen beslissing van Uwe Majesteit op het stuk der uitgiften van land in het groot." Maar wat had men aan dit molenaarsschap, als de werkkrachten ontbraken? Wat aan de waarheid, dat het inroepen van 's konings tusschenkomst in zake uitgifte van woesten grond, landvoogd Van der Capellen niet had behoeven te beletten om regelen te geven voor het verhuren van gronden door Inlanders aan niet-Inlanders — hetgeen Elout doet schrijven: „ook deze maatregel vond bij het opvolgend bestuur van Nederlands Indië te weinig bijval, om immer noemenswaardige uitkomsten te kunnen opleveren" — indien men het verkrijgen van volk te lastig maakte? Zóó lastig, dat — wel kenmerkend! — de ongelukkige publicatie van 1819, daar er voor het particulier initiatief toch geen kracht van uitging, zelfs tijdens de opkomst en den bloei van het Cultuurstelsel kon blijven bestaan! Eerst immers bij een

1) Zie bl. 166.

2) Zie *Elout-rap. 13 Mei 1828*, bl. 139.

publicatie, in Stbl. 1838 N°. 50 afgekondigd, werd met intrekking van Stbl. 1819 N°. 10, „eene betere regeling" vastgesteld.[1]

---

1) Verg. *Mindere welvaart*, boek VI^d (1912), bl. 21*. Er is van regeeringswege te Batavia in 1900 verschenen een „Nota over de Werk- en Leveringscontracten ten behoeve van ondernemingen van landbouw en nijverheid op Java en Madoera", nog hetzelfde jaar gevolgd door de „Gedachtenwisseling" over de intrekking door Stbl. 1863 N°. 152 van het in den tekst vermelde Stbl. 1838 N°. 50. Op bl. 2 der eerste nota wordt herinnerd aan het door mij vermeld besluit van 17 Mei 1818 (zie bl. 149), waarbij een commissie was ingesteld, wier plaatselijk onderzoek leidde tot de wenschelijkheid van speciale voorschriften nopens de transactiën van Europeesche landbouwondernemers en Inlanders. Hierop volgt dan dit: „Waarom de daarop vastgestelde bepalingen veel verder gingen en alle contracten of overeenkomsten omvatten, van welken aard ook, tusschen Inlanders en niet-Inlanders, zoomede tusschen de eersten en hunne Regenten en Hoofden aangegaan, waardoor de verordening, als practisch onuitvoerbaar, reeds bij hare geboorte veroordeeld was, blijkt uit de daartoe geleid hebbende, trouwens uiterst beknopte stukken, niet." De eerste Nota deelt de gedachtenwisseling mede, die leidde tot de aangehaalde verordening van 1838.

HOOFDSTUK IX.

BESCHERMING VAN DE OPGEZETENEN DER PARTICULIERE LANDERIJEN.

Ik heb reeds herhaalde malen de aandacht voor de Particuliere landerijen verzocht [1]; wij moeten ze nu nog beschouwen in verband met de regeeringszorg tegen bedenkelijk optreden der landheeren ten koste van de opgezetenen. Deze maatregelen hebben C.C.G.G. er toe geleid, eensdeels om al dadelijk een verordening uit te vaardigen met betrekking tot de onder het Tusschenbestuur verkochte landen bewesten de Tjimanoek; anderdeels om voor de landen in het algemeen bewesten die rivier gelegen een commissie te benoemen, ten einde tot degelijker bepalingen te komen: vandaar de splitsing van dit onderwerp in twee gedeelten. De landen beoosten de Tjimanoek bleven buiten wetgevende zorg; vermoedelijk, dat zij niet tot even ernstige klachten aanleiding gaven, waartoe trouwens de grootere afstand van den zetel der regeering wel zal bijgedragen hebben.

a. Het maakt een der vele contradictiën in de geschiedenis van het Tusschenbestuur uit, dat, terwijl Raffles den voor de bevolking weldadigen maatregel nam om het gewest Probolinggo, door Daendels aan een Chinees verkocht, terug te nemen [2], hij zich daarna in Java's westhoek en verder elders op het eiland aan deze zelfde „gedrogtelijke anomalie"

1) Verg. 98—103 en 230—263; zie nader Alph. reg. in voce.
2) *Herstel-V. d. K.*, bl. 64—65.

schuldig maakte[1]. Overigens is de mogelijkheid geenszins uitgesloten, dat de vreemde veroveraar hiertoe niet zou zijn overgegaan, indien Daendels hem niet in deze zoo kort te voren tot wegwijzer was geweest. Ook nu werd de zaak noodig geacht, en alzoo verdedigd, door gemis aan beschikbare geldmiddelen. De betrekkelijk zeer geringe som, die aldus werd verkregen, heeft niet belet, dat het Londensche Compagniesbestuur, door Gillespie's beschuldigingen geroepen om een oordeel over deze aangelegenheid te vellen, verklaarde, dat het middel doel had getroffen[2]. De handelingen van den verkoop hebben anders iets zeer verdachts, doordien de leden van de lastgevende regeering, met den landvoogd aan het hoofd! zich er in de eerste plaats bij interesseerden. „Ik bevinde mij sedert acht dagen op reis", schreef Van der Capellen d.d. 15 Juli 1819 uit Soekaboemi aan Falck, „en thans op een uitstapje van Tjantjour (hoofdpl. der Preanger Regentschappen) op het Landgoed, of liever in de Provintie door de Wilde c. s. van het Britsch Gouvernement gekocht. Het is eene der schoonste streken van het Eiland, een gematigd en gezond climaat. De Heer de Wilde, die eene goede en aangename woning met de comforts daartoe behoorende, heeft opgerigt, verbetert dagelijks dit schoone land, hetwelk nimmer had moeten verkocht worden, en waarschijnlijk niet zoude verkocht geweest zijn, indien de heer R. zelve destijds geen belang daarbij gehad had"[3]. Raffles deelde er namelijk voor de helft in! Hij moest echter zijn aandeel op last der regeering prijs geven[4]. N. Engelhard,

1) De aanhaling uit bl. 15 van *Sieburgh's Verkoop*.

2) Hoogst belangwekkend is het beloop der zaak te lezen in de stukken, door Raffles en Muntinghe geschreven, ten gevolge van Gillespie's beschuldigingen tegen den Luitenant-Gouverneur. Ze werden met een toelichtende inleiding gepubliceerd in bijl. O der *Wordingsgeschiedenis-V. d. K.*, bl. 185—235. De vrijspraak door het Compagniesbestuur te Londen in *Statement*, bl. 24—27. *Teruggave-V. d. K.*, bl. 16. Verg. hiervóór bl. 244, noot 1.

3) Ik heb deze aanhaling genomen van het origineele stuk, daar de woorden op bl. 486 van *Falck's Gedenkschriften* niet getrouw zijn weergegeven.

4) Verg. bl. 244, noot 1.

A. de Wilde en Th. Macquoid waren ieder voor $^1/_6$ in den eersten koop van Soekaboemi betrokken[1]. „De geheele zaak is een knoeierij geweest van den Hr. Macquoid, destijds Resident in de Preanger, waaronder Krawang ressorteerde", oordeelde Willem van Hogendorp over den Landverkoop onder het Tusschenbestuur[2]. Hij, die niet zoo vele jaren later uit Holland te Batavia aankwam, kon het wel weten. Eenigszins diep in deze verkoopingen van het staatsdomein in te gaan, zou buiten het kader van dit werk vallen; doch die van het Tusschenbestuur moeten speciaal aangeroerd worden, omdat zij het uitgangspunt zijn geweest van regelingen der C.C.G.G. tot bescherming van de opgezetenen.

Tegenover dit feit, tegenover hun zucht om af te dingen op de waarde van het eigendomsrecht, ten einde er naar omstandigheden in te kunnen grijpen, is het zeer te betreuren geweest, dat zij niet aanstonds door terugkoop den bijl aan den wortel hebben gelegd van hetgeen zij allengs als een ernstig kwaad leerden beschouwen, en, naar wij lazen, vooral na de ontbinding der hooge commissie, Van der Capellen aan Falck herhaaldelijk deed schrijven, dat hun onthouding in deze als „eene zeer groote fout" moest beschouwd worden, zooals hij speciaal zich uitdrukte den 21en Januari 1822[3].

De eerste aanleiding, die C.C.G.G. vonden om uit een staatkundig oogpunt deze transactiën te veroordeelen, is gelegen geweest in de Krawangsche onlusten van 1816.

Tijdens het optreden van landvoogd Daendels behoorden het regentschap Indramajoe en het landschap Kandanghauer, dat ook een eigen hoofd had, tot de residentie Cheribon.

1) Zie *Faes' Ontwerp*, bl. 50.

2) *Hogendorp-Besch.*, bl. 200.

3) Verg. bl. 246 noot 5 en bl. 268—270, zoomede *Gedenkschriften*, bl. 504. Falck was het met deze beschouwingen volstrekt niet eens. „Een stellig oordeel durf ik mij niet aanmatigen", antwoordde hij op het einde van 1821 (*Gedenkschriften*, bl. 505), „maar al deelde ik in de meening dat C.C.G.G. toen gedwaald hebben en al te liberaal zijn geweest, dan nog zoude ik, zooals de zaken nu geworden zijn, met vasten tred op het ingeslagen pad voorwaarts gaan." *Met vasten tred voorwaarts gaan!* Op dit gebied: wat beteekent dat??

Bij een besluit van 2 Maart 1811 werd hierin verandering gebracht. Van Krawang werd gevormd een zelfstandig landdrostambt, zooals onder Daendels aanvankelijk een residentie werd genoemd. De regeering voegde daaraan van het gewest Cheribon toe het landschap Kandanghauer, zoomede het meest westelijk gedeelte van het regentschap Indramajoe, dat daardoor een ten westen der Tjimanoek gelegen district werd [1]. Aangezien men ook oostwaarts van die rivier, met name in Semarang en Soerabaja particuliere landerijen deed uitgeven [2], werd het later een gebruikelijke benaming om te gewagen van de landen bewesten de Tjimanoek, waaronder dan echter niet slechts de Krawangsche eigendommen verstaan werden, doch ook die elders westwaarts lagen als in Buitenzorg en Bantam. De onderscheiding werd speciaal van beteekenis sinds men voor die westelijk gelegen terreinen voorschriften vaststelde, die niet op de oostelijk zich bevindenden van toepassing waren, gelijk in den aanhef van dit hoofdstuk medegedeeld.

Tot de verkochte landen in het Krawangsche behoorden:

1°. Pamanoekan en Tjiassem [3]; zoomede

2°. Kandanghauer en Indramajoe-West, hiervoren vermeld [4].

---

1) *Faes-Trip*, bl. 151. Faes merkt terecht op, dat daarbij „geen sprake van den verkoop van het *Regentschap* Indramajoe" was. Niettemin leest men in de later verschenen brochure-*Broersma*, bl. 12: „Muntinghe werd verder voor 43000 Spaansche matten eigenaar van het regentschap Indramajoe west." — Het landdrostambt Krawang werd bij proclamatie van het Tusschenbestuur d.d. 10 Augustus 1815 bij de Preanger gevoegd: verg. *Herstel-V. d. K.*, bl. 226—227 en 280. De landschappen Indramajoe-West en Kandanghauer zijn bij Stbl. 1823 N°. 42 weder tot Cheribon gebracht. Verg. hiervóór bl. 176.

2) Verg. bl. 85 noot 2. Zie de gepubliceerde voorwaarden der uitgifte door het Tusschenbestuur o. a. in bijl. E van *Wordingsgeschiedenis-V. d. K.*, bl. 113—115, en op bl. 47—50 van *Faes' Ontwerp*.

3) De speciale monographie met kaart over deze landen van *Broersma* is zeer lezenswaard.

4) Kaarten van deze beide landen werden gevoegd bij de memorie van toelichting betreffende het wetsontwerp tót verhooging der Indische begrooting voor 1910 ten behoeve van den terugkoop, die dat jaar plaats vond. Zij zijn verdeeld in drie districten en behooren tot de contrôle-afdeeling Soebang, regentschap Krawang, residentie Bantam: Stbl. 1907 N°. 63.

De landen sub 1 werden gekocht door de Engelsche firma Skelton en C°.[1], die sub 2 door Muntinghe[2].

De administratie dezer landen was weliswaar aan voorwaarden van verkoop gebonden, doch op haar nakoming werd geen afdoend toezicht gehouden, zoodat er de beheerders allerlei ongerechtigheden begingen en de advocaat-fiskaal J. J. van Sevenhoven, in wiens handen de stukken werden gesteld van de nog te noemen commissie van onderzoek, constateerde: „dat werkelijk in de districten *Pamanoekan*, *Tjiassem*, *Indramaijoe* en *Kandanghauer* de ingezetenen door harden arbeid en zware lasten zeer gedrukt werden, zoo zelfs, dat zij daaronder moedeloos werden en redenen hebben zich daarover te moeten beklagen"[3]. Nog al karakteristiek, dat speciaal ook uit de handelingen van Muntinghe bleek: „dat hij de opgezetenen van zijne landen beschouwde als hofhoorigen, taillables et corvéables à merci"[4].

Dat hierdoor ruim stof tot ontevredenheid gegeven werd, laat zich verklaren; maar van uitingen ten deze onder het Tusschenbestuur hooren wij niet. De Engelschen hebben trouwens een merkwaardigen tact — of hoe men het noemen wil! — om, waar het hun bestuur geldt, zoowel de oorzaken van tot ontevredenheid leidende ongeregeldheden niet bij

1) Den 21en Mei 1818 schreef over het huis Skelton en C°. Van der Capellen aan Falck: „De heer Skelton is onlangs overleden en nu is Mac Quoid de eerste der participanten." *Gedenkschriften*, bl. 500.

2) Verg. bl. 280—281.

3) Uit Van Sevenhoven's rapport d.d. 25 Juni 1817 N°. 31 in *Faes' Ontwerp*, bl. 118.

4) *Faes-Trip*, bl. 152. Op de volgende bladzijden herinnert Faes eraan, dat ook door mij werd geconstateerd: „dat het juist het lid van den Raad van Indië Mr. W. H. Muntinghe was, die de bedoelde knevelarijen jegens de opgezetenen van de landen Indramayoe-West en Kandanghauer pleegde". Zoo ik dit geschreven heb — ik kon echter de plaats niet vinden — had ik er stellig reden voor, doch de commissie-Chassé heeft speciaal grieven geuit tegen zekeren Dahanowitz (zie bl. 294—295 van haar rapport in *Tijds. Ind.* van 1861, dl. I), waarna zij in het algemeen besluit: „De informatiën, van de ingezetenen van de particuliere landen Indramaijo, Kandang Auwer, Pamanoekan en Tjassem, brengen bijna dezelfde bezwaren aan het licht als die van Krawang." Verg. *Herstel-V. d. K.*, bl. 290—291.

haar waren naam te noemen, als over de gevolgen ervan een sluier te werpen[1]. Nauw intusschen was Java tot het Nederlandsch gezag teruggekeerd, of het kwam op die Particuliere landen tot onrustige bewegingen, de bevolking echter daartoe waarschijnlijk gedreven door er buiten gelegen omstandigheden.

Over verschillende deelen van Cheribon hadden in den Compagniestijd gelijktijdig geregeerd de drie sultans *Sepoeh*, *Anom* en *Cheribon*, hetgeen tot een onderverdeeling in een zeer groot aantal regentschappen aanleiding gaf. Met het Herstel waren er in de residentie, ofschoon „eene der kleinste van het eiland Java", elf regenten „van welke de meesten ongeschikt voor de vervulling hunner ambtsplichten zijn", oordeelde de Inspectie der L. I. in 1818[2]. Reeds vóór de komst der Engelschen was wel het sultansbestuur afgeschaft; maar de regenten waren gehandhaafd en de gevolgen van

1) Nahuijs wijst er mede op, dat men uit de Britsche openbare stukken zou opmaken, dat er onder het Tusschenbestuur op Java eene groote politioneele orde heerschte: „dan het zijn twee zeer verschillende zaken *weinig van moord en brandstichting te hooren, weinige misdadigers ter dood te hebben veroordeeld*, gelijk zo dikwijls met opzet is gezegd geworden, of wel dat *weinige moorden en brandstichtingen gepleegd worden.*" *Herstel-V. d. K.*, bl. 259.

2) Rapport d.d. 23 Juli 1818 N°. 1. Het stelde voor om het aantal regentschappen terug te brengen tot 5. Onder de regenten, die gehandhaafd zouden blijven, worden genoemd voor Cheribon: „de tegenwoordige regent Raden Adipatie Nata Dieredja" en voor Bengawan Wetan „de tegenwoordige regent Raden Adipatie Karta Negara". Eerstgenoemde heeft in *Herstel-V. d. K.*, bl. 290 een anderen naam en titel; of hij sinds een hoogeren titel verkreeg en tevens toen zijn naam veranderde, weet ik niet; den door mij weergegeven naam Raden Toemengoeng Nata Diningrat als regent van Cheribon ontleende ik aan bl. 296 van het in den tekst te vermelden rapport der commissie-Chassé; deze naam zal dus destijds in ieder geval wel juist geweest zijn. — In het besluit, vermeld op bl. 343, dl. II van *Bestuur-1817-V. d. K.*, draagt ook de regent van Bengawan Wetan een anderen naam; de 70-jarige, genoemd in het besluit van 1817, was namelijk vermoord geworden tijdens de onlusten, die aanvang 1818 opnieuw uitbraken! hoe de nieuw benoemde ineens aan den titel van Raden Adipatie kwam, is mij mede onbekend. — Overbodig is het te herinneren, dat de in den tekst genoemde sultan *Sepoeh* enkel in zoover een naamgenoot is van den Jogjaschen ex-sultan, o. a. vermeld in *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. I en II: zie er Alph. reg. in voce.

veel wanbestuur onverzwakt gebleven. Een partij, die den terugkeer van het gezag der sultans wenschte, werkte daaronder; zij meende haar slag te kunnen slaan, toen tijdens de verminderende kracht der regeering, voortgevloeid uit den overgangstoestand van het Tusschenbestuur op het Herstel, hiertoe zich een gelegenheid scheen aan te bieden, waartoe vermoedelijk opstokerijen van Engelsche zijde zullen medegewerkt hebben. Deze sultanspartij zocht echter den aanvang eener rustverstoring niet in Cheribon zelf, doch in de hiervan afgenomen streken Kandanghauer en Indramajoe-West, alwaar men de bevolking gemakkelijker kon bewerken wegens de ontevredenheid over de administratie der landheeren. Dit gelukte volkomen; maar de onnoozele opgezetenen schijnen geenszins aan een gewapend optreden en verzet gedacht te hebben; zij stelden zich enkel voor om naar hun oude hoofdplaats Cheribon te trekken en zich daar in een algemeene opkomst, die individueele straffeloosheid mocht waarborgen, te gaan beklagen [1]. Slechts door het drijven van de sultanspartij kreeg deze samenloop van volk het karakter van een opstootje, hetgeen zoo bloedig zou afloopen.

De vereeniging der ontevredenen vond in 1816 plaats op Muntinghe's land te Lobenar aan de Tjimanoek, ten westen van Kandanghauer, 6 palen ten zuiden van Indramajoe. Elders beschreef ik de treurige gevolgen en de kranige, doch vergeefsche pogingen van den landsheer om vóór het militair optreden de verdoolden uit elkander te doen gaan [2]. Bij brief d.d. 21 December 1816 rapporteerde resident Van Motman aan den landvoogd uitvoerig over de wijze, waarop aan de onlusten een einde was gemaakt [3]. Een G. B. d.d. 26 December 1816 N°. 1 vloeide er uit voort, dat, behalve tevredenheids-

---

1) *Faes' Ontwerp*, bl. 118; *Herstel-V. d. K.*, bl. 289—291; *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. I, bl. 45—46.

2) Zie *Herstel-V. d. K.*, bl. 283—290 en *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. I, bl. 39—60. Was hij dan wel de harde meester, als op bl. 303 aangegeven??

3) De brief in *Herstel-V. d. K.*, bl. 294—299, met de fout in noot 1 op bl. 254, r. 3, dat het daar vermelde rapport d.d. 26 December 1816 N°. 1 gericht werd aan het departement van Koloniën: m. z. C.C.G.G.

betuigingen enz., een artikel 5 inhield, hetwelk in zekeren zin groote gevolgen heeft gehad[1]. De Landvoogd meende, dat naar de oorzaken van de onlusten onderzoek moest gedaan worden, speciaal ook in hoever het beheer der particuliere landen er aanleiding toe kon gegeven hebben, waarom hij C.C.G.G. voorstelde een commissie te benoemen, ten einde plaatselijk verhooren af te nemen en hiervan verslag uit te brengen. Aan deze overweging werd gevolg gegeven bij besluit d.d. 31 December 1816 N°. 25: tot leden der commissie zagen zich benoemd P. T. Chassé, P. Veeris en Mr. J. G. van Angelbeek; de commissie bracht d.d. 7 Maart 1817 een rapport uit, dat gedeeltelijk bezwarend geacht moest worden voor het beheer der landerijen[2]. De commissie formuleerde in 19 punten, hetgeen zij nuttig achtte, dat de regeering zou verordenen. Het daaruit voortvloeiend besluit d.d. 11 Juli 1817 N°. 29 resumeerde als volgt het voorgestelde slotpunt:

19 De Landtax te Cheribon, waarover hooge klachten, als te zwaar zijnde, worden ingebragt[3]! naar de wezenlijke waarde van de landen te laten stellen of de opbrengsten over jaren naauwkeurig te laten opnemen, en dan door den andere gerekend, daarvan den pacht te bepalen, zijnde het de Commissie twijfelachtig toegeschenen — aangezien de armoedige staat, waarin zij die menschen heeft ge-

---

1) Het besluit in bijl. I; ik vermeldde het reeds in *Herstel-V. d. K.*, bl. 297.

2) Het rapport is gedeeltelijk gepubliceerd in *Tijds. Ind.*, 25° jaarg. (1861), dl. I, bl. 293; verg. *Herstel-V. d. K.*, bl. 290, noot 1. — De voornamen van Chassé zijn ten onrechte in *Deventer's Gezag*, bl. 142, noot 2, *P. I.* en in *Faes' Ontwerp*, bl. 117 *P. J.*; zeer vreemd, dat men de letters *P. I.* ook aantreft in het op het Rijksarchief berustend besluit; het gepubliceerde rapport daarentegen stelt de voornamen juist. — Hetzelfde archiefstuk schrijft ook ten onrechte P. Veeris, m. z. Z., gelijk juist in *Faes' Ontwerp*. Veeris was superintendent van het Zoutdepartement. De zoutagent van de Westerdivisie berichtte bij brief uit Pekalongan d.d. 29 Juli 1817 dat Z. Veeris was overleden; met de waarneming van het superintendentschap belastte daarop het besluit d.d. 3 Augustus 1817 N°. 1 F. Bredero, zoutagent van de Westerdivisie. Zie ook *Zoutmiddel-V. d. K.*, bl. 4. — Als 2° lid der commissie wordt in *Deventer's Gezag* genoemd *Z. Veekens*: dit is geheel verkeerd en bovendien verwarringstichtend, omdat er een hoofdambtenaar L. Z. Veeckens was: zie *Herstel-V. d. K.*, bl. 147.

3) Verg. *Herstel-V. d. K.*, bl. 278—279.

vonden — of dezelve ooit, zelfs wel bij eene vermindering van den Landtax, de opbrengst in gereed geld zullen kunnen doen, alzoo de Inlander volstrekt geene hebbelijkheid bezit om geld te bewaren, ja! dat hetzelve nu ook al moeijelijk zoude wezen, indien hun wierd toegestaan de betaling in koffij te doen, alzoo de verwaarlozing der koffijtuinen in het Cheribonsche zeer groot is, veronderstellende de Commissie wijders dat zoo daarin geene spoedige voorziening geschiedt, over het algemeen genomen noch geld, noch koffij in betaling der landrente zal kunnen worden verkregen.

Hierop laten C.C.G.G. de overwegingen volgen:

En aangezien zoo uit hetzelve berigt en stukken als uit de van elders bekomen inligtingen blijkbaar is, dat wel, aan de eene zijde grond is te stellen, dat de eerste oorzaak der oproerige bewegingen te zoeken is in het misdadig verlangen van sommige om den ouden staat van zaken in de Cheribonsche gewesten te doen herleven;

Dat evenwel tot de verbreiding van dezelve grotenlijks heeft toegebragt de ontevredenheid welke bij sommige ingezetenen in de Crawangsche en bijgelegen districten heerschte over de onregelmatige en willekeurige vorderingen en kwellende handelwijzen, die derzelver landeigenaren of derzelver rentmeesters en gemagtigden, alsmede andere persoonen zich ten hunne opzichte veroorloven [1];

En nademaal het ter voorkoming van verdere dergelijke onheilen en ter voldoening aan de uitdrukkelijke bevelen Zijner Majesteit, om te zorgen voor de bescherming van den gemeenen Inlander noodzaakelijk is, reeds dadelijk eenige provisioneele maatregelen dienaangaande vast te stellen.

Zoo is goedgevonden en verstaan om naar aanleiding van het voorstel door gemelde gecommitteerden gedaan provisioneel te bepalen:

Ten eerste enz.

Tevoren echter was door de regeering in zeker opzicht reeds spoed gemaakt om zichzelf te herzien. Daendels stelde zware eischen aan de bevolking voor transportdiensten, deels ook in verband met een mogelijken inval der Engelschen. Tijdens het Tusschenbestuur had wel deze laatste aanleiding geen reden van bestaan meer; doch de lasten der bevolking,

1) Met *bijgelegen districten* zullen vermoedelijk bedoeld zijn, die in Cheribon en de Preanger, speciaal Soekaboemi. Naar wij zullen lezen, gingen deze voor een verordening veel te onbestemde woorden in de wetgeving over.

speciaal ten behoeve van het Buitenzorgsche paleis en tuin, bleven gehandhaafd. Gansch uit Tjiandjoer werden de menschen gerequireerd, en dat niettegenstaande Raffles bij art. 3 der proclamatie d.d. 15 October 1813 de heerendiensten op Java afgeschaft verklaarde[1]! De landheeren, w. o. N. Engelhard, als mede-eigenaar van Tjiomas, mochten bij landvoogd Janssens er tegen protesteeren, daar de particuliere landen er ook onder leden, tot een afschaffing kwam het niet[2]. Ook onder C.C.G.G. gingen deze requisitiën door; ten behoeve van particulieren en ambtenaren werden heerendienstplichtigen uit de Buitenzorgsche landen gevorderd, zelfs leveringen van materialen aan eerstgenoemden. Toen nu plotseling de Krawangsche onlusten uitbraken, vreesde de regeering, dat ook bij de bevolking der Preanger ontevredenheid over te zware diensten kon heerschen of opgewekt worden, ofschoon daarvoor, naar Faes' opvatting, geen enkele reden bestond en er niets was voorgevallen, hetwelk zoodanig vermoeden wettigde. Hoe ook, dadelijk na het bekend worden der ongeregeldheden in Krawang, deed de landvoogd het afzenden van koelies uit Tjiandjoer staken[3].

Dit was dus reeds geschied geruimen tijd vóór het tot stand komen van het den 7en Maart 1817 gedagteekend rapport der commissie-Chassé. Het hiervoren vermeld besluit d.d. 11 Juli 1817 N°. 29[4] verschoof bij art. 14 een deel der 19 punten van het „zeer omstandig berigt" tot nadere overweging; maar een ander deel werd in 13 artikelen vastgesteld, waarvan

---

1) Zie hiervóór bl. 123, aangehaald uit *Raffles' Substance*, bl. 174. Over de zware transporten onder Daendels en Raffles: zie *Priangan*, dl. IV § 2816 (bl. 924) v.v. en § 2830 (bl. 936) v.v.; verg. bl. 493*—494* dl. I van hetzelfde werk.

2) Zie *Priangan*, dl. IV, bl. 937 v.v. Dat de belangen der particuliere landen middellijk ook door de verplichte diensten geschaad werden, is evenzeer hiervoren op bl. 224 aangeteekend.

3) Zie *Faes' Ontwerp*, bl. 120—121. Wat aangaat de intrekking der diensten van Tjiandjoer ten behoeve van Buitenzorg, men vindt ze niet in den besluitenbundel van den landvoogd; men zal dus aan een onderhandschen maatregel moeten denken.

4) Zie bl. 306. Verg. bl. 178, noot 1.

er echter slechts 8, krachtens art. 15 en in opvolging van het besluit van dien dag N°. 30 in Stbl. 1817 N°. 43 gepubliceerd zijn[1]. Echter werd eerst ruim een maand later de publicatie in de courant opgenomen; zie hierna bl. 320, noot 1. Art. 4 herinnerde op de volgende bedekte wijze aan de Tjiandjoersche intrekking: „Dat voortaan zal blijven afgeschaft, gelijk reeds door Zijne Excellentie den Gouverneur Generaal is afgeschaft, de tot nu onlangs gebruikelijke afzending van manschappen naar Buitenzorg." De vleug van vrijzinnigheid op dit gebied behoort men letterlijk, dus zeer eng, op te nemen; de verordening omvatte enkel, naar er staat: „de Crawanger, Preanger en bijgelegene districten", d. w. z. de Preanger, waarin Krawang lag opgesloten en, naar men moet vermoeden, de daarbij gelegen doch tot *Cheribon* behoorende districten, waarin zich immers ook oproerige bewegingen hadden voorgedaan; in ieder geval niet de Buitenzorgsche of Bataviasche landen[2]. Uit welken

1) Art. 9 gelastte den resident „van Crawang en de Preanger Regentschappen" een beheerder van Panaroekan en Tjiassem J. Knaggs het land te doen verlaten: „ter voorkoming dat hij nadere vexatien den inlander aldaar zal aandoen", luidde het in het rapport. Verg. *Herstel-V. d. K.*, bl. 291, noot 1, aangevuld in *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. I, bl. 59—60.

Art. 10 beval „de verschillende residenten" aan om de bruggen langs den geheelen landweg van djatiehout te doen maken: „opdat alzoo de gedurige herstelling vermijd, en het ongerief der ingezetenen verminderd worde".

Art. 11 droeg den resident der Preanger op om een voorstel in te dienen ter vervanging van het inlandsch hoofd van Pamanoekan, raden Nata Dexia, „als zijnde", had de Commissie-Chassé geschreven, „een achterhoudend mensch, alzoo het hunner erachtens niet anders mogelijk zijn konde, of hij is met het werven der muiters bekend geweest".

Art. 12 verlangde 's residents advies over het voorstel „dat op 's Gouvernements land Crawang een assistent-resident geplaatst worde"; verg. bl. 177—178.

Art. 13 evenzoo over de voorgestelde bepaling „om ten gevolge van het verzoek van het volk op Indramajoe een Inlandsch hoofd aan te stellen, onder den titel van Tummengoeng".

2) In *Riess' Heffingen*, bl. 31, wordt gememoreerd, dat het woord *districten* „voor de landerijen in de Residentie Batavia en Buitenzorg ten eene male ongebruikelijk was". Het waren dan ook geen *districten*, die aldaar verkocht werden, gelijk wel geschiedde elders onder het Tusschenbestuur, zoodat voor dezen de vermelde aanwijzing kon gelden, maar „niet voor de Bataviasche en

hoofde de regeering er tegen op heeft gezien om de verordening uitdrukkelijk voor de Buitenzorgsche landen van toepassing te verklaren, zelfs ten tijde, dat de omstandigheden er haar, als het ware, toe noopten, weet ik niet. Zoo bleef het koelietablissement te Buitenzorg, zonderling genoeg, bestaan [1]; verder, toen de landheeren in het Buitenzorgsche verzochten, als een vanzelf sprekende consequentie, nu ook hun landen bevrijd te mogen zien van de requisitiën voor transportdiensten, kregen zij een afwijzende beschikking, op grond dat Stbl. 1817 N°. 43 op hen niet van toepassing was. Die last werd alzoo van hun landen niet weggenomen [2]. Maar dezelfde verordening bevatte ook bepalingen om de landheeren in hun eischen tegenover de opgezetenen aan banden te leggen; de regeering schroomde niet om later herhaaldelijk de handelingen der Buitenzorgsche landheeren te wraken op grond eener verordening, waarvan zij tevoren verklaard had, dat zij niet op hen van toepassing was [3]! En zóózeer won

---

Buitenzorgsche particuliere landen". Ik nam dit ook over op bl. 78 van *Wordingsgeschiedenis*. Hiervóór op bl. 181, r. 2—3, zien wij weliswaar, dat onze administratie de aanwijzing *Buitenzorgsche districten* gebruikte, echter niet ter aanwijzing speciaal van particuliere landen.

1) In *Priangen*, dl. IV, bl. 938, § 2832 leest men: „Het koeli-etablissement bestond echter voort, want de Stat. Beschrijv. van Buitenzorg d.d. 20 Febr. 1822 zegt dat de Rangga is 'belast met de administratie van de Gladak (alhier Gardoh genoemd), waar de coelies, pedatties, paarden enz., tot het vervoeren van Gouvernements- en andere goederen benodigd, worden verkregen'".

2) Zie *Wordingsgeschiedenis-V. d. K.*, bl. 77; verg. *Riess' Heffingen*, bl. 24.

3) Faes vermeent, dat de wetgever met het noemen van de Preanger nevens Krawang, niettegenstaande Krawang bij de Preanger was ingedeeld, vooral in het licht wilde stellen, dat óók in de Preanger werd gekneveld, speciaal op Soekaboemi door De Wilde: *Faes' Ontwerp*, bl. 121—122. De aanhaling echter uit de publicatie aldaar bl. 121: „dat *ook* in de Preanger-Regentschappen van de bevolking vorderingen werden gedaan, welke voor haar bezwarend en strijdig met de bestaande wetten en bepalingen waren", is niet juist, gelijk een ieder in het Staatsblad kan lezen. Er staat zonder nadruk: „dat in de Crawangsche, Preanger en bijgelegen districten". De wetgever heeft vermoedelijk meer gehecht aan gebruikelijke benamingen voor bedoelde streken, dan aan de gewestelijke indeeling, die Krawang in de Preanger opnam, trouwens het bestuurshoofd wees men ook wel aan als resident van de Preanger *en Krawang*: zie bl. 309, noot 1, art. 9, doch daar staat in het archiefstuk ten onrechte „residenten".

deze opvatting veld, dat ook de commissie-Van Beusechem in het nader te noemen rapport, hetwelk tot het reglement van 1836 leidde: „de *merkwaardige* stelling verkondigt, dat in een publicatie, bestemd voor de Krawanger, Preanger, Cheribonsche en bijgelegene districten, onder die bijgelegene districten moeten worden verstaan de residentiën *Batavia* en *Buitenzorg!*"[1]

In de publicatie der verordening van 1817 was overwogen, dat de bepalingen, die beoogden „de rust, vrede en veiligheid onder de ingezetenen" te bevorderen, niet werden nagekomen; met welke bepalingen de wetgever vermoedelijk op het oog had de voorwaarden van verkoop onder het Tusschenbestuur. „Dat, integendeel", luidt het verder, „tegen den stelligen wil van het Gouvernement, vorderingen worden gedaan, welke voor dezelve bezwarende zijn, en dat in het algemeen op eene met die wetten en bepalingen onbestaanbare wijze gehandeld wordt". Vandaar de door mij vermelde acht artikelen, waaraan eerst bij Stbl. 1863 N°. 163 uitdrukkelijk een einde is gemaakt.

De verordening van 1817 hield de eerste door de nieuwe regeering vastgestelde regeling over de particuliere landerijen in. Aanstonds moet er op gewezen worden, dat in geen harer bepalingen van eigendom of van eigenaren wordt gesproken, doch slechts van bezit en van bezitters. Door Faes is betoogd geworden, dat dit met opzet is geschied, doordien C.C.G.G. het allerongelukkigst standpunt wilden innemen, dat de landheeren slechts moesten beschouwd worden als concessionarissen, dus met een précair bezit, hetwelk de wetgever, naar hem goed dacht en de omstandigheden vorderden, kon aantasten, ja dat door hem ook wel zonder meer opgezegd kon worden[2]. Zoo deze opvatting over het-

---

1) *Sol's Woord*, bl. 6. Wat door den schrijver bedoeld wordt, is bl. 308 sub 2 van *Beusechem's rapport*.

2) In *Faes' Ontwerp*, bl. 102—114 en in *Faes' Buitenzorg*, bl. 211—223 de aantooning, hoe C.C.G.G. hieraan zijn gekomen: „daar moet worden aangenomen, dat Commissarissen-Generaal hunne opvatting ten deze niet hebben uit de lucht gegrepen, is het zeker, dat dezelve is ontleend aan

geen C.C.G.G. zouden bedoeld hebben, juist mocht zijn, dan moet er toch op gewezen worden, dat in de stukken een en andermaal hiervan wordt afgeweken, niet slechts door de ondergeschikte ambtenaren — zie o. a. bl. 239, zoomede de bijlagen VI en VII — maar evenzeer door C.C.G.G. zelven, gelijk in Stbl. 1819 N°. 1 (zie bl. 260) en in het op bl. 195 vermeld art. 13 der instructie voor de inspecteurs, waarbij hen in verband met de koffiecultuur der Particuliere landerijen, wordt opgedragen na te gaan de levering van het product door den „grondeigenaar aan den lande". Ook na hen vindt men uitdrukkelijk door den wetgever van eigendomsrecht gewag gemaakt, als in art. 115 van het Regeerings-Reglement van 1830, waarin gehandeld wordt van „de bijzondere landeigenaren", en in het zes jaar later vastgesteld reglement op de Particuliere landerijen, waarin wij o. a. erkend vinden, de kracht — zie art. 2 — „van het directe eigendomsrecht in den landeigenaar gevestigd", hetgeen nochtans niet belette, dat het, naar veler oordeel, een miskenning hunner rechten als zoodanig inhield. Deze ontzegging van wettelijke rechten aan bezitters, die deugdelijke eigendomsakten bezaten, waarvoor de regeering toch ook niet volstrekt blind kon zijn, leidde ter eene zijde tot schadelijke halfheid bij den wetgever en ter andere zijde tot eindelooze quaestiën en twisten met de steeds ertegen opkomende eigenaren. Eerst het met 1 Maart 1913 ingetreden nieuwe Reglement en een Koninklijk besluit ter uitvoering van de wet nopens het terugbrengen van de landerijen tot het staatsdomein, hebben het bezitrecht als eigendom doorloopend erkend en daarmede zuiverder verhoudingen in het leven geroepen [1].

Voor de waardeering van personen en geschiedbeschrijving heb ik hier nog een opmerking, die eenig belang

art. 48 der in 1806 voor de Commissarissen-Generaal Elout en Van Grasveld vastgestelde Instructie, waar gesproken wordt van de 'concessiën van landerijen, te voren in de zoogenaamde Ommelanden van Batavia of te wel elders uitgegeven'".

1) Zie Stbl. 1912 N°s 422, 480, 481, 613 en Stbl. 1914, N°. 385. Bij de samenstelling van het nieuwe Reglement werd van mijn geschriften over het onderwerp een nuttig gebruik gemaakt. — Over gebreken in het nieuwe reglement, zie *Rappard*, bl. 1586.

heeft, te maken. Lettende op Muntinghe's houding in 's Raads advies van 11 Juli 1817 N°. 65 over het Landelijk stelsel, verwonderde het mij volstrekt niet, dat een advies van dezelfde dagteekening leidde tot de verordening van Stbl. 1817 N°. 43, waarom mij altijd een raadsel is geweest, hetgeen Faes ons hieromtrent mededeelt, nl.[1]: „Deze regeling beviel Mr. W. H. Muntinghe zoo weinig dat hij, na de uitvaardiging dier publicatie, nog in hetzelfde jaar zijne landen Indramajoe West en Kandanghauer aan J. C. Romswinkel, J. M. Tiedeman en G. Vriese verkocht." Hoe kende de heer Faes Mr. Muntinghe's stemming over die publicatie? En zoo hij haar niet kende, mocht hij geen verzekering er over geven, te minder, waar de verkoop zeer wel kon zijn voortgevloeid uit den weerzin, dien hem de toestanden der particuliere landerijen inboezemden. Overigens noemt de schrijver geen bronnen en evenmin bepaalde data van den verkoop. Daarentegen zagen wij wel[2], dat in „hetzelfde jaar" der verordening Muntinghe van zijn eigendom als het ware een maatschappij maakte met drie andere heeren als deelgenooten, en verder lezen wij het volgende besluit d.d. 13 Februari 1818, N°. 9:

Is gelezen de requeste van J. C. Romswinkel en J. Tiedeman, zoo voor zich zelve, als voor hun mede geassocieerde in de Landen Indramayo en Kandanghouwer G. Vriese, daarbij verzoekende, dat de schuld aan het Gouvernement en de Weeskamer te Samarang gevestigd op de voorn. Landen, en loopende ten laste van den Heere Muntinghe, op het eerste perceel pro resto ter somma van ƒ9000 en op het laatste tot een bedragen van ƒ7634, uit hoofde van de overgang van zijn Een vierde aan de overige drie deelhebbers, bij suppletoire schuldkennissen onder verband dezer Landen ten laste en name van de Supplianten moge worden overgeschreven.

Waarop gedelibereerd zijnde is goed gevonden en verstaan, deze requeste te stellen in handen van President en Raden van Financien, om daarop te dienen van consideratiën en advies.[3]

---

1) In *Faes-Trip*, bl. 174, noot 1.

2) Zie bijl. II vermeld in noot 4 van bl. 180

3) Op 's Raads advies d.d. 11 Maart 1811 N°. 61, werd het verzoek toegestaan bij besluit d.d. 20 Maart 1818 N°. 11.

Gaan wij nu de bezwaren na, die tot de publicatie van 1817 hebben geleid.

Volgens art. 2 sub 4 der voorwaarden van verkoop mochten geenerlei andere inkomsten van de opgezetenen gevorderd worden: „als de zoodanige die uit de voortbrengselen van den grond, of wel van de huur van huizen of gebouwen voortspruiten, en bestaanbaar zijn met de wetten en gevestigde gebruiken des Lands". Hierin stond alzoo, dat men van bebouwde velden als sawahs, enz. slechts belasting mocht heffen in product, niet in geld, en dat de hoegrootheid van de gewoonten afhing. Het blijkt niet, dat het weinig stellige van deze aanwijzing tot ernstige moeilijkheden leidde, daar algemeen het $^1/_5$ deel van den oogst als gebruik werd erkend. Verder gebood art. 2 sub 3 en 4 der voorwaarden, dat noch het gouvernement, noch de landeigenaar heerendiensten van de opgezetenen mocht vorderen.[1]

De landheeren schijnen evenwel deze bepalingen niet stipt te hebben nagekomen. Zij werden althans beschuldigd, o. a. De Wilde van Soekaboemi, dat zij gedwongen diensten oplegden. Ook knoeiden zij, meende men, met de voorgeschreven heffing van het gewas: zijnde $^1/_5$ van den oogst, de z.g. *tjoeké*. Deze manier om de belasting te innen, is in sommige opzichten bedenkelijk. De landman wordt verplicht het gansche te veld staande gewas achter elkander te snijden, rijp of minder rijp; verder moet dan de heffing plaats hebben door

---

1) Zie de voorwaarden o. a. in *Wordingsgeschiedenis-V. d. K.*, bl. 114; verg. hiervóór bl. 243, noten 3 en 4. Volgens *Priangan*, dl. I, bl. 366* bedroeg de tjoeké, „althans in West-Krawang en de Cheribonsche Preangerlanden, misschien ook elders, tot Daendels slechts een twintigste". Doch, leest men er verder: „Door Daendels werd de tjoeké overal op een tiende vastgesteld. Bij de verwardheid onzer berichten valt het echter moeielijk te constateeren in hoeverre het $^1/_5$ van den oogst, dat wij in 1812 zien opbrengen (namelijk $^1/_{10}$ voor tjoeké, $^1/_{10}$ voor djakat) eene verhooging beteekende van wat beide heffingen te voren in totaal opbrachten." — Daendels' memorie, die tot de publicatie van 1809 leidde, waarbij de landheeren „van alle restrictiën" werden bevrijd, en deze publicatie zelf zijn opgenomen als bijl. D en C der *Wordingsgeschiedenis-V. d. K.*, bl. 111 en 110: de stukken handelden echter enkel over de *Bataviasche ommelanden*.

tusschenkomst van aan de landheeren ondergeschikte Inlanders, menschen, die zonder contrôle zijnde, menigmaal zich aan geknoei schuldig maken. En voor den beheerder van groote landen is deze heffingsmanier zoo goed als ondoenlijk wegens den omvang van het gebied, dat een te aanzienlijk aantal heffers zou vorderen, terwijl men toch voor den tijd van den oogst aan grenzen is gebonden en toezicht onmisbaar blijft [1]. Ziehier wat een deskundige er op zeer duidelijke wijze over schreef [2]:

Bij tjoeké-hefffing doet de landeigenaar zich op het veld, waar gesneden wordt, vertegenwoordigen door zijne heffers, die belast zijn na het snijden $^{1}/_{5}$ van de op het veld gerangschikte rijen van bossen padie te kiezen en die padie als voor den landeigenaar bestemd, aan te wijzen. Hieruit vloeit derhalve voort, dat de planter altijd *vooraf* aan den landeigenaar verlof moet vragen tot snijden te mogen overgaan, die dan den dag bepaalt, waarop dit kan geschieden, opdat zijne tjoeké-heffers daarbij tegenwoordig kunnen zijn, want, aangezien het aantal tjoeké-heffers uit den aard der zaak beperkt is en zij ieder op niet meer dan ééne plaats te gelijk kunnen zijn, zou, indien de planter zelf den dag van het snijden kon bepalen, de landeigenaar groot gevaar loopen het hem wettelijk toekomende aandeel van den oogst niet te ontvangen.

Die heffing is niet in het voordeel van den planter, die meer gebaat is met eene heffing van kontingent.

Bij tjoeké-heffing toch, gaat het feestelijke van den padieoogst, voor den Inlander van zoo groote beteekenis, geheel verloren.

Vreemde inlanders, uit alle oorden toegestroomd, hebben bij tjoeké-heffing het recht mede te snijden; hun belang brengt mede om in den kortsten tijd de grootst mogelijke hoeveelheid padie te snijden.

Een ieder hunner zoekt daarom naar de beste en de gemakkelijkst te snijden aren.

---

1) „Tjoeké-heffing is dan ook alleen mogelijk, en zal ook alleen hebben bestaan op kleine landen of op landen alwaar weinig sawa's zich bevinden." *Sol's Woord*, bl. 22.

2) In *Sol's Woord*, bl. 10—12. Ik schroom niet over de verschillende wijzen van belastingheffing op de P. L. — *tjoeké*, *contingent*, *padjeg* — uit te weiden, wijl zij in hare geschiedenis en economie een overwegende rol vervullen. Men zie ten deze ook o. a. *Regl. Part. Land.- V. d. K.*, Alp. reg. op de vermelde woorden. Het tegenwoordige reglement van 1912 definieert bedoelde heffingen zeer duidelijk: zie de artt. 18 v.v. Verg. de goede uiteenzetting in hoofdstuk III van *Rappard*.

Het overige gewas wordt zoodoende door het heirleger van snijders vertrapt of beschadigd.

Het snijloon gaat nu niet alleen voor de familieleden van den planter, maar zelfs voor een deel voor de opgezetenen van het land verloren, en zoodoende wordt reeds een deel der padie onnoodig buiten het land gebracht.

Het onmiddelijke gevolg hiervan is, dat het bewerken der velden en het planten der padie voor den erfpachter moeielijker wordt, daar de familieleden niet medebewerken en planten, dan wanneer aan hen uitsluitend het recht verblijft, de padie te mogen snijden, en het loon daarvoor, $^1/_5$ deel van het gesnedene, te genieten.

Bij de tjoeké-heffing is het bovendien niet geoorloofd, dat de nog niet geheel rijpe aren blijven staan.

De landeigenaar zou daardoor, vooral omdat de grens moeielijk is aan te geven, in zijne $^1/_5$ heffing benadeeld worden.

In strijd ook met het belang van den planter en vooral in strijd met zijn eerbiedig bijgeloof voor het rijstgewas, worden die nog niet geheel rijpe aren ook gesneden.

Bij regenachtig weder gaat de tjoeké-heffing toch door en loopt zoowel planter als landeigenaar gevaar dat de padie bederft.

Het karakter alzoo van deze heffingsmanier bracht mede, dat de landheeren naar een andere wijze streefden, zonder daardoor in strijd te komen met het voorschrift, dat de belasting moet getrokken worden „uit de voortbrengselen van den grond", doch met het middellijk gevolg soms, dat meer dan het $^1/_5$ van den oogst geheven werd. Hiertoe stonden hun twee wegen open. De eene was de opbrengst te bepalen vóór het oogsten, tijdens het rijpen van het gewas, het z.g. *contingent*, waardoor uit den aard der zaak niet de hierboven omschreven bezwaren ontstonden, doch waarbij in ieder geval de mogelijkheid van teleurstelling bij den oogst in acht genomen diende te worden, wilden de opgezetenen zich niet tot meer verplicht zien, dan tot de reeds zeer zware 20 % van den oogst. Er staat tegenover, dat waar tjoeké-heffing mogelijk is, zij voor den landeigenaar de voordeeligste wijze geacht moet worden om zijn aandeel binnen te krijgen. Bij heffing van contingent wordt name-

lijk den planter toegestaan binnen een bepaalden tijd, gewoonlijk 2 à 3 maanden, het aandeel, den landeigenaar toekomende, te betalen. Door deze regeling ontstaat groot gevaar, dat een belangrijk deel van het contingent, hetwelk aan den landeigenaar moet worden opgebracht, in den loop van dien langen termijn verdwijnt [1]. Maar anders verdient contingentheffing voor beide partijen de voorkeur, gelijk de tegenstelling weder ons uitnemend in *Sol's Woord* geschetst wordt [2]:

Het bewerken en het beplanten der velden heeft nu geheel *en famille* plaats.

De verschillende familiebetrekkingen, die hieraan deelnemen, verkrijgen daardoor het recht mede te snijden als de padie rijp is, onder genot van het gewone $^1/_6$ deel van het gesnedene.

Dat snijden heeft nu door die familiebetrekkingen plaats op de wijze, die hen het meest convenieert, terwijl zij het recht hebben telkens kleine gedeelten van het veld te oogsten.

De nog niet geheel rijpe gedeelten blijven daar en worden later geoogst, hetgeen bovendien meer produkt bezorgt, terwijl het gewas zorgvuldig wordt behandeld en er geen vertrapping van het product, dat minder mooi is, plaats heeft; want zij die snijden hebben nu geen haast, wat heden niet gesneden wordt, krijgt later een beurt, de meerdere tijd voor het snijden noodig schrikt hen niet af, want de inlander brengt bij de rijstkultuur zijn tijd niet in rekening, het $^1/_6$ van den oogst voor snijloon blijft aan de bewerkers en beplanters verzekerd.

Van het snijden behoeft de planter geen kennis te geven of verlof er voor te vragen, want de landeigenaar eischt alleen het bepaalde kontingent.

Bij kontingent-heffing behoeft de planter niet meer op te brengen, dan het $^1/_5$ van het gewas, dat bij gemiddelden oogst van zijn veld wordt verkregen, zoodat hij bij zeer gunstigen oogst minder dan $^1/_5$ van de oogst moet opbrengen.

Blijkt dat kontingent door misgewas te hoog, dan vraagt de planter vermindering, welke vermindering door eene commissie van inlandsche hoofden met hem wordt overeengekomen.

Wordt de planter het met de commissie niet eens, dan heeft er $^1/_5$ heffing op het veld „tjoeké" plaats.

---

1) Zie breeder in *Sol's Woord*, bl. 22.

2) Bl. 12—14.

Blijkt na het oogsten, dat de hoeveelheid geoogste padie minder bedraagt dan verwacht was, zoodat het overeengekomen kontingent te hoog wordt bevonden, dan wordt zelfs niet zelden de welwillendheid zoover gedreven, dat zelfs in dat geval, door den landeigenaar nog vermindering van kontingent wordt toegestaan, — binnen zekere grenzen natuurlijk, want daar waar gegrond vermoeden bestaat, dat oneerlijke bedoelingen in het spel zijn, kan de landeigenaar geen vermindering geven, vooral niet omdat niet met zekerheid kan worden uitgemaakt waar alle geoogste padie is gebleven en ook, omdat de wet (staatsblad 1836 No. 19 artikel 14) den planter elk recht op verminderde heffing in het hierbesproken geval ontzegt.

Ook voor den eigenaar van een groot land is het heffen van kontingent te verkiezen.

Bij tjoeké-heffing loopt de landeigenaar groot gevaar, door de vele niet te controleeren malversatiën der tjoekéheffers, belangrijke schade te lijden in de hem rechtmatig toekomende $^1/_5$ heffing.

In den padiesnijtijd zullen ook, bij algemeene tjoeké-heffing, gedurende vele dagen niet de noodige handen beschikbaar zijn voor andere cultures.

Overigens wordt door de leden der commissie, die het reglement van 1836 staatsblad No. 19 hebben samengesteld, in haar rapport op bladzijde 316 verklaard [1], dat het bijkans geen betoog behoeft, dat het niet mogelijk is, vooral op uitgestrekte landen, de padieheffing alleen bij wijze van tjoeké te doen plaats hebben.

En dit is volkomen juist [2].

Het derde middel van heffing was de *padjeg*, de wijze, die men zich bij een normale werking van de landrente voorstelde, nl. opmeting der velden en bepaling van de opbrengst voor eenige jaren, zij het dan ook steeds in natura, niet in geld; de planter betaalt voor het gebruik van den grond, een bepaald bedrag, overeenkomstig de algemeen gehuldigde gewoonte. Terwijl bij tjoeké en contingent de

---

1) Bedoeld wordt *Beusechem's rapport*.

2) Aangezien contingentenheffing berust op het beginsel, dat men de opbrengst bepaalt mede in verband met het verleden, zoodat op een gemiddelden oogst wordt gerekend, kan deze heffing niet plaats hebben noch op velden, die geen verleden hebben, als nieuw aangelegde gronden, noch op velden, waarvan de opbrengst wisselvallig is, als op tegals of droge rijstvelden.

inkomsten der landheeren geheel afhangen van den meerderen of minderen ijver van den planter, houdt daarentegen bij padjeg het kleiner of grooter deel, dat de planter ten slotte van den oogst heeft op te brengen, verband met den grooteren of minderen ijver van den bewerker van den grond, daar hij door goede bewerking en meerdere zorg het zóó ver kan brengen, dat hij zelfs minder dan het $^{1}/_{5}$ van den oogst blijkt verschuldigd te zijn [1]. Maar als men een dergelijke heffing bepaalt naar de uitkomst van een enkel seizoen en naar proefoogsten op slechts enkele grondstukken genomen, ontstaat mede de mogelijkheid, dat de belastingschuldige tot een opbrengst verplicht wordt, die meer kan zijn dan $^{1}/_{5}$ van het werkelijk gewas.

De publicatie van 1817 heeft geen dezer drie heffingsmiddelen uitgesloten, gelijk later het reglement van 1836 wel ten aanzien van *padjeg* zou doen [2]. Het wilde intusschen, wat de regeering als misbruiken en knevelarij beschouwde, zooveel doenlijk beletten. Art. 1 gebood daarom, echter zonder verdere strafbepaling: „Dat op geen der landerijen, waar ook gelegen, meer dan twintig ten honderd van de Padij-inzaam, van de Inlanders op dezelve wonende, zal mogen worden ingevorderd, noch door hen betaald": een bepaling, die, naar Faes' woorden, niets anders deed „dan een *onbeschreven* recht te codificeeren" [3]. Art. 2 herhaalde: „Dat allen, die

---

1) Zie in *Sol's Woord*, bl. 41, een goede uiteenzetting waarom alzoo *padjeg* boven *tjoeké* en *contingent* te verkiezen is, prikkelende den planter „die over het algemeen niet ijverig en uitermate onverschillig en zorgeloos is", tot behartiging van de belangen der beide partijen.

2) Zie de afkeuring hiervan in *Sol's Woord*, bl. 23—25 met de conclusie: „Aan de landeigenaren is dan ook onzes inziens, zonder voldoende aanleiding, door het verbieden van padjakheffing, een belangrijk recht ontnomen." En op bl. 42: „Onbillijk, onredelijk en onrechtvaardig was dan ook het ontnemen van de bevoegdheid aan den landeigenaar om *padjak* te heffen." Het reglement van 1912 heeft het recht hersteld.

3) Zie *Faes-Ind. Gids*, bl. 1332, *Faes-Trip*, bl. 173—174. Zie echter mede de noot 1 op bl. 314. — Er was, blijkens art. 1, „op Indramaijoe" ook een gouvernements particulier land, nl. de „Gouvernements kampong Panganjang"; „in" dezen „kampong" bleef de heffing „bepaald op niet meer dan tien ten

in het bezit zijn van landerijen, door het Britsch plaatselijk bestuur verkocht, zich stiptelijk zullen gedragen aan de gemaakte voorwaarden, en alzoo zich geheel en al onthouden van het vergen van eenige diensten zonder behoorlijke belooning, alsmede van het heffen van eenige betaling hoegenaamd, met uitzondering van de hiervoren toegestane twintig ten honderd van de Padij". [1] Wel zouden de landheeren met de opgezetenen kunnen contracteeren over een andere heffing dan tjoeké of het verzekeren van arbeidskrachten, maar tevens bepaalde ten deze art. 3: „Dat, ter betere nakoming van de beide voorgaande artikelen, alle contracten of overeenkomsten tusschen de bezitters van eenige landen en derzelver opgezetenen omtrent de opbrengst der landelijke voortbrengselen, of het verrigten van eenige diensten, of het doen van leverancien als anderszins, ten kantore van den fungerenden resident zullen moeten worden opgegeven en geregistreerd"; den resident werd gelast „voor de nakoming van dit bevel, zonder aanzien des persoons" te zorgen, op straffe „dat zij, die daarin mogten ingebreke blijven, dadelijk van hunne posten zullen worden ontslagen"; de geregistreerde contracten moesten den Gouverneur-Generaal

---

honderd": „als zijnde", luidt het in het voorstel der Commissie, „een klein district van niet meer dan drie honderd roeden vierkant". — Over het *waar ook gelegen* in art. 1, zie hiervóór bl. 307, noot 1; 309, noot 2; 310, noot 3. Het wordt echter een onmogelijke taak rationeele verklaringen te geven, waar gedachtenlooze slordigheid den voorrang heeft. Aan het slot dier zelfde verordening, waar men het gebruikelijk formulier over de aanplakking leest, staat, dat zij moest geschieden: „in de Crawanger, Preanger, Cheribonsche en bijgelegene districten"; dáár kunnen dus de twee laatste woorden niet op Cheribon betrekking hebben! Ik geloof echter evenzeer, dat het *waar ook gelegen* niet tevens doelde op de *Buitenzorgsche* landen.

1) *Betaling* staat er in het Staatsblad en in de Publicatie der *Bataviasche Courant* van 16 Augustus 1817 N°. 33; doch in den geschreven verbalens bundel leest men *belasting*, hetgeen mij juister voorkomt. — Het gebod om zich te onthouden van *het vergen van diensten zonder behoorlijke belooning*, drukte de bedoeling eigenlijk niet uit, daar de wetgever wilde verbieden *geforceerde* diensten, die intusschen zeer wel met „behoorlijke belooning" vereenigbaar zijn.

worden toegezonden[1]. In deze bepalingen lezen wij niet het verbod om de contracten desa's gewijze aan te gaan. Hierin kwam echter ook weldra verandering door de meer algemeene bepalingen van 1819, die wij in hoofdstuk X leerden kennen.

De voorstelling is gegeven, dat deze verordening, die beoogde beperking der lasten van de bevolking, door De Wilde werd misbruikt, om de opgezetenen van Soekaboemi zwaarder dan tot dusver te treffen! Art. 1 bepaalde nl. niet, dat alom $^1/_5$ tjoeké mocht geheven worden, doch verbood „meer dan" dat bedrag te nemen; brachten de gebruiken alzoo minder mede, dan behoorden de landheer zich tot dat mindere te bepalen. Faes beweert[2], dat dit het geval was op het land Soekaboemi, waar de bevolking ook wel $^1/_5$ tjoeké opbracht, doch hiervan slechts $^1/_{10}$ aan den landheer, terwijl het andere $^1/_{10}$ als djakat de moskeekassen ten goede kwam. Toen nu de verordening $^1/_5$ tjoeké aan de landheeren zonder meer scheen te veroorloven, had De Wilde hiervan misbruik gemaakt, door ook $^1/_5$ te vorderen, zoodat de bevolking, die haar djakat bleef opbrengen, door $^1/_{10}$ meer bezwaard werd. Met verdienstelijken ernst is De Haan hiertegen opgekomen[3]: „het lijdt geen twijfel of van den beginne af, werd het vijfde geheven", merkt hij aan. En de resident van de Preanger Van Motman, die van deze zaken toch wel op de hoogte kon geacht worden, — hijzelf was bovendien eigenaar van een groot land in het Buitenzorgsche — erkende, dat de landheer de bepalingen nakwam, heffende niet meer dan 20 %[4]. Nochtans nauw was Soeka-

1) Art. 3 over de registratie handelende, herinnert er mede aan, dat alzoo wordt „geamplieerd het vijfde artikel der bevelen, door het gewezen Britsch plaatselijk bestuur, op den 21sten Maart 1815, uitgevaardigd". Zie ook *Faes-Ind. Gids*, bl. 1331, waar terecht het stuk staat gedateerd 22 Maart 1815: zie *Proclamations*, dl. II, bl. 61, N°. 150 en *Appendix* aldaar.

2) Zie *Faes' Ontwerp*, bl. 51—56.

3) *Priangan*, dl. I, bl. 291—293.

4) Zie *Preanger*, dl. I, bl. 302. Van Motman's breede lofrede over De Wilde's correcte handelingen in *Wordingsgeschiedenis-V. d. K.*, bl. 4—5. Ik noemde daar echter ten onrechte „'s Landvoogds broeder" als de lofredenaar:

boemi d.d. 15 Januari 1823 teruggekocht, of dadelijk werd het $^1/_5$ weder als voorheen op $^1/_{10}$ gebracht, gelijk Van der Capellen beteekenisvol particulier naar Holland berichtte, zoo aan Falck, als aan Baud[1]. Dit kon echter geenszins De Wilde's naam treffen. Want de landvoogd verordende hiermede de regeling, die alom in de *gouvernementslanden* der Preanger werd toegepast[2]. Deze regeling sloot echter niet uit, dat bij den verkoop onder het Tusschenbestuur de *landheer* op $^1/_5$ werd aangewezen[3].

De overige bepalingen van het voor de geschiedenis der particuliere landerijen belangrijke staatsblad 1817 verdienen wel geen speciale bespreking, maar dienen toch volledigheidshalve gememoreerd te worden.

Art. 4 bleef voor afgeschaft verklaren de opzending van koelies uit de Preanger naar Buitenzorg. C.C.G.G. wilden gaarne luidruchtigheid op ethisch gebied. De geheele bepaling in het Staatsblad was overbodig, daar de regeering het hier administratief voor het zeggen had om de „afzending van manschappen" te doen staken; overigens besprak ik reeds deze intrekking[4].

Art. 5 verbood aan de „Inlandsche hoofden" de menschen

deze toch trad eerst in 1820 op, terwijl de getuigenis is van 31 Augustus 1819. Die broeder was er verre af om op De Wilde lofredenen te houden!! Verg. hiervóór bl. 193—195. Soekaboemi wordt ook genoemd onder de landen, die bij uitzondering hun koffieverplichting nakwamen: zie bijl. VI.

1) Brieven d.d. 21 Januari en 7 April 1823 aan Baud: *Mijer's Baud*, bl. 187; d.d. 9 Juni 1823 aan Falck: *Gedenkschriften*, bl. 513.

2) Punt 16 van de voorstellen der commissie-Chassé luidt aldus: „In de regentschappen de heffing van de padij tot 20 perct, zooals thans plaats heeft te laten de helft aan de regenten en de wederhelft aan de mindere hoofden, priesters en tempeldiensten, wordende uit het aandeel van de regenten ook hulp aan behoeftigen bewezen, en het onderhoud van het volk bij wegen en bruggen maken etc. door hen toegereikt." In punt 7 werd voorgesteld: „De pacht van de Padij-inzaam daar (*d. w. z. op de Krawangsche particuliere landen*) en alom te stellen als in de Jacatrasche Bovenlanden en Preanger Regentschappen op 20 ten honderd."

3) „Op deze basis was het dus dat Raffles kooper werd..." *Priangan*, dl. I, bl. 292.

4) Op bl. 307—308.

met onwettige vorderingen te knevelen; hiertegen bestond reeds een algemeen verbod; maar door deze herhaling wilden C.C.G.G. allen twijfel wegnemen, dat zij ook gold voor de particuliere landerijen; ik kom er nog op terug[1].

Art. 6 gelastte de beheerders der landen om onze ambtenaren „in de oefening hunner ambtsverrigtingen, geen' den minsten hinder toe te brengen, maar integendeel hun alle hulp en bijstand te verleenen". Ik denk wel, dat eenig incident tot deze bepaling aanleiding heeft gegeven.

Art. 7 droeg den residenten (van Cheribon en de Preanger) op: „al die artikelen uit de Britsche regulatiën, welker kennis voor den gemeenen Inlander en derzelver mindere hoofden, voor de bewaring der rust en hun eigenbelang, noodig zijn" substantieel bekend te maken.

Art. 8 besloot met het verbod, dat „Mooren of Chinezen" zouden verkoopen „aan de Inlanders op eenig crediet", verklarende alle zoodanige handelingen „voor nietig en van onwaarde".

b. Sinds de vaststelling dezer bepalingen verliepen vele jaren alvorens de wetgever zich opnieuw over de Particuliere landerijen deed hooren. Nochtans bleef hij, wat men in andere omstandigheden pleegt te noemen „diligent"! De oorzaak der werkzaamheid was gelegen, in het reeds gememoreerde, dat de verordening van Stbl. 1817 N°. 43 slechts gold de onder het Tusschenbestuur verkochte landen, en dan nog enkel die in Krawang en in de Preanger zich bevonden[2]. Zij stond dus buiten alle overige landen, ofschoon daar evenzeer overtredingen vielen te constateeren en klachten van de bestuurshoofden tot C.C.G.G. doordrongen. Zoo schreef de resident van Soerabaja een brief d.d. 7 October 1817 N°. 98 over de particuliere landheeren: „opgevende", resumeerde het besluit d.d. 29 d. a. v. N°. 17: „de aanmatigingen, welke de eigenaars van Landerijen zich veroorloven, verzoekende dat daaromtrent, staande de deliberatiën over de algemeene bepalingen, welke deswegens mogten worden

---

1) Zie hoofdstuk X, sub *d*.
2) Verg. bl. 299.

gemaakt, provisioneel voorzieningen mogten plaats hebben". Zoo schreef de landvoogd bij besluit d.d. 2 Juli 1818 N°. 3 den resident van Buitenzorg aan: „om voor rekening der nalatige Landeigenaren te doen voorzien in de reparatiën van den Oosterweg, voor zoover zijne residentie aangaat, na echter vooraf, onder mededeeling van dat bevel, de nalatigen nogmaals te hebben aangemaand, om binnen zekeren door hem te bepalen tijd het gebrekkige te herstellen"[1]. Vermoedelijk echter was de schrik voor de Krawangsche onlusten zóó ingeslagen, dat de regeering alleen ten aanzien der streken, waar zij plaats vonden en waar men den terugslag ervan bespeurde, de noodzakelijkheid der voorziening gevoelde. Niet alzoo de Inspectie. Haar groot rapport van 5 December 1818[2] vestigde mede de aandacht op de toestanden in het Buitenzorgsche, inzonderheid wegens onregelmatigheden met tjoekéheffing. De landheeren mochten niet anders dan deze vorderen en wel tot een niet hooger bedrag dan tijdens Daendels placht te geschieden. Stellig heeft de Inspectie niet ten onrechte gewild, dat wettelijke begrenzing ook hier een eisch geacht moest worden. Voorgeschreven op dit gebied was er niets. Vóór den verkoop der Buitenzorgsche landen schijnt men zich over het algemeen aan een tjoeké van $^{1}/_{10}$ van het gewas gehouden te hebben; door Daendels was echter geproclameerd dat de landheeren zich daartoe niet beperkt behoefden te achten, waarmede hij de waarde van de door hem te verkoopen perceelen verhoogde[3]. De druk, dien de regeering tevens op de bevolking

1) Over dien Oosterweg zie ook op bl. 84 de publicatie van 1810.

2) Verg. bl. 151.

3) Verg. bl. 314, noot 1. *Beusechem's rapport*, dat tot het reglement van 1836 leidde, memoreerde op bl. 241 en 243:

dat van het midden der 18e eeuw, al naar men meer of min verwijderd woonde, de heffing van $^{1}/_{10}$ tot $^{1}/_{4}$ bedroeg;

dat bij een besluit van 27 November 1807 uitdrukkelijk gezegd werd: dat van de landhuur door particuliere landeigenaren te heffen geen vast tarief voorhanden was, en het tot heden toe evenmin noodzakelijk geoordeeld werd daartoe een bepaald voorschrift te geven;

dat bij besluit van 13 Maart 1809 het recht van eigendom ten opzichte van

legde voor transportdiensten en leveranciën, maakte het lot der opgezetenen allertreurigst, hetgeen in 1811 Engelhard en verdere deelhebbers in de Buitenzorgsche verkoopingen (bl. 234—235) aan Daendels' opvolger, Janssens, deed verzoeken om verandering te doen brengen in de leveringen van volk en buffels aan de regeering, „alzo het van de Hoofden en opgezeetenen zeedert de ingevoerde heffing van 1/5 van hun padijproduct in steede van 1/10 zo als zij bevorens hebben gecontribueert, niet is te vergen daarmede langer bezwaard te blijven zonder aanleiding te geeven tot volksverloop" [1].

Het vermelde Inspectierapport van 6 jaren later verweet daarentegen aan de Buitenzorgsche landheeren, dat zij niet slechts het 1/5 tjoeké overschreden, door padjeg of contingent daarmede niet in overeenstemming te brengen; maar zij legden tevens beslag op de persoonlijke diensten tot grooter aantal dan was veroorloofd, zoomede op de vervoermiddelen der opgezetenen. Rapporteurs namen uit dien hoofde de vrijheid: „het lot waaronder de inlandsche opgezetenen van Buitenzorg zuchten aan de attentie van Uwe Excellentiën eerbiedig aan te bevelen", terwijl zij voorstelden:

1°. Een verbod tegen het heffen door de landeigenaren in het Buitenzorgsche anders dan een 1/5 van het werkelijk padiegewas, dus een bevel om uitsluitend tjoeké te heffen en wel tot dat bedrag;

2°. Een verbod om de opgezetenen te beletten, dat dezen over het bamboe en het wildhout der landerijen anders zouden beschikken dan gebruikelijk was ten tijde van vóór de landen verkocht werden;

3°. Een verbod aan de landheeren om diensten te vorderen van de karren en buffels der opgezetenen; eindelijk

4°. Een bepaling, dat ook door of van wege het gouvernement niet meer zal verlangd worden dan gesteld is aan de bewoners der Preanger en dat de opgezetenen staan onder de rechtstreeksche bevelen van den regent van Buiten-

---

de heffingen van alle restrictiën werd bevrijd. Zie *Wordingsgeschiedenis-V. d. K.*, bijl. *C* (bl. 110).

1) *Haan-Faes*, bl. 179. Verg. hiervóór bl. 308.

zorg m. a. w. onafhankelijk zullen zijn van de bevelen der landeigenaren of hun plaatsvervangers.

Ziedaar den eersten aanloop tot het befaamd geworden reglement op de particuliere landerijen bewesten de Tjimanoek van 1836[1]!

C.C.G.G. hielden wel de voorstellen bij art. 27 van hun reeds behandeld besluit d.d. 3 Januari 1819 „buiten dispositie"[2]; doch tevens stelde art. 26 een commissie in, bestaande uit Dozij, Van Lawick, Van de Graaff, Merkus en Bousquet, om de aangelegenheden der particuliere landerijen bewesten de Tjimanoek, w.t.v. van de Preanger, Krawang, Buitenzorg en Batavia te onderzoeken, er verslag over uit te brengen en ontwerpbepalingen aan te bieden: „met inachtneming van het belang van den lande en de bevordering van landbouw en handel"[3]. Het *belang van de landheeren* kwam alzoo niet in aanmerking; evenmin had men voor dat van de opgezetenen der Particuliere landen beoosten de Tjimanoek, waaronder die in Semarang en Soerabaja een geopend oog, ofschoon daar evenzeer, zoo niet meer behoefte aan wettelijke regeling scheen te bestaan[4].

1) In bijl. VII heb ik opgenomen, hetgeen het rapport van Van Lawick-Van de Graaff over de willekeurigheden der Buitenzorgsche landheeren inhield.

2) Verg. bl. 198.

3) In *Faes-Trip*, bl. 34—35; in *Faes' Ontwerp*. bl. 111—113; eindelijk in *Faes' Buitenzorg*, bl. 220—221 worden de bewoordingen van art. 26 letterlijk teruggegeven. De schrijver herhaalt zich zóó dikwerf, dat hij er ongenietbaar door wordt. — Ik heb bij de samenstelling der *Wordingsgeschiedenis* er niet aan getwijfeld, dat de particuliere landerijen door C.C.G.G. werden beschouwd als eigendommen, gelijk in enkele officieele stukken dit ook te kennen wordt gegeven; verg. hiervóór bl. 312. In die overtuiging het in den tekst vermeld art. 26 omschrijvende op bl. 2 der *Wordingsgeschiedenis*, gewaagde ik van *eigendom* en *eigenaren*, niettegenstaande er steeds gesproken wordt van *bezit* en *bezitters*; C.C.G.G. dus daar, evenzeer als hun verordening van 1817, de eerstbedoelde woorden vermijdende. Faes geloofde in deze aan opzet der C.C.G.G., en dat ik alzoo ten onrechte vermeende, dat zij het eigendomsrecht wel wilden erkennen, schoon zij slechts van bezit gewaagden. Verg. mijn wederlegging in *Graaff-Brieven*, dl. I, bl. 122, noot 1.

4) In *Sol's Woord* over het reglement van 1836 leest men dientengevolge ten aanzien van de landen beoosten de Tjimanoek (bl. 83—84):

„Algemeen bekend is het echter zeker dat daar aan den landeigenaar veel

Aan de ingestelde commissie zond de regeering alle stukken, houdende quaestiën over de landen. Intusschen werd niets beslist, niets afgedaan; toen reeds was een systeem van centralisatie gevestigd, waardoor de regeeringsmachine slechts met horten en stooten werkte. Het scheen als een uitkomst, dat dit nieuwe college alles kon opnemen, zonder voorloopig iets voort te brengen! In 1820 ging het lid Van de Graaff, inmiddels hoofdinspecteur over al de landelijke inkomsten van Indië geworden, een reis van langen duur naar de Molukken maken[1]. In zijn plaats werd daarom Muntinghe benoemd[2] — destijds geen landheer meer[3] — „ten einde de commissie in staat te stellen, om, bij de vele andere bezigheden van hare overige leden, zonder verdere vertraging, met het belangrijke onderzoek waarmede zij belast is, eene aanvang te maken". Een aanvang te maken: alzoo was een jaar verloopen, zonder dat er iets werd verricht! Muntinghe, als raad van Indië, scheen nu het meest tijd te hebben om het werk klaar te spelen. Maar bij hem op spoed te rekenen, was in den regel een misrekening[4]. In ieder geval, er kwam geen werk. Den 24en December 1822 nam de Landvoogd deel aan een vergadering der commissie: onder zijn voorzittersschap werd men het over vijf artikelen eens. Muntinghe vertrok toen naar Europa; Meylan

---

minder moeielijkheden worden in den weg gelegd en hem vooral op het punt van heffingen de meeste vrijheid is gelaten.

„Instede van eene heffing van 1/5 van het product wordt aldaar *de helft* en somtijds meer geheven. Zelfs de eigenaren van zoogenaamde perceelkampongs verkeeren wat die heffingen betreft in die zooveel gunstiger omstandigheden dan de eigenaren der particuliere landen bewesten de Tjimanoek.

„Hoewel de laatste ontegenzeggelijk veel meer rechten kunnen doen gelden staan zij bij de beide eerst genoemde Categoriën van landbezitters verre ten achter tengevolge van de bepalingen in het Reglement van 1836 Staatsblad N°. 19."

1) Verg. bl. 27.

2) Verg. bl. 269, ad noot 3.

3) Verg. bl. 312—313.

4) Verg. bl. 9. Men zie wijders over het besluit van Muntinghe's benoeming *Wordingsgeschiedenis-V. d. K.*, bl. 6.

verving hem in Januari 1823[1]. De commissie bracht echter niets meer tot stand! Du Bus, als landvoogd optredende, kon zich zelfs met de vijf reeds afgewerkte artikelen niet vereenigen, en stelde een nieuwe commissie in, aangezien de vroeger benoemde, gelijk het weinig vleiend heette: „hare taak niet had kunnen volbrengen" [2]. Maar ook dit nieuwe college ad hoc was niet gelukkiger; nadat het tal van mutatiën ondergaan had, verscheen eerst d. d. 15 Februari 1835 een rapport, dat geleid heeft tot het reglement van 1836 [3]. Om binnen de grenzen te blijven van wat in deze afdeeling als een ernstige grief tegen de landheeren werd aangevoerd — nl. het heffen van meer dan $^1/_5$ van het gewas, door contingent- en speciaal door padjeg-heffing — wel stelde het reglement van 1836 in art. 10, dat de heffing zich zoude regelen „naar de gebruiken en erkende gewoonten van elk landgoed"; maar niet slechts, dat ook nu bepaald werd: mits niet meer „dan het *een vijfde* van het werkelijk gewas", verbood tevens art. 9 „uitdrukkelijk" padjegheffing. Zoo is het gebleven gedurende den respectabelen tijd van 76 jaar. Het moet als een der verdiensten van het nieuwe reglement van 1912 beschouwd worden, dat zijn art. 20 de padjeg toelaat, terwijl art. 21 waarborgen geeft, dat hieruit niet middellijk een hoogere belasting dan $^1/_5$ van het gewas kan voortvloeien. Immers de wetenschap voor den opgezetene, wat hij gedurende 5 à 10 jaar, waarover de verbintenissen mogen loopen, jaarlijks heeft op te brengen, geeft hem meer rechtszekerheid, voorkomt willekeur, terwijl de landheer gebaat wordt door het vereenvoudigen der administratie.[4] Opmerking verdient

1) Verg. *Priangan*, dl. I, bl. 304 over Muntinghe; wat de vervanging betreft uitvoeriger in *Wordingsgeschiedenis-V. d. K.*, bl. 7—8.

2) *Wordingsgeschiedenis-V. d. K.*, bl. 9.

3) *Wordingsgeschiedenis-V. d. K.*, bl. 9—10; *Faes-Trip*, bl. 35; in het bijzonder *Faes' Ontwerp*, bl. 130—137. — In het voorwerk van mijn *Landelijk stelsel* heb ik het rapport van 15 Februari 1835 als *Beusechem's rapport* uitgetrokken.

4) Verg. bl. 76 ad noot 1 en bl. 318—319. — Over de heffingswijze op de Pamanoekan- en Tjiassemlanden, zie bl. 1593—1595 van *Rappard*.

nog bij deze hervorming van 1912, dat aldus is teruggekomen op de verordening van 1817, in zoover toch, dat naar wij lazen [1], overeenkomsten voor padjegheffing toeliet, onder toezicht van het bestuur! Het voorname verschil is hierin gelegen, dat nu tevens voorschriften zijn gegeven betrekkelijk de padjegregeling [2].

De vele quaesties, die uit het reglement van 1836 zijn voortgevloeid, leidden, vooral in lateren tijd, tot tal van openbare geschriften. Onder de indrukken van het oogenblik samengesteld, werkten het belang der vertegenwoordigers van de particuliere landen en het zelfvertrouwen in eigen inzicht mede om maar al te dikwerf den juisten kijk op een objectieve voorstelling te verduisteren en in hartstochtelijke uitvallen vergoeding te zoeken voor zwakte in argumentatie. Bij de viering van het 25-jarig bestaan der *Bataviasche Landbouwvereeniging* op 16 October 1914 herinnerde de heer Mulder in zijn openingswoord aldus aan de gevoerde polemiek: „zij was buitengewoon heftig en gaf zelfs ons eerelid, den heer P. H. van der Kemp, aanleiding geen gevolg te geven aan zijn voornemen, om zijn tweede werk over de geschiedenis van het reglement van 1836 aan onze vereeniging op te dragen" [3]. Dit alles kan nu vergeten worden; maar niet de wijze, waarop de beste kenners van

1) Op bl. 319.

2) Padjeg wordt bij overeenkomst gesteld voor minstens 5 en hoogstens 10 jaar; de verbintenis wordt aangegaan ten overstaan van het dorpshoofd en het bedrag bepaald naarmate van de normale òpbrengst van het veld, jaren van buitengewone oogsten of van misgewas buiten aanmerking gelaten. Wanneer binnen den aangegeven tijd van overeenkomst van 5 of 10 jaar een der partijen om gegronde redenen er ontslagen van wenscht te worden, eindigt zij met ingang van het volgende jaar. Bestaat er verschil van meening over die gegrondheid, dan wordt, op verzoek van een der partijen, beslissing genomen door het plaatselijke bestuurshoofd.

3) Zie *De Indische Mercuur* van 11 December 1914 N°. 49: „Het jubileum der Bataviasche Landbouwvereeniging". De heer Mulder had stellig op het oog mijn „Brief aan de Landbouwvereeniging" op bl. XVII—IX, geplaatst in het voorwerk van *Regl. Part. Land.-V. d. K.* — Onder het afdrukken nog een herinnering aan de „heftige en onwaardige wijze van de aanvallen van de zijde der landheeren" in *Rappard*, bl. 1585.

het onderwerp hun denkbeelden over het ontstaan der bepalingen en der toestanden hebben medegedeeld; niet vergeten, daar men voor de geschiedenis dier zaken hen steeds heeft te raadplegen, en dit slechts kan geschieden onder het opwekken van eindelooze verveling en van ergernis over zulke kinderlijke wijzen om geschiedenis te stotteren. Ik reken onder hen C. H. F. Riesz, den verschrikkelijke, waarvan ik indertijd onder waardeering getuigde[1] een manier van behandelen te hebben „die niet kan dienen om lezers tot zich te trekken"; ik reken er mede onder J. Faes, den eeuwig zich herhalende en niet voet bij stuk houdende, die met de veelheid zijner spatieeringen den lezer als het ware telkens bij de ooren trekt om vooral dáárop te letten en met het tal zijner donkere letters den indruk verwekt, dat men ze naar het hoofd krijgt[2].

1) Op bl. 11—12 *Wordingsgeschiedenis*.

2) In *Haan-Faes* een juiste critiek op de wijze van samenstelling der publicatiën van Faes, o. a. dat hij „van de samenstelling van een boek geen denkbeeld heeft": zie bl. 100. Verg. mede de uitingen van ergernis in *Graaff-Brieven-V. d. K.*, deel I, bl. 122, noot 1 en bl. 139, noot 3.

HOOFDSTUK X.

VAN DE INLANDSCHE HOOFDEN.

C.C.G.G. hebben bij het leggen der grondslagen voor het Landelijk stelsel vier voorname punten ten aanzien der Inlandsche hoofden op Java, behandeld, waarvan er drie het onderwerp hunner wetgeving werden.

Zij zijn de volgende:

a. Het ambtelijk landbezit;
b. Pantjèndiensten;
c. Verbod tot het drijven van handel;
d. Verbod ten aanzien van willekeurige heffingen.

a. Door ambtenaren niet van landswege te bezoldigen met geld, maar met de bevoegdheid een deel der inkomsten te trekken van aan de landbouwers toebehoorende gronden, krijgt men het z.g. ambtelijk landbezit; zoogenaamd: omdat door die bevoegdheid de belanghebbende nog geen bezitter van het land wordt[1]. De uitdrukking is echter kort en geenszins altijd onjuist. Er zijn toch ook ambtsvelden, die den genottrekkende in bezit worden gegeven, zoolang hij in functie is, gelijk immers met het desahoofd geschiedt. Wij sluiten echter dezen van onze beschouwingen uit; dan wordt het verkeerde van den naam beteekenisvol, omdat de bevoegdheid tot het enkel trekken van inkomsten zoo licht ontaardde in de gezagsuitoefening van een bezitter.

Voor zoover ik kon nagaan, behoort onder C.C.G.G. de

1) „In zeker opzicht is die uitdrukking minder nauwkeurig; want hij die van den souverein de beschikking over zulke inkomsten verkregen heeft, is daardoor nog geen eigenaar geworden van den grond." Bl. 40—41 van *Pierson's Kultuurstelsel.*

resident van Rembang A. H. Smissaert[1] tot den eerste der residenten, die de aandacht vestigde op het verkeerde om de Inlandsche hoofden in land te betalen. Althans, naar de woorden eener resumtie in het besluit d.d. 12 December 1817 N°. 11, richtte dit bestuurshoofd een schrijven d.d. 27 November 1817 N°. 4 tot C.C.G.G. aanbevelende: „om de inkomsten van de Inlandsche ambtenaren eenigzints te verhoogen, alzoo het inlandsch etablissement door den Britschen Resident op eene al te matige wijze is ingerigt, doch tevens adresseerende om alle inkomsten van Regenten en hoofden en de betalingen van Inlandsche pensioenen in geld, en niet in velden te doen, alzoo deze wijze meer overeenkomstig is met het systema van den verhuur van landen". Het vermelde besluit stelde het stuk in handen van de Inspectie der L. I., die er over adviseerde in haar Landrenterapport van 19 Februari 1818[2]. Dit rapport deelde substantieel mede: Dat onder de grove afwijkingen der grondbeginselen, waarop het stelsel van geregelde grondlasten moest rusten, en welke afwijkingen door hen alom ongeloofelijk veel waren aangetroffen, ook bevonden was, dat de regenten en mindere hoofden aanzienlijke inkomsten uit de landrente genoten, welke bij het Gouvernement òf in het geheel niet, òf voor veel te geringe sommen bekend stonden, terwijl de daartoe ingedeelde desa's, alzoo staande onder het onmiddellijk gezag dier hoofden, gebukt gingen onder zwaardere belastingen dan volgens de algemeene bepalingen en de billijkheid van haar gevorderd mochten worden; dat eindelijk deze toestand werd verergerd door willekeurige beschikking over de gronden en door de vexatoire wijze, waarop bovendien andere heffingen geschiedden, hetgeen het juk, waaronder de bevolking zuchtte, nog bezwarender maakte.

De landrente over 1818 spoedigst geregeld moetende worden[3], zagen C.C.G.G. zich niet in staat nu reeds tegen

1) Verg. *Herstel-V. d. K.*, bl. 225—226.
2) Verg. bl. 40.
3) Verg. bl. 41.

dezen ruïneuse toestanden vaste bepalingen uit te vaardigen; vandaar de Landrenteverordening d.d. 9 Maart 1818 Stbl. N°. 14, die enkel bestemd werd voor dat jaar te werken. De artt. 16—21 handelden over het ambtelijk landbezit. Aan de regenten en andere centrale hoofden — de desahoofden zijn er buitengesloten — werd de keuze gelaten „de hun toegelegde betaling in geld, in stede van in land, te ontvangen" (art. 18); tevens werd een behoorlijker regeling van hun inkomsten toegezegd: „wanneer, hier of daar, het bedrag der inkomsten geen genoegzaam bestaan voor die Regenten of hoofden mogt opleveren" (art. 20).

De Inspectie, nu weder de regeling ter hand nemende, ontwaarde, dat de hoofden bereids op het jaar van den aanslag waren vooruitgeloopen. In Van Lawick's brief d.d. 12 Juni 1818 N°. 7, reeds hiervoor aangehaald [1], leest men er het volgende over:

Het is gebleken dat de Regenten en Inlanders aan wie dessa's zijn afgestaan, om daaruit inkomsten te genieten, zoowel over de Landen als over de bewoonders der Dessa's, naar welgevallen hebben gedisponeerd en nog disponeeren. Zij hebben gesteld en daarop ingegaan: „Deze dessa's zijn mijn eigendom; ik ben dus meester om daarmede naar mijn goeddunken te handelen"; zij hebben door de bewoonders van die dessa's uit de welken zij geen menschen voor bepaalde diensten nemen, waar de velden slegt en de dessa's zelve ver afgelegen zijn, de Landrenten of belasting *wel* in geld laten opbrengen, maar deze naar willekeur verhoogd; en daar waar de velden meestal goed en voordeelig slagen, ook geschikt zijn voor suikerriet en catjang, en de dessa's zodanig gelegen zijn dat er gemakkelijk volk uittetrekken is tot het verrigten van diensten, heeft de Regent zig niet gestoord aan de som waarvoor de dessa's aan hem zijn afgestaan, maar hij heeft een gedeelte van de velden genomen, en die gegeven aan de zulken welke voor hem vaste en onafgebroken diensten verrichten (het bedragen dat een zoodanig dienaar bekomt is echter *zeer* weinig): van de overige velden heeft hij een gedeelte met suikerriet laten beplanten; de helft van het

---

1) Zie bl. 67.

gewas aan zig zonder betaling doen leveren, en de andere helft voor geene, en sommige voor niet noemenswaardige betaling bij uitsluiting van andere tot zig genomen; en daar waar men geen suikerriet of catjang had geplant, heeft de Regent de velden, die er overschoten, met padie doen cultiveren en bij een goed gewas de helft daarvan aan zich in voldoening der Landrenten doen leveren en niet toegestaan dat de cultivateurs de Landrenten in geld betaalden; voorts het grootste gedeelten van het volk dier dessa's meestal zonder of wel tegens zeer geringe betaling tot onbepaalden arbeid gebruikt.

De Regenten hebben dus met de velden gehandeld, even als waren zij de eigenaars daarvan; want in andere dessa's, die niet tot den Regent behooren, disponeert het volk dusdanig over zijn veld: daar zegt iemand, die in het bezit is van het zelve: „dat is het mijne, ik sta dit voor een jaar aan een ander af, maar deze moet aan mij de helft van het voortbrengsel uitkeeren".

Volgens het op de vorige bladzijde medegedeelde kon de regent kiezen geld of land. „In vele residentiën" wenschten zij bij het oude te blijven; doch waar dit plaats had „geschiedt dit ten kosten van het regt van die dessabewoners, namelijk daar disponeert of heeft de Regent gedisponeerd over de velden en over het gewas; hij neemt weinig of geen geld, maar hij neemt de helft van het gewas en hij heeft of laat de velden met suikerriet beplanten. Want was dit niet het geval, zoo zoude hij immers verkiezen geld van het Gouvernement te ontvangen, dat zekerder is, dan zulks bij kleine paijementen van zijne dessas, in te zamelen, dat wisselvallig is". Art. 16 kon ook niet van toepassing zijn „want de Regent neemt de helft van het gewas en dus meer dan waarvoor hem de dessa is aangerekend".[1]

De Inspecteur verzocht bericht over de volgende 3 middelen:

1) Art. 16 bepaalde: „In de dessa's, welke aan eenige Regenten of andere Inlanders zijn afgestaan, om daaruit, in plaatse van uit geld, eene jaarlijksche belooning te trekken, zal omtrent het bedrag van hetgeen de ingezetenen behooren op te brengen, moeten gehandeld worden op denzelfden voet, als in de dessa's welker ingezetenen hunne landrenten dadelijk aan het Gouvernement betalen." Het *dus* is mij niet duidelijk; verg. bl. 73—74.

„1°. „De dessa's van de regenten en andere Inlanders voor dit jaar laten, zooals die zijn, en er zich niet mede te bemoeijen;

„2°. De dessa's geheel de regenten te ontnemen en hun in geld te betalen en die dessas evenals anderen aan te slaan en weder onder het Gouvernement te brengen;

„3°. De middelweg tusschen deze beide."

Hierop schreef hij:

Het eerste is geheel afwijkende van het principe om te zorgen dat de eene Javaan niet boven den anderen gedrukt wordt en dit bereikt men niet, wanneer de Regent aan zich meerder geld laat opbrengen dan waarvoor de dessa hem is aangerekend, of wanneer hij aan zich de helft van het gewas laat leveren; daarbij wat zal men de bewoonders van die dessa's ten antwoord geven, wanneer zij vragen om *niet* meer onder den Regent te sorteren, en geld te betalen in voldoening aan hunne Landrenten, gelijk dit thans op Samarang het geval is, waar de dessa's volkeren, die onder den Regent sorteren, zijn opgekomen, over de knevelarijen van den Regent hebben geklaagd en verzogt hebben om te gelijk met andere dessa's te mogen deelen in de billijke bepalingen van het Gouvernement omtrent den aanslag vastgesteld. Zal men hen afwijzen? Dit zoude strijden met het aangenomen principe van billijkheid. Aldus kan mijns inziens de zake niet geheel en al worden gelaten, zooals die in vorige tijden was en tot nog toe is gebleven en te meer niet, om reden het nimmer de intentie is of kan zijn geweest, om den Regent een dessa voor ƒ100 aan te rekenen en hem te vergunnen er ƒ200 uit te trekken.

Maar de Inspecteur meende niet te moeten aanbevelen den regenten en anderen Inlanders de desa's voor dat jaar geheel te ontnemen en hun geld te geven, daar de verordening de keuze liet; hij wenschte slechts een overgangsmaatregel. C.C.G.G., ofschoon goedkeurende, hetgeen de Inspectie voor tijdelijk had verordend, wilden echter niet tekort gedaan hebben aan de beginselen van het stelsel, gelijk zij bij besluit d.d. 10 Juli 1818 N°. 1 te kennen gaven[1]. Van groot belang is dan, wat in het besluit verder volgde, nl.:

---

1) Reeds vermeld op bl. 41 als opgenomen in bijl. IV.

Ter dezer gelegenheid verder in aanmerking genomen zijnde, dat zoo mogelijk het op alle gronden van geldelijk en staatkundig belang, zoo wel als ter verzekering van de goede behandeling der Javasche bevolking verkiesselijk is, alle bezoldigingen in geld te betalen, en den afstand van landerijen tot betaling allerwege af te schaffen;

Dat evenwel dient te worden onderzocht, of niet het aanzien, het gezag en de noodwendige invloed der Regenten en andere Inlandsche hoofden op hunne onderhoorigen vereischen, dat, naar ouder gewoonte, menschen tot hunne perzoonlijke dienst en statie worden afgezonderd, en zoo ja op welke geschikte wijze daaromtrent zoude kunnen worden voorzien.

zoo bracht het besluit de bedenkingen der C.C.G.G. onder de aandacht der Inspectie: „met last om deze en alle andere omstandigheden en overwegingen, die ten deze te stade zouden kunnen komen na te gaan, en omtrend dit punt een beredeneerd voorstel in te leveren".

Hierop volgde het zeer breede rapport d.d. 19 December 1818 N°. 13. Lettende op de kennis der Inlandsche toestanden, die uit dat stuk weder aan den dag treedt, zal de steller er wel de eerste onderteekenaar van geweest zijn, dat mij te aannemelijker schijnt, omdat het al de gebreken van Van Lawick's opzet verraadt, die het rapport van 5 December 1818 ontsieren en het zoo buitengewoon bezwaarlijk te lezen maken [1].

Wij weten nu, hoe de bedenkingen tegen het landbezit zich het eerst deden hooren; het rapport van 19 December 1818 leverde nieuwe bouwstoffen. Daarin werd medegedeeld, dat in verscheidene regentschappen geld boven land was verkozen; doch dat, echt Indisch! de toestanden van het ambtelijk landbezit feitelijk hetzelfde waren gebleven, niettegenstaande de hoofden geld hadden ontvangen [2]!! Verder leest men in het rapport o.a. het volgende:

1) Verg. bl. 196—197.

2) In Besoeki, Probolinggo, Japara, Kedoe en Cheribon was geld boven land verkozen, overeenkomstig art. 18 der Landrenteverordening van 1818; in Grissee, Rembang, Semarang was van dat art. 18 „gedeeltelijk" gebruik gemaakt; in Soerabaja en Bantam „bestond reeds, dat die inkomsten in geld uitbetaald werden"; in Pasoeroean, Pekalongan en Tegal had een ieder ambtelijk landbezit.

En hiermede afstappende van dat gene wat betreft de toepassing en de werking van het bepaalde bij de hiervoren genoemde besluiten van 9 Maart en 10 Juli ll. zullen wij overgaan tot het voldoen aan den last ons bij laatst genoemd besluit opgedragen, ten aanzien van de wijze hoedanig de regenten, hoofden en inlandsche gepensioneerden, hunne inkomsten voor den vervolge te doen genieten.

De verregaande schreeuwende willekeurige dispositien, welke de regenten en hoofden zich aanmatigen over de dessasbewooners en landen aan hun afgestaan om in stede van geld daaruit inkomsten te genieten, zijn aan Uwe Excellentiën, zoo ten volle bekend, dat wij vermeenen, ons gevoegelijk te kunnen verschoonen die afwijkingen van al wat regtvaardig en billijk is, op nieuw *uiteen te zetten* [1] en in dat eerbiedig vertrouwen zullen wij dan ook daarbij niet langer blijven stilstaan.

Het afstaan van dessas en landen of het verblijven van deze aan de regenten en hoofden was *(sinds ?)* de invoering van het stelsel van landelijke inkomsten, een direct strijdige maatregel met de grondbeginselen van het stelsel, dat men invoerde, en van hetwelk men door dien maatregel gelijktijdig afweek; de voornaamste grondbeginselen van het stelsel zijn immers, dat de Javaan zal opbrengen een' geregelden grondlast van zijnen akker, dat de bruiker der velden niet uit het bezit van de zulken zal worden gesteld; dat geene diensten zullen worden verrigt, dan tegen billijke betalingen.

In de dessas nu, welke aan de regenten en hoofden zijn afgestaan, doen dezen de bewooners van die dessas even zooveel opbrengen van hunnen akker, en van al wat dezelve bezitten als hun goeddunkt; deze regenten en hoofden beschikken over de velden, welke tot die dessas gehooren, en laten dezelve beplanten met dat gene, wat hun goeddunkt, gebruiken hiertoe de dessabewooners, hunnen ploeg en buffels en betalen dan niets of zeer weinig, en vergen bij aanhoudendheid allerlei diensten van die bewooners tegen geringe en meestal tegen hoegenaamd *geene* belooning; en al was het dus niet, dat het in allen opzigte geregelder en op alle gronden van geldelijk en staatkundig belang, zoo wel als ter verzekering van de goede behandeling der Javasche bevolking verkiesselijker is alle bezoldigingen van ambtenaren (gelijk die regenten en hoofden dit dan nu toch in waarheid zijn) in geld te betalen en den afstand van landerijen tot betaling aller wege af te schaffen, zoo zouden diergelijke schreeuwende willekeurigheden 't Gou-

1) Voor het door mij gespatieerde staat „verschillen"; of er wat uitgelaten is, weet ik niet.

vernement echter ons inziens behooren te brengen hierin te voorzien.

Een week, nadat de Inspectie dit belangrijk rapport had geschreven, dagteekende zij een ander stuk den 25en December 1818 N°. 22. Het behandelde vooreerst de desaverkiezingen, waarover hierna[1]; maar het beschouwde in de tweede plaats de inkomsten der vaccinateurs en verder die der inlandsche geestelijke adviseurs bij de rechtspleging, waardoor het rapport tevens een onderwerp van dit hoofdstuk wordt.

Over de vaccinateurs leest men het volgende[2]:

De Inlandsche vaccinateurs worden op dit oogenblik in eenige Residentien zeer onregelmatig hetzij in land hetzij in geld betaald; in andere weder genieten dezelve geene inkomsten.

Naar aanleiding van het door ons vroeger aan Uwe Excellentien geannonceerde, om alle bezoldigingen en betalingen van Inlandsche Hoofden in stede van in land in geld te doen plaats grijpen, zijn wij dan ook van gevoelen, dat de betaling der Inlandsche vaccinateurs zoude moeten geschieden in geld, plaatselijk naar omstandigheden te wijzigen en waardoor alsdan wel is waar deze uitbetalingen in sommige Residentien eene verhooging, maar ook weder in andere eene bezuiniging zullen ondergaan, en om hiervoor slechts een enkeld bewijs aan te halen zoo gelieven Uwe Excellentien te weten, dat de kosten van traktementen voor de geëmployeerden bij de vaccine in de Bataviasche Preangerlanden op dit oogenblik meer bedragen dan in evenredigheid, die van het overig gedeelte van het Eiland te samen.

Het nut en het algemeen belang van gemelde inrigting zijn daarenboven te klaarblijkelijk als dat wij aarzelen zouden Uwe Excellentien te doen kennen, dat de thans bestaande onregelmatigheid in de betaling der Inlandsche bediendens bij de Vaccine, en de beheering zelve van dezen tak van geneeskundige huishoudkunde allergebiedendst vorderen aan een algemeene herziening onderworpen te worden, en waarom wij ons dan ook verplicht achten aan Uwe Excellentien voor te stellen, dit een en ander bij besluit te bepalen.

En verder:

Het derde punt, dat wij ons hebben voorgesteld in deze te verhandelen, is dat van de inkomsten der Inlandsche geestelijkheid.

---

1) In hoofdstuk XIII. — 2) Over het onderwerp „pokken" een goede bijdrage in *Priangan*: zie hiervóór, bl. 254, noot 2.

Die inkomsten zijn verschillende; sommige van deze worden tot nog toe in landen genoten, die door het Gouvernement (even als dit met de Regenten en Hoofden het geval is) aan hun zijn afgestaan om in stede van geld daaruit die inkomsten te trekken; nog andere inkomsten spruiten voort uit religieuse bepalingen.

Wij voor ons vermeenen dat het Gouvernement zich hoegenaamd niet met de laatstgemelde inkomsten mag inlaten en onder welke wij dan ook begrijpen dezulken, die voortkomen uit betalingen of opbrengsten bij gelegenheid van huwelijken; ja, aan wie ook die betalingen of opbrengsten geschieden, hetwelk het Gouvernement des te geruster kan doen, daar de meeste dezer betalingen en opbrengsten vrijwillig en ongedwongen plaats vinden, en wij gebruiken dan ook de vrijheid Uwe Excellentien daartoe te adviseeren.

Dan ten aanzien van de inkomsten, die thans in land of in geld door de geestelijkheid van het Gouvernement genoten worden, en die zich voornamelijk bepalen, en ook behoren te bepalen tot de priesterschaar in de hoofdplaatsen van de Residentien en Regentschappen, tot de zulke welke in de Residentieraden assisteren of aan enkele zoogenaamde heilige priesters of pangerangs, gelijk men die onder anderen in de residentien van Samarang en Grise aantreft; deze inkomsten zijn ook meer ongeregeld en willekeurig bepaald en worden alzo even dusdanig onregelmatig genoten; wij zijn van oordeel, dat een herziening van dezelve evenzoo noodzakelijk is als wij dit overtuigd zijn gelijk wij Uwe Excellentien hebben voorgedragen ten opzigte der inkomsten van de Regenten en Hoofden; wij geloven tevens dat, zeer enkelde gevallen uitgezonderd, de inkomsten aan de Geestelijkheid toe te leggen ook zeer wel in geld kunnen worden uitbetaald, gelijk er van deze inkomsten in dit jaar uit eigen verkiezing aan deze Priesters in gelden uitbetaald waren, terwijl deze in enkele gevallen slechts kunnen bestaan ten aanzien van die zoogenaamde heilige Priesters of Pangerangs; deze worden Pangerang geboren (daar anderen welke dien titel hebben zulks moeten verkrijgen door benoemingen van het Gouvernement of de Javasche vorsten) en hebben dikwijls een dessa of stuk grond, dat zij van hunne voorvaderen als een niet veralieneerd eigendom geerfd hebben en hetwelk der moeite niet waardig zoude zijn, en buiten dat niet aan te raden is, hun dit te ontnemen. Wij gebruiken dan ook de vrijheid Uwe Excellentien voor te stellen tot de voorziening van de inkomsten der Geestelijkheid te besluiten en daarbij te doen observeren, wat wij ten dezen aanzien bij dit ons berigt hebben gezegd.

Op deze belangrijke uiteenzettingen is het besluit van 5 Januari 1819, Stbl. N°. 11, gevolgd, dat ten onrechte, blijkens alinea 1 ervan, alleen naar het voorstel der Inspectie van 19 December t. v. verwijst, terwijl uit den inhoud van de verordening blijkt, dat ook op de voorstellen der Inspectie van den 25en d. a. v. werd ingegaan. Teekende ik hiervoren aan [1], dat C.C.G.G. tot geen radicale maatregelen plachten te komen, wat wij nu hebben te boekstaven, is daarop in ieder geval een uitzondering, en een zeer lofwaardige. Afschaffende het ambtelijk landbezit van „alle Inlandsche Regenten, Hoofden en Gepensioneerden", waaronder dus ook konden gerekend worden vaccinateurs en de in hun qualiteit van adviseurs bezoldigde penghoeloe's, zeide het besluit inkomsten in geld op behoorlijken voet toe; hetgeen nader werd uitgewerkt bij het besluit van 5 Januari 1819, Stbl. N°. 12. Overigens merkte het stuk in Stbl. N°. 11 nog op:

Dat weliswaar „niet al het licht over dit belangrijk onderwerp is opgegaan, hetwelk tot het maken van vaste bepalingen voor den vervolge noodig is";

Dat echter „zoo veel mogelijk, reeds nu moet worden in acht genomen de volmaking van het landelijke stelsel";

„Dat daartoe bijzonderlijk strekkende is de betalingen in gelde te doen"; en

„Dat reeds de ondervinding heeft doen zien, dat deze betaling aan velen aangenaam en geenszins met de begeerte van anderen strijdig is".

Het is stellig geen lichtpunt in de regeering van landvoogd Van den Bosch geweest, dat deze het ambtelijk landbezit bij resolutie van 23 Augustus 1832 herstelde [2]; sinds was het bestemd om nog ruim een kwarteeuw te bestaan, totdat onder het ministerie-Van de Putte de afschaffing opnieuw plaats vond [3].

---

1) Op bl. 268.

2) Zie in het breede hierover *Deventer's Bijdr.*, dl. II, bl. 197 v.v.

3) Van regeeringswege werd in Indië samengesteld een „Nota over het ambtelijk landbezit van Inlandsche ambtenaren in de Gouvernementslanden op

Zeer spoedig na de ontbinding der Commissie-Generaal heeft de positie der hoofden als ambtenaren nog vollediger uitdrukking gevonden in het bekende „Reglement op de verpligtingen, titels en rangen der Regenten op het eiland Java", vastgesteld d.d. 9 Mei 1820, Stbl. N°. *22*, een reglement, dat de hooge Commissie reeds in gedachte had. Eenige jaren later werd het gevolgd door een dergelijk reglement voor de Inlandsche ambtenaren op het eiland Java, aan de Regenten ondergeschikt zijnde, vastgesteld d.d. 24 Februari 1824, Stbl. N°. 13, waarin mede gehandeld wordt over de hiervoren vermelde vaccinateurs en „bezoldigde" geestelijken. Lettende op het instructief karakter dezer stukken, moet in herinnering gebracht worden, wat ten deze reeds onder C.C.G.G. voorbereid of vastgesteld werd: het loopt over de drie volgende punten:

b. De Inspectie, bepleitende de afschaffing van het ambtelijk landbezit, kwam vanzelf op het inkomen der hoofden in het algemeen, waartoe tevens behoorde hun bevoegdheid om over den desaman te beschikken, zoo voor gevolg als voor huisbedienden, twee onderwerpen, die echter het rapport niet afgescheiden behandelde en in den algemeenen naam van pantjèndiensten kunnen begrepen worden.

Rapporteurs stelden op den voorgrond, dat zij het liefst uitsluitend bezoldiging in geld zagen, zonder meer: „dan ons valt te letten", schreven zij verder, „op hetgeen Uwe Excellentiën zoo wijselijk, bij het besluit van den 10 Julij ll. hebben gezegd [1]; en den noodwendigen invloed der regenten en andere inlandsche hoofden op hunne onderhoorigen vereischen, dat, naar oude gewoonten, menschen tot hunne persoonlijke diensten en statie worden afgezonderd; en het

---

Java en Madoera" (1904). Wat de geschiedenis der afschaffing onder C.C.G.G. aangaat, bevat zij weliswaar niets anders dan hetgeen reeds destijds gepubliceerd was, speciaal in *Deventer's Bijdr.;* maar het breede overzicht tot den nieuwen tijd maakt dit stuk belangrijk. Men treft het o. a. aan in de bibliotheek van het *Inst.*

1) Zie bl. 335.

is dan ook de overweging daarvan, welke ons niet zoo gaaf doet komen tot het doen van dat voorstel. Wij zullen dit eerst toetsen aan datgeen wat wij vernemen, dat alhier in aanmerking komen kan." Onder de aandacht brengen zij dan, dat, naar het gevoelen van vele residenten, de regenten wel gemist konden worden. Rapporteurs onderschreven dit gevoelen niet; zij achtten hun handhaving evenals die der mindere hoofden noodzakelijk; doch dan moest men hun ook, ter wille van den zedelijken invloed, het recht niet ontnemen diensten van den desaman te vorderen, zoowel voor hun statie als voor hun huiselijke benoodigdheden. Men kon echter deze eischen den desaman niet stellen, zonder hem er vergoeding voor te geven. Hen, de pantjèn's dus, te betalen in geld, niet in land, zou stellig verkieselijker mogen heeten; doch dit ware veel duurder, dan landbezit te verstrekken, hetgeen bovendien door hen op hoogen prijs werd gesteld; daarbij kwam, dat men gelduitkeering niet anders kon toevertrouwen dan aan de hoofden zelven, hetgeen weder een bron van geknoei zou openen. Uit dien hoofde moest, overeenkomstig plaatselijke gewoonten, de hoeveelheid land vastgesteld worden, die aan de pantjèn's zoude toevallen; de regelen hiervoor hielden natuurlijk mede verband met de bepaling van het aantal dienstbaren, waarop ieder hoofd recht kreeg; hiertoe legden rapporteurs een schema over. Verder werd de vraag gesteld: waar aldus de hoofden inkomsten in menschen erlangden, of de bedragen hiervan niet in mindering moesten gebracht worden van de door hen genoten geldelijke inkomsten? Rapporteurs onthielden zich echter van eenig voorstel ten deze, daar die inkomsten „zóó ongeregeld, onbillijk en voor de onderscheidene betrekkingen zóó willekeurig" vastgesteld waren, dat dit alles nog eerst een speciaal onderzoek vorderde. Eindelijk stelden zij C.C.G.G. voor om bij geheim schrijven aan de residenten te doen weten: „dat het Gouvernement is in ervaring gekomen, dat naardien vele dier ambtenaren de inlandsche regenten en eerste inlandsche hoofden, als overbodig beschouwen en dienvol-

gens hen daarnaar behandelen, en van hun niet die partij trekken, als welke het Gouvernement nuttig en noodzakelijk beschouwt, maar integendeel dat men die hooge inlandsche beambten onverschillig aan hun lot overlaat en zelfs van het inlandsch bestuur uitsluit, waardoor dan ook daar, waar dit bestaat, de policie slecht en ongeregeld is; dat het Gouvernement verlangt, dat, ten aanzien van die regenten en eerste inlandsche hoofden, meer in den geest van het Gouvernement gehandeld wordt, beschouwende hunnen invloed vooralsnog nuttig en noodzakelijk en van hetwelk het Gouvernement, op nieuw een bewijs heeft gegeven door de voorziening in hunne statie en bedienden, wordende de Residenten wel serieuselijk aanbevolen toe te zien, dat aan de eene zijde, die statie door de regenten en hoofden niet wordt vermeerderd, maar ook aan de andere zijde, dat wanneer dezelven in het publiek verschijnen dit steeds met die als nu vastgestelde statie plaats vindt" [1].

Gelijk reeds aangeteekend [2], had de beslissing over dit belangrijke onderwerp eerst na de ontbinding der Commissie-Generaal plaats.

c. Het voorafgaande hield verband met de intrekking van het ambtelijk landbezit voor de centrale hoofden; terwijl betaling of vergoeding in land voor de pantjèn's noodig werd geacht, en deze vorm van belooning voor de desabesturen gehandhaafd bleef [3]. Het onderwerp, dat wij nu aanroeren, staat echter geheel buiten de tot dusver behandelde aangelegenheid; alleen houdt het er middellijk

---

1) Het gedeelte van het Inspectierapport over het toestaan van pantjèns aan de Inlandsche hoofden en de handhaving van den invloed der regenten is wel zeer slecht gesteld en bovendien ellendig gekopieerd, doch niettemin van belang om er kennis van te nemen; vandaar, dat ik het in bijl. VIII opnam.

2) Op bl. 341.

3) Het is mogelijk, dat de kennis der toestanden mij hier geheel in den steek laat; doch het is mij niet bekend, dat voor het presteeren van pantjèndiensten landbezit werd toegekend. Ik vermeende, dat de desaman ieder op zijn beurt met de diensten belast werd, zonder speciale toekenning van land daarvoor.

verband mede, omdat het evenzeer gericht is tegen het trekken van voordeelen buiten de ambtsbedieningen staande, nl., nu speciaal door het drijven van handel [1]. Daardoor laat het zich begrijpen, dat het Inspectierapport van 19 December 1818, na het ambtelijk landbezit veroordeeld te hebben, nog het volgende inhoudt:

En hiermede zouden wij dit ons berigt kunnen besluiten, was het niet dat wij ons verpligt achten in allen eerbied de aandacht van Uwe Excellentien te verzoeken op hetgeen de regenten en hoofden zich thans, sedert dat men hen aan hun lot heeft overgelaten, veroorloven van deel te nemen in of zelf mercantiele speculatien te drijven, door welke handelingen zij den gemeenen landman onderdrukken, naardien zij van den invloed, welke hunne betrekkingen hun geven, op de geringe volksklasse en voornamelijk op de cultivateurs imposeren, en schreeuwend misbruik van dien invloed maken, om door of tegen geene of tegen geringe betaling zich meester te maken van de producten, welke worden gecultiveerd, terwijl daarenboven deze handelingen ook te weeg brengen dat die regenten en hoofden dikwijls worden betrokken in regtsgedingen door dezulken, die in hen anders zouden behooren te erkennen hunne meerderen en waardoor zoodanig regent of hoofd de publieke achting verliest en zich zelven onbekwaam maakt naar vereischte trouwhartig zijne pligten te betrachten.

Wij vinden onder de regenten, welke zijn handelaren in koffij, suiker, kapas, olie en meer diergelijke artikelen, houders van suiker- en katjang molens; en de ondervinding heeft bewezen dat dezelven zijn medestanders in pachten, houders van amfioenkitten, verhuurders van warongs en meer dergelijken. Het zal onnoodig zijn het nadeelige daarvan alhier verder te beschrijven. Wij voor ons zouden wenschen dat de regenten en hoofden waren dat, waartoe zij zijn geroepen en benoemd, dat zij als ambtenaren van het Gouvernement zich niet inlaten met diergelijke speculatien, handel, koop of verkoop, dat zij als eerste hoofden van de inlandsche politie, steeds altoos zoo onpartijdig konden zijn in questien, die voorkomen tusschen hunne onderhoorigen onderling, en tusschen dezen en vreemdelingen, dat men gerustelijk op hunne consideratien en adviesen konde afgaan, hetwelk thans niet het geval zijn kan, daar

---

1) Verg. bl. 147. In *Priangan* belangrijke mededeelingen over dit onderwerp.

meestal hun eigen belang in die questien betrokken is. Men was voorheen van de noodzakelijkheid van een en ander zoodanig overtuigd, dat bij eene wet werd bepaald, dat degenen, welke aan de regenten en eerste hoofden crediet gaven, en dat deze laatstelijk achterlijk bleven in de betaling van hunne schuld, men hen daarover niet in regten zoude vermogen te betrekken; en de onderscheidene geregtshoven waren gelast geene inzage te nemen van die questiën; de bedoeling daarvan was: men begreep dat een zoodanig regent of eerste Inlandsch hoofd door openlijk in een regtsgeding betrokken te zijn door menschen, met wie dezelve niet gelijkstandig kan worden beschouwd en die dikwijls de hand legden op het huis en have van zoodanig regent, deze laatste daardoor de achting en eerbied van zijne onderhoorigen kwam te verliezen; wij voor ons gelooven nu niet, dat deze wet thans in dien strikten zin behoort te worden opgevolgd, doch ook aan de andere zijde, gelooven wij, het nuttig en noodzakelijk zijn zal, dat door het Gouvernement worde bepaald, waartoe wij dan ook de vrijheid nemen bij deze het voorstel te doen:

Aan alle regenten en eerste inlandsche hoofden, op hunne ontzetting uit hunne posten, te verbieden, het drijven van handel, middelijk of onmiddelijk; het houden van suikermolens of katjangmolens, het koopen of verkoopen van produkten, in het eerste geval anders dan voor eigen gebruik, in één woord, deel te mogen hebben of voor hunne rekening te doen nemen in eenige mercantiele speculatien, pachten, verhuring of houding van bazaars of warongs, of wat onder dit een en ander zouden gerekend worden te behooren met last aan de residenten om hieromtrent het naauwste toevoorzigt te houden en zonder eenige oogluiking het Gouvernement alle overtreding in deze ter kennisse te brengen.

C.C.G.G. gaven aan deze voorstellen evenzeer gevolg. Met de onvormelijke wijze der wetgeving in die dagen [1], hield nl. het Landbezit-staatsblad 1819, N°. 11, na de vijf artikelen over dat onderwerp, nog in 'n *Eerste*, 'n *Ten Tweede* en 'n *Ten Derde* over het volgende in: Aan de hoofden werd op straf van „ontzetting uit hunne posten", verboden „eenigen handel te drijven, middelijk of onmiddelijk, noch eenige suiker- of kadjangmolens te drijven, noch zich in

1) Verg. bl. 202.

eenigen koop van producten in te laten dan voor eigen gebruik". Wij zien uit dit alles, hoezeer de Inspectie der L.I., w. o. Van Lawick's kennis der binnenlandsche bestuurstoestanden, op de grondvestiging van het Landelijk stelsel der C.C.G.G. van invloed is geweest.

d. Tot slot valt in herinnering te brengen een bepaling, die mede aan de willekeurige gezagsuitoefening der hoofden eenige grenzen wilde stellen.

In Besoeki hadden zij eigener autoriteit een belasting op het slachten van vee ingevoerd. De resident, in plaats van dit te verbieden, oordeelde slechts, dat de hoofden met de invordering knoeiden, alzoo de opbrengst ten eigen bate gebruikten. Om die reden verpachtte hij de belasting, waarop de goedkeuring der C.C.G.G. gevraagd werd. In handen gesteld van den Raad van Financiën, vermeende dit college, naar de resumtie van het te noemen besluit, dat de resident zich schuldig had gemaakt „aan misbruik van macht, welke noch door het voordeel aan den Lande toegebragt, noch door de bedenking, dat die belastingen op eene willekeurige wijze door Inlandsche hoofden wierden ingevorderd, noch door de inroeping van eene opvolgende approbatie kan worden verschoond". Blijkens een besluit d.d. 21 Februari 1817 N°. 8 waren C.C.G.G. het nìet alleen hiermede eens, maar verklaarden zij „het hoogst nuttig" hun gevoelen hierover te openbaren. Vandaar, dat het besluit op de gewone lawaaierige wijze werd gepubliceerd bij Stbl. 1817 N°. 11 met zeer uitvoerige overwegingen. Ingevolge art. 3 ontvingen de residenten een aanschrijving om: „de meeste zorgen aan te wenden, ter wering van alle heffingen van gelden door inlandsche hoofden van den gemeenen inlander, welke door de Hooge Regering niet uitdrukkelijk zijn gewettigd". Den resident van Besoeki werd bovendien bevolen dadelijk de verpachtingen te vernietigen, terwijl hem het „leedwezen" der C.C.G.G. betuigd werd: „dat hij in steede van de wlilekeurige heffing der Inlandsche hoofden tegen te gaan, integendeel daaraan door de gedane verpachtingen zeeker

aanzien van wettigheid gegeven en tevens zich een gezag aangematigd heeft, dat hem niet gegeven is".

De regelen, een half jaar later gewettigd voor de beperking der gezagsuitoefening op de Particuliere landerijen van het Krawangsche en de Preanger in Stbl. N°. 43 maakten nog uitdrukkelijk het verbod in Stbl. 1817 N°. 11 van toepassing aldaar [1], ofschoon het gezegd was bestemd te zijn voor „alle de residenten". Vermoedelijk werd deze uitdrukkelijke verklaring nog noodig geacht, omdat men aan de toepasselijkheid op die eigendommen zou kunnen twijfelen; maar hoe dan op de elders gelegen landen?? Art. 5 van Stbl. 1817 N°. 43 stelde nl.: „Dat geen der Inlandsche hoofden eenige opbrengsten ten hunne behoeve zullen mogen vorderen, of iets hoegenaamd genieten, wordende bij deze voor ingevoerd gehouden, het bepaalde bij besluit van den 21sten Februarij dezes jaars, N°. 8."

---

1) Verg. bl. 322—323, art. 5.

HOOFDSTUK XI.

BRUGGENAANMAAK DOOR DE INLANDSCHE BEVOLKING.

Het overgroot deel der bepalingen van het Landelijk stelsel had ten doel om aan de belangen des Lands, d. w. z. der openbare geldmiddelen, vast te knoopen het welzijn der bevolking. Waar dit goedschiks kon gedaan worden door te vermanen tegen knevelarij, afzetterij, en ander gerij van derden, was men lang niet karig; en de goedmoedigheid, waarmede men de nieuwe area van welstand en vrijheid verkondigde, grensde somwijlen aan het naïeve. De goede bedoelingen werden echter in menig opzicht verlamd zoowel door gebrek aan fondsen als door vrees voor de toekomst in deze, terwijl men er niettemin een eer in stelde, om zoo spoedig mogelijk het moederland door remisen te doen zien, hoe rijk en gelukkig nieuw Nederlandsch-Indië was gemaakt[1].

Onder deze omstandigheden laat het zich begrijpen, eensdeels, dat van de verwezenlijking der gedachte aan een Landelijk *stelsel* — ook over te brengen naar de Buitenbezittingen, bepaalde art. 76 van het Regeerings-Reglement van 1818! — niets terecht kwam en dat er ook niet al te nauwkeurig boek werd gehouden van de heerendiensten, waartoe de menschen alzoo verplicht werden. Ik vind het eenigermate teekenend, dat in de volumineuse stukken der C.C.G.G. over het belastingwezen zoo bitter weinig ten aanzien van dit onderwerp voorkomt. Wanneer dan ook openbare geschriften, die het Landelijk stelsel willen

1) Verg. *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. I, bl. 202.

uiteenzetten, niet voldoende den indruk geven van een behoorlijk afgewerkt geheel, welks deelen op natuurlijke wijze tot elkander in eenig verband staan, zoo is dit geenszins aan de schrijvers te wijten, maar enkel aan het onsamenhangende van het onderwerp, dat zij zijn geroepen te behandelen, zooals de geschiedenis het hun geeft.

Hier worden wij in eens gesteld voor een heerendienstenonderwerp! Hoe kwam men daar nu aan? De Superintendent en de Inspecteur der Houtbosschen, het groot verbruik van hout voor bruggen willende tegengaan, bevalen C.C.G.G. aan, om ze uitsluitend van steen te doen bouwen. Daartegen was echter de Inspectie der L.I. gekant, die, in den ijver harer argumenteering, deze aangelegenheid in verband bracht met de heerendienstplichtigheid: bij houtaanleg kon men alle menschen gebruiken; werden de bruggen van steen, dan moest dit in meerdere of mindere mate aan ambachtslieden worden toevertrouwd. Een kenschetsend argument! Zoo werd een zaak van boschbeheer een van heerendienst! Ziehier wat de Inspectie in een rapport d.d. 13 December 1818 N°. 8 opmerkte:

Dat dit voorstel niet algemeen zal kunnen worden aangenomen, om reden dat de materialen van steen en kalk niet op alle plaatzen in genoegzame voorraad en op de minst kostbaarste wijze te verkrijgen zijn, en omdat ten anderen op alle plaatzen des Eilands zulk eene genoegzame hoeveelheid wildhout voorhanden is, dat men niet in de excessive onkosten behoeft te vervallen, om overal steenen bruggen te doen aanmaken, dewelke ook nog daarenboven voor zooveel de nuttigheid en noodzakelijkheid betreft, niet als eene volstrekte vereischte kunnen worden aangemerkt.

Dat het maken en repareren der bruggen door middel van Jattiehout allerkostbaarst voor den Lande en uit hoofde der immense aanvragen zeer moeilijk voor de Boschdirectie zal zijn, behoeft geen verder bewijs als door meergemelde Inspectie en Superintendentie in derzelver reeds dikwerf genoemde voordragt gedeveloppeerd is geworden.

Ook beschouwen wij, dat de nuttigheid om de bruggen al dan niet van Jattiehout of te wel van wildhout te doen aanmaken, nog niet volledig genoeg door deskundigen is onderzocht geworden, om

ten dezen aanzien een voorstel aan Uwe Excellentien te doen; nog meer geldt zulks ten aanzien der steenen bruggen, omtrend het voordeel en de noodzakelijkheid van dewelke wij bij nader gehouden beraadslaging over dit onderwerp ons niet vermeten durven eenige theoretische gronden aan Uwe Excellentien open te leggen, doordien deze zaak allernoodwendigst door het een of ander Bouwkundig Departement plaatzelijk dient onderzocht te worden.

Ook zij het ons vergund bij deze gelegenheid aan Uwe Excellentien te doen opmerken, dat tijdens de invoering van het Landelijk stelzel door het Britsche Gouvernement in den jare 1813 geproclameerd, bepaald is geworden, dat onverhinderd de afschaffing van alle Heerendiensten, de volkeren echter gehouden zullen zijn de onderscheidene bruggen en wegen aan te maken en te onderhouden, zonder daarvoor eenige betaling te genieten.

Uit dit grondbeginsel afgaande, en op den voorgrond plaatzende, dat Uwe Excellentien goed zouden vinden te bepalen, dat voor den aanmaak en onderhoud der bruggen geen ander hout dan wildhout zal gebezigd worden, is het zeker, dat den Lande daardoor steeds op geheel kostelooze wijze de bruggen, zoo niet volgens eene volmaakt mogelijke en op gronden van bouwkunde gefundeerde constructie, zal verkrijgen, echter in zoo verre aan het doeleinde beantwoordende, dat dezelve voldoende practicabel zullen zijn.

In die speciale gevallen echter waar de breedte der rivieren, de sterkte der stroom en andere omstandigheden gebiedend vorderen, dat de bruggen van Jattiehout worden geconstrueerd, zoude deswegens de aanvrage door de respectieve Residenten kunnen geschieden, en de Inspecteur der Houtbosschen op bekomen autorisatie des Gouvernements, de kwalificatie tot den aankoop daarvan kunnen afgeven.

Het zij dus op grond van dit geavanceerde veroorloofd, aan Uwe Excellentien vooralsnog geen bepaald voorstel omtrend het aanmaken en repareren van bruggen te doen, maar Uwe Excellentiën tevens in overweging te geven, deze zaak vooralsnog te laten op den tegenwoordigen voet, waarbij de Javasche volkeren gehouden zijn, ieder in derzelve respective Districten de onderscheidene bruggen van wildhout of in speciale gevallen van Jattie aan te maken en te repareren, zonder daarvoor betaling te erlangen en wijders aan het Departement van den Waterstaat of dat der Publieke werken te defereren een nader plaatzelijk onderzoek, omtrend het aanleggen van steenen en houten bruggen, en deze laatste zoo wel van Jattie

als wildhout, in de onderscheidene Residentiën te bewerkstelligen, en na den afloop daarvan een voorstel, vergezeld van deszelfs consideratiën, aan het Gouvernement in te zenden.

In overeenstemming met dit advies, bepaalde het slotartikel 8 van het Boschbesluit in Stbl. 1819 N°. 19: „Vooralsnog zal blijven stand houden de verpligting van de ingezetenen, om de onderscheidene bruggen van wild- of in sommige gevallen, van jatie hout te maken, zonder daarvoor betaling te erlangen; de mogelijkheid en nuttigheid om steenen bruggen aan te leggen, of alle bruggen van jatie hout te doen maken, zal nader op last van den Gouverneur Generaal worden onderzocht." Dat anders de regeering voor het bezwarende om de bevolking de bruggen van het ondeugdelijke wildhout te laten leggen wel een geopend oog had, blijkt uit art. 10 van het besluit d.d. 11 Juli 1817, N°. 29, dat hiervoren werd medegedeeld [1].

1) Op bl. 309, noot 1.

HOOFDSTUK XII.

DE RIJSTHANDEL MET DE INVOERING VAN HET LANDELIJK STELSEL.

Bij de opening van dit werk wees ik op het onbestemde van hetgeen men placht te noemen het Landelijk stelsel [1]. Zoo ook heeft dit zijn invloed op de douaneregeling uitgeoefend, waartoe het volgende een bijdrage is. Het doet ons mede wel zien, hoe ver het Tusschenbestuur van bureaucratisch gedoe verwijderd was [2]; doch tevens, dat het de grenzen kon te buiten gaan.

Volgens een den 11en Januari 1812 gedagteekende regeling was rijst, ingevoerd van een andere haven van Java, belast met 5 rijksd. per kojang en in het algemeen werden producten van Java en Madura, van de eene haven dezer eilanden naar een andere uitgevoerd, te Batavia belast met 3, zoomede te Semarang en Soerabaja met 4 % der waarde. Een regeling van 18 November 1812 verklaarde den invoer te Batavia vrij, doch vorderde in de beide andere havens 1 rijksd. p. k.; het uitvoerrecht bleef gehandhaafd [3].

Nadat de proclamatie van 15 October 1813 het Landelijk stelsel afkondigde, werd in de douaneregeling ten behoeve van den Inlandschen landbouw verandering gebracht. Het tarief van 29 November 1813 stelde namelijk rijst voor al de havens vrij van invoerrecht; terwijl de uitvoer van producten der eilanden mede vrij was, mits vervoerd wordende op geregistreerde koloniale schepen; anders 3 % ad

1) Zie bl. 1. — 2) Verg. *Bestuur-1817-V. d. K.*, dl. I, bl. 6.

3) Zie *Proclamations*, dl. I, bl. 40 en 109. Bij *Norman*, bl. 265—271 een helder overzicht van de verschillende rechtenregelingen onder het Tusschenbestuur.

valorem [1]. Destijds waren de Javahavens in groote en kleine verdeeld; haar kenschetsend verschil bestond o. a. hierin, dat op de laatste enkel de vermelde koloniale schepen mochten varen. Onder de kusthavens behoorde Soemenep, waar alzoo de rijst vrij van in- en uitvoerrecht zou zijn .

De Britsche resident van Soemenep, J. Clarck, oordeelde echter, dat door deze ontheffing van rechten de financiën van zijn gewest groote schade zouden lijden. Toen nu in Januari 1814 Raffles een reis over Java maakte en zich te Bankalan bevond, maakte Clarck er zijn opwachting, bij welke gelegenheid hij het bedenkelijke der regeling onder de aandacht bracht. Het gevolg was, dat de resident gemachtigd werd om haar ten behoeve van zijn gewest te wijzigen overeenkomstig mondeling daarbij gegeven instructie, waardoor een invoerrecht op rijst herleefde. Clarck, te Soemenep terugkeerende, liet den ontvanger der douane W. Liddle, bij zich komen en overhandigde hem een door den resident geteekend tarief [3].

---

1) Zie *Proclamations*, dl. II, bl. 17.

2) De havens van Java werden onderscheiden in die met geregelde tolhuizen — nl. te Batavia, Semarang en Soerabaja — en in „minor" of „intermediate ports", waartoe Anjer, Cheribon, Tegal, Pekalongan, Djoeana, Rembang, Grissee, Pasoeroean, Besoeki en Soemenep behoorden. In beginsel mochten *alle* schepen de drie groote havens bezoeken; terwijl op de andere alleen handel konden drijven, of liever slechts aan de kustvaart deelnemen, geregistreerde koloniale vaartuigen. De regeling van 1812 voegde Grissee als vierde groote haven toe; dit werd echter weer ingetrokken bij de regeling van 29 November 1813.

3) Al de stukken over deze zonderlinge geschiedenis in *Eloutbundel* N°. 46. Naar aanleiding der quaestiën, die er over rezen onder het Herstel, schreef Liddle, die destijds nog te Soemenep verbleef, een nota d.d. 13 Januari 1817 ter voorlichting van onzen resident Roesler. In dat stuk verklaarde hij:

„The undersigned received orders *(from?)* captain J. Clark, resident, through the authority of the Honorable Lieutenant Gvr Raffles under date 1 January 1814 to collect the duties as follows:

3 percent on all goods imported from Java on the produce of Java.
2 Rupees per Coyang on rice.
9 stivers per hamat of Pady 1° sort.
7 1/2 „ „ „ „ „ 2° „
4 „ „ 1000 heads of Indian corn 1° „
3 „ „ „ „ „ „ „ 2° „
8 percent on fresh fish."

Liddle hing het „volgens gewoonte op een plankje", zoodat ieder het lezen kon; doch na tweemaal vergaan te zijn, was deze kennisgave niet meer hersteld [1]. Ook te Pamekasan werd dit tarief in toepassing gebracht; doch een publicatie van de wijzigingen op het algemeen reglement van 1813 vond niet plaats [2]!

De acting accountant Bauer, onbekend met deze onderhandsche wijzigingen, maar uit de verantwoordingsstukken de heffing ontwarende, vestigde Liddle's aandacht op hetgeen als een overtreding beschouwd moest worden; doch, toen deze de zaak verklaard had, nam de accountant er genoegen mede, die dan ook „nimmer verder eenige remarques had gemaakt" [3].

De laatste Britsche douaneregeling was van 1 Februari 1815 [4]. De rijst bleef vrij van invoerrecht. Ten aanzien van uitvoerrecht stelde weder 'n art. 5, dat alle producten van Java en Madura vrij waren, zoo vervoerd op koloniale schepen; doch dat anders 5 °/o ad val. moest betaald worden, te weten, blijkens art. 8, van koffie, suiker, peper en arak. Daarentegen stelde art. 9 nogmaals geheel vrij, behalve edele metalen, juweelen, zout, tevens „grain, etc.", w. o. alzoo

---

1) Onzen ontvanger te Soemenep, W. Abels, rechten van rijst heffende, evenals zijn Britschen voorganger Liddle, maakte de rekenkamer hierover aanmerking als in strijd met de nog vigeerende regeling van 1 Februari 1815. Abels deelde het zijn resident Roesler mede, die de toedracht der zaak uiteenzette in een missive aan C.C.G.G. d.d. 22 Januari 1817 N°. 38, nadat hij hierover door Liddle was ingelicht. Daaruit trok ik de mededeelingen in den tekst. In deze stukken wordt Roesler steeds *Raaber* geschreven; verg. de opmerking in mijn Voorrede.

2) In den tekst zullen wij nog lezen, dat de regeling van 1 Februari 1815 rijst uitdrukkelijk vrij verklaarde. Dit deed accountant Bauer aanmerking maken, hetgeen leidde tot een ophelderende nota van resident Clarck d.d. 15 Juli 1815. In retrospectieve beschouwingen tredende betrekkelijk de regeling van 1813 schreef hij, dat de heffing van 3 en 8 percent „was departing from the Genl Regulation and ought to have been the subject of an additional regulation, but the arrangement for continuing that duty was made by verbal instructions to myself as it affected this district, and in like manner to Capt Davy relative to the district of Pamakassan".

3) In Roesler's missive van 22 Januari 1817, vermeld in noot 1.

4 In den *Appendix* der *Proclamations*, dl. II.

rijst. Maar weder kwam voor Soemenep resident Clarck tusschenbeiden. Een d.d. 18 Mei 1815 geschreven nota, bood hij Raffles aan, waarin het verlies uiteengezet werd, dat de toepassing van art. 5 zou veroorzaken, hetgeen den luitenant-gouverneur aanleiding gaf in margine te stellen, dat het in Februari bepaalde niet moest beschouwd worden: „to extend to the Ports of Sumanap and the Islands dependant thereon". Deze wijziging werd openbaar gemaakt bij 'n *Additional Regulation* van 9 Juli 1815[1]. Zij gold echter niet het rijstproduct, voor zoover toch de opheffing der vrijstellingen in art. 5 slechts kon betreffen de onderwerpen, die in art. 8 uitdrukkelijk als belast genoemd werden, waartoe de rijst niet behoorde. De wijziging van art. 5 maakte toch enkel gewag van *the duties on articles therein referred to* en in een d.d. 28 Juli 1815 afgekondigd *Additional*[2] luidt het meer in het algemeen: „The 5th Article (Exports) of the General Custome-house Regulations, regarding the Export of Articles, the produce of Java, from one port to another on Java, is directed to be rescinded from and after the 1st August next, *and the Articles therein referred to*, will be subjected to the General Export Duty under all circumstances." Men nam dit echter hier en daar anders op. In Soemenep hield men zich aan de vroeger voor de haven gestelde regelingen, zoodat Liddle aan zijn opvolger bij Nederlands Herstel, W. Abels, verklaarde: „dat van 1 January 1814 af tot den tijd, dat hij dit ambt heeft waargenomen, de tolgeregtigheid van de quaestieuse producten door hem was geheven geworden"; de heffing had alzoo plaats gevonden van 1 Januari 1814 tot 24 Augustus 1816 d. w. z. gedurende 2 jaar en 8 maanden[3]. De nieuw opgetreden Nederlandsche resident

1) *Proclamations*, dl. II, bl. 70.

2) *Proclamations*, dl. II, bl. 71.

3) Uit den op bl. 354 noot 1 vermelden brief van Roesler. In een nota d.d. 15 Juli 1815 had resident Clarck het voortzetten der heffing, tengevolge van de wijziging, die art. 5 der regeling van 1 Februari 1815 onderging, aan accountant Bauer uiteengezet, die er mede door bevredigd werd, dus niet stond op het handhaven van de vrijstelling bij art. 9.

van Soemenep, dezen toestand alzoo vindende, deed er mede voortgaan, op grond van art. 8 zijner instructie om tot nadere verandering zich aan bestaande Britsche regelingen te houden [1]. Hetzelfde gevoelen over de wijziging, die in art. 5 der laatste douaneregeling was aangebracht, bleef heerschen te Soerabaja en vermoedelijk te Indramajoe; in ieder geval trof onze ontvanger op eerstgenoemde plaats, Hulft van Hoorn, er mede de heffing aan, waarom hij het vorderen van 5 % van rijst voortzette, mededeelende in een missive d.d. 19 December 1816 aan den secretaris-generaal Dozij, dat hij het deed krachtens de wijziging, die art. 5 had ondergaan. Te Indramajoe zorgde assistent-resident Martheze voor de inning der uitgaande rechten van rijst, hetzij op grond van den vroegeren toestand, hetzij wegens eigen opvatting van het bewuste art. 5 [2].

Te Grissee, een kusthaven als Soemenep [3], trof de met het Herstel opgetreden resident Wijnand de Groot geen heffing aan, zijnde alzoo in overeenstemming met art. 9 der Britsche regeling. Zich hiervan echter geen voldoende rekenschap gevende, schreef hij dit aan een vergissing van het voorafgaand bestuur toe, waarin hij aanleiding vond het recht eigenmachtig te vorderen [4]. Bij missive d.d. 11 November 1816 N°. 14 berichtte hij er echter tevens C.C.G.G. over. „Wijnige dagen" na zijn optreden, zoo verhaalt hij, was door hem opgemerkt: „dat er veel rijst na de overwal werd uitgevoerd en dat daarvan niets betaald wierd". Daarentegen werd te Soerabaja 5 % geheven, zoodat hij ten aanzien van

1 Verg. bl. 6 en 85.

2) In hoever er onder het Tusschenbestuur te Indramajoe rechten werden geheven (verg. bl. 353 noot 2) en er alzoo voor ons bestuurshoofd een antecedent bestond, blijkt niet duidelijk. Resident Van Motman ontving enkel van zijn assistent-resident de algemeene reglementen, op grond waarvan deze het recht vorderde. De resident bood de stukken bij missive d.d. 4 Januari 1817 N°. 23 C.C.C.G. aan. Er werd uitsluitend gewezen op de wijziging, die art. 5 had ondergaan; van art. 9 werd niet gerept.

3) Verg. de noot 2 op bl. 353.

4) Verg. over dezen resident bl. 152 noot 2.

den vrijdom te Grissee meende: „dat zulks een abuijs van den voormaligen Engelschen resident was", waarom hij de vrijheid had genomen „den uitvoer van rijst na de overwal, even als te Soerabaija, op vijf procent te stellen, en die langs de kust vrij te laten door welke maatregel het Gouvernement in twee maanden, ik deeze nieuwe order heb uitgegeeven, 1928 ropijen bevoordeeld is geworden". De mededeeling werd besloten met het uitspreken van de hoop, dat C.C.G.G. „deze mijne handelwijze zullen gelieven te approbeeren".

De regeering stelde den brief in handen van den Raad van Financiën [1]. Nu eerst vernam het college van deze heffingen te Grissee en te Soerabaja. Bij missive d.d. 2 December 1816 N°. 1 werd geantwoord. Aanvankelijk had het Tusschenbestuur den uitvoer van rijst bezwaard: „eerst met eene belasting van 5 Rijksdaalders per Coyang, en vervolgens met een regt van 3 per cent van de waarde", waarvan slechts de rijst uit 's Lands pakhuizen uitgezonderd werd; doch tevens deelde het rapport mede: „dat deze belasting met den invoer van het nieuwe en als nog vigeerende stelsel der Landelijke inkomsten dadelijk is opgeheven; zedert van dat tijdstip en tot op dit oogenblik is de rijst bij den uitvoer van alle belastingen hoe ook genaamd ontheven geworden en gebleven". De Raad vermeende: „dat deze vrijstelling ook in het vervolg en zoo lang er in het algemeen stelsel van belastingen geene verandering zal zijn gemaakt, behoort stand te houden, zoo ter bevordering en aanmoediging van de binnenlandsche zeevaart en handel in het algemeen, als in het bijzonder ter faciliteering van het debiet van een der voornaamste producten van Java, hetwelk door deszelfs overvloed en jaarlijksche vermeerdering alle vrees van schaarsheid of gebrek als hersenschimmig moet doen beschouwen, terwijl wij te minder schroomen om aan Uwe Excellentiën dusdanig te adviseeren daar het tog in buitengewone gevallen bij groote misgewassen als anderzins steeds

1) Besluit d.d. 22 November 1816 N°. 7.

van de hoogste magt zal afhangen om den uitvoer zoo wel van de rijst als van andere objecten dadelijk en zoo lang de noodzakelijkheid blijft voortduren door eene meerdere of hoogere belasting te beperken of wel geheel te beletten".[1] Tevens De Groot's eigenmachtige handeling als „misbruik van gezag" veroordeelende, „strijdig met alle regelen eener goede en regelmatige administratie", achtte het college zich verplicht, hierop de aandacht te vestigen, en aan C.C.G.G. in overweging te geven om de Rekenkamer te vragen „of aan dezelve uit de reeds ingekomen rekeningen van de residentiën Soerabaja en Grissee is gebleken", hoeveel gelden in ontvangst waren genomen. De regeering hieraan gevolg gevende[2], antwoordde de Rekenkamer bij schrijven d.d. 6 December 1816 N°. 28, dat collecteur Hulft over Augustus en September voor uitgevoerde rijst had geheven 691-9 ropijen; terwijl de resident van Grissee als collecteur der gerechtigdheden in die maanden had ontvangen 2028 ropijen. Het college voegde er aan toe: „dat door den waarnemenden Resident der Jacatra- en Preanger Regentschappen[3] almede 5 % zijn geheven geworden op de ter Indramaije in de maand October uitgaande 188 coyangs rijst tot een bedragen van ropijen 358-18".

Bij een besluit d.d. 10 Januari 1817 droegen C.C.G.G. den Raad nader op, om te onderzoeken, hoe onze administratie er in enkele gewesten toch toe gekomen was rechten op de rijst te heffen, in weerwil van de vrijverklaring der Britsche douaneregeling. Bij marginale dispositie d.d. 4 Februari d. a. v. werd mede in handen van het college gesteld een

---

1) Reeds op het einde van 1817 rees de vraag of men den uitvoer van rijst, uit vrees voor gebrek, niet zou verbieden; men vond dit echter een verouderd denkbeeld Zie de belangrijke mededeelingen betrekkelijk uitvoer van rijst in *Consignatie-V. d. K.*, bl. 472—478. De heer A. C. Mees is op dat artikel teruggekomen in de *Ind. Gids* van 1 April 1815, bl. 457—465. Men zie verder een artike in het *Kol. Tijds.* van 1914 N°. 2 bl. 145 van Bethbeder.

2) Besluit d.d. 2 December 1816 N°. 3.

3) Hoe kwam het college aan dien titel? Verg. bl. 310, noot 3, de laatste zinsnede.

schrijven d.d. 22 Januari 1817 N°. 38 van den resident van Soemenep over de heffingen. Resident Roesler deelde bij die missive het verloop aan C.C.G.G. mede, zooals wij het reeds kennen. Hij voegde daaraan de opmerking toe: „dat de afschaffing der tollen op de van Java ingevoerd wordende rijst, padie enz., de revenuen van Sumanap merkelijk zoude doen verminderen, hebbende dit het motief der remonstrantiën van den gewezen Resident Clarck uitgemaakt en daar de tollen in vergelijk van vroegere dagen, zeer moderaat, en alles behalven drukkende zijn, zo zoude het daarmede wel op den presenten voet kunnen worden gelaten, nadien het zeker eenlijk aan een omissie moet worden toegeschreven, dat er geen placaat of billet van geformeerd is".

De autoriteiten der Preanger en Soerabaja erkenden wel, dat de regeling van 1 Februari 1815 de rijst vrijgaf, doch oordeelden tevens, dat de regeling van 9 Juli d. a. v. die vrijstelling had opgeheven.

De Raad van Financiën berichtte er C.C.G.G. over bij schrijven d.d. 28 Februari d. a. v. N°. 22. Het college constateerde: „dat er in de residentiën Sourabaija en Sumanap tot in den laatsten tijd der Britsche regeering eene belasting op den uitvoer van rijst geheven" werd; „dat dit zelfde waarschijnlijk ook heeft plaats gehad, zonder dat wij echter dit hebben kunnen verifiëeren in de Preanger Regentschappen; dan dat deze belasting te Grissee zedert het emaneeren der jongste Custom House Regulations nimmer is ingevoerd geworden en nog minder heeft bestaan tijdens de overnaam der Residentie door het Neerlands Gouvernement". De resident van Soemenep en de ontvangers in de residentiën Soerabaja en Preanger waren dientengevolge in zoover verschoonbaar: „dat zij slechts zijn voortgegaan met een heffing welke zij reeds geëtablisseerd hadden gevonden, zonder daaromtrent op eigen gezag iets nieuws te introduceeren, terwijl echter deze zelfde verschooning niet te vinden is in het gedrag van den Resident van Grissee, die zonder daartoe de minste bevoegdheid te bezitten een nieuwe belasting in zijn residentie heeft ingevoerd, welke bevorens niet

had bestaan". De Raad meende, dat volgens de vigeerende Britsche bepalingen: „de uitvoer van rijst van alle belasting is vrijgesteld geworden en had behooren vrijgesteld te blijven". Deze vrijstelling grondde zich laatstelijk op art. 9 der regeling van 1 Februari 1815; het voorschrift in art. 5 deed aan art. 9 niet tekort, houdende deze laatste bepaling een uitdrukkelijke vrijstelling, die buiten eerstbedoeld voorschrift stond[1]. De Raad besloot met op te merken: „dat de redenen, welke het Britsche Gouvernement hebben bewogen om het artikel van de rijst bij den uitvoer van alle belastingen te bevrijden als nog bestaan en moeten blijven bestaan zoolang het stelsel van de Landrenten niet door een ander stelsel van belastingen zal zijn vervangen".

C.C.G.G. waren het met deze beschouwingen eens, blijkens hun besluit d.d. 4 Maart 1817 N°. 18. De betrokken residenten hadden „een geheel verkeerde uitlegging gegeven" aan de wijziging, gebracht in de regeling van 1 Februari 1815, die niet gold art. 9, doch uitdrukkelijk art. 5. De heffing moest dus terstond worden gestaakt, doch overigens kon, voor zoover zij bij de overneming was aangetroffen, er in worden berust. Daarentegen werd aan De Groot van Grissee te kennen gegeven, dat hij zijn macht te buiten ging en tegen zijn instructie had gehandeld, terwijl hem verder werd verwezen naar Stbl. 1817 N°. 11, waarbij den residen-

---

1) De Raad merkte nl. over art. 5 op, dat het „tog geene andere zin of bedoeling kan worden toegeschreven dan dat het Gouvernement den uitvoer van Javasche en Madureesche producten van Java naar Madura en wederkerig, heeft willen ontheffen zelfs van die belastingen welke op eenige derzelve in de volgende artikelen zijn gelegd geworden en het dan gevolgelijk ook buiten eenige contestatie is, dat alle alteratien en ampliatien waarbij de speciale vergunning bij gemeld 5° artikel voorkomende is ingetrokken of beperkt geworden nimmer die uitwerking hebben kunnen noch mogen hebben van een artikel bij de wet uitdrukkelijk en geheel van alle uitgaande regten ontheven aan deze belasting te onderwerpen".

De Raad achtte het *onwedersprekelijk*, dat 's wetgevers bedoeling was geweest de rijst vrijgesteld te houden. Wij zagen op bl. 354 en 355, noot 3, dat indertijd accountant Bauer, nu president der Rekenkamer, voor een andere opvatting een geopend oog had. Er was inderdaad aanleiding genoeg tot misverstand ten deze.

ten uitdrukkelijk het eigenmachtig invoeren van belastingen werd verboden, gelijk wij nader zullen lezen [1].

Dit vrijgeven van den rijsthandel heeft intusschen slechts kort geduurd. Toen bij publicatie d.d. 28 Augustus 1818, Stbl. N°. 58, C.C.G.G. een „Reglement op het heffen der inkomende en uitgaande regten op Java en Madura" vaststelden, belastten zij de rijst met *f* 3 uitvoerrecht per kojang (art. 22). Erkennende, dat het Britsch bestuur het product had vrijgelaten, schreven zij in hun toelichtende missive [2]: „Intusschen wordt dit ook een waar handelsartikel; het matig regt, dat wij daarvoor gesteld hebben, is geen bezwaar noch voor den planter, noch voor den kooper, en het zal met den tijd eene redelijke bijdrage voor 's Lands kas kunnen wezen, terwijl het nu althans een middel tegen den smokkelhandel van andere belaste goederen oplevert."

---

1) Over de verordening in Stbl. 1817 N°. 11, zie Hoofdstuk X, sub *d*.
2) D° 28 Augustus 1818: bl. 275 der *Elout bijdr.-1863*.

HOOFDSTUK XIII.

DESAHOOFDVERKIEZINGEN.

Had Raffles na een oppervlakkig onderzoek het staatseigendom van den grond verklaard tot de instellingen des volks te behooren [1], met even groote oppervlakkigheid verkondigde hij de desahoofdverkiezingen mede te wortelen in overoude gebruiken. Kon men hem erop wijzen, dat deze instelling niet werd aangetroffen: noch in de Javasche vorstenlanden, waar anders de volksgewoonten het best bewaard bleven; noch in de Vrijmandesa's aangewezen voor het bewaken en onderhouden van eeuwenoude graven (bl. 79—81) en alzoo ook de gebruiken er zooveel mogelijk handhavende; noch op Bali, de meest voortreffelijke onderhouder der Hindoe-instellingen; mocht men zijn aandacht vestigen op het hoogst voor den dienst onpractische, zoodat nergens op de particuliere landerijen het desahoofd door de gemeentenaren werd verkozen [2]: hij, Raffles, in zijn geestdrift voor het fraaie der instelling van de dorpsbesturen [3], noemde dat alles „een misbruik" „van later tijd" [4]. Met berijders van stokpaarden valt inderdaad niet te redeneeren.

De mannen van het Herstel, met hun totaal gemis aan

1) Verg. bl. 32—37.

2) Nog bevestigd bij art. 41 van het nieuwe reglement. Zie over een niets beteekenende uitzondering, doordien „de keuze van de bevolking" neerkomt op „de keuze van den landheer": *Rappard*, bl. 1601.

3) Zie *Deventer's Bijdr.*, dl. I, bl. 104: „Deze eenvoudige wijze van dorpsbestuur, kan het gouvernement niet anders dan bewonderen." In art. 13 der *Revenue Instructions* op bl. 184 der *Substance*.

4) Zie *Deventer's Bijdr.*, dl. I, bl. 202.

originaliteit, spraken maar na, wat Raffles verkondigd had. Erkenden C.C.G.G. mede het staatseigendom van allen grond, alsof er niet aan viel te twijfelen [1], evenzoo proclameerden zij de desahoofdverkiezingen als een „oude gewoonte". Zij zondigden echter in den regel nooit anders dan ten gevolge van adviezen, terwijl zij niet altijd overwogen, in hoever die adviezen uit zelfstandige nasporingen voortvloeiden. Zoo kwamen zij zonder degelijk onderzoek tot deze proclamatie enkel door een rapport der Inspectie van de L. I. d.d. 25 December 1818 N°. 22. Hierin stond het volgende [2]:

De oude gewoonte en instelling der Javanen kennen aan de bevolking het regt toe, om derzelver Hoofden voor het huishoudelijk bestuur der Dessa's, uit derzelven eigen boezem te kiezen; en wij geloven dat er geen zwarigheid gevonden word, hierin aan de onveranderlijke gehechtheid der Javanen aan deze oude herkomsten toetegeven en deze instelling te doen blijven bestaan. Dan aan den anderen kant is het niet minder waar, dat door het regt van electie aan de Dessa'svolkeren op eene onbepaalde wijze toe te kennen, dezelve bij de minste omstandigheden daarvan misbruik maken door hunne Dessa's Hoofden verscheide malen in een jaar te verwisselen, gelijk zulks dan ook op onderscheidene plaatzen, aan ons te ooren is gekomen het geval te zijn, en waaruit wij dan ook ontwaard hebben, dat de benoeming van andere Dessa's Hoofden, nadat de aanslag is geschied en te midden eener kollekte, aanleiding heeft gegeven, tot verwarring niet alleen in de administratie, maar ook tot mindere zekerheid van 's Gouvernements belasting, aangezien toch met de verwisselde Dessas Hoofden de primitive overeenkomst over het bedragen van den aanslag is aangegaan; terwijl het alsmede aan ons is gebleken, dat men zich permitteert om op deze instelling en gewoonte inbreuk te maken, door buiten toestemming van de Dessa's bewoners vreemden tot Hoofden der Dessa's te benoemen.

Wij zijn om alle die redenen van gevoelen, dat hierin door het Gouvernement behoort te worden voorzien, en dientengevolge gebruiken wij de vrijheid Uwe Excellentien voor te dragen:

---

1) Verg. bl. 39. „Volgens eenen bekenden regel van het Indische Staatsregt, is de Souverein algemeene grondeigenaar"! Zie bl. 132 van *Eloutrap.-13 Mei 1828*.

2) Dit rapport handelde ook over de inkomsten van vaccinateurs en van Mohammedaansche geestelijken als adviseurs in de rechtspraak: zie bl. 338.

hetgeen de publicatie van 8 Januari 1819 Stbl. N°. 3 is geworden. Zij regelde het onderwerp in 6 artikelen, daarmede bevestigende, wat Raffles in 1814 had voorgeschreven [1]. Deze wel eenigszins onvolmaakte Verkiezingsordonnantie heeft het evenals de Landrenteverordening der C.C.G.G. langer dan een halve eeuw uitgehouden; die daarna kwam, ondervond mede het lot der opvolgende Landrentepublicatie, nl. dat zij een vrijwat korter bestaan deelachtig werd [2].

Toen ik een halve eeuw geleden als ambtenaar ter beschikking in dienst trad, had ik dus nog de verkiezingen te leiden onder de werking der voorschriften van C.C.G.G. Ik herinner mij levendig, hoe ik bij het aanschouwen der voor de eerste maal door mij bijgewoonde vergadering, onder leiding van den assistent-resident Van Zijll de Jong gehouden, ten einde mij op de hoogte stellen, deze dienstverrichting aardig, verrassend, aantrekkelijk vond. Ik had mij daarvan eigenlijk geen voorstelling gevormd; maar die indrukken bleven niet, sleten spoedig, nadat ik de eischen van den dienst leerde kennen en de wijze aanschouwde, waarop in de desa daaraan voldaan werd. Het desahoofd was de drijver van alles, wat het gouvernement wilde met zijn heerendiensten, met zijn cultuurarbeid, met zijn belastingen, met zijn politie, met zijn wegen. Dat iemand deze positie verlangde wegens de wettige inkomsten en wat er overigens bij afviel, liet zich nog begrijpen, al waren de geoorloofde inkomsten soms schraal [3]. Dat men echter daarvoor den meest flinke, den meest geachte verkoos, scheen mij in toenemende mate als uitgesloten. Ik dacht het te zien aan het werk, dat van deze burgemeesters werd verkregen; er rees tevens twijfel bij mij aan de juistheid der bewering over de herkomst ervan uit de oude volksgewoonte. Ik heb toen aan het *Tijdschrift voor Ned.-Indië*, destijds redacteur de heer Van Soest, een

---

1) Zie *Deventer's Bijdr.*, dl. I, bl. 104 en 124—127.

2) Verg. bl. 45. De verkiezingsverordening van 1819 werd vervangen door Stbl. 1878 N°. 47 en deze regeling door Stbl. 1907 N°. 212.

3) Verg. bl. 122.

beschouwing erover gezonden; doch deze aanranding van „het palladium der Javaansche vrijheid" — wat een woord! — mocht er geen genade vinden. Jammer, dat ik den brief erover niet meer aantrof, anders gaf ik hem hier terug. Ik deed er sinds het zwijgen toe; maar jaren daarna hebben anderen gesproken, velen, en juist in den geest als ik in hoedanigheid van mislukten palladiumroover, een kleine halve eeuw geleden, had uiteengezet[1]. Er ligt voor mij een knipsel uit het weekblad van *Oost en West* van 2 October 1913, een blad, dat toenemend beter geredigeerd is geworden. Het stukje geef ik terug, omdat, naar ik vermoed, het van een Inlandschen opmerker is, hetwelk er eenige meerdere waarde aan kan geven.

Dessahoofdverkiezing. G. D. R. zegt in de „Sinar Djawa", dat de dessahoofdverkiezingen uit den booze zijn. Van een vrije verkiezing is niets dan de naam waar. De candidaat is meestal iemand, die niet ter goeder naam en faam bekend staat en gevreesd is bij de bevolking. Hij doet allerlei beloften, om de kiezers op zijn hand te krijgen. Hij zal hen bijv. niet voor wacht- en pantjendiensten laten uitkomen. Dan wel, hij doet bedreigingen, die de kiezers beangstigen en waardoor zij in Godsnaam maar op den candidaat zullen stemmen. En dan wordt er met geld gewerkt. Is hij gefortuneerd, dan ontziet hij zich de geldelijke offers niet om zijn candidatuur bij de bevolking gewild te maken. Is hij niet gefortuneerd, dan tracht hij, reeds voordat hij gekozen is, door allerlei geoorloofde en ongeoorloofde middelen aan geld te komen. Hij verkoopt of verpandt alles, wat hij bezit. Later kan hij dit weer terugkrijgen, denkt hij, neen, daar is hij zeker van, als hij maar eenmaal dessahoofd, loerah of petinggi is. Hij steelt of laat voor zich stelen. En is hij dessahoofd geworden, dan weet hij op de eene of andere manier het geld van de dessagenooten afhandig te maken. En die manieren zijn velerlei, waar de bevolking machteloos tegenover staat. Niets dan ongerechtigheden zijn het gevolg van deze regeling. 's Lands

1) Er is in 1897 van regeeringswege te Batavia gedrukt een „Historische nota over het vrije kiesrecht der Inlandsche gewesten op Java en Madoera, bedoeld in artikel 71 van het Regeeerings Reglement". De *historie* geeft wel niets oorspronkelijks; maar het houdt tal van getuigenissen in over het verkeerde der dessahoofdverkiezingen. Het stuk is o. a. in de bibliotheek van het *Inst.*

belang wordt daardoor niet bevorderd. De rust en veiligheid in de dessa worden er aan opgeofferd. De volksontwikkeling lijdt er onder. De meeste dessahoofden zijn analphabeten, die zich niet om het volksonderwijs bekommeren. De dessaman denkt ook: waartoe dient het lezen en schrijven. Zonder dat kan ik het ook wel tot dessahoofd brengen. Ziet maar, zoo gaat de schrijver voort, hoe slecht de dessascholen bezocht worden.

Dan nog trok ik uit nommer 11 van hetzelfde weekblad d.d. 11 Maart 1915 het volgende:

Dessahoofd-verkiezingen. Hoe dikwijls reeds is hierover geschreven en geprotesteerd tegen de verderfelijke praktijken, die daarbij worden uitgeoefend. „Toch wil ik u nog wat dienaangaande vertellen uit de streek, waar ik woon", zoo schrijft in de „Pantjaran Warta" iemand, die zich noemt „Sjouwer", en vervolgt: Waarom wordt aan dezen vicieusen toestand geen einde gemaakt? Wij leven immers nu in het teeken van den vooruitgang en van verbeteringen op maatschappelijk gebied? Ergens in de residentie Kediri was kort geleden een vacature van dessahoofd. De verkiezing kon niet dadelijk uitgeschreven worden, omdat de functionaris zwaar ziek ligt en zijn betrekking door een kamitoewa (een lid van het dessabestuur) werd waargenomen. In zoo'n tijd heerscht in de dessa vrijwel een toestand van anarchie. Ieder tracht de bevolking te vriend te houden. Vee, huizen worden verkocht; sawahs worden aan de fabrieken verhuurd, van alles wordt gedaan om maar aan geld te komen, dat voor de aanstaande verkiezingen gebruikt moet worden. Het zijn niet maar een of twee menschen, die naar de betrekking van dessahoofd dingen, maar wel 10 à 15, soms meer. En al deze menschen doen hun best de meeste stemmen op zich vereenigd te krijgen.

De candidaten worden „djago" (vechthaan) genoemd. Avond aan avond vóór een verkiezing roepen deze de kiesgerechtigden bij elkaar om gezamenlijk lekker te eten en te drinken en den avond verder genoeglijk door te brengen, ten einde hunne stemmen te winnen. Zij worden niet alleen goed onthaald, maar krijgen bij het naar huis gaan nog geld op den koop toe. De niet-gefortuneerden krijgen ieder *f* 1.—, de gefortuneerden van *f* 1.50—*f* 2.—; de goed fortuneerden *f* 2.50 of *f* 3.— per persoon, soms ook *f* 5.— tot *f* 10.— als het personen zijn, die wat in de melk te brokken hebben.

Ge vraagt U stellig af, lezer, waarom de rijken meer krijgen dan

de armen? Wel, omdat op het woord en de geloften dezer laatsten den minsten staat te maken is. De meesten zullen van avond bij A, morgenavond bij B, een anderen avond weer bij C doorbrengen en op den dag der verkiezing zullen zij stemmen op dengene, die het meest betaald en het best getrakteerd heeft, wat dikwijls na de verkiezing, als aan deze praktijken bekendheid wordt gegeven, oorzaak van gevechten geeft. Een reden te meer voor de djago's om aan deze categorie van kiezers niet te veel geld te besteden. Op den dag der verkiezing zitten de kiezers achter de door hen verkozen djago's. Verkozen wordt hij, die de meeste stemmen verkregen heeft, maar niet altijd de geschiktste, bekwaamste en meest betrouwbare.

Ge weet nu, op welke wijze de stemmen verkregen worden. 't Behoeft dan geen verwondering te baren, dat er dessahoofden aangetroffen worden, die noch lezen, noch schrijven kunnen. Waarom wordt er geen verandering in deze regeling gemaakt? De bestaande toestand is niet meer in overeenstemming met den geest des tijds. Hier en daar zijn wel veranderingen gemaakt in de wijze van de verkiezing. Als er ergens een vacature is, wordt bijv. vandaag kennis gegeven, dat morgen de verkiezing voor een nieuw hoofd moet plaats hebben. Den avond vóór de verkiezing loopen politieoppasers en hoofden van andere dessa's de kampong rond, om te zorgen, dat de djago's geen samenkomsten houden. Maar dezen hebben in den regel lang van tevoren geweten, dat er een vacature zal ontstaan en konden dus reeds hunne maatregelen nemen. Een andere wijze van verkiezing is middels biting's (spelden of naalden van bamboe, die anders gebruikt worden om een samengevouwen pisang- of ander blad mee vast te steken) en boemboeng's (bamboezen kokers). De djago's zitten op een rij voor de commissie van verkiezing en krijgen ieder achter zich een boemboeng. De kiezers moeten nu de bitings in de kokers werpen van dengene, dien zij verkozen wenschen te zien. De djago's mogen daarbij niet omkijken. Maar ook bij deze verkiezing wordt niet op capaciteiten gelet. Knoeierijen zijn niet uitgesloten. Hij, die 't meest kan opdokken, en de beste beloften geven, kan in de meeste gevallen verzekerd zijn van de meeste stemmen. Zij zijn niet altijd de besten. Dikwijls behooren zij tot het dievengilde, hetwelk alsdan vrij spel in de dessa krijgt [1]. De kleine man is in den laatsten tijd slimmer, wijzer ge-

1) „Steen en been" wordt over de door de desahoofden uitgeoefende politie geklaagd, lees ik nog onder het afdrukken op bl. 1459 van *Rappard*.

worden. De dessascholen zullen het opkomend geslacht nog wijzer maken. Regelingen moeten thans gemaakt worden, die meer in overeenstemming met den tijdgeest zijn. Zoo besluit de schrijver.

Ten tijde van mijn schrijven stond ik wel geheel alleen. Och! men deed toenmaals niets anders dan Indië en zijn menschen te exploiteeren: wanneer dan iets aardigs gedaan werd, dat niets kostte, liep het gevoel voor dergelijke palladiums al heel gauw over. Welk een eerwaardige verzameling van critici tegen die desahoofdverkiezingen ligt daar voor mij in de voortreffelijke beschouwing over „De hoofden der Gouvernementsdesa's op Java en Madura" van den heer M. H. Neijs in het *Koloniaal Tijdschrift* van 1913 [1]. Het onderwerp scheen mij toen als uitgeput; maar in 1914 publiceerde *Mindere welvaart* zulk een verzameling van het *voor* en *tegen*, dat ik de zaak opnieuw overwoog [2]. Ik blijf aan 's heeren Neys' zijde, daar ik de opvatting irrationeel vind, om iemand uitvoerder der bevelen van het bestuur te doen zijn, over wiens geschiktheid als zoodanig het in de eerste plaats geen oordeel heeft te vellen. En de opheffing der verkiezingen van die dorpsburgemeesters sluit geenszins uit, dat overigens de desabesturen op degelijker grondslagen van volksverkiezingen worden gevestigd.

---

1) 2e jaarg., 2e halfj., bl. 1385—1399 en 1560—1578. In de noot op bl. 1391—1392 een opgave van publicatiën; ik kreeg den indruk, dat de heer C. J. Hasselman een voorvechter op dit gebied werd.

2) *Mindere welvaart*, boek IXa (1911), bl. 199 v.v. en boek XI (1914), bl. 61 v.v. Hoogst belangrijk.

BIJLAGEN.

BIJLAGE I, behoort tot noot 3 op bl. 193 en noot 1 op bl. 306. Gouvernementsbesluit d.d. 26 December 1816 N°. 1, *naar aanleiding van de Krawangsche onlusten:*

Gelezen eene missive van den fungerenden Regent der Preanger Regentschappen gedagteekend Lossarang den 21e December 1816 van den volgenden inhoud:

. . . . [1]

In aanmerking nemende, dat de wel overlegde maatregelen, in dezen beraamd, en bijzonderlijk de krachtdadige uitvoering aan die maatregelen gegeven, beslissend zijn geweest, tot herstelling der rust in een District, hetwelk door de nog overgebleven betrekkingen der aanvoerders van vroegere opstanden, te zeer tot oproer geneigd was, en bij eene minder actieve voorziening, even als voor eenige jaren zonder twijfel het tooneel zoude zijn geworden van eenen langdurigen en alles verwoestenden binnenlandschen oorlog,

Is besloten:

1°. Het gehouden gedrag en de goede directie van den fungerenden Resident der Preanger, ten vollen te approberen;

2°. Denzelven aan te schrijven, om insgelijks aan zijnen assistent den Heer *van de Poel*, aan de Regenten van *Sumedang* en *Limbangan* en aan de verdere Inlanders, die zich wel van hunnen pligt gekweten hebben, de tevredenheid van het Gouvernement te kennen te geven, met bijvoeging wijders, dat deszelfs consideratiën worden te gemoet gezien over de wijze waarop derzelver gedrag zoude kunnen worden beloond;

3°. Den fungeerenden Resident welmeld te gelasten, de gevangenen vooralsnog niet naar de hoofdplaats af te zenden, maar dezelven of te Tjanjoer te houden, indien daartoe geschikte gelegenheid is, dan wel te verdeelen in de onderscheidene Regentschappen tot zijn

1) Opgenomen in *Herstel-V. d. K.*, bl. 294—297.

District behoorende, dezelven voorts ten spoedigste verhoorende en zorgende, dat hen specialijk worden afgevraagd, de redenen welke hebben aanleiding gegeven tot den onberaden stap, waartoe zij zich hebben laten verleiden, hen vooral de gelegenheid gevende, om, zonder vrees voor iemand, wie het moge zijn, de waarheid te openbaren, en te berigten of zij misschien door knevelarijen tot dit strafwaardig gedrag zijn aangezet geworden;

4°. Van den fungerenden Resident welmeld te vragen deszelfs consideratien over de wijze waarop de gevangenen zouden behooren te worden te regt gesteld, ten einde, zonder afwijking van de tegenwoordig nog in kracht zijnde wetten en bepalingen, den meesten indruk op de ingezetenen der in opstand geweest zijnde streken te verwekken;

5°. Een kort verslag van het gebeurde, met overlegging van afschriften der voornaamste stukken, tot deze zaak betrekking hebbende, te zenden aan Commissarissen Generaal over Nederlandsch Indie, met voordragt, om het Nederlandsch Gouvernement van het voorgevallene te informeren, en om voorts eene speciale commissie te benoemen, om in loco, een naauwkeurig onderzoek te doen, aangaande de redenen, die de ingezetenen tot den nu gedempten opstand hebben kunnen bewegen, ten einde zoo mogelijk voor het vervolg diergelijke stooringen der algemeene rust voor te komen, daarbij bijzonderlijk lettende of misschien, hetzij door ambtenaren of andere Europeanen, dan wel door de Inlandsche hoofden zelf, of door Chineezen vexatiën gepleegd, of andere redenen van misnoegdheid gegeven worden, en voorts gemelde Commissie op te dragen hare onderzoekingen met de grootst mogelijke naauwkeurigheid uit te strekken tot den staat der politie in de Preanger Regentschappen in het algemeen en bijzonderlijk in de aan partikulieren verkochte Landen [1], met eene voordracht der middelen welke tot redres der bestaande gebreken, dienaangaande zouden kunnen worden aangewend;

6°. Den Luitenant Generaal Commandant der Troepen, met toezending van afschrift van den brief van den fungerenden Resident der Preanger Regentschappen, daartoe betrekkelijk, aan te schrijven om eene voordragt te doen tot belooning der Europische militairen, welke zich volgens getuigenis van dien ambtenaar in het gevegt met de muitelingen gedistingueerd hebben.

En zal Extract enz.

1) Verg. noot 1 op bl. 307.

BIJLAGE II, behoort tot noot 4 op bl. 180. Besluit d.d. 9 December 1817 N°. 34, in zake Muntinghe's *verkoop aan G. Vriese c. s. van ³/₄ aandeel in de landen Indramajoe en Kandanghauer:*

Is gelezen de rekweste van Mr. H. W. Muntinghe, eigenaar van de Landerijen Indramayoe en Kandangauer, daarbij te kennen gevende dat hij met de Heeren Romswinckel, Tideman en Vriese was overeengekomen elk voor een vierde deelgenoot in de eigendom dier landen te worden, doch dat tot het sluiten dezer overeenkomst de vergunning nodig was, om de op die Landen genegotieerde penningen op het Land Indramayo van 20 000 Sp. matt. bij de Bank van Leening en van 13 000 Sp. matt. op het Land Kandangauer bij de Weeskamer te Samarang, op de aldus geformeerde associatie te mogen overschrijven, verzoekende, vermits daardoor de securiteit niet dan te grooter wordt, dat daartoe autorisatie mogt worden verleend.

Waarop gedelibereerd zijnde, is goedgevonden en verstaan:

het gedaan verzoek te accordeeren, mitsdien den Raad van Finantien, als administreerende de zaken van de Bank van Leening te Batavia, en de Weeskamer te Samarang te autoriseeren, zooals geschiedt bij deze, de eerste om de som van *Twintig duizend Spaansche matten*, waarvoor het Land Indramayo en de laatste van de som van *Dertien duizend Spaansche matten*, waarmede het Land Kandangauer ten name van Mr. H. W. Muntinghe staat belast, ieder respectivelijk over te schrijven ten name van H. W. Muntinghe, J. C. Romswinckel, J. Tideman en G. Vriese.

En zal enz.

Bij een missive van den Raad d.d. 31 December 1817 N°. 26, gericht aan den landvoogd, doch bij C.C.G.G. ter tafel gebracht, werd medegedeeld, dat het college door Muntinghe, Vriese, Romswinkel en Tiedeman — „als eigenaren van het Landgoed Indramaijoe, bevorens aan eerstgemelde alleen toebehoord hebbende", en waarop deze d.d. 26 Maart 1814 bij de Bank 20000 Sp. matten had genegotieerd — een nieuwe obligatie deed passeeren; ten gevolge waarvan de oude „Bankkennis" was vernietigd en de nieuwe koopbrief in de Bank gelegd. Dit rapport werd verhandeld bij besluit d.d. 16 Januari 1818 N°. 20.

BIJLAGE III, behoort tot noot 2 op bl. 116 en noot 2 op bl. 118. Besluit d.d. 17 Mei 1818 N°. 8, naar aanleiding van den maatregel van den Inspecteur-Generaal *om de desahoofden te ontheffen van het innen der landelijke inkomsten:*

. . . .

Wijders gelet zijnde, op hetgeen in de missive van den Inspecteur van Pabst verder voorkomt:

Dat namelijk in sommige Residentien het voor de hoofden van dessas, verre van de hoofdplaats van de residentie afgelegen, moeijelijk zou zijn, hunne renten dadelijk en zelve bij den Resident te brengen;

Dat naar het gevoelen van hem Inspecteur Generaal het gebruik van intermediaire Inlandsche hoofden voor den Lande nadeelig, voor de ingezetenen kwellende is;

Dat alle Residenten met hem van gevoelen zijn, dat de Europeesche ambtenaren, in de districten geplaatst, gevoegelijk de collecte zouden kunnen doen;

Dat de Regenten en hoofden, door gestadig onderzoek in de dessas zelve, die collecte zouden moeten controleeren, zonder eenige onmiddelijke directie daarin te hebben;

Dat dit dan nu ook zoodanig was bepaald;

Dat hij Inspecteur-Generaal niet in gebreke zoude zijn gebleven, om, nadat hij alle Residentien bezocht, en den aanslag geregeld of ten minsten in gang gebragt had, aan Commissarissen Generaal pligtschuldig kennis te geven;

Meenende hij Inspecteur-Generaal dat deze kennisgave als nu in zooverre komt te vervallen door dit afzonderlijk nu te betrachten, in gevalle Commissarissen Generaal gelieven voor voldoende aan te nemen, dat hij dit point bij deze gelegenheid had verhandeld op het welke hij solliciteerde de approbatie van Commissarissen Generaal te ontvangen.

Zoo is na deliberatie en uit aanmerking dat bij art. 11 van het besluit van den 9 Maart ll. uitdrukkelijk is bepaald:

„Dat de hoofden der dessas de Landrenten onmiddelijk aan den „Resident, of aan den Collecteur, waar zulk een ambtenaar gesteld „is of mogten worden, moeten betalen.

„Dat niemand, wie hij zij, buiten den Resident of Collecteur de „Landrenten van de dessashoofden mag innen of ontvangen.

„Dat die zulks doet, dadelijk van zijn bediening zal ontzet en „verder naar de wetten gestraft worden."

Dat deze uitdrukkelijke bepalingen op voorstel van den Inspecteur Generaal zelve, en na lange en rijpe overweging zijn daargesteld;

Dat aan deze bepalingen, zoo min als eenige andere door de Hooge Regering genomen, door geene autoriteiten of ambtenaren, wie ook, buiten de Hooge Regering zelve eenige veranderingen gemaakt mogen worden, gelijk ook geene ondergeschikte ambtenaren en autoriteiten zich eenige afwijkingen van een eens genomen beginsel veroorloven mogen;

Dat de Inspecteur Generaal door van de bepalingen af te wijken, en een geheel ander stelsel en eene andere wijze van behandeling daar te stellen, de grenzen van zijne macht, bij dit bedoelde besluit ingevolge zijne instructie voorgeschreven, heeft overschreden;

Dat hij verpligt was, zoo de ondervinding hem onoverkomelijke zwarigheden in de toepassing van dit of eenig ander gedeelte van het besluit, door Commissarissen Generaal genomen, had doen kennen, om daarvan kennis te geven, en deswegens voorstellen te doen, gelijk zulks door den Adjunct Inspecteur Generaal ten aanzien van de Residentie Bantam is geschied;

Dat de maatregelen thans door den Inspecteur Generaal op eigen gezag genomen, om Europesche ambtenaren te gebruiken, in plaats der Inlandsche intermediaire hoofden, is eene geheele afwijking van al wat bestaat, een nieuwigheid, die geheel en al tegen den aard der inrigtingen en het hem Inspecteur Generaal bekend gevoelen van Commissarissen Generaal inloopt, en van alle zijden te verwerpen is.

Is goedgevonden en verstaan:

Den Inspecteur Gen[l]. der Landelijke inkomsten aan te schrijven... dat Commissarissen Generaal met leedwezen hebben vernomen, de maatregelen, welke hij, Inspecteur Generaal, in afwijking van en in tegenstrijdigheid met de besluiten van Commissarissen Generaal zich veroorlooft en bijzonderlijk ook ten aanzien van met voorbijgaan van de zoo stellige als ernstige bepalingen bij art. 11 van het besluit van 9 Maart ll. een geheel ander stelsel van collecte op eigen gezag intevoeren;

Dat alzoo de maatregelen door hem Inspecteur Generaal ten dezen eigener gezag genomen, door Commissarissen Generaal met geene onverschilligheid kunnen worden aangezien;

Dat mitsdien hem Inspecteur Generaal wordt gelast, om dadelijk

de Residenten ter kennisse te brengen, dat de bepalingen door hem Inspecteur Generaal genomen, omtrent het gebruik der Europeesche opzienders en verdere ambtenaren tot inning der Landrenten buiten den Resident of Collecteur, vooreerst geenen verderen voortgang zullen hebben;

Dat de inning zal blijven gedaan worden achtereenvolgens art. 11 van het besluit van 9 Maart l.l.;

Dat voor zooverre uit hoofde van de afgelegenheid eeniger dessas van de hoofdplaats der Residentie ofte in eenige andere zeer belangrijke omstandigheden, groote en wezenlijke zwarigheden mogten bestaan tegen het daarbij bepaalde voor als nog zal kunnen worden gebruik gemaakt van zoodanige Inlandsche hoofden als thans met de overbrenging belast mogten zijn, alles, onder de nodige voorzorgen, wordende hem Inspecteur Generaal gelast om deze aanschrijving dadelijk en zonder verwijl in werking te brengen, met verdere bepaling eindelijk, om van de besluiten door Commissarissen Generaal genomen, niet af te wijken, maar dezelven, zooals zij liggen, ten uitvoer te brengen, of bij de ontmoeting van onverhoopte en onvoorzienelijke zwarigheden daartegen, daarvan kennis te geven, voorstellen tot verandering en verbetering te doen, en inmiddels de zaken niet uit haar geheel brengende [1].

Eindelijk enz. [*Loopt over een andere zaak*].

BIJLAGE IV, behoort tot noot 1 op bl. 41 en noot 1 op bl. 335.
Besluit d.d. 10 Juli 1818 N°. 1, *in zake het ambtelijk landbezit:*

Nader gedelibereerd zijnde op eene missive geschreven door den Inspecteur Generaal der Landelijke inkomsten op Paccalongang den 12 Junij ll. onder N°. 2 en begeleidende missive van den Adjunct Inspecteur Generaal onder dagteekening van den 13 gezonden, inhoudende in substantie, dat er zich zwarigheden hebben opgedaan tegen de stricte uitvoering van het 8e, 16e, 17e en 18e Art. van het besluit, genomen op 9 Maart ll. N°. 1, en wel:

1°. Dat reeds voor den aanvang van dit jaar, regenten en hoofden en andere, ouder gewoonte, over de velden hadden beschikt, ten behoeve van zich zelve en andere, zonder daartoe geregtigd te zijn;

Dat de zaken daardoor uit haar geheel gebragt zijn [1] en eene herneming van dit bezit of eene nieuwe verdeeling van die landen

1) Over door Elout gaarne gebruikte uitdrukking *uit het geheel brengen*, verg. noot 1, bl. 7.

niet plaats hebben kan, zonder tot veele verwarringen en onzekerheden aanleiding te geven;

Dat men dus tot zekeren middelweg had moeten komen, waardoor de verwarring voorgekomen, en de al te drukkende bezwaren der ingezetenen verholpen werden;

Dat daarom de aanslag eener dessa gedaan was over alle landerijen tot zoodanige Dessas gehorende, onverschillig, in wiens handen de velden zich thans bevinden;

Dat ieder bezitter nu deelt naar mate van de uitgestrektheid en vruchtbaarheid van hetzelve in het bedragen van den aanslag;

Dat die bezitter, ten dien aanzien en over dit jaar, beschouwd wordt als een inwoonder van de Dessa zelve;

Dat de hoegrootheid van het aandeel van ieder bezitter en het geldelijk bedrag door de Dessasbewoonders zelve bepaald wordt en

Dat eindelijk daar, waar in enkele gevallen de willekeurige dispositie over de velden geheel drukkende is voor de bewoners van eene Dessa, partijen door minnelijke schikkingen worden bevredigd.

Verzoekende de Inspecteur Generaal hierop de goedkeuring van Kommissarissen Generaal te erlangen;

2°. Dat de Regenten en Inlanders aan wie Dessas zijn afgestaan, om daaruit hunne inkomsten te genieten, dezelve beschouwen als geheel hun eigendom en daarover naar welgevallen en willekeur beschikken, latende zich geld, diensten en producten, zelfs tot de helft van 't gewas, betalen, staande die aan anderen af, of latende die zelve naar hunne zinnelijkheid beplanten, zonder zich te storen aan de som waarvoor de Dessa aan hun is afgestaan, en dat het nimmer het oogmerk kan zijn geweest, om den Regent eene dessas voor *f* 100 aan te rekenen, en hem te vergunnen daarvoor *f* 200 te trekken.

Dat om die redenen met den aanslag dezer bedoelde Dessas vooralsnog niet is voortgegaan, ten einde die omstandigheden te brengen ter kennisse van Kommissarissen Generaal en derzelver beslissing te verzoeken.

Gevende Inspecteur Generaal, wijders te kennen dat drie wegen te dezen zouden kunnen worden ingeslagen;

. . . . [1]

En hierover met den Inspecteur en Adjunct-Inspecteur Generaal der Landelijke inkomsten geraadpleegd, en voorts in aanmerking genomen zijnde:

---

1) Ik meende de breede mededeeling dezer drie wegen wel te kunnen weglaten.

Dat de ongeregeldheden en verwarringen door den Inspecteur Generaal thans voorgedragen, reeds grotendeels vóór het nemen van het besluit van den 9 Maart ll. bekend waren, gelijk de inleiding van dat besluit in algemeene bewoordingen inhoudt.

Dat juist de onzekerheid, onnaauwkeurigheid en wanorde, welke in de toepassing van het Landelijk stelzel bestonden, aanleiding gegeven hebben tot de voorloopige bepalingen, welke in dat besluit worden vastgesteld; dat de toepassing van alle de artikelen van dat besluit zeer mogelijk is; en dat daartoe moet worden gelet op de groote bedoeling die in 't gantsche besluit heerscht, en op het verband tusschen alle de artikelen onderling; dat al aanstonds op den voorgrond als een vast beginzel is en bij voortduring moet worden aangenomen, dat, in de groote onzekerheid ja ontstentenis van alle bepaalde gronden, omtrent de bepaling van het bedrag der Landelijke inkomsten van elke Dessa, eene overeenkomst of minnelijke schikking moet getroffen worden, bij welke moet worden in acht genomen, alle de omstandigheden, in welke elke Dessa zich bevindt; dat daarbij de verdere beheering niet moet uit het oog verlooren worden, dat de Dessasvolkeren, over de verdeeling, de uitgiften en het gebruik van de aangeslagen velden door anderen naar hunnen zin schikkingen mogen maken;

Dat dit in alle Dessas, zoo die hunne belasting aan den Lande opbrengen, als in die welker opbrengst aan de Regenten en andere Inlanders zijn afgestaan, om daaruit hunne belooning te ontvangen, moet worden nagekomen.

Dat de bijzonderheden op welke te dezen aanzien in het algemeen, en in de afgestane Dessa's in het bijzonder moet gelet worden, in het besluit van den 9 maart zijn opgegeven, en bij het aangaan der minnelijke schikkingen moeten worden in het oog gehouden, gelijk daarbij uit de bekende omstandigheden ook moet in oogenschouw genomen worden, dat het onmogelijk is om alle onregelmatigheden in eens geheel weg te nemen;

Dat derhalve eene oordeelkundige en geleidelijke toepassing van dat besluit, op de onderscheiden gevallen, het veiligste middel tot eene goede afdoening voor dit jaar is;

Dat de maatregelen door den Inspecteur Generaal met betrekking tot de Dessas aan het Gouvernement zelve betalende genomen, voor zoo verre zij bij deze voordragt zijn opgegeven, doelmatig voorkomen;

Dat het voorstel daarentegen betrekkelijk de Dessas aan Regenten

en anderen tot belooning afgestaan, zoo als het ligt, aan vele bedenkingen onderhevig en eene noodelooze vermeerdering van omslag en werkzaamheden zoude daarstellen.

Dat ook hier veiliglijk de artikelen van het besluit van 9 Maart werken kunnen en omtrend de bepaling der heerendiensten zoomede de beschikking over de Landerijen, eene minnelijke schikking getroffen kan worden met dien verstande, dat de voordeelen van die Dessas aan de Regenten niet onttrokken kunnen worden, aan de eene kant, en aan de andere, dat zij niet op eene willekeurige wijze meer vorderen, dan hun volgens dien minnelijken en onderlingen aanslag toekomt.

Zoo is goedgevonden en verstaan:

1°. Goed te keuren de wijze, op welke naar het berigt van den Inspecteur Generaal, bij het eerste punt der voordragt is gehandeld ten aanzien der Dessas welker Landerijen aan vreemden waren uitgegeven.

2°. het voorstel omtrend de maatregelen te nemen in de Dessas, welker opbrengst aan Regenten of Inlanders tot betaling hunner bedieningen is afgestaan, zooals het ligt, niet aan te nemen, maar den Inspecteur en Adjunct Inspecteur Generaal te dien aanzien te verwijzen, naar de gronden en bepalingen bij het besluit van 9 maart ll. aangewezen, en bij het tegenwoordige nader aangedrongen. [1]

BIJLAGE V, behoort tot de noot 2 op bl. 118. De overwegingen van het besluit d.d. 13 Juli 1818 N°. 2, Stbl. N°. 49, ten aanzien der *instelling van ondercollecteurs* en in het algemeen over *de inning der landrente:*

Is gelezen eene missive geschreven door de heeren Bauer, Goldman, Bousquet, Van Lawick van Pabst en van de Graaff den 11 dezer, daarbij ter voldoening aan de mondelinge last, inzendende een ontwerp van Instructie voor de ambtenaren en geëmployeerden bij de administratie, perceptie en controle der Landelijke inkomsten, en tevens van de boeken en staten door hun aan te leggen en te houden en voorts omtrend het voorkomende bij die Instructie ter opheldering aanmerkende:

---

1) Hierop volgt, hetgeen men van het besluit leest op bl. 335—336.

Dat het besluit van den 9 Maart ll. wel bepaalt de inkomsten der Dessashoofden, maar daarbij niet is gezegd of die inkomsten altijd in geld zullen worden uitbetaald, onverschillig of de Landrenten in geld of in producten verevend worden, doch dat zij van oordeel zijn, dat de inkomsten dadelijk bij de afbetaling der Landrenten in geld behooren te worden voldaan, en zulks ook bij art. 8 der instructie hebben gesteld, en tevens de middelen beraamd om die betaling alzoo te doen gevolg nemen;

Dat het besluit van den 17en Mei ll. N°. 8 de bevoegdheid geeft, om van Inlandsche onderkollecteurs tot de perceptie der Landrente gebruik te maken, daar waar dat onvermijdelijk is, en dat zij hebben vermeend, dat het de regelmatigheid en gelijkvormigheid in de administratie zoude bevorderen, wanneer aan deze bevoegdheid meerdere uitgestrektheid werd gegeven en dit dan ook bij de ontworpene Instructie hebben voorgedragen.

En voorts enz.

Is goedgevonden en verstaan:

[*Wat Staatsblad 1818 N°. 49 inhoudt.*]

BIJLAGE VI, behoort bij de noot 1 op bl. 241 en noot 5 op bl. 242. Betoog van de inspectie-generaal in haar rapport d.d. 5 December 1818 over *het recht der regeering op al de koffie, die van particuliere landen herkomstig was:*

Bereids in de eerste tijden, dat in de Bataviasche ommelanden, landerijen aan particulieren zijn uitgegeven, in huur, leen of in eigendom, vindt men dat zulks steeds is geschied onder de mits, dat de op die landen groeiende koffij bij uitsluiting aan den Lande zoude moeten geleverd worden; dit blijkt uit de retroacto's van die tijd; maar ten einde door meer bijzondere bewijzen dit aan te toonen, zullen wij hieronder laten volgen den inhoud van een placaat van de Hooge Regering van den 21 Mei 1790 luidende als volgt [1].... Welk placaat is gevolgd van een Billet van den 25en Januarij 1791 en hetwelk aldus luidt [2]....

1) Het stuk in *Plakkaatboek*, dl. XI, bl. 225—228.

2) Als de vorige noot, bl. 256—257, overwegende: „dat sommige eigenaars van landerijen, niet tegenstaande het daarteegen leggende verbod, de door hun gecultiveerde coffij, in steede van aan de Compe te leeveren, aan particulieren verkopen".

Voor zooverre aan ons bewust is, zijn de bepalingen vastgesteld bij hier voren geïnsereerd Placaat en Billet nimmer niet alleen niet ingetrokken of nader gewijzigd; maar wij weten integendeel dat bij de Hooge Regering in den jare 1807, tijdens de koffij door den Lande ook bereids voor Sp.dl. 18 tot 20 de pikol verkocht werd, deze bepalingen in nadere overweging zijn genomen, zoo om den wille dat het aanzoek om prijsverhooging niet onbillijk was gevonden, als wijl het aan de Regering bij de eerste beschouwing was toegeschenen, dat die bepalingen voor de eigenaars der particuliere landen eene hardigheid was geworden; ja zelfs was bij haar het denkbeeld opgerezen, om aangezien 's Gouvernements rekolte niet genoegzaam was tot bevrediging van de navraag, de koffijculture op de particuliere landen door eene prijsverhooging somtijds zoude worden aangemoedigd; dan bij deze overweging wierd in het midden gebragt of bij aldien de particuliere eigenaars van landswege door voornoemde verhoogde prijsbepaling tot de koffijaanplant werden geanimeerd, toereikend behoedmiddelen zouden kunnen worden daargesteld om den sluikhandel te voorkomen; mede resultaten van deze deliberatien waren, dat de Hooge Regering bij Resolutie van den 21 October 1807 afzag van een prijsverhooging der koffij van particuliere landen, en wel op grond, dat door de nabijheid van en grenzende aan de Preanger Regentschappen met geene mogelijkheid tegens die misbruiken zouden kunnen worden gewaakt, en daarenboven de aanplantingen op de particuliere landen nimmer die in de Regentschappen zouden evenaren.

Uit al hetgeen hierboven wij hebben aangehaald en hetwelk naar onze beste kennis geene nadere veranderingen of bepalingen gemaakt zijn, geloven wij gerustelijk te mogen afleiden, dat alle de koffij, die op de landen groeit, die aan particulieren gehoren en gelegen zijn aan de westkant van de rivier Tjimanok, aan den Lande behoort te worden geleverd, tegens de bepaling vastgesteld bij billet van den 25 Januarij 1791 [1]; als zijnde de afstand van landen, welke na dien tijd aan particulieren zijn afgestaan, onder welk Gouvernement ook, alle aan deze bepaling onderhevig gebleven; dan aan deze bepaling wordt door niemand voldaan als door de landeigenaren van de landen Soekaboemi, Tjipoetri en Oedjong Brom, zijnde een gedeelte der landen onder het Britsch Gouvernement verkocht...

---

1) Namelijk 6 rijksdaalders het pikol van 140 pond: zie *Plakkaatboek*, dl. XI, bl. 257.

De landeigenaren, welke aan de bepaling voldoen, zijn daartoe niet gekomen dan nadat zij te vergeefs zich tot het Britsch Gouvernement hadden gewend en de vrije beschikking over hunne koffij hadden gereclameerd en dit wel op grond van het voorkomende bij zeker advertentie van het Britsche Gouvernement van den 5 November 1812, waarbij wordt bekend gemaakt, dat het Gouvernement het voornemen had landen te verkoopen, en waarbij de voorwaarden, op welke die verkooping zoude geschieden, zijn geïnsereerd en onder die voorwaarden ook deze gevonden wordt: dat die landen worden vrij gekend van alle Heerendiensten aan het Gouvernement en van alle geforceerde leverancien tegen onevenredige prijzen [1]; voorts ook nog deze: de koffijteteelt op de te verkoopen landen werd onder de generale conditien van verkoop aan de keuze der eigenaren overgelaten [2]; voorts hebben die landeigenaars zich beroepen (en almede daarop gefundeerd hun vermeend regt om over hunne koffij naar welgevallen te kunnen beschikken) op het voorkomende bij de Proclamatie van het Britsche Gouvernement van den 15 October 1813, welke de invoering van het stelsel van geregelde grondlast is voorafgegaan en waarbij de cultivateurs de vrije beschikking is gegeven over de kulture van hunne akker. Dan het Britsche Gouvernement heeft die landeigenaars afgewezen en wel op deze gronden: dat ten 5e van het 2e artikel van hiervorengenoemde advertentie wel duidelijk inhield, dat de te verkoopen landen zouden onderworpen blijven aan de algemeene wetten en koloniale bepalingen, onder welke dat Gouvernement dan ook begreep die bepaling, dat de koffij van de particuliere Landen bij uitsluiting aan den Lande moest worden geleverd tegens Rijksd[s] 6 de 140 ponden en dat door die bepaling het ten 3e van art. 2 niet wordt omvergeworpen, alzoo de bedoeling van dit artikel was de geforceerde leverantie en onevenredige betaling daarvoor, voortkomende uit een geforceerde aanplanting, zooals die voorheen op die landen had bestaan, door het

1) Zie art. 2 sub 3 en 4 der Voorwaarden o. a. in *Wordingsgeschiedenis V. d. K.*, bl. 114.

2) Het stuk is zóó slecht gesteld en overgeschreven, dat het soms onverstaanbaar is. Wat hier staat, is in zoover niet juist, dat de voorwaarden d.d. 5 November 1812 van de koffieteelt geen melding maakten; maar de rapporteurs willen wellicht te kennen geven, hetgeen ten rechte zou zijn, dat volgens de additioneele voorwaarden de eigenaren vrij waren in het planten en oogsten van koffie, mits te leveren aan het gouvernement: verg. bl. 243.

bepaalde bij dat artikel die landen vrij te geven en te verschoonen; doch geenzints werd door die bepaling bij dat artikel bedoeld die leverantie tot welke de landeigenaren zijn verplicht wanneer het de vruchten zijn van eene vrijwillige aanplanting; dit werd beschouwd te zijn tegen den vastgestelden prijs,[1] daar eene speciale wet, die nimmer was ingetrokken, zulks gebood.

Het beroep op de Proclamatie van den 15 October 1813 van wege dat Gouvernement ziet alleen op die landen alwaar het Gouvernement destijds het voornemen had het stelzel van geregelde grondlasten in te voeren.

Wij voor ons vermeenen dat het Britsche Gouvernement in hare stellingen ten dezen aanzien in 't gelijk was en wij voor ons geloven, dat alsnog in volle kracht moet beschouwd worden te zijn de wet welke bepaald, dat alle de koffij welke op de particuliere landen groeit bij uitsluiting aan den lande moet geleverd worden.

Wij hebben hiertegen hooren inbrengen, dat onder het Britsche Gouvernement de eigenaars van de particuliere landerijen, buiten die welke wij hebben opgenoemd[2], vrijelijk over hunne koffij hebben beschikt en men wil daaruit bewijzen, dat die wet daardoor is opgehouden te bestaan; dan wij kunnen dit niet instemmen; wij gelooven dat deze toelating oogluikend heeft plaats gevonden, om reden het aan dat Gouvernement bewust was, dat de kulture van koffij op die particuliere landen nog zoo weinig te beduiden had, dat het der moeiten niet waardig was zich daaraan te laten gelegen liggen. Wij deelen dit ons gevoelen in de tegenovergestelde handeling van dat Gouvernement, daar waar die kulture op de particuliere landen aanzienlijk was, gelijk dezelve is op die particuliere landen van waar de koffij thans aan het Gouvernement geleverd wordt; daarbij komt nu nog, dat de koffij eerst de aandacht begon waardig te zijn, toen het bereids was gedecideerd, dat deze kolonie aan haar ouden meester zoude worden teruggegeven.

Tijdens de Hooge Regering in 1807 in overweging nam of men de prijs van de koffij der particuliere landen zoude verhoogen, vindt men daarbij geen zweem van eene deliberatie of men die landeigenaren ook zoude ontheffen van de verpligting om hunne koffij te moeten leveren; men moet daaruit opmaken, dat men bereids destijds zoo zeer overtuigd was van de noodzakelijkheid daarvan ten einde in stand bleve het stelzel, welk in de Preanger Regent-

---

1) Er staat hier *buiten prijs*. Ik heb ook in eenige andere opzichten kleine wijzigingen aangebracht. — 2) Zie bl. 381, regel 2 v. o.

schappen bestond en opdat de vruchten daarvan aan den Lande in zijn geheel zouden toevallen .... [1] En was dit het geval destijds, hoeveel te meer redenen bestaan er dan niet tegenwoordig om zich aan die bepaling vast te houden, nu dat de bewoners uit de Preanger Regentschappen .... grenzen aan de districten, waar een ieder vrijelijk kan beschikken over de vruchten van zijn handenarbeid .... En wat betreft de prijs van Rijksd[s] *ses* voor de 140 ℔, waarvoor de koffij van de particuliere landen aan den Lande moet geleverd worden, wij erkennen dezelve is gering en onevenredig aan hetgeen de marktprijs is van dat product; dan wij zouden aan onze pligt te kort doen, wanneer wij Uwe Excellentien adviseerden den prijs te verhoogen. Dezelfde redenen, welke de Hooge Regering in 1807 hiervan terughielden, bestaan thans; en de tijdsomstandigheden zetten dezelve niet weinig gewigt bij. Wij hebben daar, waar wij in dit schriftuur hebben overwogen of het al of niet raadzaam was de betaling te verhogen van de koffij, welke door de bewoners der Preanger Regentschappen wordt geleverd, gezegd, dat wij van gevoelen waren dat die betaling behoorde te blijven op den tegenwoordigen voet [2] en die zelfde redenen, die wij toen daarvoor hebben bijgebragt, leiden ons ook weder hier en doen ons Uwe Excellentien adviseren de prijs voor de koffij van de particuliere landen niet te verhogen, alzoo deze verhoging diezelfde nadeelige uitwerking zoude hebben op de bevolking van de aangrenzende districten, alwaar gedwongen kultuur, tegens geringe betaling der vruchten daarvan, staat alsof aldaar zelve die betaling verhoogd was en het is ook om dien wille, dat wij hebben moeten terugkomen van een denkbeeld, hetwelk bij eene eerste beschouwing van de zaak bij ons was opgekomen of men ter gemoetkoming van de landeigenaren aan hen niet zoude kunnen toestaan om een zeker gedeelte van de koffij, welke op hunne landen groeit, onder behoorlijke voorbehoudingen, naar welgevallen te laten beschikken, alzoo dit in het eind op hetzelfde zoude neerkomen, alsof men aan hen meerdere betaling gaf voor al de koffie die hun landen oplevert. Uit hetgeen door ons is voorgebragt en gezegd [3], zullen Uwe Excellentien heb-

1) Deze en nu volgende stippels wijzen op weglatingen door mij, omdat het afschrift volstrekt onverstaanbaar is. O, heer Le Clerck wat was de waarde uwer handteekening!! Verg. bl. 197.

2) Zie bl. 210—211.

3) Dat „voorgebragt *en gezegd*" typeert Van Lawick's ongenietbare langdradigheid!

ben opgemerkt, dat wij van gevoelen zijn, dat de vrije beschikking aan de landeigenaren over de koffij van hunne landen niet te gelijk kan bestaan met het stelzel van gedwongen kultuur en verpligte leverantie der vruchten aan den Lande in de Preanger Regentschappen en Buitenzorg, ook dat het eerste voor het laatste moet plaats maken, zoo lang men geene andere bronnen heeft, waaruit men de voordeelen kan putten door het niet meer bestaan van het stelzel van gedwongen kultuur, die den Lande zouden ontvallen en het gevolg zijn van al dit door ons voorgebragte zoude ons moeten leiden om Uwe Excellentien voor te stellen en te adviseeren te verklaren, dat het Placcaat van 21 Mei 1790 en Billet van 25 January 1791 heeft behouden hunne volle kracht, en dat het de wil is van het Gouvernement, dat de bepalingen daarbij vastgesteld, worden nagekomen en dat het Gouvernement door gepaste maatregelen zich van deze nakoming hehoort te verzekeren. Dan wij zouden wenschen, dat alvorens dit plaats hebbe, de belanghebbenden wierden gehoord, of dezelve zomtijds redenen, gronden of bewijzen weten voor te brengen, welke het Gouvernement zouden behooren te weerhouden die verklaring te doen, dan wel die te doen, doch onder meer voordeelige wijzigingen voor de landeigenaren en hiertoe gebruiken wij dan ook de vrijheid Uwe Excellentien te adviseren. Bewijst dan de ondervinding, dat hetgeen alsdan door die landeigenaren is voorgebragt, niet aannemelijk is, of dat hun gepretendeerd regt tot de vrije beschikking over de koffij hunner landen niet door hen kan worden aangetoond, dan nog zouden wij om het belang der zaak van gevoelen zijn, dat aan gemelde landeigenaren zoude behooren te worden aangezegd, dat die zaak zal worden gebragt ter kennisse van Zijne Excellentie den Minister van Kolonien, om door Hoogstdenzelven te worden gelegd voor het Gouvernement in het moederland; doch dat intusschen, hangende deze zaak, de landeigenaren zouden moeten voldoen aan de door ons bedoelde bepalingen [1].

BIJLAGE VII, behoort tot de noot 2 op bl. 95 en noot 1 op bl. 326. Uittreksel van het inspectie-rapport d.d. 5 December 1818, voor zoover het handelt *over het eigengerechtigd optreden van de landheeren der particuliere landen in het Buitenzorgsche:*

---

1) Dat C.C.G.G. hierop niet ingingen, doch de beheerder van Soekaboemi de beslissing van het Opperbestuur met succes inriep, werd op bl. 245 medegedeeld.

Ofschoon nu wel is waar de Landen van Buitenzorg aan particulieren zijn verkocht en het Gouvernement slechts een zeer klein gedeelte daarvan, verbonden aan het Gouvernementshuis te Buitenzorg, voor zich behouden heeft, zoo is die verkoop geschied zonder dat men heefd gewild dezelve de minste verandering zoude maken in hetgeen aldaar bestond op het oogenblik, dat die verkoop plaats vond; op dien tijd behoorde Buitenzorg tot een deel (?) [1] der Batavische Preanger Regentschappen. Toen bestond aldaar, gelijk thans nog in de Preanger Regentschappen bestaat, het stelsel van gedwongen kulture en verpligte leverantie van koffij aan den lande; de opgezetenen deden geen andere opbrengsten van de velden, welke door hen met padie beplant wierden als van het vijfde gedeelte van het werkelijk gewas onder de benaming Tjoekee en betaalden niets voor het gebruik van het wildhout of bamboezen, welke op die landen gevonden worden; zij waren niet belast dan met Gouvernementsdiensten, waaronder die ten dienste van het Gouvernementshuis te Buitenzorg ook waren begrepen; om kort te gaan in alle de landen van Buitenzorg bestond niet meer en niet minder dan thans nog bestaat in het kleine stukje, dat aan het Gouvernement verbleven is.

Bij den verkoop van die landen is dan ook niet gezegd noch vindt men ergens beschreven, dat die opgezetenen door dien verkoop konden verpligt worden tot eenige meerdere lasten te dragen dan zij destijds hadden te torschen. Speciaal wierden daarom verkochte gedeelten niet geheel en al als andere particuliere landen beschouwd; maar Buitenzorg bleef een Regentschap, met de verpligting op de bewoners om op denzelfden voet koffij te moeten planten en die aan het Gouvernement te moeten leveren, zooals zij dit voorheen waren verplicht geweest. Het Gouvernement stond aan de kopers niet meer af, dan hetgeen aan hetzelve regtmatig behoorde en geheven werd, namelijk de Tjoekee op de Padie; en dat het Gouvernement bij den afstand van die landen van Buitenzorg dezelve niet afstond als door hetzelve andere landen aan particulieren zijn afgestaan en door dien verkoop te doen, niet wilde dat diens bewoners zouden gedrukt worden, strekken ten bewijze navolgende bepalingen: De landeigenaren zijn vrij gerekend van de betaling der jaarlijksche belasting van het zoogenaamde ½ percent, welke belasting door andere landeigenaren wordt gedragen; voorts zijn die landen bevrijd

1) Er staat voor deel: *Preanger*.

van te dragen die lasten met welke andere particuliere landen zijn bezwaard. Wij geloven, en het blijkt onverzien hieruit: dat door het Gouvernement en daarna den Gouverneur-Generaal Daendels, bij den verkoop van de Buitenzorgsche landen bezeften, dat de opgezetenen van Buitenzorg bereids door de verpligte aanplanting van koffijboomen waren bezwaard, en niet willende dat dezelve door de landeigenaren nog meerder zouden worden gedrukt, dat Zijne Excellentie om dit voor te komen, ook om de laatstgenoemden tot de koop van die landen aan te moedigen, daar dezelve nu van die bewoners niet datgeene konden trekken, hetwelk wel anders het geval had kunnen zijn, gekomen is tot het maken van de zoo even genoemde bepalingen [1]....

Uwe Excellentien gelieven te weten, dat de landheeren van Buitenzorg zich in geenen deele aan de bepalingen en de voorwaarden, waarop zij die landen gekocht hebben, en de billijkheid hen oplegde, houden.

De landeigenaren heffen voor hun aandeel van het Padigewas niet het $^{1}/_{5}$ gedeelte van het werkelijk voortbrengsel, onder de benaming van Tjoekee, maar zij heffen van de velden, onverschillig of dezelve goed of slegt zijn, onverschillig of het gewas goed of slegt is geslaagd, een zekere belasting onder de benaming van Padjeg, welke niet alleen surpasseert het $^{1}/_{5}$ gedeelte van het gecultiveerd gewas, maar daarom nog des te drukkender is, als de heffing van de Tjoekee moet plaats vinden op het werkelijk gewas, zoodat in het laatste geval de planter van zelve voor zich behoudt $^{4}/_{5}$ gedeelten, terwijl in het eerste geval en voornamentlijk bij slecht gewas de planter zeer weinig voor zich overhoudt, ja dikwijls nog te kort schiet om de vastgestelde padjeg te betalen; hebbende de landeigenaren om die belasting wel te kunnen berekenen alle hunne padievelden laten opmeten en de belasting bij roedewijs bepaald; drukkender en naauwer kan het niet berekend worden.

Van de bamboebosschen en het in het wild groeijende wildhout, dat men in de bosschen vindt, en waarover die bevolking vóór hen, ter hunner eigen gebruik mogt disponeeren, moet dezelve thans betalen, willen zij van dat gebruik nog profiteeren; de eerstgenoemden zijn verpacht; de pachter staat niet toe, dat men zonder betaling daarover beschikke.

De landsopgezetenen, veelal het $^{1}/_{4}$ gedeelte, ten minste het $^{1}/_{5}$

1) Zie over deze zinsnede mijn opmerking in noot 4 bl. 94.

van de bevolking, verrigten dagelijks diensten bij de landeigenaren òf tegens geene, òf tegens zeer geringe betaling; hun transportmiddelen van karren en buffels tot overbreng van materialen en producten zijn onophoudelijk voor den landeigenaar in beweging; in voege in geen der andere Regentschappen dit alles plaats vindt. Zoo consteert, dat de opgezetenen moeten dragen in de lasten van een Regentschap en de lasten van een particulier land, doch beide naar een veel bezwarender en drukkender schaal berekend dan de gebruiken medebrengen... (Zoo) dan geloven wij te hebben bewezen, dat de bewoners van de Buitenzorgsche landen (ofschoon tot nog toe lijdelijk) zoodanig onder hunne lasten gedrukt gaan, dat het de pligt wordt van een zoo weldadig Gouvernement als tot welke wij de Eer hebben te spreken, zich het lot van die menschen aan te trekken en hen te herstellen in den staat waarin zij zich bevonden vóór en aleer Buitenzorg het eigendom was van particulieren.

De landeigenaren zullen in dat geval (en dat voorzien wij) klagen over mishandeling en verkorting van hunne regten; dan hunne klagten zullen ongegrond en onredelijk zijn, wanneer men hen laat behouden het ¹/₅ van het padiegewas bekend onder de heffing van Tjoekee; meer dan dat heeft men hun niet verkocht, noch kunnen verkoopen; meer dan dat hebben zij niet gekocht; meer dan dat kunnen zij alzoo niet vorderen; de verkooper, zijnde de Gouverneur Generaal Daendels, konde ook niet meer dan dat afstaan...

Aan den Gouverneur-Generaal Daendels is door het Gouvernement afgestaan het landgoed Buitenzorg als vrij allodiaal goed; hierdoor verkreeg hij het regt om *die* belasting voor zich te heffen, welke de landsopgezetenen destijds verpligt waren op te brengen aan het Gouvernement, representeerende den Souverein van deze landen of aan dengeen wien wegens hetzelve tot die heffing en ontvangst was gemagtigd en gaan wij nu na, waarin bestaan hebben de regten, welke het Gouvernement bezat en aan den Gouverneur-Generaal Daendels afstond, zal men bevinden die regten bestonden in de heffing van de Tjoekee, zonder meer en dit is door opgemelden Gouverneur Generaal niet alleen erkend en door hem zelf nagekomen tijdens dezelve was eigenaar van de Buitenzorgsche landen, maar het valt niet moeilijk te bewijzen, dat tijdens Zijne Excellentie (vóór en aleer hij die landen had verkocht) die inkomsten aan den tijdelijken Regent van Buitenzorg had verhuurd, deze niet meer gehuurd en geheven heeft dan het bedragen van de Tjoekee; het is

buitendien algemeen bekend, dat Zijne Excellentie, bij den wederverkoop van Buitenzorg heeft verkocht het regt om de Tjoekee te mogen heffen zonder meer. De koopers hebben dit zelve erkend toen zij later de achtergelatene gevolmagtigden van dien Gouverneur Generaal in regten hebben willen betrekken, omdat hen bij ondervinding zoude zijn gebleken, dat die Tjoekee niet zooveel opbragt als bij den koop door den Gouverneur Generaal Daendels was opgegeven.

BIJLAGE VIII, behoort tot de noot 1 op bl. 343. Het gedeelte van het rapport d.d. 19 December 1818 N°. 13 van de Inspectie der Landelijke inkomsten *over de pantjèndiensten aan de hoofden en het gezag der regenten:*

Verre de meeste Heeren Residenten zijn het met ons eens, dat er geene zwarigheid hoegenaamd in ligt, om de regenten en hoofden *in geld te bezoldigen*, *ofschoon* de regenten en hoofden *gunstiger* denken over het bezit van dessas en landen in stede van hunne inkomsten in geld te ontvangen [1].

Het is zeer ligt na te gaan dat zij over het algemeen het eerste verkiezen, namelijk dessas en landen, daar zij uit dezelve veel meer [2] voordeelen trekken dan het bedragen is, waarvoor die hun zijn aangerekend, en hetwelk aan hun, waren zij niet in het bezit daarvan, in geld zoude worden uitbetaald; dan komt hier nog bij, dat door het bezit van die dessas en landen, de regenten in de gelegenheid zijn, om tegen zeer geringen afstand van kleine gedeelten daarvan, menschen te hebben voor hunne bediening en statie en naardien deze menschen zoo zeer gesteld zijn op het bekomen van een brokje gecultiveerd land, hoe gering het ook zijn mag, bereiken de regenten en hoofden ook nog dit oogmerk daarmede, dat die menschen zich beschouwen, als onmiddelijk aan hun ondergeschikt, en op verre na niet zoo onafhankelijk, dan werd dezelve in geld betaald.

De eerstgenoemde reden is van dien aard, dat het te wenschen was, dezelve niet bestond, en het wordt de pligt van een billijk Gouvernement, als van dat, tot welk wij deze in eerbied rigten, de Javasche bevolking gelijke bescherming te doen genieten, en alsdan

---

1) Het gespatieerde van mij, ten einde er iets van te maken; misschien werd er in het archiefstuk iets door den afschrijver overgeslagen.

2) Hier staat in het afschrift *min*, dat de rapporteurs niet gemeend kunnen hebben: n. f. ook een gevolg van het verkeerde overschrijven.

niet toe te staan, dat de bewooners van die dessas, welke aan de regenten en hoofden zijn afgestaan, verkwijnen onder den last, welken deze hunne meesters op hunne schouders legden. Van die zijde dus beschouwd, kan en behoeft aan den wensch van de regenten en hoofden om dessas en land te behouden, niet te worden toegegeven, terwijl de tweede opgenoemde reden is van enen geheel anderen aard; en wanneer die bedienden en menschen, welke de regenten en hoofden voor hunne statie en bediening noodig hebben, door hen rijkelijk worden beloond, dan zouden wij in die reden, waarom verkozen werd dessas en land in stede van geld, niets onbillijks vinden opgesloten. Wanneer men het dus hieromtrent eens is, dat de regenten en hoofden menschen voor hunne statie en bediening noodig hebben en een middel is om hen die te verschaffen, zonder dat die menschen blootstaan aan de willekeurige behandeling, welke zij thans ondervinden, dan moge de woekerachtig slechte regent of hoofd in den beginne niet zeer te vreden zijn dat men zijne inkomsten in geld betaalt, maar dezulken onder hen, welke niet slechts beoogen om hunne onderhoorigen uit te zuigen en zich te mesten met het zweet en bloed van den armen landman, zullen vergenoegd zijn en niet wenschen van meester te veranderen; en, in waarheid, wij voor ons hebben daarvan de morele overtuiging, gelijk wij ook tevens gelooven, dat die regenten en hoofden, die om aan hunnen knevelachtigen aard den teugel te vieren, al zorgt men ook voor hunne statie en bedienden, toch nog dessas en landen zouden wenschen te behouden, overwegende, dat al behielden dezelve ook de dessas en landen, het Gouvernement aan hunne handelingen paal en perk zoude stellen, dezen dan ook in vervolg van tijd, de betaling in geld zullen verkiezen, daar de reden waarom zij de dessas en landen wenschten te bezitten, zijn komen op te houden.

De regenten en hoofden te laten zorgen voor hunne eigene bedienden en statie vermeenen wij dat daardoor zoude vervallen het oogmerk waarom men die hooge Inlandsche beambten laat bestaan; men wil immers voor als nog van hunnen invloed op den Javaan gebruik maken; men acht immers den tegenwoordigen tijd niet rijp genoeg om zich van die ambtenaren te ontslaan, ten minste wij voor ons zijn van dat gevoelen, en is dit het geval, zoo moet men hen aan het Gouvernement attacheren; dit bereikt men door niet onverschillig te hunnen aanzien te wezen, terwijl hunne invloed, zoo daarvan als van hun uiterlijkheden, op welken de Javaan zoo zeer gesteld is, afhangt.

Wij voor ons gaan dan ook uit van dat principe dat men op dit

oogenblik de regenten en inlandsche hoofden moet behouden en wij voor ons zouden dan ook wenschen dat men van hun dat nut trok hetwelk dezelven in waarheid kunnen te weeg brengen; wij gelooven, dat het juist dan ook daarin moet worden gezocht waarom de Heeren Residenten die personen voor hunne eigene bedienden en statie willen laten zorgen, dat die ambtenaren de regenten en eerste inlandsche hoofden overbodig beschouwen, hen naar die denkbeelden behandelen, en van hen niet dat nut trekken, wat wel anders konde en behoorde te zijn; doch het is dan ook juist aldaar, waar men het Inlandsch bestuur, en als een gevolg daarvan de politie slecht vindt, en zelfs zoodanig, dat wij vermeenen het noodzakelijk zij, dat de residenten bij secrete Gouvernements aanschrijving onder het oog worde gebragt dat het de begeerte is van het Gouvernement, dat van die hooge inlandsche beambten gebruik wordt gemaakt; dat de Residenten dezelven zullen moeten beschouwen en behandelen, niet een ieder naar zijne eigene overtuiging of dezelve al of niet behoorden te blijven bestaan, maar in overeenstemming met de denkbeelden van het Gouvernement, ten opzigte van die personen gemanifesteerd.

Wordt dit door de residenten nagekomen en is het, dat door deze ambtenaren op den voorgrond wordt gesteld, dat de regenten en eerste inlandsche hoofden tot nog toe nuttige [1] wezens zijn, dat men hen dienvolgens moet behandelen, en van hen gebruik moet maken, dan ook zal het Gouvernement met meerder vertrouwen dan thans veelal het geval zijn kan, kunnen beslissen, wanneer aan hetzelve door die residenten hunne onderhoorige regenten of hoofden worden gedenonceerd als onverschillige of aan pligtverzuim schuldige ambtenaren of knevelaren van hun volk.

Uwe Excellentien gelieven ons deze uitstap te verschoonen; wij vonden de gelegenheid gunstig om voor Uwe Excellentien open te leggen, hoedanig in het algemeen over het bestaan van de regenten gedacht wordt, en vermeenden daarvan in eerbied gebruik te mogen maken, zullende wij ons als nu weder begeven tot de behandeling van de materie, die wij voor ons hebben.

Dat de regenten en eerste inlandsche hoofden behooren te hebben, menschen voor hunne bedienden. en tot het formeeren van hunne statie, en dat men de afschaffing daarvan niet aan hen behoort over te laten, gelooven wij dat geen verder betoog behoeft; en stellende dat dit laatste nog niet zoo gaaf kan worden ingestemd,

---

1) Het afschrift maakt hiervan *nietige!*

zoo zij het ons vergund te vragen op wat wijze zullen zij zich die dan aanschaffen, dan wanneer dat voor waarheid aangenomen wordt, gelijk het in wezenlijkheid eene waarheid is, dat menschen tot hun onderhoud moeten genieten sawavelden, en dat men geen regent of eerste inlandsch hoofd in de gelegenheid moet stellen om over die sawavelden te beschikken [1]. Dan het zoude kunnen mogelijk zijn, dat bij Uwe Excellentien in overweging kwam de vraag of men die menschen, welke men tot bedienden en tot de statie van de regenten zoude willen bepalen, niet in geld zoude kunnen betalen en het is om die reden dat wij, te dien aanzien, het volgende aan Uwe Excellentien te kennen geven.

De betaling in geld is geregelder en verkiesselijker; maar beschouwt men deze betaling uit een finantieel oogpunt, zoo is dezelve altijd in het nadeel van den lande, want men zal dan, wanneer men die menschen in land hun bestaan geeft, dezelve voor veel, ja voor zeer veel minder kunnen bekomen dan dat men hen in geld betaalt; en hiervan uitgaande zou de betaling in land te verkiezen zijn. Doch wij voor ons blijven in deze niet hangen aan de voordeelen welke den lande worden aangebragt door die betalingen in land te doen, maar wij zien hierop: Wij zullen den regenten menschen geven voor hunne bediening en statie; en waarom? om redenen dat aan ons is bewust, dat dezelven over het algemeen hierop zeer gesteld zijn en dat men dit doen moet, alzoo dit gehoort tot de Javasche instelling, waardoor de invloed van die regenten en hoofden op de Javasche bevolking voornamelijk wordt teweeggebragt; is dit nu het geval, zoo moet men, die instelling volgende, niet in de uitvoering eene zoodanige veranderde wijziging daaraan geven, die het nut, welke men zich van die opvolging voorstelt, veelal doet wegvallen: zoodanig beschouwen wij de betaling in geld aan die menschen, welke men de regenten voor bedienden en statie wil toevoegen.

In de eerste plaats is de Javaan te zeer gehecht aan oude gewoonten, dan dat men hen zoo eenklaps daarvan kan terugbrengen; onder deze instelling nu treffen wij aan, dat die menschen daar, waar men slechts eenigzins billijk te hunnen aanzien heeft gedacht of gehandeld, het moge dan nog zoo gering zijn geweest, toch voorheen altijd in land een jaarlijksch inkomen hebben genoten, en

1) Er staat in het afschrift „over di sawa velden geen verder betoog"! Vermoedelijk is door den copiïst een gansche regel uitgelaten. Ik heb voor dat *geen verder betoog* maar *beschikken* gesteld, om er iets van te maken.

dat zij in vergelding daarvan, zich aan een' zoodanigen regent of hoofd hebben verbonden gerekend, welke zij, ten gevolge van dien, den vereischten arbeid hebben opgedragen; wordt dit nu ook opgevolgd, zoo zal men zonder moeite uit vrijen wil die menschen bekomen, mits deze bewust zijn dat zij een stuk land zullen hebben, dat niemand hun kan afnemen; daar, wanneer men in geld die betaling doet, men veel moeijelijker in het bekomen van die menschen zal slagen; dezen zouden zich bovendien aan de regenten en eerste inlandsche hoofden niet verbonden achten; zij zouden hen verlaten, en het doel zou niet bereikt zijn geweest [1], om door die uiterlijke statie en bedienden den invloed van die hooge inlandsche beambten te verzekeren en daarvan nut te trekken; daarbij komt nu ook nog dit: zoude men die menschen in geld betalen, zoo zoude dit niet wel anders kunnen geschieden, dan dat de regenten en hoofden zelven belast worden met die betaling; want het Gouvernement of zijne ambtenaren kunnen zich toch immers niet wel inlaten met eene zoodanige betaling in kleine gedeelten, als zoude zijn die aan de bedienden van ieder der regenten en hoofden; en zouden de regenten en hoofden zelven die betaling doen, zoo loopt men gevaar dat deze van dat vertrouwen een zoodanig misbruik zullen maken, als men gezien heeft, dat zij gedaan hebben, met de dessas en landen aan hun afgestaan; wij voor ons zijn er dus voor, om die betaling in land te laten geschieden en dat tot basis hoeveel aan ieder dezer menschen in land zal worden toegelegd, gevolgd zullen worden de plaatselijke gewoonten, getoetst aan dat gene wat als eene billijke, ofschoon geringe belooning kan beschouwd worden.

Deze toelegging of afstand van velden aan die menschen zoude echter behooren te geschieden in zoo verre geheel buiten bemoeiingen van de regenten en hoofden, dat dezelve buiten het opgeven van hun gevoelen, zich met die toedeeling noch ter eerster instantie noch daarna zouden vermogen in te laten, veel minder zich daarover eenige beschikking aan te matigen op verbeurte van hunne ambtsbetrekking, maar deze toedeeling zoude geheel aan de residenten moeten worden overgelaten en welke daar, waar zich kollecteurs bevinden, zich door deze ambtenaren daarin zouden doen assisteren.

---

1) Dat *niet bereikt zijn* is van mij, om er maar iets van te maken; er staat in het afschrift: *zijn geweest*, zonder meer!

Bij deze inrigtingen nu zal behooren te worden bepaald het getal van menschen dat aan ieder dier regenten en hoofden werd toegestaan, of eigenlijk aan welke men velden zal afgeven om daaruit een bestaan te vinden; dan ook zal nog behooren te worden voorgesteld aan welke hoofden en gepensioneerden men zoodanige menschen toestaan zal.

Wij hebben, ten aanzien van beide, voor ons bepalingen onder het bestuur van den Gouverneur Generaal Daendels vastgesteld; deze bepalingen gronden zich op de ingewonnen consideratien van de regenten zelven en van die Europesche hooge beambten, welke met de inrigtingen van Java bekend waren; wanneer wij dus deze bepalingen tot basis nemen gelooven wij veilig te gaan en wij zullen dit dan ook betrachten.

De omstandigheden zijn echter sedert zoodanig veranderd, dat wij het juist niet noodig achten om die zelfde hoeveelheid menschen, welke die bepalingen voorschrijven aan de regenten en hoofden toe te staan; wel is waar, dat wij wenschen nog van den invloed van die regenten en hoofden gebruik te maken; doch niet in de uitgestrektheid als dit tijdens de bepalingen zijn vastgesteld, noodzakelijk werd geoordeeld; daarbij het gezag van- en de eerbied voor die hooge beambten zijn sedert bereids zoo verminderd, dat evenzoo noodzakelijk, als wij het beschouwen, om hieraan vooralsnog paal en perk te stellen, zoo nadeelig wordt het door ons geoordeeld om dit aantal te handhaven [1].

Bij de bepalingen vindt men de regenten in onderscheidene klassen verdeeld, en welke zich meer regelen naar de uitgestrektheid en de belangrijkheid van hunne distrikten, als naar hunne rang en titels; wij, voor ons, gelooven, dat, vooral ten aanzien van hunne statie beide laatsten ook behooren te worden geobserveerd, en tot bewijs voor de zuiverheid van dit ons gevoelen zullen wij een voorbeeld bijbrengen.

Het getal piekedragers, waarmede de regenten te voorschijn komen, behoort zich, ingevolge de Javaansche instelling, te bepalen naar den rang en titel, welke zoo een regent bekleedt; tot de statie van een Adi Pattie of Kjai Adi Pattie gehoort zes piekedragers en tot die van een Maas Tomengong vier; hierop was nu bij die bepalingen niet genoeg gezien en men had, zonder die rangen in

---

1) In het afschrift eindigt deze zin met *om dit!* Om hem af te ronden voegde ik er de woorden aan toe *aantal te handhaven.*

aanmerking te nemen, de regenten van Samarang en die van Damak, ofschoon beide in rang en titel verschilden, gesteld op zes piekedragers.

Wij voor ons vermeenen dat de statie en de huisselijke bediening konden worden bepaald als volgt:

Volgt een lijst.

BIJLAGE IX, behoort tot noot 1 op bl. 66. Een gedeelte uit het landrenterapport d.d. 24 December 1818 N°. 20 van de Inspectie der Landelijke inkomsten, houdende *het betoog voor het wettigen van desa'sgewijzen aanslag*[1]:

De groote vraag op welke beslissing vóór alle anderen het in de eerste plaats aankwam was of men het *detailed settlement* (den hoofdelijken omslag) door het Britsch Gouvernement in 1814 op Java openlijk afgekondigd en zoo het scheen algemeen ingevoerd, aan het Nederlandsche Gouvernement, als een duurzame maatregel ter instandhouding zoude moeten aanprijzen, en deze vraag berustte op een tweede, welke vooraf moest worden beantwoord, namelijk: in hoeverre deze hoofdelijke omslag, welken het Britsch Gouvernement, zoo verre boven den dorpsgewijze aanslag (het *village settlement*) had verkiesselijk verklaard, al dan niet, in de daad meer dan in louter schijn, in werking was gebragt en vooral ook, op welke wijze dezelve nog wezenlijk bestond...

Nadat het Britsch Gouvernement door eene commissie, gepresideerd door den Luitenant kolonel Mackensie, onderscheidene statistieke opgaven had ingewonnen, werd bij eene proclamatie van dat Gouvernement van den 15en October 1813 het stelsel der landrevenuen op Java ingevoerd.

De eerste verhuring (aanslag) geschiedde dorpsgewijze dat is: de landerijen van het Gouvernement werden door hetzelve aan de Hoofden der dessas of negorijen verhuurd, die voor de geheele huur aansprakelijk en gehouden waren de landen tot hunne respective dessas behoorende, wederom aan de landbouwende bewoners derzelve, onder vastgestelde bepalingen en tegen geregelde prijzen, aftestaan.

1) De aanhef van dit stuk geeft nagenoeg woordelijk terug het rapport van 19 Februari 1818, dat leidde tot de eerste landrenteregeling: zie hiervan de mededeeling op bl. 397, alinea 3. De herinnering daaraan in noot 2 van bl. 40.

Bij de introductie van dit stelsel, had het Gouvernement echter besloten om hetzelve, zoo spoedig immer doenlijk, te doen vervangen door het zoogenaamd *detailed settlement*, om het verkiesselijke hetwelk in dezen aanslag boven den eerstgemelden, volgens het gevoelen van dat Gouvernement, gelegen was.

Dan om dit laatste met veiligheid, althans met genoegzame zekerheid te kunnen doen, moest de Britsche regering vooraf naauwkeurig bekend zijn met alle, en zelfs de geringe details, welke gecolligeert en gerangschikt moesten zijn, alvorens men daarop met mogelijkheid eenen geregelden aanslag konde baseren.

Tot deze details behoorden voornamelijk de meting der landerijen in gelijke uitgestrektheden, de waardering derzelve in gelijke soorten, de nominative lijst der contribuabelen aan welken de landen zouden worden afgestaan, of welke reeds daarvan gebruikers of eigenaars waren geweest, de formatie der kohieren enz.

De maatregelen, welke tot bereiking van deze noodzakelijke doeleinden moesten worden in het werk gesteld, zijn naauwkeurig bij de revenu instructien gearresteerd door het Britsch Gouvernement den 11en februarij 1814 in het 31, 32, 33, 34, 35 en 36 artikel.

Bij artikel 37 tot 54 ingesloten van dezelfde instructien werden de operatien aangewezen, welke ten aanzien van elk dorp moesten plaats hebben, om te geraken tot den aanslag van de ongebouwde eigendommen (: Landrent :) en van de gebouwde eigendommen (: tenement tax :) en artikel 39 van die instructien had tevens in het bijzonder voorzien in de inconvenienten welke uit eene te onbepaalde applicatie van de laatstgemelde belasting (: tenement tax :) zouden hebben moeten geboren worden.

Eindelijk artikel 55 en 56 dezer instructiën schreef de marche voor, welke door de divisiehoofden moest gevolgd worden, om alle dorpsgewijze verzamelde resultaten voor elke divisie te zamen te trekken en te vèreenigen, terwijl het volgende artikel de wijze regelde waarop deze recapitulatie over en voor elk kollekteurschap moest geschieden.

En eerst nadat alle deze operatiën zouden zijn afgeloopen, moesten de uitkomsten daarvan het Gouvernement in staat stellen om tot aanslag der landrenten over te gaan.

Het Britsche Gouvernement oordeelde in het begin van 1814 reeds genoegzame informatiën te bezitten om het *detailed settlement* in te voeren, niettegenstaande het *village settlement*, hetwelk het eerstgemelde moest voorbereiden, naauwelijks een jaar in werking

was gebragt en gevolgelijk met mogelijkheid nog geene resultaten had kunnen opleveren, waarop men zich met eenige zekerheid kon verlaten.

De kollekteurs (: residenten :) werden alzoo gelast, om, zoo spoedig plaatselijke of andere omstandigheden zulks zouden toelaten, het nieuwe stelsel in te voeren, en in allen gevalle, om na de expiratie van de loopende huurcedullen (: lease :) dezelve om geene redenen hoe ook genaamd te vernieuwen.

Ingevolge dezen stelligen last, werd dan ook nog in den loop van het dienstjaar 18[14]/15 dat nieuwe stelsel over geheel Java (: met uitzondering der Bataviasche distrikten en der residentien Buitenzorg en Preanger regentschappen :) ingevoerd, doch dit geschiedde met eene zoodanige overhaasting en met zulk eene verregaande onnaauwkeurigheid (: om daaraan geene andere benaming te geven :) dat alle de heilzame bedoelingen van het Gouvernement te eenenmale verijdeld, de Hooge regeering misleid, de ingezetenen op eene onregelmatige en drukkende wijze belast en 's lands inkomsten in de grootste onzekerheid zijn gebragt geworden, om niet te spreken van de aanzienlijke verliezen, welke 's lands schatkist jaarlijks heeft moeten ondergaan door opzettelijke verontrouwing van 's lands gelden, waarover geene controle, hoe ook genaamd gevonden werd.

Wij hebben tot dus verre bijkans woordelijk herhaald, hetgeen wij aan Uwe Excellentien reeds bij onze missive van den 19[en] Februari dezes jaars hadden gezegd, en wij vinden ons nu, na een tijdverloop van eenige maanden waarin wij ons onderzoek hebben kunnen voortzetten, volkomen in ons gevoelen bevestigd, dat het tafereel door ons andermaal hierboven opgehangen, geenszins overdreven, noch met te zwarte kleuren is afgeschetst geworden, — maar integendeel waarheden behelst welke den toets van het naauwkeurigst onderzoek kunnen doorstaan.

Het Britsch Gouvernement heeft de grondslagen waarop de hoofdelijke omslag (: het *detailed settlement* :) moest rusten, in de revenu instructiën van het jaar 1814 duidelijk aangewezen, maar dit zelfde Gouvernement heeft met mogelijkheid niet ter goeder trouw kunnen veronderstellen dat deze grondslagen konden gelegd zijn in dat korte tijdvak, na verloop van welke de hoofdelijke omslag op Java is ingevoerd.

Dit Gouvernement toch kon zich geene illusie maken, wegens de gebrekkige en te eenenmale ontoereikende hulpmiddelen, welke het-

zelve ten dienste stonden, om eene meting, zoodanig als die bij de revenu instructiën was voorgeschreven, en zoodanig als die voor de regelmatigheid der belasting gevorderd werd, gelijktijdig over de geheele oppervlakte van het eiland Java te doen effectuëren en in weinige maanden tot stand te brengen.

Dit Gouvernement toch, heeft niet kunnen ignoreren dat in een uitgestrekt land als Java, de middelen noodwendig moesten ontbreken, om in dertien residentien in welke het stelsel der landrenten moest werken, genoegzame en ervaren personen te kunnen te zamen brengen, om het werk der meting te verrigten, en de gevolgen, die hetzelve zich moest voorstellen, konden derhalve geene anderen zijn, dan die wij bij onze missive van den 19 february jl. hebben opgegeven, namelijk: dat de landen in geene enkele residentie zijn opgemeten, of dat zoo er al hier en daar eene meting heeft plaats gehad, dezelve zeer onvolledig ter kwader trouw of met de diepste onkunde op eene ondoelmatige wijze is verrigt geworden, zonder dat men zich zelfs daarbij om de zoo stellig aanbevolene gelijkheid der landmaten bekreund heeft.

Evenmin heeft de Britsche regering zich kunnen verbeelden, dat zij in zulk een kort tijdvak, als dusver haar was voorgeschreven, eene classificatie en tauxatie der landerijen zoude kunnen tot stand brengen, zoodanig als er, volgens de revenu instructiën en volgens den aard der zake, gevorderd werden, om daarop den aanslag der landrenten te kunnen vestigen; en de uitkomsten, althans die zij voor oogen heeft gehad, hebben deze regering moeten overtuigen, dat de voormelde, voor de regelmatigheid der belasting, welke zij wilde invoeren, zoo onontbeerlijke mesure, niet dan op eene hoogst gebrekkige, onregelmatige en meestal te eenenmale willekeurige wijze ten uitvoer was gebragt, daar men nergens eene classificatie of tauxatie van de soorten en waarde der landerijen heeft aangetroffen, welke den toets der waarheid konden doorstaan.

Daarenboven waren de leden van het Britsche Gouvernement te zeer bekend met de gebruiken en gewoonten der inlandsche bevolking en met derzelver begrippen en denkbeelden omtrent het bezit en gebruik der landerijen, waarvan het eigendom aan het Gouvernement behoorde, om zichzelven diets te kunnen maken, dat de nominative lijsten, welke in de residentien werden opgemaakt van de dorpsbewoonders, welke landbouwers waren, alsmede dat de verdeeling, welke dienvolgens, onder de eerstgemelde werd gedaan van de landerijen tot de respective dessas behoorende,

die naauwkeurigheid konden opleveren, welke er gebiedend vereischt werd, om den hoofdelijken omslag te vestigen, daar het integendeel ten volle bewezen is, dat men op die lijsten de namen van individus heeft geplaatst, welke óf reeds overleden waren, óf nimmer hadden bestaan, óf althans geene landerijen bezaten.

Het blijkt derhalve onzes inziens genoegzaam uit hetgeen wij hierboven hebben aangetoond dat het *detailed settlement* (: de hoofdelijken omslag of aanslag :) der landrenten inderdaad nimmer op het eiland Java is ingevoerd of heeft ingevoerd kunnen worden, omdat de voornaamste grondslagen, waarop zoodanigen omslag alleen konde rusten, steeds hebben ontbroken en het zal dan ook geen betoog behoeven, dat de Heer Luitenant Gouverneur Raffles in zijn werk „History of Java" (: 1e deel pag. 62 :) zich zelven deerlijk vergist, wanneer hij aan de zaak eene geheel andere gedaante geeft, als wij aan dezelve naar waarheid hebben gegeven, met te zeggen: „The labour of this detailed survey was considerable, for as each invididual cultivator was to receive a lease, corresponding with the register taken, it was necessary that the land he rented, should be carefully measured and assessed."

Niet gunstiger was het gelegen met den aanslag der Dessas, welke aan de regenten en andere inlandsche hoofden waren afgestaan, daar deze hoegenaamd geene veranderingen ondergingen en aan de willekeur dezer regenten en hoofden werden overgelaten, zonder dat men eerst de inkomsten anders dan bij name en als 't ware bij gissing kende welke deze daaruit genoten...

Bij het berigt van den 19en february ll. zoo even aangehaald, hebben wij nog, behalve hetgeen door ons reeds bij dit rapport is herhaald, gezegd, dat daarenboven, de kohieren van den aanslag en de boeken en registers voor de perceptie, verre van eenige de minste zekerheid voor de administratie op te leveren, geene andere strekking konden hebben, dan om het Gouvernement in deszelfs dwaling, (wanneer hetzelve werkelijk in eene dwaling heeft kunnen verkeren) ten aanzien eener regelmatige perceptie en comptabiliteit te versterken, alsmede, dat de remissiën, welke successivelijk gevraagd en toegestaan zijn geworden, geene andere uitwerking hebben kunnen hebben, dan om, óf de hoofden, met de inning der landrenten belast, óf welligt ook de Europesche beambten, welke daarmede in aanraking stonden, te verrijken, óf om eenen ongeregelden aanslag te dekken, zonder dat de behoeftigste volksklasse, welke volgens het mislukken harer rijstvelden daarop uitsluitend aanspraak

had, van deze op de wet gebaseerde gunst heeft kunnen jouisseren, daar zulks bij de plaats hebbende omstandigheden met den besten wil zelfs niet mogelijk zoude zijn geweest.

En op deze en meer andere gronden en naar aanleiding van vroegere berigten en de persoonlijke bevinding van Uwe Excellentien zelven, hebben hoogstdezelven goedgevonden te nemen het besluit van den 9^{en} Maart dezes jaars N°. 1, waarbij...

Volgt de inhoud van Stbl. 1818 N°. 14 met de overwegingen.

BIJLAGE X, behoort tot de noot 2 op bl. 169. Besluit d.d. 5 Januari 1819 N°. 18 tegen *den smokkelhandel in koffie uit de Preanger naar Cheribon:*

Uit het berigt van den Inspecteur Generaal en Adjunct Inspecteur Generaal van de Landelijke inkomsten voorkomende bij missive van den 16 December 1814 N°. 11 gebleken zijnde:

Dat in de Residentie Cheribon niet met genoegzame naauwkeurigheid zijn in werking gebragt en opgevolgd de bepalingen bij besluit van den 9 April 1818 N°. 2 vastgesteld ter voorkoming van den invoer van gesmokkelde koffij uit de Preanger Regentschappen.

En willende het Gouvernement, dat daartegen met alle kracht worde gewaakt

Is goedgevonden en verstaan

1°. Den Resident van Cheribon aanteschrijven om met alle naauwkeurigheid de bepalingen bij besluit van den 9 April 1818 N°. 2 vastgesteld, op te volgen en te doen opvolgen.

2°. Den Resident van Cheribon en dien van de Preanger Regentschappen aan te schrijven, om ijder in den zijnen, en tevens gezamenlijk, alle gepaste maatregelen te nemen tot voorkoming van den gevoerd wordenden sluikhandel, met verderen last aan den Resident van de Preanger Regentschappen om bepaaldelijk den Regent van Sumadang te kennen te geven, dat het aan het Gouvernement hoogst aangenaam zijn zou, indien hij Regent daartoe zijne beste pogingen aanwendde, iets hetwelk Commissarissen Generaal van zijne bekende trouw en ijver verwachten.

Afschrift enz.

BIJLAGE XI, behoort tot noot 1 op bl. 241; noot 3 op bl. 246; noot 4 op bl. 268; noot 1 op bl. 269; noot 1 op bl. 274; noot 1 op bl. 279; noot 2 op bl. 283; en noot 1 op bl. 285. Brief d.d. 26 Juli 1823 van Van de Graaff aan Fabius *over landuitgifte:*

[1] Volgens mijne belofte, zoude ik nu den draad wederom moeten opvatten om Uwen laatsten brief verder te beantwoorden, dan ik moet dit vooreerst nog uitstellen, dewijl ik U gaarne bekend wilde maken, met omstandigheden, waarin ik personeel, hoewel dezelve slechts tot publieke zaken betrekking hebben, betrokken ben of waarschijnlijk betrokken zal worden. Ik bedoel de maatregelen, die er nu zedert eenigen tijd, door het Gouvernement alhier genomen zijn, eensdeels tot wering van eene Europische kolonisatie in deze gewesten in het algemeen, en ten anderen, om de Europische Landeigenaren hier te lande, in derzelver euvelmoed te beteugelen. Men zal U zeggen, dat ik de voorname bewerker daarvan ben; — dat ik een vijand ben van liberale begrippen, en dat ik het liberale stelsel, door Commissarissen Generaal in het bestuur der Indische zaken aangenomen en ingevoerd, tracht te ondermijnen; — dat ik de zaken naar het oude tracht terug te voeren; — dat ik de Javanen geheel en al van de Europeanen tracht onafhankelijk te maken; — dat ik de goederen, thans in het bezit van Europeanen, aan dezelve zoek te ontnemen, om dezelve aan de Javanen terug te doen geven enz. enz. Hoe veel tegenstrijdigheden nu ook in alle deze beschuldigingen gelegen zijn, heb ik dezelve hier opgesteld, zoo als men mij dezelve heeft medegedeeld; en ten einde U te doen zien, hoe dol die beschuldigingen zijn, zal ik Uw geduld eenigermate op de proef moeten stellen.

Toen Commissarissen Generaal in 1816 — vooringenomen tegen alles zonder onderscheid, hetgeen de oude Compagnie had gedaan; wantrouwende de door de Engelschen ingevoerde inrigtingen; en, vervuld van liberale grondstellingen, in den vrijen handel en cultuur, het *laissez-faire* der öconomischen Freijgeister, de toelating van alle vreemdelingen, de uitgifte van landen aan Europeanen en het groote woord colonizeren, het toekomstige Heil van Nederlandsch Indië beschouwende; — de regering aanvaardden, hadden

1) Een paar regels inleiding over een van Fabius ontvangen brief zijn door mij weggelaten.

zij de wijsheid, om vooreerst de zaken te laten gaan, zoo als zij dezelve van de Engelschen hadden overgenomen: — maar trof hun het ongeluk van omringd te worden door lieden, die belangens hadden, strijdig met het belang van den lande.[1]

Reeds onder de oude Compagnie, was de misslag begaan, van landen in particulieren eigendom uittegeven of te verkoopen aan Europeanen en daardoor den grondslag te leggen, tot kolonisatie.[2] De generaal Daendels, geldgebrek hebbende en door eigenbelang aangespoord, vermeerderde dezen misslag door geheel Buitenzorg, een gedeelte van Bantam en Krawang, de provincien van Probolingo en Bezoekie en landen in de ommestreken van Samarang en Sourabaja te verkoopen. De Engelsche Gouverneur Raffles, grovelijk misleid en verleid, maakte dit kwaad nog erger, door aanzienlijke streken te verkoopen in het hart van de Preanger Regentschappen, alwaar nog op dit ogenblik de monopolie van de koffie bestaat[3]. Het Engelsche Gouvernement Generaal echter, gevoelende, dat hetzelve geen regt tot zoodanige beschikking had in een land, door de wapenen overwonnen, doch nog bij geen tractaat definitief afgestaan, — en bovendien in deszelfs *bezittingen* geene colonisatie gedogende, keurde deze mesure van den Lieut. Gouv. Raffles ten hoogsten af, maar ver-

---

1) Van de Graaff had in ieder geval dan toch ook tot die vrijgeesten behoord; doch dit daargelaten. De zaak is, dat hij een ieder beschuldigt 's Lands belang niet te behartigen, die het niet met hem eens is. Wanneer die *lieden*, w. o. Muntinghe, verkoop van land hadden voorgestaan, in den vorm, als Muntinghe zelf bezat, dan was er nog eenige reden voor zulk een inleiding geweest, maar zij bestrijden dien vorm van bezit om het zeerst.

2) Deze geheele inleiding heeft leeken als Fabius op een dwaalspoor moeten brengen en wijst tevens op de bron van Van de Graaff's eigen afdwalingen. Het karakter van het landbezit, zooals het zich in de Particuliere landerijen uit, was en is inderdaad ten hoogste afkeurenswaard; maar dit heeft niets uit te staan noch met een landbezit van woeste gronden, zonder beschikkingsrecht over het inkomen en de werkkracht van Inlanders; noch ook met de Vorstenlandsche landverhuur: dit laatste niet, omdat de opgezetenen dier landen toch onderworpen waren aan de eischen van landheeren, al waren het dan ook geen Europeanen.

3) Van de Graaff merkt dit laatste op, omdat de landeigenaar ook koffie plantte en deze door meer op zijn land te betalen dan het gouvernement voor de koffie in het monopolie-gebied deed, tot smokkelhandel naar het particuliere land uitlokte. Vandaar o. a. dat Van der Capellen d.d. 21 Mei 1821 aan Falck schreef: „Zoo lang wij het koffijmonopolie in de Preanger regentschappen volhouden, is het bezit van landen door particulieren in die zelfde streken ten uitersten nadeelig": *Falck's Gedenkschriften*, bl. 500. Verg. hiervóór bl. 270.

mits Commissarissen Generaal toen dagelijks verwagt werden, vond gemeld Gouvernement Generaal goed, de zaak te laten in statu quo. [1]

De Landen door de Engelschen onwettig verkocht, hadden om die reden, zeer geringe prijzen opgebragt. De verstandigste lieden in Indie, en de koopers der landen zelve, verwachtten ook niets anders, dan dat Commissarissen Generaal, dadelijk, alle de door de Engelschen verkochte landen zouden hebben teruggenomen tegen terugbetaling der kooppenningen en andere ter goeder trouw geexpendeerde kosten.

Dit geschiedde echter niet, — en geen wonder: de raadslieden die Commissarissen Generaal en den Gouverneur Generaal omringden, waren zelve de koopers der landen of daarbij geinteresseerden — en Commissarissen Generaal zelve waren ingenomen en doordrongen van het liberale stelsel van Colonisatie: een stelsel door Graaf G. K. van Hogendorp, *misleid door valsche daadzaken*, voor *Java* aangeprezen.

Spoedig werd deze denkwijze bekend en het ontbrak dus niet aan gelukzoekers en projectenmakers, die quasi woeste en onbebouwde gronden, ter ontginning aan Commissarissen Generaal verzochten. [2] Commissarissen Generaal echter te voorzigtig, om dadelijk op die verzoeken te besluiten, vroegen daarop de consideratien en het advies van den toenmaligen Raad van finantien, van welke de Heer Muntinghe president was; doch lieten aan de verzoekers niettemin genoegzaam blijken, dat aan de concessie niet behoefde te worden getwijffeld en dat zij dus met hunne ondernemingen gerust konden voortgaan. Gelukkig had dit echter slechts plaats, ten aanzien van twee landen, in de residentie Bantam, welke thans nog bezeten worden, door een Engelsch huis Jessen Trail en C°., en door twee individus, Le Marchand (eenen franschman), en Abbott (eenen americaan) ondersteund door Bengaalsche fondsen.

De Raad van financien bragt daarop in Juli 1817 uit derzelver bekend advies, waarvan de president Muntinghe de steller is. In

---

1) Verg. ter aanvulling mijn opteekening in *Wordingsgeschiedenis-V. d. K.*, bl. 234; zoomede hiervóór bl. 244, noot 1.

2) *Geluksoekers, Projectenmakers!* Was Van de Graaff dan niet naar Indië gegaan om zijn geluk te zoeken? Als het *quasi* woeste gronden waren, bestond er toch voor een ernstig bestuur geen reden om werkelijk woeste gronden uittesluiten. Zoo'n opzet kon alleen den leek op een dwaalspoor brengen ten aanzien der zaak, waarover het eigenlijk ging.

dit advies — na betoogd te hebben, welk stelzel van belastingen voor Java, als het beste geadopteerd moest worden — gaven president en raden van financien de redenen op, waarom zij zich verpligt oordeelden, om alle uitgifte van land, aan anderen dan Javanen, onvoorwaardelijk te ontraden, dewijl zij zulks beschouwden, als strijdig met de ware en duurzame belangens van het Gouvernement — t'welk in den rijkdom van den grond en in de welvaart der inlandsche bevolking, op dien grond gezeten, alleen en voornamelijk, de bron van deszelfs inkomsten moest zoeken — en als strijdig met de belangens der eigene bevolking dezer gewesten, omdat de winsten, die een Europisch colonist zoude kunnen verwerven voor zichzelven of aan het Gouvernement zoude kunnen toebrengen, alleen konden verkregen worden, ten koste van de eigendommelijke regten der inlandsche volkeren, en met onderdrukking dezer volkeren, door dezelve aan de belangens der colonisten dienstbaar te maken. — Dan dezelfde Raad, bewust van de gevestigde opinie van Commissarissen Generaal ten dezen opzigte, besloot deszelfs advies, met te zeggen, dat indien het Gouvernement echter tot eene uitgifte van landen, aan anderen dan Javanen wilde overgaan, als dan eenige voorzorgen zouden moeten genomen worden, welke tegelijkertijd door den Raad werden voorgedragen [1].

Gelukkig, was op dat tijdstip de Heer Engelhard, een voorstander van het oude stelzel, een vijand van Daendels en geheel onbekend met de Engelsche inrigtingen, zoo wel als de commissaris generaal Buiskes, die het stelzel van contingenten, verpligte leverantien, monopolie en heerendiensten, misschien nog sterker als eerstgenoemde aankleefde, afwezig van Java en in de Molukkos verwijderd. En (zoo ik er dit nog mag bijvoegen) gelukkig, werd ik door Commissarissen Generaal gekozen, om de inspectiereize in 1817 mede te doen: daar ik, èn als lid van den Raad van financien, èn door den omgang met mijnen president Muntinghe, reeds genoegzaam was ingelicht, om de voornaamste belangens van het Gouvernement te kunnen onderscheiden en beoordeelen.

Op deze reize, werd het landelijk stelzel, door de Engelschen ingevoerd, en door den Raad van financien aangeprezen, tot grondslag der belastingen aangenomen; terwijl de koffijtuinen onder hetzelfde stelzel werden gebragt. De monopolie in de koffij bleef alleen in de Preanger landen bestaan en het *onbekende* stelzel der Bataviasche

1) Verg. bl. 283, noot 2.

ommelanden, welke het eigendom van particulieren waren, werd onaangeroerd gelaten.

Een gevolg dezer maatregelen was de organisatie der Generale Inspectie, waarvan de Heer Lawick van Pabst als chef en ik als deszelfs adjunct werden benoemd. Aan deze inspectie werd vervolgens gerenvoyeerd het hierboven gemeld advies van den Raad van financien, betrekkelijk de uitgifte van landen, hetwelk voor Commissarissen Generaal nog niet stellig genoeg was, om daarop gerust te kunnen besluiten, en misschien ook in de verwachting, dat de Generale Inspectie een ander en *liberaler* advies zoude uitbrengen.

Gelukkig alwederom, viel de Heer Lawick van Pabst in mijne opinie, om alle uitgifte van land, aan anderen dan Javanen, onvoorwaardelijk af te raden en te verklaren, dat zelfs de voorzorgen door den Raad van financien, bij deszelfs advies opgegeven, naar ons oordeel, ontoereikend en onvoldoende waren, om het kwaad, uit zoodanige mesures onvermijdelijk moetende voortspruiten, en door den Raad van financien en door ons zelven aangewezen, voor te komen en te stuiten: terwijl wij echter, als een daad van billijkheid voorstelden, om eene gunstige uitzondering te maken, ten aanzien van zoodanige ondernemingen, als reeds, ingevolge eene stilzwijgende concessie van Commissarissen Generaal, ter goeder trouw waren begonnen: daarmede bedoelende de landen, geoccupeerd door Jessen Trail en C°. en Le Marchand en Abbott hier bovengemeld.

Dit advies, zoo lijnregt strijdende met de begrippen van Commissarissen Generaal, werd in Maart 1818 aan ons teruggegeven onder de hand; met de aanmerking, dat wij de zaak te eenzijdig hadden beschouwd en dus nog eenmaal weder behoorden uiteentezetten. Ondertusschen gaf dit dadelijk een schok in de opinien, en belette deze omstandigheid, dat er landen aan Europeanen of Chinezen verkocht of afgestaan werden.

Ik moet hier, hulde doende aan de waarheid, zeggen, dat Commissarissen Generaal, nimmer in eenig geval, de vrijheid der ambtenaren, in het uitbrengen van derzelver adviesen of opinien, beperkt hebben en steeds voor de waarheid den weg volkomen open hebben gelaten. Als een bewijs hiervan, in een land als Indie, mag dan ook gelden, dat de Heer Lawick van Pabst en ik, niettegenstaande wij de gevoelens van Commissarissen Generaal kenden, in een nader advies, in het laatst van 1818 ingediend, na getracht te hebben, van de voor- en nadeelen van de uitgifte van land aan anderen dan Javanen en

bijzonder aan Europeanen te betogen en aan te wijzen, — besloten, met te persisteren bij ons eerste advies.

Commissarissen Generaal besloten hierop in 1819, voor derzelver ontbinding, om — aangezien de zaak in quaestie, noch door president en raden van financien, noch door den inspecteur en adjunct-inspecteur generaal uit alle de verschillende oogpunten van staathuishoudkunde was onderzocht en bezien en overzien geworden; aangezien echter eene beslissing daaromtrent, bedenkelijk was, — de decisie te onderwerpen aan de uitspraak van Z. M. den Koning zelven.

Kort daarop gingen de functiën van de generale inspectie op mij over als Hoofdinspecteur van financien, en alle verzoeken om uitgifte van land, werden door mij afgewezen, op grond dat dezelve niet konden nog mogten geschieden, hangende de beslissing des Konings: en met dezen talisman gewapend, is het mij dan ook gelukt, allen verkoop of verhuur van landen, *anders* dan tot het opbouwen van woningen, fabrieken en trafieken, en dan nog in kleine uitgestrektheid, en zonder eenige beschikking over de bevolking, te beletten en tegentegaan. Hoe weinig echter mijne opinie algemeen was aangenomen, blijkt daaruit genoegzaam, dat men gedurende mijne afwezigheid naar de Moluccos, niettegenstaande ik zoo dikwijls tegen de zaak in het algemeen gedemonstreerd had, in 1820, twaalf jonken lands, voor twaalf jaren, aan een Chinees in Tagal verhuurde.

In 1819 vergezelde ik den Gouverneur Generaal op de Javasche inspectie reize. In de zoogenaamde Vorstenlanden komende, ontdekte men, dat de resident van Djocjocarta, Nahuys, zelf een land in huur of erfpacht bezat, en dat andere personen mede in die residentie en in Souracarta landen van de Vorsten en Rijksgrooten in pacht hadden. Het getal was echter, zoo het toch scheen, nog niet aanmerkelijk. Evenwel gelaste de Gouverneur Generaal mondeling in eene conferentie, waarvan aanteekening werd gehouden, de residenten van Souracarta en Djocjocarta, om over deze materie een rapport in te dienen. Aan dit bevel werd niet voldaan en de zaken bleven voortloopen. [1]

In 1820, in de maand februarij, vertrok ik naar de Moluccos, van waar ik tegen het einde van dat jaar terugkwam. Bij mijne terugkomst ontdekte ik, dat de verhuringen van gronden en dorpen, in de Vorstenlanden zeer waren toegenomen: daar echter nog geen

1) Hetgeen de regeering alzoo duldde!

stellig gevoelen bij het Gouvernement omtrent de nuttigheid of schadelijkheid van het landbezit der Europeanen in het algemeen — en nog minder, omtrent de nuttigheid of schadelijkheid van landverhuringen aan Europeanen in de Vorstenlanden was aangenomen; en daar ik als Hoofdinspecteur geene bevoegdheid had om meer te doen dan toe te zien en van mijne bevindingen verslag te doen: vroeg ik van de residenten van Souracarta en Djocjocarta informatien ten aanzien dezer verhuringen, die ik aan het Gouvernement mededeelde, doch waaromtrent ik geen officieel voorstel deed en waarop geene dispositie werd genomen.

In September 1821 verkreeg ik met veel moeite de vrijheid, om eene inspectie op Java te doen [1]. Op deze reize bleek het mij ten volle, dat het onheil, hetwelk ik gevreesd had, tot eene schromelijke hoogte was geklommen, en dat Engelsche, Fransche en Nederlanders wedijverden, om zich in het bezit van aanzienlijke stukken lands te stellen, in het hart van Java en in het midden der Vorstenlanden. Een verzoekschrift van eenen dezer ondernemers, officieel door den Gouverneur Generaal in mijne handen gesteld, gaf mij aanleiding, om deze omstandigheid met klem onder de ogen van het Gouvernement te brengen en eene maatregel te provoceeren, ten gevolge van welke de residenten van Souracarta en Djocjocarta door de Hooge Regering werden aangeschreven, om alle verdere verhuringen te staken en te verbieden tot nadere dispositie en om zich over de reeds gedane verhuringen bij het Gouvernement te verantwoorden. [2]

Nahuys was destijds resident van Djocjocarta (hetwelk hij geweest is zedert Augustus 1816) en tegelijk waarnemend resident van Souracarta (vacant door de suspentie en condemnatie van Van Prehn [3]). Hij voldeed aan dezen last, bij eene ampele memorie, waarin hij trachtte te betogen, dat de verhuringen van gronden in de Vorstenlanden steeds gebruikelijk en geoorloofd waren geweest, en tevens zocht te bewijzen, dat deze verhuringen bovendien, uit alle de onderscheide oogpunten bezien, niet dan als nuttig en doelmatig, ook in het belang van het Gouvernement, konden worden beschouwd. [4] Van deze memorie, die zeer wel geschreven is, doch op onwaarheden steunt, heeft de Heer Nahuys een afschrift gezonden, onder

1) Verg. bl. 28.

2) Verg. bl. 274, noot 1. Het besluit in *Nahuijs-vers.*, dl. I, bl. 42.

3) Zie *Graaff-Brieven-V. d. K.*, dl. I, bl. 100—106.

4) Het stuk d.d. 2 December 1821 in *Nahuijs-vers.*, dl. I, bl. 303.

anderen aan den graaf van Hogendorp, van wien hij, zoo men zegt, onlangs tot antwoord heeft bekomen, dat hij, graaf van Hogendorp, het gevoelen van den Heer Nahuys amplecteerde.

Ik heb getracht de argumenten van den Heer Nahuys te wederleggen, in een rapport hetwelk het Gouvernement van mij gevraagd heeft; en daar ik geene middelen had, om meer te doen, heb ik tevens bij dat rapport voorgesteld, eensdeels om alle verdere verhuringen te verbieden, — ten anderen, om door het leggen van belastingen de reeds bestaande verhuringen, als strijdig met s' Lands wetten, tegen te gaan, zoo ver zulks met billijkheid en regtvaardigheid kon geschieden — en ten derden, om ten aanzien van de toelating der Europeanen op Java en in de andere Nederl. Indische bezittingen, meer doelmatige bepalingen te maken. [1]

Hangende de deliberatien over dit belangrijke punt, ontving men hier het berigt, dat de eigenaars van het uitgestrekte land Soekabboemi, gelegen in de Preanger Regentschappen, en gekocht van het Engelsch Gouvernement, doch (zoo als reeds hierboven aangemerkt) niet gereclameerd door de Nederlandsche regering, geslaagd waren om onmiddelijk van Zijne Majesteit, eene aanzienlijke verhooging te erlangen voor de koffij, welke zij verpligt waren aan het Gouvernement te leveren; eene vergunning sub en obreptief verkregen [2] en welke, zoo dezelve niet geschorst had kunnen worden, den noodlottigsten slag zoude hebben toegebragt aan de financien van het land, op de onregtvaardigste wijze.

Reeds in 1818, had de Generale Inspectie aan Commissarissen bewezen hoe ongegrond de pretensien dezer eigenaren tot erlanging van eenen hoogeren verkoopprijs van de koffij waren: dan Commissarissen Generaal vonden het niet raadzaam, daarop te disponeren. Ik ben dus andermaal genoodzaakt geweest, om in deze zaak te rapporteren, en het resultaat is geweest, dat het Indisch Gouvernement, zich verpligt heeft geoordeeld, aan Z. M. te verzoeken, om Hoogstdeszelfs door bedrog en misleiding verkregen besluit buiten effect te willen stellen. Het verder gevolg van deze zaak is geweest. dat de Eigenaren van het gemelde land, hetzelve aan het Gouvernement verkocht hebben voor *f* 800000 Indisch en dus voor 4 à 5 maal het kapitaal, hetwelk zij daarvoor in 1813 besteed hebben, alle hunne verdere uitgaven daaronder gerekend.

---

1) Het rapport d.d. 23 Maart 1822, vermeld in noot 1 op bl. 211.

2) *Sub en obreptief*: deze fraaie woorden kwamen reeds, nog wel met spatieering, voor in het opschortend besluit, vermeld op bl. 246, noot 2; zie *Wilde's Adres*, bl. 89.

Desniettegenstaande hebben de Eigenaren, aan welker hoofd staat de Heer N. Engelhard en waaronder behoort de Heer A. de Wilde, die in Holland zoo vele lieden voor zich heeft weten intenemen, zich over de bovengemelde mesure bezwaard bij den Koning, en men zegt, met dat gevolg, dat Z. M. een der getrouwste, noodzakelijkste en beste maatregelen, tot dus verre door het Indische Gouvernement tot behoud van den Staat genomen, hoogstwaarschijnlijk, reeds heeft, of eerlang ten hoogsten zal afkeuren: hetgeen echter God verhoede!

Deze omstandigheid heeft eindelijk de ogen der Indische regering geheel geopend, en van dat ogenblik af aan, geloof ik, dat eerst de volkomen overtuiging bij den Gouverneur Generaal geboren is: dat de bevordering van het landbezit van Europeanen en in het algemeen Colonizatie in deze gewesten het anti-liberaalste stelzel bevat, hetwelk de illiberaalste kop zoude kunnen uitdenken, en dat het bevorderen en volhouden van zoodanig stelzel, hetzelfde in effecte zoude zijn, ten aanzien van regtvaardigheid en billijkheid, als of men onze Noord- en Zuid-Hollandsche boeren — die, op den geërfden eigen grond hunner vaderen gezeten, hun schot en lot opbrengen, evenals Poolsche lijfeigenen of nog erger als Africaansche negerslaven, aan een douzijn blanke en halfblanke directeurs van Surinaamsche plantagien of sedert als kapiteins van moordschepen onder den naam van slavenhaalders bekend, — bij een formeel contract van koop, erfpacht, huur of donatie, met goed en bloed, met vrouwen en kinderen tot in het late nageslacht, wilde prijs geven. En dat uit pure liberaliteit, in naam van eenen menschlievenden koning, tot vermeerdering van algemeene welvaart, ter aanmoediging van volksvlijt en nijverheid, ter bevordering van vrijen handel en vrije cultuur — ten besten van het moederland! [1]

De zaak van het landgoed Soekaboemi is verhandeld bij een aantal uitgewerkte stukken, welke alle, hoezeer eenigzins laat (door de schuld van mijnen collega Muntinghe), naar Nederland zijn opgezonden en waarschijnlijk nu reeds bij het Gouvernement ontvangen zullen zijn. Deze zaak is door de Indische regering op de duidelijkste en stelligste bewijzen en volgens regelen van regt en billijkheid beslist. God geve, dat dezelfde overtuiging, die de Indische Regering geleid heeft, ook bij den Koning en het Ministerie moge

---

1) En daarin ging nu de simpele quaestie betrekkelijk de uitgifte van woesten grond mede onder! De hartstocht verwarde blijkbaar de zaken.

geboren worden en dat vooral de Koning moge inzien, hoe deerlijk men hem misleid heeft.

Ik keer thans terug tot de Vorstenlanden op Java (Souracarta en Djocjocarta). — In het begin van 1822 werd het bestuur van Souracarta tot zoolang waargenomen door den Heer Nahuys, die tevens resident van Djocjocarta was, opgedragen aan den Heer de Salis, destijds resident van Sourabaya: een man, jong in Indië gekomen, van eenen schranderen en moedigen geest, bekend met de Inlandsche zaken en ten vollen gepenetreerd van de schadelijkheid der verhuring van gronden in de Vorstenlanden. Door deze aanstelling mislukte het plan van Nahuys, door hem zeer fijn gesponnen, om bij een definitief besluit te worden benoemd tot resident van de beide Vorstenlanden, waardoor hij *alleen* het geheele bestuur der beide residentien op den duur zoude hebben in handen gehad; ten anderen, werd daardoor aan zijne zijde gesteld, een man, die in staat was, om aan hem en aan zijnen invloed, het hoofd te bieden. [1]

Aan dezen nieuwen resident werden nu alle de over de aanhangige materie gewisselde stukken in handen gesteld, om daarop na een nader onderzoek in loco, zijne gedachten aan de Hooge Regering mede te deelen. Op de plaats zelve zich bevindende, bekleed met het volle gezag, alle middelen tot uitvoering ter zijner beschikking hebbende, was hij in staat verder te gaan, dan ik in mijn positie had kunnen doen, en het gevolg was, dat hij bij een ampel, met de stelligste bewijzen gestaafd rapport, niet alleen zich gaaf met mijn gevoelen vereenigde, maar ook nieuwe daadzaken opgaf, die ik niet had kunnen ontdekken en zijn rapport eindigde met het stellig advies, om alle de bestaande landverhuringen, als strijdig met de Gouvernements bepalingen en strijdig met de Inlandsche wetten aangegaan, op een zeker te bepalen tijdstip, te verklaren, vernietigd te zijn.

Dit rapport werd ontvangen toen de Gouverneur Generaal, nauwlijks de zaak van Soekaboemie getermineerd hebbende, deszelfs derde inspectiereize over Java ondernam, op welke ik hem evenals de twee voorige reizen vergezelde in mijne hoedanigheid als Hoofd-

---

1) Alle, die het niet met Van de Graaff eens zijn, heeten verdacht. De Salis heeft, èn door zijn onhebbelijk optreden, èn door zijn advies tot intrekking der Landverhuur, tot de ontevredenheid medegewerkt, zich ten slotte uitende in den opstand van Dipanegara. Het voorstel van Nahuijs was lang zoo slecht niet, ten minste, zoolang hij er resident zou zijn geweest.

inspecteur van financien. Met dit rapport in de hand, op de plaats zelve, en in het bijzijn van de beide residenten Nahuys en de Salis, werd nu door den Gouverneur Generaal zelf in persoon, de zaak nogmaals onderzocht en het voor en tegen gewikt en gewogen — en op de plaats zelve, in het bijwezen van de Rijksbestierders van den Soesoehoenan (Keizer) van Sourakarta en van den Sultan van Djocjocarta, werd door Zijne Excellentie opentlijk verklaard, dat hij de onder het bestuur van den resident Nahuys gedane verhuringen van landen en dessas op het grondgebied der Javasche vorsten, ten vollen afkeurde. [1]

Kort daarna verzocht Nahuys verlof, om naar Nederland te mogen terugkeeren voor eenen tijd. Reeds bij eene vroegere gelegenheid had hij dit voornemen te kennen gegeven, toen hij het voorstel deed om de beide residentiën Souracarta en Djocjocarta onder éénen resident te vereenigen, en den schijn van zich wilde afleiden, als of hij dien post voor zich zelven verlangde — doch in de daad in de veronderstelling, dat men hem aan een der Hoven onmisbaar achte en dus niet zoude aarselen, hem als den eenigen man, daartoe te verkiezen. [2] Het verzoek werd toegestaan, Nahuys ontslagen, en de Salis beslast met het bestuur ad interim ook van de residentie Djocjocarta, zoodat de Heer de Salis dus over de beide Vorstenlanden het bestuur uitoefende.

Inmiddels was de Gouverneur Generaal te Batavia teruggekomen en nu werd op zijn voorstel eindelijk in Rade van Indie eenparig besloten, om de verhuring in de Vorstenlanden, als onwettig geschied, aftekeuren; deze verhuringen na een zeker bepaald tijdstip te verklaren vernietigd te zijn en de Vorsten van Java hiervan kennis te geven. Het antwoord der Vorsten was dat zij zich volgaarne aan dezen last onderwierpen [3] en op deze verklaring volgde de publicatie van den 6 Mei dezes jaars, in het Staatsblad en in de Bataviasche Courant geinsereerd.

Dan hierdoor was nog het doel niet ten vollen bereikt, om de reeds begonnen colonisatie op Java te stuiten — om den toevloed en invloed van vreemde Europeesche natien tegen te gaan — en

---

1) Zie belangrijke bijzonderheden in *Econ. oorz.-V. d. K.*, bl. 23—24.

2) Van de Graaff zocht steeds bij andersdenkenden streken en onwaarheden. Nahuijs ging natuurlijk nu met verlof wegens afkeuring over de landverhuur.

3) Hoe naar waarheid de ontstemming was, leze men op bl. 26—27 *Econ. oorz.-V. d. K.!*

om den politieken dwang van het Gouvernement te herstellen, waaronder in alle overzeesche bezittingen de Europeanen behooren te staan, en welke geheel door onze vergedrevene *liberaliteit* was uit het oog verloren.

Reeds had ik hierop een en andermaal, het Gouvernement aandachtig gemaakt, en eindelijk werd op mijn herhaald voorstel, besloten, om eene commissie te benoemen, ten einde ook omtrent dit punt doelmatige maatregelen voor te dragen. — In deze commissie werd ik benoemd met en benevens de Luit. Gouverneur Genl de Kock en den directeur der inkomende en uitgaande regten Wappers Melis, en het rapport, door deze commissie uitgebragt, had ten gevolge de publicatie van den 20 Mei dezes jaars, houdende bepalingen omtrent de toelating en het verblijf van Europeanen in de Nederlandsche O. Ind. bezittingen en omtrent het landbezit derzelve aldaar. Deze publicatie is mede in het Staatsblad en in de Bataviasche Courant te vinden; terwijl ik hartelijk wensch en hoop, dat het rapport in Nederland gelezen en overwogen moge worden, als bevattende de ware grondbeginzelen, volgens welke de Nederlandsche bezittingen in Indie bestuurd moeten worden, zullen dezelve aan derzelver ware bestemming voldoen, namelijk van te bestaan ten nutte van het moederland.

Bij het evengemeld rapport, is het Gouvernement tevens oplettend gemaakt, op de noodzakelijkheid van nadere wetsbepalingen, omtrent de uitgifte van zeebrieven en het verleenen van de Nederlandsche vlag in Indië; eene materie, die tot nog toe op eene voorbeeldeloze wijze was voorbijgezien, die echter nu minder dringend is geworden, door de voorzieningen hierbovengemeld. De Hoofd Directie van financien houdt zich thans hiermede bezig.

Een ander belangrijk onderzoek is thans zedert vier jaren hangende, over de regten der particuliere (Europesche) Landeigenaren op Java; voornamelijk, ten aanzien der bevolking op die particuliere landen gezeten; en welke thans niet veel beter worden behandeld dan als lijfeigenen — en 2° ten aanzien der verpligting, waaronder die landeigenaren zijn, om de koffij op hunne landen groeijende, voor eenen bepaalden prijs, uitsluitend aan het Gouvernement te moeten leveren. Ook over deze zaak is reeds in 1818 eene stellige voordragt aan het Gouvernement ingediend, waarop door Commissarissen Generaal echter niet is besloten.

Het laatstgemeld onderzoek is opgedragen aan eene personeele

commissie, waarvan de Heer Muntinghe, tot zijn vertrek naar Nederland, president was. Ik heb aan de commissie niets kunnen doen, dewijl ik reeds als adjunct Inspecteur Generaal mijne voordragt daaromtrent (in 1818 als bovengemeld) had gedaan — en mijn ambtsbroeder Muntinghe had daar niet veel lust toe, omdat hij, mijn stellig gevoelen kennende, niet wel met zijn plan durfde voor den dag treden; — namelijk, om als een ieveraar voor het landelijk stelzel, de monopolie van het Gouvernement in de koffij, ook in de Preanger landen, niet dadelijk afteschaffen, maar te ondermijnen, zonder dit oogmerk te ontdekken.

Zie daar nu, mijn waarde Vriend! eenige voor ons hiertelande hoogst belangrijke zaken, waarover in Nederland verbazend geschreeuwd zal worden, en die echter aldaar (met uitzondering van den Graaf G. K. van Hogendorp, wanneer aan dezen alle de stukken worden ter hand gesteld) door niemand naar waarde kunnen worden beoordeeld; omdat niemand der gerepatrieerde personen van den Heer van Alphen af tot de Heeren Veeckens, Engelhard en Baud ingesloten, deze zaken grondig en in derzelver geheelen omvang nauwkeurig kennen, noch hebben kunnen leeren kennen. [1] Muntinghe is de eenigste man, maar is op het stuk van de koffij monopolie (tot nog toe een zeer noodzakelijk kwaad, in deze gewesten), niet volkomen te vertrouwen; omdat hij daarin, zoo als ik reeds gezegd heb, niet bona fide tewerk gaat en omdat hij bovendien geene nauwkeurige kennis bezit van den waren staat en van de administratie der Indische financien.

Ik gevoel, dat Gij nauwlijks het geduld zult hebben gehad, om dezen epistel door te lezen en dat de daarin raptim behandelde onderwerpen, Uw het hoofd hebben moeten doen draaien: — maar Gij zult wanneer de zaken U voorkomen, ondervinden, dat ik in mijn exposé derzelve, aan de waarheid steeds getrouw ben gebleven, zoodat Gij U daarop volkomen en veilig kunt verlaten.

Vergun mij nu slechts nog, dat ik nog eenmaal, de onderscheide punten, historisch door mij behandeld hierboven, recapituleer en eenigzins toelicht.

1°. Was de vraag: is het nuttig en raadzaam Europezen, vrijelijk in de Nederlandsche O. Indische bezittingen toetelaten, en om

1) Ook dit is een gewone redeneering van Van de Graaff: een ieder, die het niet met hem eens is, wordt als niet op de hoogte afgewezen; evenzoo deed ten slotte de landvoogd tegenover minister Elout!

dezelve te laten verblijven, waar zij zulks zelve verkiezen? Het antwoord is *neen:* onder anderen, omdat het Gouvernement daardoor buiten staat zoude geraken, om eene immense Indische populatie met een handvol civiele en militaire Europesche ambtenaren in bedwang, ontzag en rust te houden. Vid. het Octrooi der Eng. O. Ind. Compagnie vertaald en met zijne aanmerkingen in druk uitgegeven in 1802 door den Graaf G. K. van Hogendorp. [1]

2°. Is het liberaal en is het voordeelig voor het Gouvernement, om het landbezit van Europeanen in Nederl. Indië aan te moedigen en te bevorderen? — *Neen*: omdat dit niet kan geschieden, zonder dadelijke en onophoudelijke krenking van de eigendommelijke wettige regten der Inlandsche bevolking; en zonder de ware en duurzame belangens van het Gouvernement tevens opteofferen, door de Inlandsche bevolking prijs te geven aan de hebzucht en dwingelandij der Europesche kolonisten; terwijl het de Inlandsche bevolking voornamelijk en bijkans alleen is, uit welker blijvenden rijkdom en welvaart, het Gouvernement deszelfs grootste en duurzaamste inkomsten moet trekken.

3°. Hebben de Eigenaren van particuliere landen op Java, na de invoering van het stelsel der landelijke inkomsten, hetwelk op vrije cultuur en vrijen handel gegrond is, uitdrukkelijk of stilzwijgend het regt verkregen, om, ontheven van de monopolie van het Gouvernement, vrijelijk over de koffij hunner landen te mogen beschikken, of, moeten zij die koffij, voor den vastgestelden prijs, uitsluitend, aan het Gouvernement leveren? Het antwoord op het eerste gedeelte dezer vraag is *neen*, en op het laatste gedeelte *ja* — dat is, de landeigenaren voornoemd hebben geene vrije beschikking over hunne koffij, maar moeten dezelve aan het Gouvernement tegen eenen bepaalden prijs leveren: omdat zoodanig de wetten van de monopolie hiertelande zijn; omdat alle de particuliere landen onder die wetten en dus onder dien last gekocht zijn, voordat het landelijk stelsel bestond; omdat het landelijk stelsel niet voor geheel Java in werking is gebragt, maar slechts op de Gouvernements landen, en niet is toegepast op Krawang, de Preanger Regentschappen en de Bataviasche ommelanden, noch op eenig particulier land; en

4°. Is eene verhuring van landen en dorpen, met de bevolking daarop gezeten, aan Europezen in de Javasche Vorstenlanden,

1) Op bl. 166—172 van Van de Graaff's rapport (aangehaald op bl. 408, noot 1 wordt hierover breedvoerig uitgeweid. 't Was ook een *talisman!!*

liberaal of nuttig voor het Gouvernement? *Neen:* om de redenen hierboven ad 1 en 2 aangehaald; omdat de Vorstenlanden niet onder het onmiddelijk gezag van het Gouvernement staan en omdat het Gouvernement alzoo, daar nog minder middelen bezit, om Europesche kolonisten in bedwang te houden en de inlandsche bevolking in rust te houden, door dezelve tegen de onderdrukking dezer kolonisten te beschermen, waaraan die bevolking door de Inlandsche vorsten, voor geld, wordt prijs gegeven.

Zoo staan nu de zaken, terwijl 1°. Nahuys uit zijn post ontslagen en over Java zwervende, zich aan het hoofd bevindt der onvergenoegde Nederlandsche, Engelsche en Fransche landhuurders — de Vorsten tegen het Gouvernement in het harnas tracht te jagen [1] en adressen helpt gereed maken, die aan den Koning (zoo men zegt door eene deputatie) zullen worden aangeboden: waarin echter waarschijnlijk niet gezegd zal worden, dat hij, Nahuys, bij een vorstelijke en verspillende levenswijze, het geheim heeft uitgevonden om rijk te worden en zelf het meest geinteresseerd is in de landverhuringen — 2°. terwijl de resident van Souracarta, de Salis, om de ziekte van zijne vrouw, naar Nederland vertrekt — de man op wien het Gouvernement in de uitvoering der voorgeschreven maatregelen in de Vorstenlanden, bijzonder gerekend had; daar de Heer Smissaert, gewezen resident van Rembang, die thans op Djocjocarta resident is, niet in staat is, hem te remplaceren — 3°. terwijl de Heer Engelhard c. s. gerugsteund door zijnen neef Baud, en van een aantal ontevredenen, reeds gerepatrieerde personen (minorum gentium, maar sommige rijk) ondersteund, in Nederland aan het woelen is — 4°. terwijl de Heer Muntinghe, met al zijne kunde, schranderheid, uitstekende talenten en met een onverwoestelijk ligchaamsgestel als een Oldambter boer; doch bevende voor de indische intrigues van zijnen doodvijand en aangehuwden oom Engelhard en zwager Baud, in Holland zijnde, niets dan raadsels zal debiteren, alleen voor den kundige verstaanbaar, uit vrees van zich te zullen verpraten — en 5°. terwijl ik personeel mij de ontevredenheid zal berokkenen van den Comm. Genl. Elout, eenen man, dien ik hoogschat, ook om zijne waaragtige verdiensten om Indië, die mij genegen was, en die zijne eigenliefde gekrenkt zal gevoelen [2], door

1) Toch verzekert Van de Graaff, dat aan de waarheid zijner mededeelingen niet valt te twijfelen! Wat werkelijk gebeurd is, leest men in *Econ. oors.-V. d. K.*, bl. 30—32.

2) Daar heeft men het weer; alleen Van de Graaff weet het.

de maatregelen, die hiertelande tegen zijne opinie, worden genomen, en waarvan hij mij als den bewerker kent.

Indien Gij nu alle deze omstandigheden gadeslaande, U voorstelt, dat mijne positie thans aangenaam is: Indien Gij met zekeren man, wiens hoofd en hart ik eerbiedig, geloven kunt, dat ik den last, die bijkans alleen op mijne schouders ligt, zoude kunnen torschen, zonder vertrouwen op mij zelven: dat is, op de zuiverheid mijner inzigten [1] en op de zedelijkheid, regtvaardigheid en billijkheid der middelen, door mij ter bereiking dezer inzigten gebezigd; — dan moet ik U verklaren, dat Gij in een verkeerd begrip zijt, en de zaken voor minder belangrijk houdt, dan dezelve waaragtig zijn.

Maar indien Gij daarentegens oordeelt, dat ik, in een land alwaar verstand en deugd geene eigendommelijke waarde heeft; daar protectie en relatien at home alles beslissen; daar welbegrepen egoisme, maar toch egoisme in de kragt van het woord, meer dan ergens de eenige drijfveer der menschelijke handelingen is, van den grootsten af tot den laatsten toe; daar men afhangt van de opinie van lieden, die de zaken op eenen afstand van ruim 4000 zeemijlen moeten beoordeelen, en in welker handen nogthans, de eer, het geluk en de rust, van ons zelven, van vrouw en kinderen gelegen zijn: — Indien, zeg ik, Gij oordeelt, dat ik in een zoodanig land en in zulke positie geplaatst, niet altijd kalm, te vreden en gerust ben, en wel eens hartelijk naar mijne barre duinen en naar mijne goede kaasboeren terugverlang; dan hebt Gij den spijker op den kop getroffen, en dan is in zoo verre het gezegde van den schranderen man waar, dat ik geen genoegzaam vertrouwen op mij zelven stel.

Hetgeen mijnen toestand nog erger maakt, is mijnen stand tusschen eenen Gouverneur Generaal die op zijn vertrek staat en wiens blind vertrouwen op Baud, de wapenen in s' vijands hand levert, — en tusschen eenen Gouverneur Generaal in spe, die populair moet zijn en alle menschen, ook de half goede en gedecideerd kwade, te vriend moet houden, om in Nederland niet geweerd te worden van den Vorsten stoel, van welken hij zoo onverwacht de eerste trede heeft beklommen; met eenen ambtgenoot, die opentlijk onvergenoegd is, omdat hij door laatstgemelden gepasseerd is en met eenen anderen ambtgenoot dien ik nooit als in de vergadering zie en aan wien ik

1) Verg. bl. 28 ad noot 1 en bl. 148 ad noot 2.

nimmer steun kan vinden, terwijl de man, die mij behulpzaam moest zijn, zijnen tijd misschien nutteloos in Groningen verspildt [1].

En hiermede is de 8e zijde van dezen brief ook reeds bijna aangevuld. — Deze vertrekt (zoo ik hoop met het schip de drie Gebroeders Capt Edeling), op welk schip de Heer en Mevr. de Salis de reis naar Holland zullen ondernemen.

Ik heb zedert December geene tijding noch van U, noch van mijne familie. Ik verwacht van de laatste niets goeds. God geve, dat mijne arme vrouw, onder de rampen, die haar treffen, niet bezwijke.

Mijne gezondheid is bij voortduring goed en ik gevoel zelfs dat ik sterker word. Het schijnt zeker te zijn, dat de Gouverneur Generaal, in het begin van het aanstaande jaar, naar de Moluccos en Maccasser vertrekken zal, en ik zal dan van de partij moeten zijn, hoezeer ik U bekennen moet, dat ik zeer tegen deze reis opzie, om meer dan eene reden. In de zeven jaren, die ik hier ben, heb ik bestendig moeten zwerven en geen enkeld jaar rust gehad: dit begint mij zeer te vervelen.

Adieu mijn waarde gente. — Groet Uwe lieve vrouw en kinderen van mij en geloof dat ik steeds ben

tt.

(Een krabbel als paraaf) [2].

---

1) Met den in Groningen verblijvende wordt Muntinghe bedoeld; de eenieder te vriend houdende is De Kock; de onvergenoegde is Chassé; eindelijk met den *anderen* ambgenoot heeft Van de Graaff op het oog Dozij.

2) Voorzorg tegen de mogelijkheid, dat de brief in verkeerde handen kwam?

ALPHABETISCH REGISTER.

N.B. De Romeinsche cijfers zijn die der bladzijden van het Voorwerk.

Met de vermelding der bladzijden verwijs ik niet enkel naar den tekst, doch ook naar hetgeen aan den voet ervan als noten staat.

Namen van personen zijn donker, van schepen cursief gedrukt; ook werden cursief gesteld enkele in Engelsche taal geschreven woorden.

Verkortingen: P(*articuliere*) L(*anderijen*); Landr(*ente*); T(*usschen*) B(*estuur*); Koffiec(*ultuur*); Preang(*er*); L(*andelijke*) I(*nkomsten*); L(*andelijk*) S(*telsel*); R(*affles*); V. d. Gr(*aaff*); Com^{ie} (*Commissie*); h(*ier*) o(*nder*); Z(*ie*) o(*ok*); Munting(*he*); Bel(*asting*); Landuitg(*ifte*); Buitenz(*org*); M(*indere*) W(*elvaart*); Desaverk(*iezing*); Koffieb(*oomen*); Desa(*hoofd*); enz.

A.

B.

C.

D.

E.

I.

J.

K.

L.

N.

O.

P.

Q.

R.

S.

U.

ERRATA.

Bl. 27, noot 2. Weglaten: in bijl. XX.
Bl. 76, laatste regel van den tekst. Voor goocheltoor stellen: goochelto er
Bl. 96, voorlaatste regel van noot 3. Voor dns stellen: dus.
Bl. 157, alinea 1 vermeldt onder Jaren bij 1823 Stbl. 1833—2; m. z. 1823—2.
Bl. 354, r. 4 v. b. Weglaten: doch.

JONGE, J. K. J. DE, **De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië.** Verzameling van onuitgegeven stukken uit het oud-koloniaal archief (1595—1814). Met uitvoerige inleidingen. 1862—88. Deel I—XIII van 300 tot 600 blz. met kaarten en alphab. register bewerkt door J. W. G. VAN HAARST. 1888. 130 blz. 8vo. . . . . *f* 71.85
Deel XI—XIII zijn uitgegeven door M. L. VAN DEVENTER.

——— **Hetzelfde.** Alphabetisch Register op Dl. I—XIII, bewerkt door J. W. G. VAN HAARST. 1888. 130 blz. 8vo. *f* 1.90

———, **Hetzelfde.** 2e Reeks (Buitenbezittingen). Uitgegeven en bewerkt door P. A. TIELE en J. E. HEERES, 1886—1895. Deel I—III. I : 11, LXIV, 370 blz.; II : 8, LXXXII, 414 blz.; III : 10, LXXXVI, 526 blz. 8vo. . . . . . . *f* 20.—

——— **Hetzelfde.** Supplement op het 13e deel, bewerkt en van inleidingen voorzien door wijlen L. W. G. DE ROO. 1909 XX, 2 deelen XVIII. 150 en 736 blz. 8vo. *f* 15.—

KEMP, P. H. VAN DER, **De teruggave der Oost-Indische koloniën, 1814—1816.** Naar oorspronkelijke stukken, 1910. XXVIII en 445 blz. Met alphab. reg., roy. 8vo. . *f* 7.50

De werken van Van der Kemp vormen een vervolg op DE JONGE, Opkomst van het Nederl. gezag, dat met het jaar 1814 eindigt.

———, **Oost-Indië's Herstel in 1816.** Naar oorspronkelijke stukken. 1911. XXIV en 454 blz. royaal 8vo. . . *f* 7.50

——— **Het Nederlandsch-Indisch Bestuur in 1817, tot het vertrek der Engelschen.** Naar oorspronkelijke stukken. 1913. XX en 437 blz. Met registers, royaal 8vo. . *f* 7.50

———, **Het Nederlandsch-Indisch Bestuur in het midden van 1817.** Naar oorspronkelijke stukken. 1915. XLII en 415 blz. Met bijlagen en register, royaal 8vo. . . . *f* 7.50

HOGENDORP, H. VAN, **Willem van Hogendorp in Nederlandsch-Indië, 1825—1830.** Naar onuitgegeven bescheiden bewerkt. 1913. 222 blz. gr. 8vo. . . . . *f* 3.75

YC 81956

